MARX'IN KRİZ TEORİSİ

İngilizceden çeviren: Cumhur Atay

Simon Clarke

otonom
politik ekonomi

MARX'IN KRİZ TEORİSİ

Simon Clarke

Otonom 28

Politik Ekonomi Dizisi 4

Marx'ın Kriz Teorisi
Simon Clarke

ISBN 978-975-6056-26-4
1. Basım Ocak 2009, İstanbul (1000 adet)

Kitabın Özgün Adı
Marx's Theory of Crisis
© 1994 Palgrave Macmillan

© Türkçe yayım hakları Otonom Yayıncılık, 2007
İngilizceden Çeviren
Cumhur Atay

Yayıma Hazırlayan
Münevver Çelik

Kapak ve İç Tasarım
Mert İnan - Barış Eroğlu

Baskı ve Cilt
Mart Matbaacılık Sanatları Tic. ve San. Ltd. Şti.
Tel (0212) 321 23 00

Yayınevi Sertifika no:11821

Otonom Yayıncılık
Yeniçarşı Cad. Kalkan Han No: 36/6 Galatasaray/Beyoğlu
İstanbul
Tel 0 212 244 87 09
Faks 0 212 292 23 66
e-posta iletisim@otonomyayincilik.com
www.otonomyayincilik.com

MARX'IN KRİZ TEORİSİ

Simon Clarke

İngilizceden Çeviren:
Cumhur Atay

otonom
politik ekonomi

Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'yı uzun uykusuz gecelerde, hastalıktan yatağa düşe kalka yazmıştı. Kitabını yaklaşan "tufan"dan önce yetiştirmekti bütün gayesi. Oysa kitabını bitirdiğinde el yazmalarını yayıncısına gönderecek posta parası bile yoktu. Marx'ın payına parasızlık içinde para üzerine yazmak düşmüştü. Hayat aynı oyunu bize de oynadı. Kriz içinde kriz üzerine bir kitabı yayınlayamamanın sancılarıyla doğdu bu kitabımız. İmdadımıza dostlarımız yetişti, sonunda elbirliğiyle çıkarttık kitabımızı. Yeniden emeğimizin neşesiyle geldik huzurlarınıza.

Devrimci kahkahalarımızla...

İÇİNDEKİLER

Giriş: Marksizm ve Kriz Teorisi	11
İkinci Enternasyonal'de Kriz Teorisi	26
Marksist Miras: Engels'in Kriz Teorisi	29
Kautsky ve Kapitalist Birikimin Tarihsel Eğilimleri	33
Kautsky'nin Somut Aşırı Üretim Teorisi	36
Kautsky'nin Kriz Teorisi	38
Bernstein'ın Karşı Çıkışı – Reform ya da Devrim	42
Tugan-Baranowsky ve Kriz Zorunluluğu	46
Hilferding ve Orantısızlık Kriz Teorisi	53
Rosa Luxemburg'un Eksik Tüketimci Kriz Teorisi	69
Düşen Kâr Oranı ile İlgili Krizler	75
1970'lerde Marksist Kriz Teorisinin Yeniden Formüle Edilmesi	80
Sınıf Mücadelesi ve Kâr Oranı	88
Marksist Bir Kriz Teorisi Var mıdır?	91
Engels'in Kriz Teorisi	95
Marx'ın, Engels'in Analizini İlk Geliştirmesi	100
Kapitalist Üretimin Dinamikleri ve Kriz Eğilimi	103
Komünist Manifesto'da Kriz Teorisi	110
Aşırı Üretim ve Kriz Üzerine İlk Teori	112
Üretim, Dolaşım ve 1848 Sonrası Küresel Kriz	114
1848 Devrimleri Sonrası Politika ve Kriz Teorisi	114
Kapitalist Krizlerin Tarihsel Gelişimi	117
1851 Defterlerinde Para, Kredi ve Kriz	122
1853'teki Kriz Teorisi	131
Devrimci Umutlar ve 1857 Krizi	134
Grundrisse'de Para, Sermaye ve Kriz	141
Üretim ve Dolaşım	143
Para, Kriz ve Para Reformu	146
Para Biçimi ve Kriz Olasılığı	149

Paradan Sermayeye Geçiş	151
Sermayenin Kendini Genişletmesi ve Aşırı Üretim	153
Üretim ve Gerçekleşme	156
Marx'ın Kriz Teorisi: Tek mi Yoksa Üç Teori mi?	159
Orantısız Üretim ve Genel Aşırı Üretim	161
Rekabet ve Orantısızlık	164
Eksik Tüketim ve Kriz Eğilimi	167
Orantısızlık ve Sermayenin Değerlenmesi	174
Kâr Oranının Düşme Eğilimi	183
Kapitalizmin Dinamikleri ve Kriz Eğilimi	192
Grundrisse'nin Metodolojisi ve Kriz Teorisi	198
Eksik Tüketim, Orantısızlık ve Aşırı Üretim	202
Eksik Tüketim Teorileri: Malthus ve Sismondi	206
Aşırı Üretim ve Kriz: Say ve Ricardo	213
Kapitalist Yeniden Üretim, Orantısızlık ve Kriz	228
Düşen Kâr Oranı ve Kriz Eğilimi	235
Ekonomi Politiğin Eleştirisi ve Düşen Kâr Oranı	236
Kâr Oranının Düşme Eğilimi Var mıdır?	240
Düşen Kâr Oranı ve Nispi Artı Nüfus	248
Sermayenin Yoğunlaşması, Kâr Oranı ve Kriz Eğilimi	252
Yasanın İçsel Çelişkileri	256
Düşen Kâr Oranının Önemi Nedir?	269
Kapital'de Kriz Teorisi	274
Politika ve Kriz Teorisi	276
Kapital'in Birinci Cilt'inde Kriz Teorisi	277
Kapitalist Birikimin Genel Yasası	279
Kriz Zorunluluğu ve Döngünün Dönemselliği	289
Sabit Sermaye ve Döngünün Dönemselliği	290
Sabit Sermaye ve Yeniden Üretim Meselesi	298
Kredi ve Yatırım Döngüsü	304
Sonuç	309
Kaynakça	319

Giriş: Marksizm ve Kriz Teorisi

Ekonomi Politik ve Kriz Zorunluluğu

Her büyümede, kapitalizm savunucuları, kapitalist sisteme daha başından beri bela olan kriz eğiliminin sonunda üstesinden gelinmiş olduğunu iddia ederler. Büyüme sekteye uğrayınca iktisatçılar, buna dair kısmi açıklamalar sağlamak için birbirlerine düşerler. Bin dokuz yüz doksanlı yılların başında yaşanan kriz, bin dokuz yüz seksenlerde dikkatsizce borç verilmesinin sonucuydu. Bin dokuz yüz seksenli yılların başındaki kriz, bin dokuz yüz yetmişli yılların sonundaki aşırı devlet harcamalarının sonucuydu. Bin dokuz yüz yetmişli yılların ortalarındaki kriz, petrol fiyatındaki yükselişin ve Vietnam savaşının enflasyonist biçimde finanse edilmesinin sonucuydu ... bin dokuz yüz otuzlardaki kriz, uygun olmayan bankacılık politikalarının sonucuydu ... Her kriz, hepsi insan hatasına indirgenen, ama hiç biri kapitalist sistemin kendisine bağlanmayan farklı bir nedene sahiptir. Yine de geçen iki yüzyıldır krizler dönemsel olarak tekrarlanmıştır.

Burjuva iktisatçılar, krizlerin kapitalist üretimin toplumsal biçimine özgü olduğunu inkar etmek zorundadırlar, çünkü bütün ekonomi teorisi, kapitalist sistemin kendi kendini düzenlediği, teorik iktisatçının asıl işinin bu tür bir kendi kendini düzenlemenin sürdürülebileceği asgari koşulları tanımlamak olduğu, böylece herhangi bir çöküşün normdan istisnai sapmaların sonucu olarak tanımlanacağı öncülü üzerine kuruludur.[1]

En savunmacı iktisatçılar bile tekrarlanan krizlerin olduğunu fark etmekten imtina edemez, ancak klasik ekonomi politik geleneklerini geliştirirken, iktisatçılar bu tür krizleri olumsal olaylar şeklinde açıklar. Arz ve talep güçlerinin normal işleyişi, daima dengeye doğru bir eğilim olmasını garanti eder. Bu da krizlerin ancak dengeyi geçici olarak bozan dış şokların ya da piyasa dengesi süreçlerini engelleyen veya yıkan iç rahatsızlıkların sonucu olarak doğabileceği anlamına gelir.

Genel denge teorisinin çerçevesi içersinde sermaye, arz ve talep arasındaki dengesizliklerden doğan kâr oranındaki değişmelere cevap olarak üretim dalları arasında hareket eder.[2] Bu sermaye hareketi, rekabetin çeşitli dallar arasında oranlı ilişkilerin sürdürülmesini mümkün kılmasının, böylece birikime engel olabilecek orantısızlıkların arz ve talebin pürüzsüz ilişkisiyle düzeltilmesinin aracıdır. Dolayısıyla, bin dokuz yüz yetmişlerin ortasındaki gibi bir orantısızlık krizi, piyasa kusurlarına, bu örnekte olduğu üzere petrol üreticilerinin tekelci güçlerine bağlanır.

Neo-klasik teoride tüm arz ve talep dengesi, faiz oranının ve kâr oranının karşılıklı ilişkisiyle sağlanır. Eğer bir yatırım eksikliği varsa yatırım fonlarına olan talep, yeniden yatırımı uyaracak olan faiz oranının azalmasına yol açarak düşecektir. İstikrarlı bir para politikası bu dengenin sürdürülmesini garantileyecektir. Altın standardının klasik dünyasında uluslararası ödemeler dengesindeki bir açık, enflasyona yola açan aşırı fiyatların ilk

1 Böyle bir varsayım için hem profesyonel ve hem de ideolojik sebepler vardır. İktisatçıların bilimsel falcılık iddiasında bulunabilmeleri, kesin ve sayısal çözümleri olan modellere sahip olmalarına bağlıdır.

2 Genel denge teorisinin çerçevesinde bile dengeleyici mekanizmanın koşulları gayet kısıtlayıcı ve gerçek dışıdır.

belirtisini ortaya çıkarmış ve dengesizliği düzeltmek için para otoritelerini sıkı para politikaları uygulamaya zorlayan altın ve döviz rezervi kaybına neden olmuştur. Benzer şekilde, daralmanın başlaması, daha gevşek para politikasına izin veren bir rezerv girişine yol açmıştır. Modern dünyada enflasyonist ve deflasyonist baskı göstergeleri daha karmaşıktır, ancak ilke aynı kalır. O halde, bin dokuz yüz seksenlerin sonunda vuran aşırı birikim krizi, enflasyonist ve spekülatif aşırı yatırımı teşvik eden gevşek para politikalarının sonucudur.

Tüm matematiksel inceliklerine rağmen bugünkü iktisatçıların sunduğu kriz açıklamaları, on dokuzuncu yüzyıl başında öne sürülenlerden farklı değildir. Savaş ya da hasat kıtlığı gibi bir dış şokun, üretim dalları arasında ya da ulusal ekonominin uluslararası ekonomik ilişkilerinde geçici bir karışıklık oluşturabileceği her zaman kabul edilmiştir, fakat böyle bir krizin nedeninin kapitalist sistemin dışında yattığı ve kısa zamanda piyasa ayarlamasının normal süreçlerince istikrarın tekrar sağlanacağı varsayılmıştır. Bu tür dış şokların dışında, krizlerin asıl nedeni geleneksel olarak hükümetin ekonominin düzenlenmesine keyfi müdahalesi şeklinde tanımlanmıştır. Özellikle, eğer hükümet aşırı harcamalarını finanse etmek için para basarak ekonomiyi yapay şekilde teşvik etmek isterse, enflasyonist büyümeye yol açan bir aşırı yatırımı desteklemiş olur. Sonuçta büyüme, mantıksız ve spekülatif girişimlerin başarısız olmasıyla, fazlalıkların sistemden atılmasını sağlayacak bir daralma süresini gerektirerek çökecektir. Dolayısıyla kapitalizmin tarihini belirlemiş olan, büyüme ve dibe vurma dönemlerinin döngüsel olarak birbirini izlemesi, kapitalist üretim tarzına özgü olmayıp politikacıların budalalık ve sorumsuzluğunun sonucudur.[3]

Keynes klasik makroekonomik uyum mekanizmasının istikrarını sorguladı, fakat diğer yandan çalışması geniş ölçüde klasik çerçevede kaldı. Keynesçi teori, "ticaret döngüsü" ya da

3 Elbette uygulamada istikrar sağlamak, hiçbir şekilde teorideki kadar basit değildir, özellikle de ekonomi, kendisini yeniden üreten döngüsel bir gelişim kalıbını bir kez oluşturduğunda.

"iş döngüsü" diye bilinen şeyi oluşturan, döngüsel büyüme ve çökmenin birbirini izlemesini açıklayabilmiş, ancak bu döngünün hiçbir şekilde kapitalist üretim tarzına özgü olmayıp, uygun hükümet politikalarıyla iyileştirilebileceği yönünde bir açıklama getirmiştir. Keynes'in eleştirisinin ima ettiği şey, istikrarı sağlamanın, makroekonomik denge sağlamak için karşı-döngüsel mali ve para politikaları izlemede hükümetin daha faal müdahalesini gerektirdiği idi, ancak Keynes'in eleştirisinin temel amacı, komünist ve faşist korporatizm tehdidi karşısında liberal kapitalizmin uyumluluğunu yeniden ortaya koymaktı. Klasik iktisatçılarda olduğu gibi Keynesçilere göre de kriz eğilimi, kapitalist üretim tarzına özgü değil, kurumsal düzenleme ve politikaların yetersizliğinin sonucudur. Buna göre, kriz eğiliminin üstesinden uygun kurumsal ve politik reformlarla gelinebilir. Keynes'ten sonra, ondan önce de olduğu gibi, krizlerin sürmesi kapitalizmin kusurlarının değil politikacıların cehalet ve sorumsuzluğunun kanıtıdır.

Bu saçmalığın iki yüzyıl boyunca tekrar edilmesinden sonra, iktisatçıların bu işte bir bit yeniği sezeceği beklenebilirdi. İktisatçıların kriz açıklaması, tıpkı bir bilim adamının baharın her yıl dönüşünü doğaüstü bir gücün keyfine bağlayıp mevsimlerin tekrar etmesinin doğal bir olay olduğunu reddetmesi gibidir. Bir bilim adamının görevi herhangi bir yıl baharın gelişinin kesin tarihini açıklamak değilse, teorik problem de şu ya da bu krizin özel nedenini açıklamak hiç değildir. Yerine getirilmesi gereken görev, ekonomik krizlerin düzenli olarak tekrar etmesini kapitalist üretim tarzının gelişme eğilimlerinin normal bir parçası olarak açıklamaktır. Marksizmin krizlerin yalnızca kapitalist birikimin yüzeysel bozulmaları olmayıp kriz eğiliminin kapitalist üretimin toplumsal biçimine özgü olduğunu ispatlamaya çalışırken üstlendiği görev bu olmuştur.

Marksist kriz teorilerinin ayırıcı özelliği, kapitalizmin nesnel sınırlarını ve sosyalizmin zorunluluğunu tanımlayan, kapitalist üretim tarzının esas ve yok edilemez özelliği olarak kriz *zorunluluğuna* yaptıkları vurgudur. Bernstein'a cevabında Rosa Luxemburg, Marksist kriz teorisinin rolüne dair klasik tespiti

sunar. "Bilimsel sosyalizmin bakış açısından, sosyalist devrimin tarihsel zorunluluğu, kendisini her şeyin ötesinde, kapitalizmin sistemi çıkmaza götüren artan anarşisinde belli eder. Ancak Bernstein gibi, kapitalist gelişmenin kendi mahvoluşu yönünde ilerlemediğini kabul ederse, o zaman sosyalizm *nesnel zorunluluk* olmaktan çıkar." Eğer reformlar "kapitalist ekonominin içsel çelişkilerini ortadan kaldırabilir ya da en azından azaltabilirse, ... o zaman krizlerin ortadan kaldırılması, üretim ve değişim arasındaki antagonizmanın kapitalist temelde bastırılması anlamına gelir. İşçi sınıfının durumunun iyileşmesi ... sermaye ve emek arasındaki antagonizmanın azalması demektir. ... Burada sosyalizmin tek bir temeli kalır – proletaryanın sınıf bilinci ... [ki] bu artık sadece, ikna gücü ancak ona atfedilen kusursuzluklara dayanan bir idealdir." (Luxemburg, 1899/1908, 58).

"Reform" ile "devrim" arasında, kapitalist çerçeve içinde kurumsal reformlar arayışındaki sosyal demokrasi ile temelden farklı bir toplum türü yaratma arayışındaki sosyalizm arasındaki ayırım çizgisini çizen, Marksist krizin *zorunluluğu* teorisi, kapitalist üretime özgü çelişkili biçimin zorunlu ifadesi olarak Marksist kriz teorisidir. Şayet krizler tamamen olumsalsalar ya da sadece bir birikim aşamasından, "rejiminden" ya da "toplumsal yapısından" diğerine geçişi belirtiyorlarsa (Aglietta, 1979; Bowles, Gordon ve Weisskopf, 1984), o zaman sosyalizmin nesnel zorunluluğu ve sosyalist hareketin toplumsal temeli yoktur. Reforme edilmiş bir kapitalizm işçi sınıfının ihtiyaçlarını karşılayabiliyorsa, sınıf mücadelesi nesnel temelini kaybeder ve sosyalizm işçi sınıfının ihtiyaç ve amaçlarıyla hiçbir özel bağlantısı olmayan, ayrıcalıklı sınıf temeli olmayan ve herhangi bir başkasından daha fazla ahlaksal geçerliliği bulunmayan belli bir ahlaksal değerler kümesini ifade eden etik bir ideale indirgenir.

Kriz teorisi, Marksizm ideolojisinde merkezi bir role sahiptir ve bu ideolojik bağlamın dışında anlaşılamaz. Fakat Marksist kriz teorisini ideolojik temelleri üzerinden savunmak pek de yeterli değildir. Sosyalizmi "bilimsel" temeller üzerinde kurma yönündeki Marksist iddia, Luxemburg'un açıkça anladığı gibi bariz olarak Marksist kriz teorisinin bilimsel statüsü-

ne dayanır. Eğer teori böyle bir statü iddia edemezse, etik sosyalizmin farklı bir biçimine sadece ideolojik bir dayanak haline gelir. Dolayısıyla Marksist bir kriz teorisi *anlayışı,* kendi ideolojik ve politik bağlamından asla ayrılamazken, sahip olduğu rasyonel *bilimsel* temeller üzerinden değerlendirilmesi de eşit şekilde önemlidir. Bu kitap, konunun politik ve ideolojik öneminin tamamen bilincinde olmakla birlikte, sadece Marx'ın kriz teorisiyle ilgilidir.

Marksist Kriz Teorileri

Kriz teorisi Marksist gelenekte merkezi bir rol oynamıştır, bununla birlikte Marksist kuramcılığın en zayıf ve en az gelişmiş alanlarından birisi olmuştur. Kriz eğilimi, Marx ve Engels'in ilk ekonomik incelemelerinin başlangıç noktasını sağlamıştır ve Marx'ın 1857'de ekonomik incelemelerini yeniden başlatması kriz problemiyle olmuştur. Ancak Marx kendi çalışmasının hiçbir yerinde bir kriz teorisinin sistemli ve bütünüyle ayrıntılandırılmış bir serimini vermez. Çeşitli zamanlarda Marx, krizleri, kâr oranlarının düşme eğilimiyle, aşırı üretim, eksik tüketim, emeğe göreli olarak orantısızlık ve aşırı birikim eğilimleriyle, bir ya da diğer teoriyi asla açıkça tercih etmeden ilişkilendirmiştir.[4] Engels, kapitalizmin kriz eğilimlerini açıklarken, sürekli olarak hem kapitalizmin üretici güçleri sınırsız geliştirme eğilimiyle nüfus kitlesinin sınırlı tüketim gücü arasındaki çelişkiye hem de piyasa anarşisine atıfta bulunmuştur.

Kriz teorisi, hareket on dokuzuncu yüzyılın sonundaki revizyonist tartışmalarla hiziplere ayrılana kadar, İkinci Enternasyonal Marksizmi içinde sınırlı bir rol oynamıştır. İkinci Enternasyonal'in önde gelen kuramcısı Karl Kautsky, Engels'in aşırı üretim yönündeki somut eğilimi piyasa anarşisine dayalı bir kriz teorisiyle bağlantılandıran bir teori sunma çabasının iki boyutunu birbirinden ayırmıştır. Bu teoriye, kapitalist çöküşün kaçınılmazlığını red-

4 Dobb'un "kuşkusuz Marx'ın teorisinin en önemli uygulaması, ekonomik krizlerin niteliğinin analizindeydi" (Dobb, 1940, 79) sözleriyle dile getirdiği cesur iddiasını nasıl kanıtlayabildiğini anlamak zordur.

deden ve kartellerin piyasa anarşisinin üstesinden geleceğini iddia eden Bernstein ve eksik tüketimin zorunluluğunu reddeden Tugan-Baranowsky tarafından karşı çıkılmıştır.

Bernstein'ın karşı çıkışına yanıt olarak, İkinci Enternasyonal'in Marksistleri kriz teorisini daha özenli temeller üzerinden kurmaya çalıştılar. Tartışmaya katılanların çoğu, kurulu ortodoksiyi tekrar ileri sürmenin ötesine çok az geçebilmiş olsa bile, Rosa Luxemburg ve Rudolf Hilferding, daha sonra kriz üzerine çalışan Marksistlerin "eksik tüketim kuramcıları" ve "orantısızlık kuramcıları" diye iki kampa bölünüşünün temellerini attılar. Önceden eksik tüketim, orantısızlığın özel ve ayrıcalıklı biçimi olarak kabul edildiğinden bu iki teori uyumsuz değildi. Ancak, ikisi arasındaki bölünme, 1920'ler boyunca, 1930'ların sonunda Marksist ortodoksi tek kelimeyle eksik tüketimci olup, orantısızlık teorisi sosyal demokrat revizyonist sapma olarak suçlanıncaya kadar giderek genişledi. Sovyetler Birliği'nde Varga, eksik tüketimci ortodoksinin başrahibi olarak ortaya çıktı.

Batı'da ortodoks Marksist kriz teorisinin en teferruatlı anlatımı, önceki tartışmaları inceleyen, çeşitli teorileri kategorize eden, Marksist eksik tüketimcilik üzerinden kurulan bir durgunluk teorisi geliştiren Paul Sweezy'nin *Kapitalist Gelişme Teorisi* (1942) idi. Bu yaklaşım, Marx ve Kalecki'yi sentezleyen ve "Keynesçi" Batı kapitalizminin istikrarını, büyüyen artı değerin emilmesini ya da yok edilmesini sağlayan emperyalizm, militarizm ve israfla birleştiren Paul Baran ve Paul Sweezy'nin *Tekelci Sermaye* (1966) adlı kitabında meyve vermiştir.

Marksist eksik tüketimciliğin egemenliği, 1960'larda Keynesçi tedbirlerle önlenemeyen ya da Keynesçi veya eksik tüketimci teorilerle açıklanamayan yeni kriz eğilimlerinin ortaya çıkmasıyla aşınmıştır. Bu yeni kriz eğilimlerinin bir özelliği, kapitalist birikimin metropoliten merkezlerinde kâr oranındaki belirgin düşüştü. İster "orantısızlığa" isterse "eksik tüketime" dayansın, klasik Marksist kriz teorileri içersinde kriz, satılmayan stokların birikmesiyle açıklanan, üretim ve tüketim arasındaki ilişkideki bir kopmanın sonucu olarak doğar ve dolayısıyla kriz

döneminde kâr oranlarındaki düşüş, bu aşırı meta üretiminin bir sonucudur. Ancak, 1960'ların sonlarında kâr oranlarındaki düşüşün krizin sonucu değil nedeni olduğu ortaya çıktı ve bu da Marksistlerin kapitalizmin kriz eğilimlerini, kâr oranlarındaki bu düşüş temelinde açıklamaya çalışmalarına yol açtı.

1970'lerde, kâr oranlarında görülen ve krizi başlatan düşüşün artan ücretler yüzünden kârların aşınması sonucu olduğuna inananlarla bunu Marx'ın "kâr oranlarının düşme eğilimi yasasına" bağlayanlar -ki bu ikinci açıklama sonuçta egemen Marksist ortodoksi olarak ortaya çıkmıştır- arasındaki Marksist tartışma şiddetlendi.

Çağdaş Marksizmin Çıkmazı

1970'lerdeki Marksist kriz teorisi, kapitalizmin derinleşen ekonomik krizi ve bununla ilgili olarak, vagonunu savaş sonrası büyümenin getirdiği refaha bağlamış olan sosyal demokrasinin politik krizi bağlamında gelişmiştir. Marksizmin burjuva kuramcılarıyla paylaştığı acil teorik amaç, bu krizi açıklamaktı. Marksist yaklaşımın farklılığı, bu krizin kapitalist üretim tarzının çelişkili temellerini açıkladığını ve krizin reformla değil ancak şiddetli bir sınıf mücadelesinin sonucu olarak çözülebileceğini saptama girişimiydi. İdeolojik beklenti, derinleşen krizin sosyal demokrasinin reformist hayallerini kırabileceği ve politik ve ideolojik bir kutuplaşma başlatabileceği idi. Böyle bir kutuplaşmadan sosyalizm güçlerinin mutlaka zaferle çıkacağına çok az kimse inanırken, sosyalizmin hem kapitalist hem de "sosyalist" ülkelerde tarihsel gündeme yeniden gireceğine dair yaygın bir inanç vardı.

Gerçeklik, 1970'lerin iyimser beklentilerinden çok farklı olduğunu ortaya koydu. Kriz kesinlikle beklenen sınıf çatışmalarını özgür bıraktı, fakat işçi sınıfını sosyalist hareketin kollarına ittirmek bir yana, yenilgi tecrübesi örgütlü işçi sınıfının umut ve amaçlarını yok etti ve işçi sınıfı hareketi içindeki moral bozukluğunu ve bölünmeyi büyüttü. Radikal entelijansiyanın büyük bölümü 1980'lerde sosyalist inançlarını, 1970'lerde ne kadar hızla edindilerse o kadar hızla kaybettiler. Özellikle, 1970'lerdeki

krizi, kapitalist üretim tarzının özgün çelişkilerinin ifadesi olarak değil, savaş sonrası büyümenin "Fordizm"inden bilgi çağının "post-Fordizm"ine geçiş dönemi olarak görüp Marksist kriz teorisini terk ettiler. Kriz teorisinin terk edilişi, sosyalizm için "politik" mücadelenin kapitalizmin "ekonomik" gelişmesinden ve aynı şekilde yeni çağın "Fordist" tarih öncesine gönderilen örgütlü işçi sınıfı mücadelesinden ayrılmasıyla yakından bağlantılıydı (Clarke, 1988).

Sosyalist solun karşılaştığı engeller, ne sol entelijansiyanın ihanetiyle ne de onun teorik analizinin eksiklikleriyle açıklanamaz. Bunlar, sosyalist saldırı için ideolojik bakımdan kötü donanmış olabilecek, ama daha önemlisi örgütsel ve politik bakımdan sınıf çatışmasına sermaye ve devletten çok daha az hazırlıklı olan örgütlü işçi sınıfının uğradığı yenilgilerle açıklanmalıdır. İşçi sınıfı yalnızca sosyalizme doğru ilerleme konusunda yenilmekle kalmamış, aynı zamanda onun en ılımlı maddi ve toplumsal amaçlarını gerçekleştirmek için giriştiği reformist girişim bile sıklıkla acımasız bir yenilgiyle karşılaşmıştır. Yine de böyle yenilgilerin genelde sosyalist solun ilerlemesine değil onun örgütlü işçi sınıfından giderek izole olmasına yol açtığı gerçeği, sosyalist teoriyle sınıf mücadelesinin gündelik realitesi arasında var olan uçurumu gösterir. Marksist teori kapitalist krizi doğru şekilde tahmin etmişken, krizin ortaya çıkardığı mücadeleler için çok az yol gösterici olmuştur.

Sosyalizmin böylesine kapsamlı bir politik yenilgiye uğraması, kapitalizmin sosyalist eleştirisinin geçerliliğini yitirdiği anlamına gelmez. Büyüme ve çöküşün birbirini izlemesi, aşırı çalışma ile işsizliğin, şaşırtıcı zenginlik ile yıkıcı yoksulluğun, güç yoğunlaşmasının umutsuz güçsüzlükle bir arada var oluşu, bir asır ya da daha önce olduğu kadar bugün de kapitalizmin bir özelliğidir. İnsan kontrolünün ötesinde bir dünya, yabancı güçler tarafından yok oluşa götürülen bir dünya kanısı bugün her zamankinden daha kuvvetlidir. Burjuva iktisatçısının ılımlı yatıştırmalarıyla dünya nüfus kitlesinin yaşam gerçeği arasındaki uçurum hiç bu kadar açılmamıştı. Marksizmin başarısızlığı, onun bilimsel projesinin uygunsuzluğu değil, ideolojik ve politik

olarak gerçekleşme konusundaki yetersizliği, kapitalist koşulun teorik teşhisiyle sıradan halkın günlük umut ve amaçlarını birleştirememesi olmuştur. Bu başarısızlıktan bir şeyler öğreneceksek, yalnızca işçi sınıfı biçimlerini ve sosyalist politikaları değil kapitalist analizimizin teorik temellerini de yeniden incelemeliyiz. Bu kitapta uzun zamandır Marksist kuramcılığın en zayıf parçasına, kriz teorisine odaklanarak bu projeye küçük bir katkı yapmayı umuyorum.[5] Bu ikincisi, Marx'ın olduğunu kabul ettiğim ancak ne Marx'ta ne de Marksist gelenekte sistematik biçimde geliştirilmiş olarak bulamadığım bir kriz teorisine dayalıydı. Bu da beni Marksizmdeki kriz teorisini araştırmaya yöneltti ve sonra da kriz teorisinin Marx'ın kendi çalışması içersindeki rolüne geri götürdü.

Marx ve Marksist Kriz Teorisi

Ortodoksinin bu kadar temelden ancak bu kadar öz bilinçsizce değişebilmesi, Marksist kriz teorisi tarihinin dikkate değer özelliğidir. Yüzyılın dönümünde ortodoksi, krizlerin piyasa anarşisine bağlandığı oldukça bulanık bir orantısızlık teorisiydi. 1930'larda Marksist ortodoksi, katı bir eksik tüketimciliği benimser hale gelmişti. 1970'ler boyunca kâr oranlarının düşmesi teorisi, kabul gören bir kriz teorisi olmuştu. Her aşamada genel olarak, egemen teorinin Marx'ın otantik teorisi olduğu varsayılmış ve bu iddia Marx'ın çalışmalarından seçilmiş alıntılarla desteklenmişti. Alternatif teorilerin ise iğrenç sapmalar olduğu varsayılmıştı. Yine de kriz teorisinin Marksizm içindeki önemine rağmen, Marx'ın kendi çalışmalarında kriz teorisinin gelişimine dair ciddi bir inceleme bulunmamaktadır. Genelde, Marx'ın hiçbir zaman sistemli bir kriz teorisi geliştirmediği varsayılmıştır ki bu, kendisinden sonra gelenleri, Marx'ın kriz teorisi üzerine yaptıkları çeşitli yorumları dağınık ve bütünü ile tutarlı olmayan parçalardan inşa etmekte özgür bırakan bir varsayımdır.

---

5 Bu kitabı yazma projesi, *Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State* kitabımdan çıkan aşırı birikim, sınıf mücadelesi ve devlet çalışmamdan kaynaklanmıştır.

Bu kitabın ana amacı, teorilerin kendileri maalesef fazla sofistike olmamasına rağmen bu alandaki ikincil yazının zaten yeterince kapsamlı olması dolayısıyla, Marksist kriz teorileri üzerine bir inceleme sunmak değildir.[6] Kitabın asıl amacı, onun kriz hakkındaki yazılarını köken olarak ortaya çıktıkları bağlama yerleştirerek, kriz teorisinin Marx'ın kendi çalışmasındaki rolünün anlaşılmasını geliştirmektir. Bu iş bugün, Marx'ın 1844'te ilk kez ekonomi politikle karşılaşmasından *Kapital*'in yayınlanışına ve tüm bağlamıyla kriz teorisi tartışmasını kurmasına kadarki ekonomik düşüncesinin gelişiminin izlenmesini ilk kez mümkün kılan, Marx'ın 1850'lerdeki defterlerinin ve 1857 ve 1863 arası dönemde yazılmış el yazmalarının yayınlanmasıyla çok daha kolaylaşmıştır.

Marx'ın kendi çalışmalarına bu dönüşün sebebi, ne basit olarak Marx'ın krizler hakkında gerçekten ne dediğini kayda geçirmek konusunda antikacı bir ilgi, ne de Marx'ın kriz hakkındaki yazılarının yakından okunmasının, sonraki Marksistlerin gözünden kaçmış olan, anlamanın anahtarını sağlayacağı inancıdır. Marx'ın kriz üzerine yazıları kendi başlarına gerçekten parçalı ve kafa karıştırıcıdır. Bu yazıların, ekonomik durumla ilgili olarak taşıdıkları orijinalliğin ve öngörünün Marx'ın döneminde ve bizim dönemimizde anlaşılamamış olmasına rağmen, bu yazılar Marx'ın çalışmasının bütününden ayrı olarak ele alındığında büyük bir ilgiye nail olmazlar ve kesinlikle tutarlı ve özenli bir kriz teorisi sunmazlar. Ancak, bir bütün olarak Marx'ın çalışmasına kriz problemi hakkındaki yazılarının prizmasından bakılması, Marx'ın çalışmasına, onu burjuvazinin ekonomi politik teorilerinden ayıran farkı ortaya koyan ve çağdaş Marksizmin kapitalizmin modern dünyadaki çelişkili dina-

6 En iyi giriş anlatımı hâlâ Sweezy'ninkidir (1942). En kapsamlı yeni ders kitabı anlatımı Howard ve King'de (1989, 1992) mevcuttur. Kühne tartışmanın çeşitli yan yollarını araştırır. Day (1981) Sovyet geleneğinin Lenin'den Vargas'a mükemmel bir anlatımını sağlar. Sovyet kuramcılığının Marx'la az ilgisi olsa da, Day'in anlatımı, 1920'lerde kapitalizm dinamiklerinin en ileri kuramcılığının Moskova'da bulunduğunu açığa çıkarır.

miklerinin kavranışını üzerine inşa edebileceği temeli sağlayan yeni bir perspektif sunar.

Marx'ın çalışmasına bu şekilde bakılması, onun yalnızca burjuva ekonomisinin iddialarıyla değil aynı zamanda "Marksist ekonomi politik" (Marx kendi çalışmasına daima "ekonomi politiğin eleştirisi" diye atıfta bulunduğundan terim olarak çelişkili bir şeydir) diye bilinen şeyle de farkını ortaya çıkarır. Marksist kriz teorisinin çıkmazı, öncelikle Marx'ın teorisinin eleştirel boyutunu ihmal ederek kendisini burjuva teorik temeller üzerinde ve özellikle de genel denge teorisinin teorik temelleri üzerinde kurmaya çalışması nedeniyle doğmuştur. Marksist kriz teorisinin eleştirel temellerinin aşınması, yalnızca çağdaş akademik Marksizmin bir özelliği olmayıp, Marksist teoriyi Bernstein ve Tugan-Baranowsky'nin revizyonist eleştirilerine açan İkinci Enternasyonal'deki Marksizmin ilk gelişim adımlarında bile gözlemlenebilir.

Kitabın birinci bölümünde, Marksist ekonomi politiğin yeni ortodoksisini tanımlayan 1970'lerin tartışmalarında benimsenen konumları kısaca özetlemeden önce, Engels, Kautsky, Hilferding ve Luxemburg'un klasik Marksist kriz teorisine olan esaslı katkılarının taslağını çıkaracağım. Bu araştırma, daha sonra Marksizmden Marx'a döndüğüm ve Marx'ın ekonomi politiğin eleştirisi teorisinin rolünü derinliğine incelediğim kitabın geri kalanı için referans noktası sağlayacaktır.

Marx'ın kriz teorisinin sunuluşu zor problemler ortaya çıkarır. İlk problem, Marx'ın bize böyle bir kriz teorisi önermemesidir. Marx'ın yaşam süresince yayınlanan çalışmalarındaki teorik kriz tartışması, kısa taşlama yorumlarından fazlasını içermez. Neredeyse tüm kapsamlı teorik tartışma Marx'ın hacimli defterlerinde bulunur, ama orada bile asla böyle bir kriz tartışması olarak bir araya getirilmemiş, başka meselelerin tartışılması içersine gömülmüştür. Bu da "Marx'ın kriz teorisini" çıkarıp sunmayı basitçe olanaksız kılar. Marx için kriz eğilimi, kapitalist üretim tarzının tarihsel eğilimlerinin zirvesi ve bir anlamda da en yüzeysel ifadesi olduğundan bu pek de şaşırtıcı değildir. Bu yüzden, Marx'ın kriz teorisi onun kapitalist üretim tarzının dinamiklerini daha geniş tanımlayışının bir parçası olarak sunulmalıdır.

İkinci sorun, Marx'ın teorisinin farklı unsurlarına verilecek önemdir. Marx'ın çalışma yöntemi, onu nereye götüreceklerini görmek için çeşitli düşünce dizilerini izlemek, sonra da baştan her şeyi yeniden yerine yerleştirmeye girişmeden önce fikirlerine bir düzen getirmek için defterlerine dönmekti. Onun kapitalizm analizinin temel çerçevesi 1840'larda çatılmış ve *Komünist Manifesto*'da sunulmuştu. Daha sonra, yaşamının 1857'den 1863'e kadarki en yaratıcı döneminden evvel 1850'lerin ilk yarısını yoğun şekilde okuyarak geçirdi. Marx'ın tamamladığı tek sistemli metin olan *Kapital*'in birinci cildiyle son bulan sonraki dört sene, defterlerindeki malzeme üzerinde yeniden çalışmakla geçti. Marx, Engels'in *Kapital*'in ikinci cildine dahil ettiği materyalin büyük kısmını yazdığı 1870'lerde, teorik çalışmasına kısa süreyle iki kez döndü. *Kapital*'in üçüncü cildiyse, Marx'ın 1861-3 el yazmaları üzerine yeniden çalışarak yazdığı 1864-5 defterlerinin Engels tarafından bir araya getirilmesiyle oluşturuldu. Fakat *Kapital*'in ilk cildinin tersine, bu yeniden çalışma büyük oranda, analizin bir bütün olarak sistemli bir kavramsallaştırılması yapılmaksızın mevcut malzemenin yeniden düzenlenmesiyle sınırlı kaldı. Bu nedenle bize, Marx'ın fikirleri üzerinde farklı yollardan, bazen sonuca vararak, bazen düşünce dizisini terk ederek, bazen de yolunu yitirerek (genellikle aritmetik örneklerin çalılıklarında) çalıştığı ve yaptığı gözlemlerin sistematik ehemmiyeti hakkında hiçbir gösterge sağlamadığı çok sayıda parça kalmış durumdadır. Marx'ın kriz teorisini sunmaya yönelik her girişim, bu yüzden zorunlu olarak önemli bir yorum ve yeniden inşa unsuru içerir.

Marx'ın teorisini sunmadaki üçüncü problem, yürüttüğü bütün kriz tartışmasının neredeyse ekonomi politik hakkındaki eleştirel yorumlarının derinliğinde gömülü olmasıdır. Bu da, Marx'ın kriz teorisini serilmeme biçiminin, bu teorinin Marx'ın ekonomi politik eleştirisinin içinde üstlendiği rolün egemenliği altında bulunması demektir ki bu da onun Marx'ın kapitalizm teşhisindeki rolüne illa da kılavuzluk etmez. Bu nedenle Marx'ın kriz teorisinin yalnızca Marx'ın kapitalizmin dinamiklerine dair yaptığı daha geniş analizinin yorumlanması bağlamında

değil, aynı zamanda onun ekonomi politik eleştirisi bağlamında da sunulması gereklidir. Dahası, Marx'ın klasik ekonomi politik eleştirisinin çoğu ayrıntısı sadece bir antikacının ilgi konusu olsa da, modern ekonomi klasik atasının kavramsal temellerini hâlâ koruduğu için, en temel konular bugün de canlılığını korumaktadır. Bu yüzden, Marx'ın kriz teorisini ve kapitalist üretim tarzının dinamiklerini yalnızca klasik ekonomi politik bağlamında değil, çağdaş ekonomi bağlamında da düşünmemiz gerekir.

Bu problemler, Marx'ın kriz teorisine dair her tartışmanın serimleme, yorum ve kavramsallaştırma arasında bir uzlaşıyı içereceğinin kesin olduğu anlamına gelir. Bu kitabı yazma sürecinde bu üç unsur arasında bir denge sürdürme gereğinin bilincindeydim. El yazmasının ilk taslağı için, yorumu asgaride tutma çabası içinde, kriz tartışmalarını kesinlikle kronolojik ve bağlamsal olarak sunmak üzere Marx ve Engels'in konuyla ilgili tüm çalışmalarını okudum. Daha sonra malzemeyi, Marx'ın çalışmalarını ilk çalışmalar (1848'e kadar); 1848 devrimlerinden sonraki tekrar değerlendirme dönemi; 1857-8 el yazmalarında ekonomi politik eleştirisinin temelleri; 1861-5 el yazmalarında ekonomi politik eleştirisinin gelişmesi (kitabın son baskısının iki bölümünü oluşturmaktadır) ve *Kapital*'in birinci cildinin ilk baskısından olgun çalışmalar şeklinde dönemlere ayrılmasına denk düşen düşecek biçimde beş kısma böldüm. Sonra da malzemenin her bölümünü, mümkün olduğunca Marx'ın metinlerine dayandırmaya çalıştığım ve önemli metinlerin çoğunun yeniden okunması ışığında değiştirdiğim bir yorum çerçevesi içersinde tematik olarak yeniden düzenledim. Sonunda, serimlenişi açıklığa kavuşturmak ve onu bir bütün olarak Marx'ın çalışmasının yorumlanışı bağlamı içine yerleştirmek çabasıyla bütün metni tekrar çalıştım. Yapmadığım tek şeyse, gerçi bağlantıların bu türden tartışmalara alışkın kimseler için aşikar olacağını umuyorum, Marx'ın çalışmalarını açıkça çağdaş ekonomideki meseleler ve tartışmalarla ilintilendirmektir. Marx'ın çalışmasının önemi (iktisatçıların kapitalizmin dinamiklerini anlamadaki neredeyse tüm önemli ilerlemeleri Marx ve

Marksizmden türemiş ya da tahmin edilmiş olsa bile) burjuva ekonomisine yapabileceği katkı değil, onun çözülüşüne yapabileceği katkıdır.

Metnin son halini olabildiğince netleştirmeye çalıştım, ama aşırı basitleştirmekten de kaçındım. Konular karmaşık, Marx'ın bazı tartışmaları ise kafa karıştırıcıdır. Kafa karışıklığının etrafında dolaşmak isterken karmaşıklıktan kaçınmaya çalışmadım. Yine de kitabın bölümlerinin okunması zorsa bunun için ancak özür dileyebilirim, okuyucuyu da anlama girişimini basitçe terk etmektense Marx'ın orijinal metnine dönmeye davet ederim.

Bu kitabı yazmaktaki amacım, Marx'ın kriz teorisinin kapalı bir yorumunu sunmak değil, Marx'ın bir asırdan fazla bir süre önce yazıldığı halde hâlâ yıkıcı bir teorik öneme sahip bulunan çalışmasının kavrayış ve orijinalliğini okuyucunun önüne koyarak kapitalizmin dinamiklerinin daha yeterli bir analizinin geliştirilmesi için bir tuğla eklemektir. Marx'ın eleştirisiyle imha ettiği ekonomi politik ne düşüp ölmüş ne de neo-klasik ekonominin doğuşuyla aşılmıştır. Marx'ın ekonomi politik eleştirisi, Ricardo'nun eleştirisi ile olduğu kadar çağdaş ekonominin eleştirisi ile de ilişkilidir (Clarke, 1991). Umudum, bu kitabın, hem Marx'ın kriz teorisinin açık ve tutarlı bir yorumunu hem de okurun Marx'ın çalışmasını alternatif yorumlara temel olarak ya da üzerinde başka yönlerden inşa etmek üzere temel olarak kullanabilmesi için Marx'ın kendi yazılarının yeterince açık bir sunumunu verebilmiş olmasıdır.

Ben bu kitapta sadece, kapitalist sömürüye ve yağmaya karşı gündelik direniş deneyimiyle ilgilenebilecek ve böylece ideolojik eleştirinin ve özgürleştirici politik gücün bir parçası olarak gelişecek olan, kapitalizmin ve onun ideolojik kötü yorumlarının radikal teorik eleştirisini yaratma yönündeki kolektif projenin bir parçası olan bu serimlemenin üzerine başkalarının da inşa etmesi umuduyla, Marx'ın çalışmasının yaygın önemini belirtmekteyim. Böyle bir harekete Marx'ın adının eklenip eklenmemesi önemli değildir. Önemli olan, Marx'ın çalışmasının önerdiği bütün anlayışların tüm avantajına sahip olmamız gerektiğidir.

İkinci Enternasyonal'de Kriz Teorisi

Marksizmin 1980'lerdeki başarısızlığı, esasında 1930'lardan beri Marksizme egemen olmuş olan Leninist geleneğin başarısızlığıydı. Leninizm'in üstünlüğü, Stalin ve Hitler'in kendi aralarında alternatif geleneklerin önde gelen savunucularını fiziksel olarak imha etmesi gerçeğine bazı şeyler borçlu olmakla birlikte öncelikle İkinci Enternasyonal'in Sosyal Demokrasinin, özelikle de Almanya'da maruz kaldığı siyasal yenilgilerle belirlenmiştir. Leninizm'in zaferi Marksizmin Sosyal Demokratik geleneğinin kovulmasına yol açtı, yine de kapitalist üretim tarzının kriz dolu ve mücadeleyle parçalanmış gelişme deneyimi içersindeki tüm başarısızlık ve yenilgilerine rağmen Leninizm, akademisyenler veya devlet görevlileri tarafından değil kitlesel sosyalist hareketin kurucusu olan entelektüeller tarafından oluşturulmuş bir gelenektir.

Geleneksel Leninist görüş, ekonomik çöküşün kaçınılmaz devrimi başlatacağı fikrine dayalı kaba ekonomist siyasal kavrayış ve ham bir eksik tüketimci kriz teorisiyle belirlenmiş olan İkinci Enternasyonal'in ortodoks Marksizmini silmekti. Kautsky'e göre nihai krizin kaçınılmazlığı siyasal pasifizmi yasallaştırmıştır, Luxemburg'a göreyse devrimci bir kendiliğindenliği meşrulaştırmıştır ki, hiçbirisi revizyonizme etkili bir karşı çıkış sergileyememiş ve bir yandan reformizm diğer yandan ultra solculuk yönünde dejenere olmuşlardır.

Bu karikatürde bir gerçek unsuru olsa da bir karikatürdür. İkinci Enternasyonal'in teorik analizi ve politik stratejisi, kendi dönemi için uygunsuz olmadığı gibi kesinlikle özensiz de değildi. Stratejinin başarısızlığı kaçınılmaz değildi ve öngörülemezdi. İkinci Enternasyonal Marksizmi, özünde temel bir teorik zayıflığa sahip olsa bile bu zaaf bir teorik anlayış eksikliğinin olduğu kadar karşısına çıkan politik engellerin de bir ifadesidir.

İkinci Enternasyonal Marksizmi'nin teorik zayıflığı, öncelikle kapitalist birikimin tarihsel eğilimlerini açıklamaya yönelik yaptığı analiz ve sosyalizme geçiş için önerdiği siyasal program arasında büyüyen ayrılıkta yatar. Onun daha önceki eğilimleri analiz edişi, dikkate değecek kadar ileri görüşlü ve döneminin burjuva iktisatçılarınca önerilebilecek her şeyden kesinlikle çok

daha zekiceydi. Fakat bu tarihsel eğilimlerin işçi sınıfı hareketinin kaçınılmaz şekilde nüfusun geniş çoğunluğunu kapsamasına ve sosyal demokrasinin politika ve ideolojilerini kucaklamasına yol açacağı inancı, sosyal demokrat hareketin önderlerinin teoriyle pratik arasındaki, reformist uygulamayla devrimci tutku arasındaki, acil işlerle nihai amaçlar arasındaki ilişki meselesiyle yüzleşmelerini engelledi. Sonuç, 1914'te savaşın çıkmasıyla birlikte hareketin bölünmesinin altında yatan, sosyalist retorikle reformist uygulama arasında giderek artan uzaklaşma oldu. Ancak uygulanışı ideolojisiyle küstah bir çelişki içersine düşer düşmez hareketin çözülmesi olgusu, teorik zayıflığın yalnızca sosyal demokrat hareketin siyasi belirsizliğinin bir ifadesi olduğunu açığa çıkarmıştır.

Birinci Dünya Savaşı öncesi sosyal demokrasi, sahip olduğu gücü, her şeyin ötesinde önderliğin hareketin birliğini sürdürmesini sağlayacak olan teorik ve ideolojik pragmatizme borçluydu. Kapitalist birikimin tarihsel eğilimlerinin zorunlu sonucu olarak sosyalizmin kaçınılmazlığına duyulan inanç, bu yöndeki anlatımları doğrudan doğruya İkinci Enternasyonal'in önder teorisyeni Karl Kautsky tarafından sadık kalınarak geliştirilen Marx ve Engels'ten türemişti ve Alman Sosyal Demokrasisi'nin on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğindeki hızlı ilerleyişiyle tam olarak haklı çıkmış görünmekteydi. Analizin teorik zayıflığı, dünya kapitalist sisteminde 1890'larda ortaya çıkan yeni gelişmelerin politik neticeleriyle karşılaşmak zorunda kaldığı zaman öne çıktı, ancak bu gelişmelerin kendileri de kısmen İkinci Enternasyonal'in teori ve politikasının dayandırıldığı sınıf mücadelesi biçimlerinin kapitalizme meydan okuyuşuna bir yanıttı. Hareketin teorik zayıflığı, kavramadaki bir başarısızlık meselesinden daha çok hareketin politik sınırlarının ifadesiydi.

İkinci Enternasyonal'e özgü sosyal demokrasinin politik sınırlılıkları, kriz teorisinin kapitalizm analizindeki rolünde doğrudan ifadesini bulmuştur. Sosyalizmin kaçınılmazlığı, sınıfların kutuplaşmasının ve sınıf mücadelesinin gelişmesinin altında yatan kapitalist birikimin somut eğilimlerine bağlanmıştı. Bu

somut eğilimlerin anlatımı ise, Marx'ın o zaman için genel olarak ulaşılabilir yegane çalışmaları olan *Komünist Manifesto* ve *Kapital*'in Birinci Cilt'inden türemiştir.[7]

Bu çalışmaların her ikisinde de Marx kriz teorisini, krizlerin kapitalizmdeki rolünü somut eğilimlerin gelişmesini hızlandırmak ve kapitalizmin kendine has çelişkilerini ortaya çıkarmak olarak tanımlayarak, kapitalist üretim tarzının somut gelişimi teorisi ile sıkıca ilişkilendirmiştir. Marx'a göre krizler, normal, çelişkisiz birikim modelinin parçalandığı istisnai dönemler olmayıp, birikimin kendine has çelişkili temellerinin en dramatik ifadesiydi, krizler "daima mevcut çelişkilerin anlık ve şiddetli çözümleridir. Bozulan dengeyi bir süreliğine yeniden kuran şiddetli patlamalardır" (KIII, 244).

Marx, kapitalist birikimin somut eğilimleriyle bu eğilimleri ortaya çıkaran kriz arasındaki sürekliliği dikkatlice kavramlaştırmasa bile, bu süreklilik, kapitalist ekonomik faaliyet düzeyindeki dönemsel dalgalanmalara bağlı olan gündelik mücadele taktiklerini, kapitalist gelişmenin somut eğilimlerine bağlı olan kitlesel sosyalist hareketin gelişme stratejisi ile ilişkilendirmek açısından politik olarak elzemdir. İkinci Enternasyonal Marksizmi'nin politik zaafı, politikasının ve teorisinin bu iki yönü arasında açılıp büyüyen uçurumda yansıyordu. Politik anlamda bu uçurum, devrimci stratejiyle reformist taktikler arasında artan süreksizlikle ayırt edilmiştir. Teorik olarak da birikimin somut eğilimleri teorisi ile dönemsel kriz teorisi arasında giderek büyüyen ayrılmayla ayırt edilmiştir.

---

7 *Komünist Manifesto* 1872'de, *Kapital*'in Birinci Cilt'inin gözden geçirilmiş basımıysa 1873'te yeniden yayımlanmıştır. Kautsky'nin, *Kapital*'in Birinci Cilt'inin oldukça sadık popüler bir ifadesini sunan *The Economic Doctirnes of Marx* (Karl Marx'ın Ekonomik Doktrinleri) ilk kez 1877'de yayımlanmıştır. Marx'ın diğer teorik çalışmaları içersinde yalnızca *Felsefenin Sefaleti, Kutsal Aile* ve *Ekonomi Politiğin Eleştirisi* Marx'ın yaşam süresi içersinde yayımlanmıştır ve bunlar ancak 1890'larda yeniden gündeme getirilmiştir. *Kapital*'in İkinci Cilt'i 1885'te, Üçüncü Cilt ise 1894'te yayımlanmıştır.

Marksist Miras: Engels'in Kriz Teorisi

Kapitalist birikimin kriz eğilimlerinin ortodoks Marksist anlatımı, öncelikle Marx'tan değil, İkinci Enternasyonal önderlerinin çoğunluğunu Marksizme yönelten ve Marksist ortodoksinin ders kitabı olan *Anti-Dühring*'in yazarı Engels'ten türemiştir.[8] Engels, Lassalle ve Dühring'in eksik tüketimciliğini aşırı üretim kriz teorisi lehine açıkça reddetmiştir.

Biçimsel olarak "eksik tüketim" ve "aşırı üretim" arasındaki fark ince gibi görünse de, esas olarak "ücretlerin demir yasası" temelinde sürdürülen birikimin olanaksızlığını iddia eden Lassallecılar ve Rus popülistleri tarafından desteklenen eksik tüketimcilik türüyle, yalnızca kitlelerin mutlak yoksulluğu değil birikimin sürekli olarak talepteki büyümenin ilersine geçmesini sağlayan çelişkili bir kapitalist üretim biçimine dayanan dinamik bir teori öneren Engels'inki arasında temel bir farklılık vardı. Engels, eksik tüketim "bin yıllık bir olay iken" krizlerin yalnızca kapitalist üretim biçiminde ortaya çıktığını belirtmiştir. Dolayısıyla eksik tüketim "krizlerin ön koşuludur ve bunların içersinde çoktandır bilinen bir rol oynar. Ancak bu bize krizlerin bugün niçin olduklarını, daha önce niçin olmadıklarını açıkladığı kadar az açıklar" (AD, 394).

Engels'e göre aşırı üretim eğilimi mutlak değildi, fakat arz ve talebin ancak "dünya piyasasındaki bir fırtına, bir ticari kriz sayesinde" eşitlendiği "üretim anarşisi" ile yakından bağlantılıydı (CW26, Marx ve Rodbertus, 23.10.84). Ama Engels için "üretim

---

8 Dühring, 1870'lerde Alman işçi hareketinin egemen teorisyeni olmuştur. Onun çalışması Lassalle'ın politikanın önceliğine olan vurgusunu yeniden üretmiş, ama politik işçi sendikalarına çağrı yaparak örgütlü işçi sınıfının önemine Lassalle'dan çok daha fazla önem vermiştir. Dühring, en şiddetli patlamalarının bazılarını Marx ve Engels'e yöneltmiş olmasına rağmen, Marksistler bile onun felsefi sistemini alkışlamıştır. Bu eğilime karşı yalnızca Liebknecht bu eğlime karşı durmuştur, Dühring'i yanıtlamak ve fikirlerinin popüler bir serimini vermek için Marx ve Engels'e başvuran da Liebknecht idi. Bernstein ve Plekhanov'un her ikisi de Dühring'in izleyicileriydi ve Kautsky gibi Engels'in eleştirisi sayesinde Marksizme dönmüşlerdi.

anarşisi", Kautsky'nin sandığı gibi yalnızca kapitalistin piyasayı yanlış değerlendirmesi meselesi değildi. Üretim anarşisi, üretim ve tüketimin bu ikisi arasındaki ayrılık sistematik olacak kadar farklı yasalar tarafından belirlendiği gerçeğinden türer. Bu, bizi derhal Marksizm ile ekonomi politik arasında rekabet sürecinin kavramsallaşması anlamında temel bir farklılığa götürür.

Ekonomi politiğe göre kapitalist rekabet, üretim tüketicilerin ürüne olan gereksinimlerine göre uyarlanırken arzın piyasa fiyatlarındaki dalgalanmalara cevap olarak talebe göre ayarlanmasını temin eder. Fakat Marx ve Engels'e göre rekabet dinamikleri oldukça farklıdır. Kapitalist, rekabetçi baskıya edilgen biçimde fiyatları düşürerek ya da üretimi azaltarak ve daha düşük bir kâr oranını kabullenerek değil, maliyetleri kısmak için işçilerine daha büyük çaba sarf ettirerek ya da yeni üretim yöntemleri kurarak cevap verir. Bu sırada rekabetçi avantaja sahip olan kapitalist, oturup piyasa payının keyfini çıkarmaz, başkalarının piyasasını ele geçirmek için üretimi artırır. Edilgen biçimde üretimi piyasanın sınırlarına uyarlamak bir yana, eğilim kapitalisti üretici güçlerini piyasa sınırlarını dikkate almadan geliştirmeye zorlama rekabetidir. Bu nedenle üretim "anarşisi" sistemli aşırı üretimin kaynağıdır.

Anti-Dühring'de (1878) Engels, kapitalist üretim "anarşisinin bireysel endüstriyel kapitalisti daima makinelerini geliştirmeye, daima üretim gücünü artırmaya zorlar. Üretim alanının genişletilmesi olasılığı, onun için benzeri bir zorunlu yasaya dönüştürülmüştür. Modern sanayinin muazzam yayılma gücü ... artık bize her direnişe kahkahayla gülen, hem nitelik hem de nicelik olarak bir büyüme *zorunluluğu* olarak görünür. Modern sanayi ürünlerine yönelik böyle bir direniş; tüketim, satış ve piyasalar tarafından sağlanır. Ancak piyasaların kapsamlı ve yoğun genişleme kapasitesi, öncelikle az ya da çok enerjik çalışan oldukça farklı yasalarla yönetilir. Piyasaların genişlemesi, üretimin genişlemesine ayak uyduramaz. Çatışma kaçınılmaz hale gelir." Engels'e göre 1825'lerden beri tekrarlanan dönemsel krizlerin temeli olan bu aşırı üretim eğilimi, somut olmaktan çok

döngüsel bir eğilimdir.[9] Bu krizler "toplumsallaşmış üretimle kapitalist el koyma arasındaki çelişkinin" kaçınılmaz sonucudur ... *Üretim tarzı değişim tarzına karşı isyandadır*" (CW4, 316).

Engels, birikimin kriz eğilimleriyle gelmekte olan devrim arasında daima doğrudan ve yakın bir bağlantı görmüştür. *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*'nda (1844-5) Engels ticari krizlerden "proletaryanın tamamen bağımsız gelişiminin en güçlü kaldıraçları" olarak bahsetmiştir (CW4, 580). Bu, bir sonraki krizin 1848'de yarım kalan devrimi müjdelemesini uman Engels ve Marx'ın 1850'ler boyunca tekrarladıkları ve Engels'in 1880'lerde geri döndüğü bir görüştü.

Engels'in kriz teorisi; üretimin genişlemesinin mutlaka piyasa büyümesinin ilersine geçeceği, böylece nihayetinde sonuç geciktikçe yıkıcı olmaya daha da meyilli bir kriz olacağı fikrine dayalı anlaşılması kolay bir kriz teorisiydi. Engels, bazen sonucun kronik bir durgunluk olabileceğini iddia etse bile, yine de durgunluğun kıyametvari krizin yolunu açacağı görüşündeydi.

Engels daha 1850'lerde (Viktorya Çağı patlamasının arifesinde) "Üretim araçları satış noktalarına göre kıyaslanmaz üstünlükte bir genişleme gücüne sahip olan İngiliz sanayicileri, çarelerinin tükeneceği ve şimdi her krizi bir sonraki krizden ayıran zenginlik döneminin aşırı büyüyen üretici güçlerin ağırlığı altında tamamen yok olacağı noktaya hızla yaklaştığında ... O zaman proletarya devrimi kaçınılmaz ve zaferi kesin olacaktır" (*İngiliz On Saat Kanun Tasarısı CW10,* 299) iddiasında bulunduğunda durgunluğa yol açan döngüsel birikim biçimini tahmin etmişti.

Bu, Engels'in "Büyük Durgunluk" ortasında Temmuz 1881'de, kapitalizmin makineler üretebilecek makineler geliştirdiği için üretimi bütün hızıyla genişletmesinin mümkün hale geldiğini, bunun da kronik aşırı üretime yol açtığını belirterek kriz konusuna geri dönmesinden otuz yıl önceydi. Her sanayi dalı, "komşularının ne yaptığına aldırmaksızın ve böylece ül-

9 Somut eğilim, *Komünist Manifesto*'da ve *Kapital*'in Birinci Cilt'inde Marx tarafından, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi, artan nüfus kitlesinin yoksullaşması ve sınıfların kutuplaşması olarak tanımlanmıştır.

kenin üretici gücünü piyasaların emme gücünün üzerinde pervasızca büyüterek fabrikalarını artırır." Artış, "daha önceki büyüme dönemlerindekilere göre orantısız olmuştur ve sonuç da birkaç yıl süren kronik aşırı üretim, kronik ticaret bunalımıdır" (CW24, 412).

Marx'ın 1884'teki ölümünden üç yıl geçtikten hemen sonra Engels, 1876'dan beri "üretimin bütün hakim dallarında kronik bir bunalım hali" olduğunu belirtmiştir. Ne tam çöküş, ne de bizim bunun öncesinde ve sonrasında hak etmeye alıştığımız refah dönemi gelecektir. Ağır bir bunalım, tüm sektörler için piyasaların kronik tıkanışı, işte neredeyse on yıldır içinde yaşadığımız durum budur." Bu, kapitalizmin pazarlarını bitirmesindendir, "kapitalist üretim *duramaz[ken]*, ya artmaya devam etmek ya da ölmek zorunda [iken]" rekabet artar, işte "kapitalist üretimin zayıf yeri, Aşil topuğu burasıdır." Bunalım kaçınılmaz şekilde kötüleştikçe, İngiliz işçileri sınırlı ayrıcalıklarını bile yitirecekler ve sosyalizm İngiltere'de yeniden doğmuş olacaktır (CW26, 300).

Fakat bir sonraki yıl Engels, durgunluğa rağmen genel bir krizin hâlâ kaçınılmaz biçimde geleceğini vurgulamıştır. "Önceleri atmosferi on yılda bir kasıp kavuran fırtınanın bu şekilde gecikmesiyle, devam eden bu kronik bunalım daha önce hiç bilmediğimiz boyutta bir şiddet patlamasını hazırlamaktadır." (Engels'ten Danilson'a 13.11.85, c.f. Engels'ten Babel'e 28.10.85, Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar*, 389, 86-7). Engels'in oldukça karmaşık hüsnükuruntuları, 1892'de dev bir krizin imkansızlığını ve kaçınılmazlığını aynı anda iddia ettiğinde yazdığı bir makalede iyi özetlenmiştir. 1868'den beri kriz olmamasının "İngiltere, sonra da Avrupa'daki fazla sermayeyi *dünya çapında* taşımacılık vb. yatırımı ve aynı zamanda diğer tüm yatırım *dalları* arasında dağıtan dünya piyasasının genişlemesine bağlı" olduğunu belirtmiştir. "Krizi imkansız kılan budur ... ancak son üç yılda Arjantin'deki gibi küçük krizler mümkün olabilmiştir. Ama bütün bunlar, dev bir krizin oluşum halinde olduğunu kanıtlıyor." (CW27, 324-5).

1894'te Engels hâlâ büyük çöküşü bekliyordu. *Kapital*'in Üçüncü Cilt'nin dipnotlarından birinde "daha önceki on yıllık

döngüleriyle, devresel süreçlerin had biçimi, yerini – çeşitli sanayi ülkelerinde çeşitli zamanlarda yer alan – işlerde nispeten kısa ve hafif bir iyileşme ve nispeten uzun ve kararsız depresyon arasında değişen daha kronik ve daha uzun süreli biçimlere bırakmış görünmektedir. Ama bu, belki de, yalnızca döngülerin sürelerinin uzaması sorunudur... şimdi acaba bugüne değin eşi görülmemiş yeni bir dünya bunalımının hazırlık aşamasında mı bulunuyoruz? Pek çok şey bu yöne işaret ediyor" diye belirtmiştir. Dünya pazarı açılmıştır ve sermaye daha geniş biçimde yayılmıştır, "öyle ki daha geniş bir alana dağılması ve yerel aşırı-spekülasyonun daha kolay önlenmesi olanağı sağlanmıştır. Bütün bunlar aracılığı ile eski bunalımı üreten ortamlar ve bunların gelişmesini sağlayan olanaklar, ya yok edilmiş ya da çok azaltılmıştır. Aynı zamanda, ... koruyucu gümrük tarifeleri, dünya piyasasına kimin egemen olacağını kararlaştıracak olan, son genel sanayi savaşı için yapılan hazırlıklardan başka bir şey değildir. Şu halde, eski bunalımların yinelenmesine karşı işleyen her etmen, kendi içersinde, gelecekteki çok daha güçlü bir bunalımın tohumlarını taşımaktadır" (KIII, 433-4, 8. dipnot).

Kautsky ve Kapitalist Birikimin Tarihsel Eğilimleri

İkinci Enternasyonal teorisinin klasik bildirgesi, Eduard Bernstein ve Karl Kautsky tarafından birlikte yazılan 1891 Erfurt Programı idi. Kautsky program hakkındaki yorumu olan *Class Struggle*'ı (Sınıf Mücadelesi, bundan sonra SM) 1892'de yayınladı ve bu metin Marksist ortodoksinin temel metni haline geldi. *Sınıf Mücadelesi*, Marx'ın *Komünist Manifesto*'da ve *Kapital*'in Birinci Cilt'indeki kapitalist gelişmenin tarihsel eğilimlerini anlatımına popüler bir uygulama sağlamış ve bu anlatımı çağdaş Almanya'daki sınıf mücadelesinin gelişimine uygulamıştır.

Kautsky'nin yaptığı analizin odağı, proletaryanın oluşumu, sınıf mücadelesinin gelişimi ve devrimci hareketin amansızca büyümesi için kapitalist gelişmenin somut eğilimlerini temel olarak almasıydı. Kapitalist gelişme sürecinde, kapitalist toplumunun azalan bir kapitalistler sınıfı ve büyüyen bir proletarya kitlesine doğru artan kutuplaşmasına yol açacak şekilde, bağım-

sız küçük üreticiler yok edilmişler, ara katman proleterleştirilmiş ve küçük kapitalistler bir kenara süpürülmüşlerdir.

Bu eğilimler, kapitalist üretimin makineleşmesiyle yoğunlaştırılmıştır. Makineleşme, emeğin yükünü hafifletmez. Tersine, kapitalist sermayesini kurtarmak ve yeni makineler kendisininkileri modası geçmiş hale getirmeden kârını gerçekleştirmek zorunda olduğundan, makinelerin gelişi kapitalisti emeğin yoğunluğunu ve süresini arttırmaya zorlar. "Sürekli mevcut makineleri değersiz kılan ve yalnızca tek tek işçileri değil, yalnızca tek tek makineleri değil, çoğu zaman bütün bir kuruluşu hatta sanayinin bütün bir dalını gereksiz kılan yeni icatlar ve keşifler yapıldıkça", (SM, 70) makineleşme kapitalist üretimin güvensizliğini arttırır. Dahası makineleşme, kapitalist sınıfın saflarını daraltarak ve onunla proletarya arasındaki uçurumu genişleterek kapitalist üretimin ölçeğini giderek büyütür. Özetle, üretim araçlarının kapitalist tekelleşmesi "geçim olanaklarının giderek belirsizleşmesi demektir: bu da sefalet, baskı, kölelik, aşağılanma ve sömürü anlamına gelir. Proleterlerin sayısı arttıkça, gereksiz emekçi ordusu da dev gibi büyür ve sömürenlerle sömürülenler arasındaki karşıtlık daha da keskinleşir" (SM, 8).

"Doğa yasası kesinliğiyle periyodik olarak gelen" sanayi krizleri, bu somut eğilimleri güçlendirir ve hem kapitalistleri hem de işçilerin yüz yüze kaldığı belirsizliği arttırır (SM, 71). "Mülk sahipleri ve mülksüzler arasındaki uçurum, sanayi krizleriyle daha da genişler. Bunların kapitalist sistemde kendi sebepleri vardır ve sistem geliştikçe artan ölçüde doğal olarak oluşurlar. Bunlar evrensel belirsizliği toplumun normal koşulu kılar ve böylece üretim gücümüzün kontrolümüzün ötesine geçtiğini, üretim araçlarının özel mülkiyetinin bunların etkin kullanım ve gelişimiyle uyuşmaz hale geldiğini kanıtlar" (SM, 8).

Ancak, krizler Kautsky'nin sosyalist devrimin gelişmesi anlatımında önemli bir rol oynamaz. Kriz, sadece kapitalist gelişmenin somut eğilimlerini yoğunlaştırır ve kapitalist sistemin sınırlarını ortaya koyar. "Modern üretici güçlerin, üretim ve satış sistemiyle giderek daha da uyuşmaz hale geldiği gerçeği, en fazla bu dönemlerde görünür hale gelir" (CC, 80). Krizler, sınıf

mücadelesinin yoğunlaştığı ve genelleştiği dönemler olarak konjonktürel öneme sahip ve durgunluk dönemleri de kapitalizmin kötülüklerinin daha belirgin olduğu dönemler olsa da, büyük nüfus kitlesinin sosyalist davaya kazanılmasına kadar gerçekleşmeyecek olan devrimi inşa eden işçi sınıfının politik gelişimi uzun vadeli bir süreçtir. Krizler süreci hızlandırsa bile, bunlar devrim için ne gerekli ne de yeterli koşuldur.

Devrimin kaçınılmazlığı, kapitalist üretim tarzının kendisini devirecek toplumsal gücü yaratma yönündeki somut eğiliminden türer. "Mevcut toplumsal sistemin parçalanmasının kaçınılmaz olduğunu düşünürüz, çünkü biliriz ki ekonomik evrim kaçınılmaz biçimde sömürülen sınıfları bu özel mülkiyet sistemine karşı ayaklanmaya zorlayacak koşulları getirir. Bu sistemin sömürülenlerin sayısını ve gücünü çoğalttığını; sömüren sınıfların sayısını ve gücünü azalttığını; sonunda da nüfus kitlesi açısından aşağılanmak ya da özel mülkiyet sistemini devirmekten başka bir seçeneğin olmayacağı dayanılmaz koşullara yol açacağını biliriz" (SM, 90).

Bu, sosyalizmin yoksullaşan ve aşağılanan proletarya cephesi açısından umutsuz bir tepki olduğu anlamına gelmez. Kautsky "sosyalizmin bütünleştirici zemininin mülksüzler sınıfı olduğunu, ama bu sınıfın tüm saflarının eşit derecede destekleyici olmadığını" vurgulamıştır (SM, 165). Yoksulluğun ahlak bozucu ve yozlaştırıcı etkisi, yoksulun toplumda herhangi bir işlevsel rolden ya da doğrudan sömürü deneyiminden dışlanması ve yoksul tabakaların zenginlerin sadakasına bağımlılığı, yoksulların utancının ve köleliğinin temelini oluşturur ve onları mevcut sisteme son vermeyi istemek için motivasyonsuz kılar.

"Çoğu kimsenin inandığının aksine zafer aşağılanmışlıktan değil, emek hareketinin gelişimiyle birlikte başarılabilecek olan, proletaryanın aşağılanmış bir halden ahlaki yükselişiyle doğacaktır" (SM, 215). "İşçi sınıfının yükselişi zorunlu ve kaçınılmaz bir süreçtir. Fakat bu ne barışçıl ne de düzenlidir. ... Ama neyse ki insani gelişim açısından, proletaryanın her kesiminin tarihinde, yüceltici eğilimlerin üstün geleceği zaman gelir" (SM, 173).

Kautsky'nin Somut Aşırı Üretim Teorisi

Kautsky'nin kapitalist gelişmenin somut eğilimleri anlatımının odağı, Marx ve Engels'in *Komünist Manifesto*'da vurgulamış oldukları, sınıfların kutuplaşmasıdır ve bu bakımdan Kautsky, Marx ve Engels'i sadakatle izler. Ancak Kautsky, kapitalist üretim tarzının sürekli varlığının kapitalist üretim tarzının somut eğilimlerine içkin nesnel sınırları olduğuna da inanıyordu. Döngüsel krize vurgu yapmaktan vazgeçip somut eğilime vurgu yapmaya başlayan Kautsky hem Marx'tan hem de Engels'ten ayrılıyordu.

Kautsky, kapitalist sistemin sınırlarının kâr oranının düşmesi ile ilgili somut eğilim tarafından konulabileceği olasılığını düşünmüştür.[10] Faiz oranındaki sürekli düşüşü kâr oranının düşme eğilimine kanıt olarak göstererek, "tabii ki bu ancak orta ve uzun zaman sürelerinde geçerlidir"(SM, 60) demesine rağmen, karşı yönde hareket eden faktörleri düşündükten sonra bile, kâr oranının düşmesinin beklenebilir olduğunu belirtir. Sömürü oranı artarken bu kâr oranının düşme eğiliminin "çelişkilerle dolu bir sistem olan kapitalist üretim sisteminin daha da belirgin çelişkilerinden birisi" (SM, 61) olduğunu ve bunun sonuçta kapitalist sınıfın üzerindeki artan kira ve vergi yüküyle daha da ciddileşmiş olduğunu ifade eder. Ama sonra, bunun kapitalist sistemin kaderi için bir önemi olduğu fikrini açıkça reddeder. "Kârların bu düşüşünden kapitalist sömürü sisteminin kendisine bir son vereceği, sermayenin sonuçta açlığın kapitalisti iş aramaya zorlayacak kadar az kâr sağlayacağı sonucunu çıkaranlar vardır. Sonuç, eğer kâr oranı düşerken yatırılan sermaye miktarı aynı kalmış olsaydı doğru olabilirdi. Fakat durum hiç de öyle değildir. Tüm kapitalist uluslardaki toplam sermaye miktarı kâr oranındaki düşme oranından çok daha hızlı artmaktadır. Sermaye artışı kâr düşüşünün ön koşuludur ... Kâr oranının düşmesi ... hiçbir şekilde kapitalist sınıfın gelirinin düşmesi demek değildir, çünkü onun eline akan artı yığını sürekli daha da artar" (SM, 61). Kâr oranındaki düşüş, bunun kapitalisti emeğe

10 Kautsky bunu açıkça *somut* bir eğilim olarak gördü ve hiçbir şekilde kriz eğilimine bağlamadı.

olan gereksinimden kurtarması için daha büyük sermaye gerektirmesi anlamına gelir, dolayısıyla "kâr ve faiz düşüşü kapitalist sınıfın çöküşünü değil daralmasını getirir" (SM, 62).

Kautsky'e göre kapitalist sistemin sınırları, bir yanda üretici güçleri sınırsızca geliştirme eğilimiyle diğer taraftan emek gücünün değerini zorla azaltarak ve göreli bir artı nüfus yaratarak nüfus kitlesinin tüketim güçlerini kısıtlama eğilimi arasındaki temel çelişkiye bağlanan aşırı üretim eğiliminde yatar. Ancak Kautsky'e göre bu kronik aşırı üretim eğilimi, Engels'te olduğu gibi döngüsel bir eğilim değil somut bir eğilimdir. Söz konusu eğilim, şiddetli patlamalara değil nihai yok oluşa götürür.

"Periyodik krizler ve bunların kalıcı görünümleriyle, tekrarlanan aşırı üretim dönemleri ve bunlara eşlik eden servet ve güç kaybıyla birlikte kronik aşırı üretim ve enerji israfı oluşur (SM, 81-2). Periyodik aşırı üretim baskısına ek olarak, "bu yönde kapitalist üretim sistemine içkin kalıcı bir baskı vardır. Bu baskının nedeni piyasanın genişlemesi değildir, tersine bu baskı piyasayı sürekli genişlemeye zorlar" (SM, 82-3). Kapitalistleri piyasanın gelişmesine bakmaksızın üretici güçleri geliştirmeye, böylelikle de çoğalan ürünleri için pazar bulmaya zorlayan rekabet baskısı işte budur. "Fakat piyasaların genişlemesinin bir sınırı vardır ... Bugün açılacak başka piyasalar pek azdır" (SM, 83). Piyasanın kapitalist genişlemesi, kendi kendini yenilgiye uğratır, çünkü kapitalist üretimle yeni bölgelere nüfuz edilmesi yerli üretimi tahrip eder ve böylece nüfusun satın alma gücünü azaltır.[11]

Dahası kronik aşırı üretim eğilimiyle birlikte kapitalist üretim tarzının dünyanın yeni kesimlerine doğru genişlemesinin temelinde bu yatar. "Kapitalist büyük üretim kendi mezarını böyle kazar. Gelişimindeki belli bir noktadan sonra piyasanın her yeni genişleyişi yeni bir rakibin yükselişi anlamına gelir ...

11 Kautsky 1184'te, kapitalistlerin kendi üretim alanlarının dışında pazar bulma gereksinimini vurgulayarak "satış pazarı olarak sömürgelerin kapitalizm için var oluş koşulu haline geldiği"ne işaret etmiş ve kapitalistlerin artı ürün için satış noktası olarak sömürgelere duyduğu ihtiyacı zaten belirtmişti (Tonking, *Die Neue Zeit*, 2, 1884, 157 alıntı Howard ve King, 1989, 92).

sanayi ülkelerinin piyasalarının artık büyüyemeyeceği ve daralmaya başlayacağı an yaklaşmaktadır. Fakat bu tüm kapitalist sistemin iflası demektir. Bir zamandır piyasanın büyümesi kapitalist üretimin gerekliliklerine ayak uyduramamaktadır. Sonuçta kapitalist üretimin gereklilikleri daha da engellenmekte ve sahip olduğu üretici gücü tümüyle geliştirmesi giderek zorlaşmaktadır. Refah dönemleri daha da kısalmakta ve krizlerin süresi daha da uzamaktadır" (SM, 84-5).

"Kapitalist sistem kendi fazlasında boğulmaya başlar; yaratmış olduğu üretici güçlerin tam gelişimini giderek daha az sürdürebilir hale gelir. Tamamen alt üst olmamak için, sürekli daha fazla yaratıcı güç atıl hale gelmeli, hatta daha çok miktarda ürün ziyan edilmelidir"(SM, 85-6). Üretim araçlarının özel mülkiyeti, "ilerlemenin itici gücü" olmaktan çıkıp "toplumsal yozlaşmanın ve iflasın nedeni" haline gelmiştir (SM, 87).[12]

Kautsky'nin Kriz Teorisi

Aşırı üretim teorisi, Kautsky tarafından kapitalist gelişimin somut eğilimi olarak benimsenmişti ve iyi geliştirilmemiş olsa bile gizli temeli açıkça eksik tüketimciydi. Ancak Kautsky *Sınıf Mücadelesi*'ndeki sanayi krizleri tartışmasında eksik tüketime hiç gönderme yapmaz. "Dünya pazarlarını sarsan büyük modern krizler aşırı üretimden doğar" diye belirtir, ama bunu eksik tüketime değil "piyasa anarşisine" bağlar. Dahası piyasa anarşisi, Engels'e göre "üretim anarşisi"nin olduğu gibi kapitalist üretim yasalarıyla değil, basitçe "meta üretim sistemimizi kaçınılmaz biçimde nitelendiren plansızlık" ile ilgilidir (SM, 71-2), öyle ki refah, kriz ve bunalıma yol açarak aşırı üretimi cesaretlendirdikçe, döngüsel aşırı üretim, ekonomi politik için de olduğu gibi, ticaret döngüsünün normal bir parçası haline gelmiştir.

12 Daha 1927'de Büyük Bunalım arifesinde Kautsky'nin "krizlerin birgün kapitalist üretimi imkansız kılacak şekilde yoğun ve uzun süreli olması ve yerini kaçınılmaz olarak sosyalist düzene bırakacağı fikri bugün destek bulmuyor" (*The Materialist Conception of History*, alıntı Sweezy, 1946, 208) iddiasında bulunarak kendi kronik durgunluk teorisini reddetmesi ironiktir.

İlk kez 1887'de yayımlanan *Karl Marx'ın Ekonomik Doktrinleri*'nde (KMED) Kautsky, krizlere çok kısaca yeni pazarların peş peşe fethi ve doyurulmasıyla sürer gördüğü ticari döngünün bir yönü olarak yaklaşmıştır. Üretimin döngüsel artışının kapitalist üretime özgü bir yasanın ifadesi olmayıp pazarın büyümesiyle uyarıldığı yönündeki bu "'Keynesçi" formülasyon, somut aşırı üretim açıklamasından oldukça farklıdır. Kautsky, sermaye birikiminin tek sınırının "ham madde arzları ve ürünleri için pazarlar"da bulunduğunu ve "imalatçılar için yeni ham maddeler ve yeni alıcılar sağlamak üzere yeni pazarlar açmak yönündeki sürekli ve hararetli dürtünün bundan kaynaklandığını belirtmiştir. "Önemli her pazar genişlemesini, sonrasında bir durgunluk döneminin izlediği piyasa doygunluğuna kadar hararetli bir üretim dönemi izlemiştir" (KMED, 170) diye devam etmiştir, Aynı şekilde *Sınıf Mücadelesi*'nde, ilgili ticari krizleriyle birlikte ticari döngü, "piyasanın dönemsel genişlemeleriyle gelen dönemsel üretim artışı dürtüleri"nden türer (SM, 82).

Kautsky'e göre kriz eğiliminin kaynağı, "ürettikleri ürünler için olabilecek talebi tahmin etme işinin tek tek üreticilere bırakılmış" olması dolayısıyla, üreticilerin kendi ürünlerine olan talep hakkındaki bilgisizliğinde yatar. Üretimin bir dalındaki arz ve talep dengesizliği, karmaşık alış ve satış ağı çöktüğünde krize neden olur, çünkü "para basılan metallerin üreticisinden başka hiç kimse satmadan önce alamaz. Krizin oluşmasına neden olan iki kök bunlardır" (SM, 72).[13] Talebi tahmin edebilme problemleri, "meta talebini ve arzını tahmin etme işini daha da belirsizleştiren" dünya piyasasıyla ve verimli taşımacılık ve iletişimiyle modern toplumda giderek zorlaşmıştır (SM, 75).

Karşılıklı bağımlılık sisteminin büyüyen karmaşıklığı, aynı zamanda kriz riskinin çok daha büyüdüğü anlamına gelir. "Modern üretim sisteminin ekonomi makinesi, daha da hassas ve karmaşık bir mekanizma oluşturur; kesintisiz işleyişi çarkları-

13 Bu açıklamanın 'Keynesçi' karakteri Kautsky'nin verdiği, bir kişinin dolaşımdan para çekmesiyle birlikte krizin ortaya çıkması örneğiyle daha da desteklenir.

nın her birisinin diğerlerine uygun olup olmadığına ve ondan beklenen işi yapıp yapmadığına giderek daha da bağlıdır. Yine de hiçbir üretim sistemi, mevcut olan kadar böylesine dikkatli yönetim ihtiyacı içersinde olmamıştır. Ama özel mülkiyet kurumu, bu sisteme plan ve düzen getirmeyi olanaksız kılar" (SM, 50).

Son olarak, kapitalist gelişmeye emsalsiz bir teşvik veren kredi de kriz ihtimalini arttırır. "Makinelerin büyük gelişmesi ve işsiz yedek emek ordusunun yaratılmasının yanında kredi, mevcut sistemin hızlı gelişiminin esas nedenidir. Ancak kredi, her huzursuzluğa karşı ticaretten çok daha hassastır. Aldığı her şok tüm ekonomik organizasyon boyunca hissedilir" (SM, 47).

Tüccar kapitalistin spekülatif faaliyeti "plansız üretim sisteminin kaosuna biraz düzen getirmeye yardımcı olur, ama hesaplarında yanılma olasılığı vardır ve yaptığı girişimleri düşünmeye fazla zaman verilmediğinden yanılma payı daha da artar" (SM, 75-6); ve hata yaparsa, bu hata kolaylıkla bir ticari kriz başlatabilir. Tröstler de kapitalistlerin sisteme biraz düzen getirme çabasını temsil eder, ancak bunlar kriz eğiliminin üstesinden gelemezler, çünkü bunu yapmak için tüm dalları uluslararası ölçekte kapsamak zorundadırlar. "Aşırı üretim bakımından tröstün asıl misyonu, onu kontrol etmek değil, kötü sonuçlarını kapitalistlerin omuzlarından işçilerin ve tüketicilerin üzerine aktarmaktır." Dahası, tröstler "birbirlerine karşı kanlı bıçaklı savaşa girecek düşman gruplar" oluşmasına yol açarak sadece kapitalist gruplar arasındaki rekabeti keskinleştirir ... Ancak bütün tröstler birleştiğinde ve tüm kapitalist milletlerin bütün üretim makineleri birkaç elde yoğunlaştığında, yani üretim araçlarındaki özel mülkiyet fiili olarak sona erdiğinde, tröst krizi yok edebilir." (SM, 80-1).

Kautsky, ne eksik tüketimci ne de aşırı üretimci bir kriz teorisi değil, ayırıcı Marksist özellikleri olmayan "proto-Keynesçi" bir iş çevrimi teorisi önerir. Modern üretimin esnekliği ve genişleyebilirliği, kredi esnekliği ve büyük bir yedek emek ordusu elde edebilmesi, sermayenin üretimi büyüterek kazançlı çıkacağı bir uyarıyı hızla yanıtlayabilmesi demektir. Üretimin demir ya da dokuma gibi önde gelen bir dalı ivme alırsa, "yalnızca hızla genişlemekle kalmaz, aynı zamanda aldığı hızı tüm endüstriyel

organizmaya aktarır", böylece ekonomik patlama da hız kazanır. "O sırada üretim oldukça artmış ve başlangıçta piyasada artan talep doymuş bulunmaktadır. Yine de üretim durmaz." (SM, 78-9). Kapitalistler bunun kontrolden çıktığını bilse de yarışta geride kalmaktansa fırsattan kâr elde etmeye çalışmak zorundadırlar. Ancak sonra bir kapitalist, iflaslar dizisi ve kaçınılmaz çöküşü başlatmak üzere iflas eder.

Kautsky'e göre, yeni pazarların açılması kapitalist üretimi yeni doruklara taşıyan yenilenmiş kapitalist faaliyet patlamasını tetiklediği için, ticaret döngüsü, somut aşırı üretim eğilimi karşısında kapitalist birikimi sürdürmede önemli bir rol oynar. Ticaret döngüsünün alternatifi bu yüzden dengeli ve sürdürülebilir ekonomik büyüme değil, piyasa sınırı sermaye birikimini kalıcı biçimde kısıtladığı için kronik durgunluktur.

Kautsky'nin kriz teorisini somut aşırı üretim teorisinden ayırması ve ilkinin ikincisine tabi oluşu politik bakımdan çok önemlidir. Kautsky'e göre politik öncelik, tayin edici uğrak geldiğinde iktidarı ele geçirmeye hazır ve yetenekli bir hareket inşa etme yönündeki yöntemsel çalışmaydı. Krizlerin önemini ihmal etmesi, kendi politik güçlerini tayin edici uğrak gelmeden önce kullanmasını engelleyen ihtiyatının temelini oluştururken, seküler aşırı üretim eğilimi teorisi Kautsky'nin devrimin nihai kaçınılmazlığını tanımlamadaki devrimci söz sanatının temelini oluşturmuştur. Krizler, sınıf mücadelesinin yoğunlaştığı ve genelleştiği dönemler olarak konjonktürel bir öneme sahip olsalar da, işçi sınıfının politik gelişimi, büyük nüfus kitlesinin sosyalist davaya kazanılmış olmasıyla gerçekleşecek devrimi inşa edecek olan, somut birikim eğilimini ifade eden uzun vadeli bir süreçti. Buna karşı, ticaretteki dönemsel dalgalanmaların temelindeki birikimin kriz eğilimleri, işçi sınıfının deneyim alanının oldukça ötesinde, imparatorluğun daha uzak gizli yerlerindeki dünya pazarının sınırlarında bulunuyordu.

Kautsky'e göre krizlerin gerekliliği ve birbirini izleyen krizlerin derinleşmesi, kapitalist sistemin nihai olarak zorunlu çöküşünü ve böylece sonunda sosyalizmin gerekliliğini işaret eder. Kautsky'nin ihtiyatı, onu krizlerin önemini ihmal etmeye gö-

türmüştür, ama kapitalizmin çöküşü yakındır, ancak bu çöküş sayesinde politik gücün proletaryanın eline geçeceği yönündeki yaygın inancı ile 1890'lardaki devrimci hareketin baskın ruh hali Engels'in görüşüne daha yakındı.[14] Çöküş sadece ekonomik olarak görülmeyip ahlaki ve politik bakımdan anlaşılmış olsa da, bu çöküşün temelinin kapitalizmin tahmin edilen nihai krizi olduğundan kuşku yoktur. Bu kıyamet inancı, tahmin edilen çöküşün gerçekleşmemesiyle birlikte politik felç içinde dejenere olmanın tehdidi altındaki Sosyal Demokrat hareket içindeki politik pasiflik derecesinin temelini oluşturur. İşte Bernstein'in karşı çıktığı şey bu kıyamet vizyonuydu.

Bernstein'ın Karşı Çıkışı – Reform ya da Devrim

Bernstein'ın, revizyonist eleştirisi, özellikle reformizmin devrimci eleştirisinin temeli olarak gördüğü kapitalist çöküşün varsayılan kaçınılmazlığına odaklanmıştır. Onun ana hedefi, Kautsky'nin genel ekonomik krizin ve sosyalizmin kaçınılmazlığının temeli olarak somut aşırı üretim eğilimine duyduğu inançtı. Bernstein, orta sınıfın ve "emek aristokrasisi"nin yükselişiyle iç pazarın büyümesinin ve emperyalizmin yükselişiyle dış pazarların açılmasının, genel aşırı üretim tehlikesini azaltmış olduğunu iddia etti. Dahası, Bernstein kriz eğiliminin kapitalizme özgü olduğunu kabul ederken, anonim şirketlerin doğuşunun ve kartellerin oluşmasının, verimsiz masrafları kısarak ve üretimi rasyonalize ederek kâr oranını yükseltirken piyasa anarşisine özgü kriz riskini azaltmış olduğunu ileri sürdü. Bu sırada, modern kredi sistemi, bilgi kaynaklarını ve haberleşme araçlarını geliştirdi ve spekülasyonu piyasaları dengeye oturtma işine koştu.

---

14 1891 SPD Kongresinde Babel "burjuva toplumu kendi yok oluşuna o kadar çok çaba harcıyor ki, bizim sadece zaten elinden düşen iktidarı alabileceğimiz anı beklememiz gerekiyor" iddiasında bulunmuştur (alıntı Guttsman, 1981, 274). 1896 Londra Sosyalist Enternasyonal Kongresi'nin bir kararında, işçileri "üretim yönetimini ele geçirme konumunda" olmaya çağırarak "ekonomik gelişme artık krizlerin yakın olduğu bir noktaya erişmiştir" diye belirtilmektedir.

Yoğunlaşmak bir yana, aşırı üretim ve kriz yönündeki somut eğilim, büyüyen piyasayla ve üretimin giderek toplumsallaşmasıyla karşılandı. Kapitalist üretimin ölçeğinin büyümesi ve genişlemesi, krizlerin gelecekte yerelleşmesini ya da üretimin belli dallarına hapsolmasını olası hele getirecekti, öyle ki genel kriz geçmişe ait bir şey olarak kalabilecekti. Bernstein bu gelişmeleri memnuniyetle karşıladı, çünkü Sosyal Demokrasinin felaket bir krizin sonuçları ile baş edebileceğinden kuşkuluydu. Mülkiyetin pek çok kişiye dağıtılması, "Sosyal Demokrasinin kapitalizmi buyrukla ortadan kaldıramadığı ve aslında onsuz başa çıkamadığı, ama kapitalizme işlevlerini yerine getirmesini sağlayacak güvenliği de garanti edemediği" anlamına gelir. "Bu çelişki, Sosyal Demokrasiyi geri dönülmez biçimde yok edecektir; netice ancak muazzam bir yenilgi olacaktır" (Tudor ve Tudor, 1988, 167). Sosyalizmin gerekliliği ve kaçınılmazlığı, birikimin nesnel dinamiklerine değil, sosyalist ahlak değerlerine dayalı reformist hareketin giderek büyümesine dayandırılabilirdi.

Bernstein'in Marksist ortodoksiye yönelttiği eleştiri, ampirik olarak doğruydu, ama teorik anlamda eleştirisinin konusu olan teori kadar basitti. Kapitalizmin göreli başarısı ve Bernstein'ın eleştirisini dayandırdığı reformizmin büyüyen gücü inkar edilemezdi. Fakat Sol, Bernstein'ın kapitalizmin görünür dengelenişinin kalıcı bir özellik olduğu iddiasını reddetti[15] (09.02.1898. Tudor ve Tudor, 1988, 195). Sola göre kapitalizmin dünya ölçeğinde nüfuz edişi, kartellerin oluşumu ve kredi genişlemesi, kapitalizmde niteliksel bir değişikliğe işaret etmemiş, sadece Marx'ın kendisi tarafından zaten tahmin edilmiş olan ve üretim güçlerinin toplumsallaşmasında sosyalizmin nesnel koşullarını daha da geliştiren yeni bir aşamaya işaret etmiştir.

---

15 Parvus, Bernstein'ın revizyonizminin önemine ilk işaret eden kişidir: "Sadece 'büyük yenilgiye' yol açacaksa siyasi iktidar için çabalamanın anlamı nedir? Onsuz yapamayacaksak kapitalizme muhalefet etmenin anlamı nedir? Bunun yerine, eğer *genel ticari krizlerle engellenmezse*, sonuçta herkesin refahına yol açacağı için kapitalist gelişmeyi *teşvik etmeliyiz*!" (Parvus: "Bernstein'ın Bildirisi", *Sächsische Arbeiter-Zeitung*)

Bernstein'a cevabında Kautsky, Marksizmin bir felaket krizi teorisine sahip olduğunu inkar etmekten ve ara sıra refah dönemlerinin olmasından zarar görmeyen somut aşırı üretim eğilimine ve durgunluğa inancını tekrarlamaktan başka bir şey yapmadı. Yine de Kautsky, krizlerin mutlaka tekrarlandığı konusunda ısrar etti ve Bernstein'ın kartellerle üstesinden gelindiğini iddia ettiği "piyasa anarşisi"ni önemseyerek daha önceki anlatımlarında yaptığından çok daha açık biçimde kriz eğilimini doğrudan aşırı üretim eğilimiyle ilişkilendirdi. Kautsky'nin kıyametvari bir devrim görüşüne sahip olmadığı yönündeki ısrarı, sonraki çoğu yorumcuların varsaydığı kadar samimiyetsiz değildi. Gördüğümüz gibi, Kautsky'nin politik pasifizmi temelini nihai kriz inancından değil, tersine kapitalist gelişimin somut eğilimleriyle desteklenmiş bir *politik* sürecin doruğu olarak devrim görüşünden alır. Kautsky, sosyalizmin nihai bir krizin kapitalizmin yıkılışını göstermesinden çok önce kazanılacağını umarken, son hedefin görünür hale getirilmesinde nihai bir sınırın varlığının hâlâ önemli olduğunu da belirtmiştir.

Bernstein'ın dönekliğine en kuvvetli yanıt Rosa Luxemburg'dan geldi. Rosa Luxemburg, Alman SPD Solu içinde Bernstein'ın suçladığı felaket devrimi görüşüne en yakın olanlarından biriydi.[16] 1898 Parti Kongresinde kapitalist toplumun, "nihayetinde o noktada bizim iflas etmiş bir şirketi lağveden mutemet rolünü oynayacağımız bir patlama, bir çöküş gerektirecek çözülmez çelişkilere yakalanmış" olduğu görüşünü cesaretle ortaya koymuştur (alıntı, Tudor ve Tudor, 1988, 28).

Luxemburg, kriz konusunu *Leipziger Volkszeitung*'da, sonradan *Sosyal Devrim mi Reform mu* broşürü olarak yayımlanan bir dizi makalede ele aldı. Onun temel argümanı, Bernstein'ın kapitalizmin kriz eğilimlerinin hafifletilmesi olarak gördüğü kredi ve kartellerin, krizi yalnızca yoğunlaştırmak pahasına ertelemeye hizmet ettiğiydi. İlk makalesinde ivedilikle Bernstein'ın

16 Luxemburg'un Bernstein'ın *Evrimci Sosyalizm*'ine cevabında yalın şekilde belirttiği gibi, "kapitalist çöküş teorisi ... bilimsel sosyalizmin köşe taşıdır." (Howard, 123)

meydan okuyuşunu ele aldı ve Parvus'un, Bernstein'ın Marx'ı revizyonunun sosyalizmin hem gerekliliğini ve hem de olasılığını değiştirmiş olduğu iddiasını geliştirdi. "Şimdiye kadar sosyalist teori, sosyalist devrimin çıkış noktasının genel ve felaket bir kriz olacağını farz etmiştir" ("The Method" 21.09 98, Tudor ve Tudor, 1988, 250).

İlk makalesinde Rosa Luxemburg kriz zorunluluğunu "kapitalist ekonominin kaçınılmaz biçimde kendi mahvoluşuna götüren büyüyen *anarşisi*" ile ilişkili olarak açıklamıştır. Ancak, ikinci makalesinde Rosa Luxemburg, Bernstein'ın kredi sisteminin genişlemesinin kapitalist birikimin kriz eğilimlerinin hafifletilmesine yönelik bir mekanizma sağladığı iddiasını itham ederken, kriz eğilimini aşırı üretim eğilimine bağlamıştır.

> "Eğer krizlerin, üretim kapasitesi ve genişleme eğilimi ile piyasanın ürünleri massetmeye yönelik sınırlı kapasitesi arasındaki çelişkiden doğduğu doğruysa, o zaman yukarıdaki bakış açısından, kredi kesinlikle bu çelişkiyi mümkün olduğu kadar sıklıkla ağırlaştırmanın aracıdır. Özellikle, üretimin büyüme oranını büyük ölçüde arttırır ve sürekli olarak üretimi piyasanın dayattığı sınırların ötesine iten içsel bir hareket gücü sağlar. Ancak kredi her iki yolu da keser. Kredi (üretim süreçlerinde faktör olarak) aşırı üretime yol açarak, bir sonraki krizde dolaşım aracı niteliği kazanır ve yaratılmasına yardımcı olduğu üretici güçleri daha da yok eder. ... Çok genel terimlerle, kredinin özel işlevi, kapitalist sistemdeki dengenin son izlerini ortadan kaldırmaktan başka bir şey değildir ... kredi kapitalist dünyanın tüm temel çelişkilerini yeniden üretir. Onları saçmalık noktasına iter, kapitalizmi kendi yetersizliklerine mahkum eder ve kapitalizmin kendi yok oluşuna, çöküşe doğru hızını artırır." (Tudor ve Tudor, 1988, 252-4)

Luxemburg, Bernstein'ın tröst ve kartellerin dengeleyici rolüne olan sadakatini de aynı şekilde reddediyordu. "Kredi gibi, karteller de nihayetinde yalnızca kapitalist dünyanın anarşisini arttırmaya ve onun tüm içsel çelişkilerini açıklamaya ve gerçekleştirmeye hizmet eden özel gelişme aşamaları olarak görünüyor. ... Son olarak, bunlar kapitalist dünya ekonomisinin uluslararası karakteriyle kapitalist devletin ulusal karakteri arasındaki çelişkiyi, genel gümrük duvarı savaşını getirerek ve böylece tek tek

kapitalist devletler arasındaki düşmanlığı aşırılığa sürükleyerek, yoğunlaştırırlar" (Tudor ve Tudor,1988, 255).

Son olarak Luxemburg, yirmi yıldır genel bir ticari kriz yaşanmamasının "kapitalist üretim tarzının aslında kendisini toplumun gereksinimlerine 'adapte ettiğinin' ... ve böylece Marx'ın analizini geçersiz kıldığının bir göstergesi" olup olmadığını sordu (Tudor ve Tudor, 1988, 256).

Kendi sorusunu, Kautsky'nin çalışmasında ima edilen ve geçmişteki kapitalizmin esas olarak piyasa anarşisi terimleriyle açıklanan döngüsel krizleri ve piyasanın nihai tükenişi ile açıklanan gelecekteki kriz arasındaki farklılığı geliştirerek yanıtladı. "Toplumsal ekonominin çeşitli biçimlerde *yeniden yapılanmasından* ve kapitalist gelişme için yeni temeller atılmasından" doğan geçmiş krizlerin "kapitalizmin yaşlılık değil ... çocukluk krizleri olduğunu" iddia etti. "Krizlerin artık kapitalizmin doğuş belirtileri olmadığı ve henüz çöküş belirtileri de olmadığı bir aşamadayız ... Emeğin üretkenliğini amansızca arttırırken, dünya piyasası aşağı yukarı sınırına ulaşıp ani büyümelerle artık genişleyemediğinde, üretici güçlerle değişimin sınırları arasında periyodik çatışmalar er ya da geç başlayacaktır." ("The Adaptation of Capitalism", 22-3.09.98, Tudor ve Tudor, 1988, 256-8)

Tugan-Baranowsky ve Kriz Zorunluluğu

Bernstein'in Marksist ortodoksiyi eleştirisi teorik olarak basitti ve yine yerleşik konumları yeniden öne sürmenin ötesine gitmeyen teorik olarak basit bir yanıt ortaya koydu. İkinci Enternasyonal'in aşırı üretim teorisi sezgisel olarak akla yakındı, fakat sezgiden başka bir şeye dayanmıyordu. Dahası bu sezgi, temel bir hataya dayanıyordu. Eğer tüketim birikimin itici gücü olsaydı, nüfus kitlesinin sınırlı tüketim gücü aslında sürdürülen sermaye birikimine engel olabilirdi. Ancak, Marksizme göre kapitalist birikimin itici gücü tüketim değil kârdır. Üstelik bu sadece kapitalistin öznel motivasyonunun bir yönü değildir. Rekabet baskısıyla kapitaliste dayatılmıştır.

Kapitalist zaten mevcut bir talep olduğundan yatırım yapmaz, üretim maliyetlerini azaltmak, kâr oranını arttırmak ve

böylece mevcut pazardan rakibinin aleyhine daha büyük bir pay kazanmak için yatırım yapar. Fakat bu yatırımın sonucu, toplam emek ve üretim araçları talebinde ve dolayısıyla üretim ve geçim araçları talebinde bir artış demektir. Kapitalistlerce el konulan artı, kendileri tarafından tüketildiği ya da yeniden yatırım yapıldığı (ya da yeniden yatırım için başkalarına borç verildiği) sürece, kapitalistlerin tüketim ve yatırım harcamaları büyüyen talebin büyüyen ürün arzını karşılamasını sağlayacaktır.

Nüfus kitlesinin sınırlı tüketim gücü, kapitalistlerce el konulan büyüyen kâr kitlesinin yalnızca diğer yüzüdür. Yedek emek gücünün, gerekli üretim ve geçim araçlarının uygun oranlarda bulunması halinde, büyüyen kâr kitlesinin verimli şekilde yeniden yatırıma döndürülmemesi için sebep yoktur, kâr oranı ne kadar büyük olursa sermaye birikimi de o kadar hızlı olacaktır. Bu yeniden yatırım yapıldıkça, sermaye birikiminin pazarın sınırlarıyla engellenmesi için bir neden kalmaz, çünkü piyasanın genişlemesi sadece üretici güçlerin gelişmesinin diğer yüzüdür. Nüfus kitlesinin sınırlı tüketim gücü sürdürülen birikime engel olmaz, çünkü kapitalist birikimin itici gücü tüketim değil artı değer üretimi ve buna el konulmasıdır.

Dühring ve Lassalle geleneklerinden gelen eksik tüketimcilik Almanya'da güçlüydü. Eksik tüketimciliğin Marksist eleştirisi, en güçlü şekilde, sınırlı yerel piyasanın Rusya'da kapitalizmin gelişmesini olanaksız kıldığını iddia eden popülistlere karşı Rusya'da gelişti. Rus Marksistleri, kapitalist birikime içkin aşırı üretim eğilimlerinin, kapitalist gelişmenin olanaksız olduğunu ima etmediğini iddia ettiler. Tersine bu eğilimler, kapitalizmin sürekli olarak, popülizmin politik umutlarını bağladığı köylü üretimini yok ederek yerel piyasayı büyütmeye çalışmasını zorunlu kıldı. Aşırı üretime yönelik her eğilim, bu yüzden ancak kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin yok edilmesiyle öne çıkabilecektir.

Eksik tüketimci kriz teorisinin en etkileyici eleştirmeni, kendisi Marksist olmayan, ama Marx'ın *Kapital*'in İkinci Cilt'inde geliştirmiş olduğu "yeniden üretim şemaları"nı kullanan Tugan-Baranowsky idi. Bu şemalar, özellikle kapitalistlerce

el konulan büyüyen artı değere karşılık gelen artan ürüne olan talebin kaynağını tanımlamak üzere, üretim ve tüketimin karşılıklı ilişkilerini keşfetmek için geliştirilmişti. Marx artan talebin kaynağının, kapitalist artı değerini yeniden yatırım yaparak sermayesini büyütmeye çalıştığı için, üretim araçlarının ve emek gücünün kapitalist tarafından satın alınmasında yattığını göstermiştir. Tugan'ın çıkardığı sonuç, sermayenin, ancak üretimin çeşitli dalları arasındaki uygun oransal ilişkiler sürdürüldükçe, genişlemiş olan ürünün gerçekleşmesi için hiçbir engelle karşılaşmayacağı idi.[17] Eğer işçilerin geçim araçlarını üreten üretim dalları, işçi sınıfının tüketim talebinin sınırları ötesinde büyürse bir kriz doğabilir; fakat bu, sebepleri işçi sınıfının sınırlı tüketiminde değil, geçim araçları üretiminin aşırı büyümesinde yatan özel bir orantısızlık durumuydu.

Tugan, krizlerin tek olası nedeninin üretim dalları arasındaki orantısızlık olduğunu ima ederek, sürdürülen birikimin yalnızca üretimin çeşitli dalları arasındaki uygun oransal ilişkileri devam ettirmeye bağlı olduğu sonucuna varmıştır. "Eğer toplumsal üretim bir plana göre örgütlenseydi, üretimi idare edenler talebin tam bilgisine, emek ve sermayeyi üretimin bir dalından diğerine yönlendirecek kadar güce sahip olsaydı, o zaman ne kadar düşük tüketim olursa olsun meta arzı talebi asla geçemezdi" (M. Tugan-Baranowsky, *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*, G. Fischer, Jena, 1901, [1894], 33, alıntı Sweezy, 1946, 166). "*Toplumsal üretim orantılı örgütlenmişse, piyasanın büyümesinin mevcut üretici güçlerden başka sınırı yoktur*" (s. 231, alıntı Luxemburg, 1971, 313). Bu, tüketim malları için piyasa ne kadar kısıtlı olursa olsun, üretim araçları üretiminin artışıyla üretimin sınırsızca artabileceğini ima eder.

---

17 Genişletilmiş yeniden üretim, aynı zamanda yeterli bir yedek emek gücünün varlığını ima eder, ama bu kapitalizm öncesinin ve kapitalist üretimin geri biçimlerinin yok edilmesiyle yaratılmıştır. Bu, sermayenin artan organik bileşiminin, artı değer oranındaki artışa eşlik eden diğer yanıydı. Böylece, değişken sermaye olarak yatırılan sermaye oranındaki azalma basit olarak üretim araçlarının satın alınmasına yatırılan sermaye oranındaki artışa karşılık gelir.

Tugan oranlılığın mutlaka başarılacağına inanmamıştır; çünkü piyasa anarşisi, yeni yatırımların üretimin çeşitli dalları arasında uygun şekilde dağıtılacağının garantisinin olmaması anlamına gelir. Birikim, büyüyen orantısızlıklara rağmen kredi artışı sayesinde bir dönem sürdürülebilir, ama kredi bu orantısızlıkları sonsuza dek sürdüremez.[18]

Tugan'ın eleştirisi Engels'in aşırı üretim kriz teorisini zayıflatmamış, ama aşırı üretim ve eksik tüketimin, Sweezy'nin tanımladığı şekliyle (Sweezy, 1946, 183), "aynı madalyonun ters yüzleri" olduğu inancına zarar vermiş ve somut aşırı üretim teorisinin temellerini tahrip etmiştir. Engels'in teorisindeki önemli nokta, üretimin her dalındaki üretim ve tüketimin farklı yasalarla bağımsız şekilde belirlendiği idi. Fakat üretimin bir dalındaki aşırı üretim bir başkasındaki eksik üretimle karşılanabileceğinden, kredinin aşırı biçimde yayılmaması koşuluyla, bu, mutlaka toplam aşırı üretim eğilimine işaret etmemiştir.

Tugan'ın eleştirisi, aşırı üretim eğiliminin sonucunun eksik tüketim değil, bazı dallar diğerlerinden daha hızlı büyüdüğünden orantısızlık olduğunu açığa çıkarmıştır. O zaman kriz, önce üretimin aşırı üretim sınırlarına eriştiği belli bir dalında, çöküşün zincirleme bir tepki olarak genelleşebilmesi olasılığıyla birlikte ortaya çıkar. Tüketim araçları üreten dalların aşırı üretim eğilimine özellikle meyilli olması için özel bir neden yoktur, dolayısıyla eksik tüketimi bir orantısızlık biçimi olarak vurgulamanın da özel bir nedeni yoktur. Kısacası, ortodoks Marksist aşırı üretim teorisi, kapitalist üretim tarzına özgü bir eksik tüketimci eğilimin olduğu anlamına gelmiyordu.

Tugan'ın orantısızlık teorisi, artan eksik tüketime yönelik somut bir eğilim teorisine değil, krizler oranlılığı yeniden kurduğu ve yeni birikimin koşullarını güvenceye aldığı için bir iş çevrimi

18 Rus Marxist S. Bulgakov, *On the Markets of Capitalist Production* adlı incelemesinde (*A Study in Theory*, 1897, Moskova), kâr oranındaki düşüşün kâr toplamında süren artışla tutarlı olduğu iddiasına yönelik ortodoks itiraza karşı çıkmasa da, eksik tüketimci hipotezin yerine, kapitalizmin çöküşünün kâr oranındaki somut azalmadan kaynaklanacağı iddiasını getirerek benzer bir eksik tüketimcilik eleştirisi geliştirmiştir.

teorisine götürür. Birikimin somut eğilimlerine dair herhangi bir teorinin yokluğunda, böyle krizlerin giderek kötüleşeceğine inanmak için de bir neden yoktu. Dahası Tugan, orantısızlıkları aşırı üretim eğilimine değil, bilgisizliğe bağladığından, teorisi, yatırım planlaması ve uygun kredi düzenlemesinin prensipte birikimin dönemsel eğilimlerini iyileştirebileceğini ya da yok edebileceğini ima ediyordu.

Tugan'ın Marx'ın yeniden üretim şemalarını kullanmasına verilen genel Marksist yanıt, kapitalist üretim tarzının üretici güçleri sınırsız geliştirme eğilimiyle nüfus kitlesinin tüketim gücünü bastırma eğilimi arasındaki çelişkiyi destekleyen özelliklerden soyutladığı için, çalışmasının teorik öneme sahip olmayan şekilci bir inceleme olarak itham edilmesiydi. Bu yüzden Sol, Tugan'ın eleştirisini reddetmiş ve ortodoks aşırı üretim/eksik tüketim teorisini, üretim ve tüketim arasındaki orantısızlığın bir rastlantı olmayıp kapitalist üretimin esaslı bir özelliği olduğunu yeniden iddia etmiştir.[19]

Çoğu Marksist, Tugan'ın tüketim artışına bakılmaksızın birikimin sürdürülebileceği iddiasıyla, tüketimin tek başına kapitalist birikimin itici gücünü sağlayabileceğini ileri sürerek açıkça alay etmiştir. Conrad Schmidt " 'üretim amaçları', son tahlilde tüketim mallarına olan talepten kaynaklanan amaçlardır ... Nihai talep ya da tüketim talebi, ekonominin bütünü içinde devasa üretim aygıtlarını hareket halinde tutan canlandırıcı kuvvettir" diye ısrar etmiştir (Conrad Schmidt, "Zur Theorie der Handelskrisen und der Überproduction," *Sozialistische Monatshefte*, V, 2, 9, 1901, 673, alıntı Sweezy, 1946, 170). Bu görüş, Kautsky, Boudin, Luxemburg, Buharin ve bazı nitelikleri itibariyle Lenin tarafından da tekrarlanan bir görüştür.

Kautsky temel konulara karşı çıkmasa da, basit olarak Tugan'a karşı, eksik tüketimin orantısızlığın rastlantısal bir özelliği olmayıp, kapitalist gelişmenin zorunlu bir eğilimi olduğunu vurgulayarak ortodoks teoriyi yeniden ifade etmiştir. "Bununla birlikte proletaryanın içersinde, kendi toplum-

19 Bu tartışmalar Sweezy tarafından *Kapitalist Gelişme Teorisi* adlı çalışmasında iyice incelenmiştir.

sal koşullarının zorunlu sonucu eksik tüketim olan bir sınıf mevcuttur. Fakat eksik tüketim yetersiz beslenme gibi fiziksel anlamda değil bir sınıfın kendi üretiminin gerisine düşen tüketimi şeklinde toplumsal anlamda anlaşılmalıdır" (Kautsky, "Krisentheorien", *Die Neue Zeit*, 20, 1901–2, 78–9, alıntı Howard ve King, 1989, 83). Bu anlamda eksik tüketim tüm sınıflı toplumların bir özelliğidir, ama kapitalizm öncesi toplumlarda lüks tüketim bu problemi önlemiştir. Ancak kapitalist, tüm kaynaklarını üretimin genişlemesine adamak için kendisinin ve işçilerinin tüketimini kısıtlar, bu yüzden kapitalistler "kendi alanlarının dışında henüz kapitalist tarzda üretim yapmayan mesleklerde ve uluslarda ilave piyasa aramak zorundadırlar". Fakat bu, sorunu çözmez, çünkü piyasalar gereken esnekliğe sahip değildir. "Kısacası, görebildiğimiz kadarıyla bu, Marx tarafından kurulan ve genelde kabul gören 'ortodoks' Marksist kriz teorisidir." Kautsky orantısızlığın, "zaman zaman kendiliğinden krizler doğurabilecek ya da" zaten var olan "genel krizi daha da keskinleştirecek" bir faktör olduğunda hemfikirdir (aynı eser, 79–81, 110–8, alıntı Howard ve King, 1989, 83); ama Kautsky'e göre son tahlilde, "*insan* tüketiminin büyümesi üretimin artması üzerinde belirleyici bir etki yapar ... Üretim insan tüketimi için üretimdir ve öyle de kalacaktır" (aynı eser, 117, alıntı Sweezy, 1946, 170).

Rudolf Hilferding, Tugan'ın konumunun Marx'ın "tüketim tümüyle sıkıcı alakasız bir konu iken yalnızca üretim için var olan garip bir üretim sistemi kavramına" yol açan, "kapitalist üretimin biçimsel ekonomik kategorileri"ni analizine bağlı kaldığını anlamıştır. "Eğer bu 'çılgınlık' ise içersinde metot vardır ve bu metot Marksist'tir çünkü ayırt edici biçimde Marksist olan şey tam da kapitalist üretimin özgül tarihsel yapısının bu analizidir. Çılgınlığa giden Marksizmdir, ama hâlâ Marksizmdir ve teoriyi böylesine tuhaf ve yine de böylesine manalı kılan da budur" (Rudolf Hilferding, *Finans Kapital*, n. 4, 421–2).[20]

20 Sweezy ayrıca Tugan'ın mantığının Marx'ın kapitalist üretimin amacının kullanım değerleri üretmek değil artı değerin genişletilmesi olduğu yönün-

Tugan'ın eleştirisi, Marksizmde eksik tüketimci ortodoksiyi yeniden öne sürenler ile krizi açıklamak üzere orantısızlık yaklaşımını geliştirmek için Tugan'ın itirazını kullananlar arasında tamamen belirgin olmasa da bir mesafe açmıştır. Bir yandan eksik tüketim kuramcıları, orantısızlık krizlerinin olanaklı olduğunu kabul ederken, orantısızlık kuramcıları da genellikle eksik tüketimi öncelikli bir orantısızlık meselesi olarak ortaya koyarak eksik tüketim kuramına bağlı kalır gibi gözükmüşlerdir. Diğer yandan, orantısızlık ile eksik tüketim arasındaki ayırım, kapitalist gelişmenin dönemsel ve somut eğilimleri arasındaki ayırımla yakından bağlantılıydı. Kautsky'nin "piyasa anarşisi"ne dayalı bir iş çevrimi kuramı ile kapitalist birikimin somut eğilimlerinin eksik tüketimci kuramını birleştirdiğini ve Luxemburg'un benzer biçimde dönemsel dalgalanmaları somut eğilimden ayırmış olduğunu gördük. Bu şekilde iş çevriminin orantısızlığa dayalı bir açıklamasını, somut eğilimin ve kapitalist birikimin nihai sınırlarının eksik tüketimci açıklamasıyla birlikte ortaya koymak pekala mümkündü.

Kriz teorisi, yirminci yüzyılın ilk otuz yılında yalnızca kendi hesabına değil, aynı zamanda emperyalizm teorisine temel oluşturduğu için kapsamlı biçimde tartışılmış, Sosyal Demokrat ve Komünist hareketin en temel bölünmelerinin odağı haline gelmiştir. En temel mesele, ilk olarak Bernstein tarafından ortaya atılan kapitalist gelişmenin tarihsel eğiliminin istikrarı arttırma yönünde mi yoksa kaçınılmaz çöküş yönünde mi olduğuydu. Bu tartışmalar geniş çaplıydı ve politik bakımdan önemliydi, ama teorik bakımdan yüzyılın ilk on yılında Rudolf Hilferding ve Rosa Luxemburg'un revizyonist eleştiriye verdikleri cevaplarda attıkları temeller üzerinde hiçbir önemli ilerleme sağlamadılar.

---

deki ısrarıyla uyumlu olduğunu kabul etmiştir. Fakat Sweezy, "kullanım değerleri yaratan doğal-teknik bir süreç olarak kabul ettiği üretim amaçları ile değişim değerinin genişletilmesinin tarihsel sistemi olarak kabul edilen kapitalizmin amaçları" arasında bir çelişki olduğu konusunda ısrar etmiş, bu çelişkiyi "nihayetinde diğer tüm çelişkilerin türediği kapitalist toplumun temel çelişkisi" olarak tanımlamıştır (Sweezy, 1946, 172).

Hilferding ve Orantısızlık Kriz Teorisi

Tugan iddiasını bir Marksizm eleştirisi olarak geliştirdiyse de, yaptığı çalışma Kautsky tarafından desteklenen "piyasa anarşisine" dayalı orantısızlık kriz teorisi türüyle mükemmel uyumluydu. Kautsky, Bernstein'ın eleştirisine verdiği yanıtta, bu teoriden uzaklaşarak eksik tüketimciliğe yönelmiş olsa da, orantısızlık teorisi *Finans Kapital*'i (FK) yazan ve Marx'ın ölümünden sonra geçen çeyrek asır içinde yaşanan gelişmeler ışığında Marx'ın kapitalizm analizini geliştirmek için en ciddi ve özenli çabayı gösteren Rudolf Hilferding tarafından geliştirilmişti. Bununla birlikte Hilferding, kapitalist gelişmenin dinamiklerine dair burjuva çağdaşlarının analizlerinden çok üstün olan zengin ve karmaşık bir analiz sağlamasına rağmen, getirdiği açıklama temel olarak kapitalist üretimin toplumsal ilişkilerine özel bir göndermesi olmayan bir "eksik rekabet" modeline dayanıyordu, öyle ki son tahlilde teorisinde neyin özellikle Marksist olduğu (şayet varsa) açık değildi.

Hilferding, Tugan'ın eksik tüketimin yalnızca orantısızlığın özel bir hali olduğu fikrine dayalı eksik tüketimcilik eleştirisini tekrarlamıştır.[21] "Eksik-tüketim teriminin ekonomide ... toplumun ürettiğinden daha azını tükettiğini göstermenin dışında bir anlamı yoktur. Ancak, eğer üretim doğru oranlarla yapılıyorsa bunun nasıl olabildiğini anlamak imkansızdır ... dar tüketim temeli, sadece 'eksik-tüketim' olarak açıklanamayan krizlerin genel koşuludur. Hiçbir periyodik olay sabit koşullarla açıklana-

21 Hilferding, kapitalist bir toplumda üretim ve tüketim arasındaki çelişkinin "sermayenin doğasında" yatan orantısızlığın kaynağını tanımladığını iddia ederek eksik tüketimciliğe bir ayrıcalık verir, çünkü "eğer tüketim kolayca büyüyebilseydi aşırı üretim mümkün olmazdı. Fakat kapitalist koşullar altında tüketimin büyümesi, kâr oranında azalma demektir", onun için "birikimin zorunlu bir önkoşulu olan tüketimin büyümesi bir diğer önkoşulla, yani kârın gerçekleşme koşulu ile çelişkiye girer. Gerçekleşme koşulları tüketimin büyümesiyle uzlaşamaz ve ilki belirleyici olduğundan çelişki krize dönüşür" (FK, 241-2). Ancak Hilferding, yükselen ücretlerin kârları tamamen aşındırdığı özel bir durum olan "mutlak aşırı birikim" dışında, bu "çelişki krize" nasıl "dönüşür" göstermez.

mayacağından krizlerin periyodik karakteri de hiçbir şekilde bu yolla açıklanamaz" (FK, 241-2). "Dolayısıyla bundan, kapitalist üretimdeki bir krizin, kitlelerin krize içkin olan eksik tüketiminden kaynaklandığı sonucu çıkmaz. Tüketimde çok hızlı bir artış ya da sermaye mallarının üretimindeki bir durgunluk veya azalma nedeniyle de pekala bir kriz meydana gelebilir" (FK, 256).

Ortodoks eksik tüketimciliğin yerine Hilferding bir orantısızlıktan kaynaklı bir kriz teorisi geliştirdi. Hilferding'in analizi revizyonist tartışmada çok önemli bir rol oynamış olan tröst ve kartellerin, kredi ve finans kurumlarının rolüne odaklanmıştır. Hilferding'e göre, kapitalizmin yeni dönemi, bankaların ve endüstriyel sermayenin bankaların egemenliği altında bütünleşmesini ifade eden finans kapitalin egemenliği olarak tanımlanıyordu. Bu gelişme öncelikle, büyük miktarlarda sermayeyi uzun dönemler boyunca bloke eden sabit sermayenin önemindeki artışla belirlenmiştir. Bu, sermayenin hareketliliğini ve böylece ekonomik dalgalanmalara ve ortaya çıkan orantısızlıklara cevap verme esnekliğini azaltmıştır. Hilferding'e göre, arzla talebin eşitlenmesinin önündeki bu engel krizlerin kaynağıydı.

"Ancak, sabit sermayenin bu muazzam artışı, bir kez sermaye yatırılınca onun bir alandan diğerine transferinin giderek zorlaşması anlamına gelir ... Sonuç, büyük miktarda sabit sermayeye sahip olan dallardan sermayenin çekilmesi son derece zorlaşırken, kâr oranının eşitlenmesinin giderek ancak kâr oranının ortalamanın üzerinde olduğu alanlara yeni sermaye akışı yoluyla mümkün hale gelmesidir." Dahası, kapasite ancak büyük birimlerle artabileceğinden, "üretimdeki hızlı bir parlama kâr oranı üzerinde bedelini fazlasıyla ödeten bir etki yapabilir, ortalamanın üzerindeyken artık ortalamanın altına düşebilir." Son olarak, "büyük firma yalnızca hakim olmakla kalmaz, bu büyük, sermaye-yoğun şirketler daha eşit şekilde eşlenir hale gelirler ... Bu rekabetçi mücadele", daha zayıf sermayeleri dışarı atıp oranlılığı yeniden kurarak değil, "bütün taraflara eşit fedakarlıklar dayatarak, uzun bir süre kararsız kalabilen eşitler arasındaki bir mücadeledir" (FK, 186, 188-9).

Sabit sermaye büyümesi, özellikle Almanya'da, bankaların endüstriyel finans alanında artan rolüyle ilişkiliydi. Bir kez bankalar endüstriyel girişimleri finanse etmeye adanınca, yatırımlarını korumak zorunda kaldılar ve bunu, karşılığında bankalar üzerindeki talepleri arttıran ve bankacılık sermayesinin daha da merkezileşmesini ve sanayi sermayesiyle bütünleşmesini teşvik eden tröst ve kartellerin oluşmasına kefil olarak yapmaya çalıştılar. Tröstlerin oluşması, sermayenin üretim dalları arasındaki hareketliliği sayesinde kâr oranının eşitlenmesine daha başka engeller de koydu.

Endüstriyel döngü sürecinde, hem büyük sabit sermayeye sahip olan hem de büyük ölçüde kartelleşmiş bulunan hammadde endüstrisinin üretimi, mamul metaların gerisinde kalır, böylece büyüme zirveye çıktıkça hammadde fiyatları, hammadde endüstrisinin kâr oranını yukarı iterek hızla yükselme eğilimine girer. Kârların hammadde endüstrisinde düştüğü ve imalatta nispeten daha yüksek olduğu bunalım döneminde ise durum tersine döner. Böylece endüstriyel döngü, kâr oranını dengeleme aracı olarak finans kapitalin daha da bütünleşmesini cesaretlendirerek, dikey bütünleşmeyle bu tür kâr farklılıklarının eşitlenmesi için güçlü bir teşvik sağlar. Son olarak, tröstlerin rakip güçleri kısıtlayarak kendi kâr oranlarını arttırma çabaları, örgütlenmemiş kapitalistleri rakipleri karşısında kendi çıkarlarını savunmak için örgütlenmeye zorlar.

Finans kapitalin eğilimi, üretimi rasyonel biçimde toplumsal ihtiyaçlara göre ayarlamak değil kârları maksimize etmek amacıyla piyasanın yerine bankaların üretim üzerindeki merkezileşen kontrolünü geçirmek yönündedir. Örgütlenmemiş kapitalistlerin kâr oranları tamamen budanırken ve böylece b kapitalistler yatırım yapmaları için fazla teşvike sahip değilken, tröstler kendi kârlarını sürdürmek için yatırımı kısıtlar. Sonuç, yurtiçi ekonomide kârlı yatırım için çıkış bulamayan artı sermayedir. "Kendi başına kartelleşmenin bir sonucu değildir" şeklinde vurgulasa da Hilferding'e göre, emperyalizmin dayandığı yatırım, artı sermaye için dış ülkelerde, daha çok da sömürgelerde kârlı çıkış yolları arayışıydı. "Bu, kapitalist gelişmeden ayrılamaz bir

olgudur. Fakat kartelleşme aniden çelişkiyi yoğunlaştırır ve sermaye ihracını acil bir mesele haline getirir" (FK, 234).

Hilferding'e göre orantısızlıkların kaynağı sabit sermayenin varlığıydı. Bunun ortaya çıkardığı ekonomik dalgalanmalara cevap olarak kapitalistler, tröst ve karteller oluşturdular ve bankacılık ve endüstri sermayesi finans kapitalle bütünleştirildi. Ancak, durumu istikrara kavuşturmak bir yana, Bernstein'ın iddia etmiş olduğu gibi, bu gelişmeler yalnızca istikrarsızlığı arttırır ve rekabeti siyasallaştırır. Bu yüzden Hilferding sadece kapsamlı planlamanın kriz eğiliminin üstesinden gelebileceği konusunda ısrar etmiştir. "Planlı üretim ile anarşik üretim, daha da fazla 'planlama' yapmakla anarşiden bilinçli bir örgütlenme çıkarılabilirmiş gibi nicel olarak karşıt şeyler değildir. Böyle bir dönüşüm ancak, aniden tüm üretimi bilinçli kontrole tabi kılmakla gerçekleşebilir" (FK, 296). İlke olarak kapitalistler, bunu dev bir kartelle başarabilecek olmalarına rağmen, Hilferding böyle bir olasılığın politik bakımdan gerçekçi olduğuna inanmıyordu.

Rekabet ve Yatırım Döngüsü

Hilferding'in analizi Marksist bir çerçevede sunulmuş olsa da o, Ortodoks Marksist çerçeveden yalnızca eksik tüketim teorisini terk etmekle değil aşırı üretim eğiliminin Marksist anlatımını terk etmekle de temelden ayrılmıştır. Engels ve Kautsky'e göre kapitalist üretimin itici gücü, kapitalistlerin daha ileri üretim yöntemi getirmekle artı kâr etme imkanını istismar etmek ve aynı şeyi yapan diğer kapitalistlerin rekabetçi tehdidini karşılamak için sürekli olarak yeni üretim yöntemlerine yatırım yapmaya duydukları ihtiyaçtı. Üretici güçleri geliştirme isteği, piyasanın boyutu ile değil üretimde başarılabilecek ilerlemelerle ilgili olarak bu tür bir artı kâr elde etme fırsatları tarafından belirlenir. Kapitalist birikimin, üretici güçleri piyasanın sınırlarına bakmaksızın geliştirme eğilimi bundandır.

Engels ve Kautsky, üretimin tüm dallarındaki bu aşırı üretim eğilimi ile nüfus kitlesinin sınırlı tüketim gücüyle ilişkili genel aşırı üretim eğilimini hatalı şekilde özdeşleş-

tirmiştir ve Kautsky bunu, döngüyü "piyasa anarşisine" atfederek, somut kapitalist birikim eğilimlerinin açıklanmasıyla sınırlamıştır. Analizlerinin gerçekte sunduğu açıklama, kapitalist üretimin dinamiklerine içkin olan, daha dinamik dallardaki üretim piyasadan daha hızlı büyürken, daha az dinamik dallarda ise geri kaldığı orantısızlık eğilimi için bir açıklamaydı.[22]

Kapitalist birikim dinamiklerinin bu analizi, burjuva ekonomisinin analizinden temelde farklıdır. Engels'e göre kapitalist üretim, üretici güçlerin gelişme dinamikleri tarafından belirlenen kendi yasalarına göre gelişir. Kapitalistlerin ürünlerini piyasanın yargısına bırakmaları ancak sonradan olur ve aşırı üretim halinde daha az verimli üreticiler zararına satmak zorundadırlar ki bu onları sonuçta tasfiyeye zorlayabilir. Arz ve talebin üretim dalları arasında kâr oranının eşitlenmesi yoluyla dengelenmesi, yalnızca belli bir üretim dalı içersindeki kâr oranı eşitsizliklerinin denge bozucu gücüne karşı bir eğilimdir.

Burjuva ekonomi teorileri, her kapitalistin aynı teknolojik fırsatlara ulaşma şansına sahip olduğunu ve böylece her birinin belli koşullarda aynı teknolojiyi seçeceklerini varsayarak, tamamen kapitalist rekabetin dengeleyici eğilimleri üzerinde odaklanır. Bu homojen üretim koşulları varsayımı, kapitalist üretimin toplumsal biçimine özgü aşırı üretim eğiliminin nesnel belirleyicisini bir anda ortadan kaldırdığı içindir ki belli bir üretim dalındaki tüm kapitalistlerin aynı oranda kâr elde ettiklerini işaret eder.[23] Bu varsayım ayrıca, yeni yatırım dağılımının, tamamen arz ve talep arasındaki orantısızlıklar nedeniyle üretim dalları *arasında* ortaya çıkan kâr oranı farklılıklarıyla belirlendiğini gösterir. Orantısızlıklar oluşturması bir yana, burjuva modelin-

22 Daha somut yazılarında gerçekten de teoriyi bu biçimde kullanmışlardır. Kautsky, örneğin, endüstri ve tarım arasındaki orantısızlığın çoğunu dünya ölçeğine koymuştur, ki bunun eksik tüketimle bir ilgisi yoktur.

23 Bu varsayım, demek ki sonuçta kapitalistin öznel motivasyonuna bağlanması gerekecek şekilde, kapitalist üretim tarzının dinamizminin objektif kaynağını da aynı şekilde ortadan kaldırır.

de kapitalist rekabet, kapitalistler piyasanın sinyallerine yanıt olarak yatırım yaptıkça ortaya çıkan orantısızlıkları giderir.

Hilferding'in, kapitalist üretimde sabit sermayenin artan rolü sayesinde gelen hareketsizliğe dayalı "finans kapital" analizi, Engels'in orantısızlık eğilimi açıklamasını güçlendirmek için kullanılabilirdi, çünkü sabit sermayenin rolü ne kadar büyürse yatırım kararlarının üretim koşullarına daha fazla ve piyasadaki geçici dengesizliklere daha az dayalı olmasını bekleriz. Netice, kapitalist üretimin orantısız büyümesini belirleyen nesnel güçlerin, oranın yeniden kurulması için baskı yapan eşitleyici güçlere giderek daha çok ağırlık vermesi olmalıydı. Ancak Hilferding böyle bir iddia geliştirmedi. O, sadece sermayenin hareketsizliği sayesinde oluşturulan ve üretim dalları arasında kâr oranının eşitlenmesinin önündeki engeller üzerine yoğunlaşmak için, kapitalist üretimi toplumsal biçiminden soyutlayarak burjuva iktisatçılarını izlemiştir.[24]

Hilferding, "büyük, sermaye-yoğun şirketler daha eşit koşullarda karşılaşma eğilimindedirler ... rekabetçi mücadele ... eşitler arasındaki bir mücadeledir" (FK, 189) varsayımıyla kapitalist dinamizmin asıl kaynağını ortadan kaldırmıştır, ki bu eğilim kartelleşmeyle güçlenmiştir. Bu yüzden Hilferding, burjuva iktisatçının, üretim dalları *arasında* rekabet sayesinde ortadan kaldırıldığını varsaydığı kâr oranı eşitsizliklerine odaklanır, dolayısıyla teorisi de kâr oranının eşitlenmesinin önündeki çeşitli engellerin tanımlanmasına dayanır. Onun dayandığı varsayım, burjuva iktisatçılarının, eğer sermaye üretim dalları arasında hareketliyse dallar arasında doğan her orantısızlık kâr oranındaki eşitsizliklere cevap olarak sermaye hareketiyle yok edilecektir varsayımıdır. Öyleyse kapitalist üretimdeki istikrarsızlığın kaynağı, sabit sermaye, karteller ve üretim sermayesinin banka sermayesine tabi olması ile kurulan, kâr oranının eşitlenmesinin

24 Piyasanın bu şekilde, kapitalist üretim ilişkilerinin ifadesi olmaktan çok dağılımı gerçekleştiren bir süreç olarak vurgulanması, Hilferding'in Böhm Bawerk'in yaptığı eleştiriye karşı, Marksist değer teorisini savunusuna işaret eder.

ve sermaye hareketinin önündeki engeller içinde tanımlanır. Bu engeller fiyat yapısını bozar ve böylece üretim dalları arasındaki ilişkilere sistematik orantısızlıklar getirir. Engels'e göre orantısızlıklar kapitalist rekabetin zorunlu sonucuyken, Hilferding'e göre bunlar rekabetin önündeki engellerin sonucudur.

Hilferding, kendi kriz teorisinin kapitalist üretim yasalarına değil bir "eksik rekabet" analizine dayalı olduğu konusunda gayet açıktır. O, krizlerin *sebebinin*, "üretimde var olması gereken karmaşık oranlılık ilişkilerinin" sürdürülmesini sağlayan mekanizmanın başarısızlığında yatıyor olması gerektiğinde ısrar eder. "Bu orantısal ilişkilerin aksaması, bu özel düzenleyici üretim mekanizmasının aksaması anlamında, ya da bir başka deyişle fiyat yapısının, fiyatların üretim ihtiyaçlarına uygun bir gösterge sağlamasını engelleyecek şekilde bozulması açısından açıklanmalıdır. Bu tür aksamalar periyodik olarak gerçekleştiği için fiyat yapısının bozulmasının da periyodik olduğu gösterilmelidir." (FK, 257)

Krizleri doğuran bu orantısızlıklar, aslında kapitalist üretim tarzına değil, onun gelişmiş finans kapital aşamasına özgüdür. Sabit sermaye ve kartellerin piyasanın işleyişinde neden olduğu kâr yapısındaki bozulmaların sistematik sonucu olarak ortaya çıktıkları için, bu orantısızlıklar sadece "piyasa anarşisinin" rastlantısal sonucu değildir. Bu yüzden Hilferding, yine de analizinden radikal sonuçlar çıkartabilir ve krizlerin kâr için üretim sisteminin doğrudan sonucu olduğunu ileri sürebilir. "Düzenlenmemiş üretimde, yani genel olarak meta üretiminde kriz olasılığı kesindir, fakat bu yalnızca başka toplumsal biçimleri nitelendiren, üretim ve tüketim arasındaki doğrudan ilişkiyi yok eden düzenlenmemiş üretim sisteminde gerçek bir olasılıktır ve üretimle tüketim arasına sermayenin belli bir oranda değerlenmesi gerekliliğini sokar." (FK, 241)

Yatırım Döngüsü ve Kriz

Hilferding, yatırım döngüsüne dair, sabit sermaye egemenliği, kartellerin oluşumu ve banka ile endüstriyel sermayenin bütünleşmesi yoluyla ortaya konulan, kâr oranının eşitlenmesinin önündeki engellerin anlatımı temelinde güçlü bir analiz sağlamıştır ve

böylece yaptığı çalışma, sonraki gelişimi Hilferding'in çalışmasından çok etkilenen mevcut burjuva iş döngüsü teorilerinde muazzam bir ilerlemeye damgasını vurmuştur. Ancak Hilferding'in anlatımının teorik temelleriyle ilgili neyin, eğer varsa, belirgin biçimde Marksist olduğu hiç de açık değildi. Hilferding kendi finans kapital teorisini Marksist kavramsal araçları kullanarak formülleştirse bile, Hilferding'e göre krizler kapitalist üretim tarzının hareket yasalarından türemezler, bunlar yalnızca iş döngüsünün piyasa kusurlarından kaynaklanan aşamalarıdır.

Kriz genel aşırı üretimin ortaya çıkmasıyla belli olur. Hilferding bunun eksik tüketimle bir ilişkisi olmadığını, ama yatırımda kâr oranındaki düşüşü izleyen bir düşüşün sonucu olduğu konusunda ısrar eder. Öyleyse soru, kâr oranındaki düşüşün nasıl açıklanacağı sorusudur.

Hilferding önce kâr oranındaki düşmeyi doğrudan sermayenin organik bileşimindeki artışla ilişkilendirir görünür ki, Marx'ın "kâr oranının düşme eğilimi yasası"nın altında yatan da budur. "Kriz satışlarda bir düşüşü içerir. Kapitalist toplumda bu, yeni sermaye yatırımının durmasını sonra da kâr oranında bir düşüşü önvarsayar. Kâr oranındaki bu düşüş, yeni sermaye yatırımının bir sonucu olarak sermayenin organik bileşiminde ortaya çıkan değişimle zorunlu kılınır. Kriz basitçe kâr oranının düşmeye başladığı noktadır." Fakat Hilferding derhal, "krizden önce fiyat ve kârların yüksek olduğu uzun bir refah dönemi gelir" gözlemini yapar ve "kapitalist dünyada talihin bu dönüşü nasıl gerçekleşir?" diye sorar. (FK, 257-8)

Bu, Marx'ın yasasıyla bağlantının olsa olsa dolaylı olduğunu ortaya çıkarır. Kâr oranındaki düşüşle sermayenin organik bileşimi arasındaki birlik, aşırı üretimin, daha önce yüksek bir sermaye bileşimine sahip, döngünün yukarı çıkışında en yüksek kâr oranından yararlanmış olan üretim dallarında en geniş çapta gelişmiş bulunduğu gerçeğiyle açıklanmıştır. Bu nedenle kâr oranındaki düşüş, somut olmaktan çok döngüsel bir olgudur ve Hilferding'in döngüye dair açıklaması, Kautsky'ninki gibi, burjuva ticari döngü teorisinin, döngü yukarı çıkarken büyüyen piyasanın aşırı yatırımı tetiklediği, daha sonra aşırı yatırımın

sonuçları aşırı üretim biçiminde piyasayı vurduğu zaman bir çöküşe yol açtığı fikrini savunan ve yüksek bir organik sermaye bileşimine sahip üretim dallarına yoğunlaşan, incelikli de olsa ortodoks bir versiyondur. "Yeni pazarların açılması, yeni üretim dallarının kurulması, yeni teknolojinin getirilmesi ve nüfus artışının sonucu olarak ihtiyaçların büyümesi" gibi faktörler tarafından harekete geçirilen "döngü, henüz artmış bulunan refahın ana kaynağı olan sabit sermayenin yenilenip büyümesiyle başlar". Talepteki patlama ve sermayenin devir süresinin kısalması, "sermayenin değerlenmesi için gelişen koşulların" sonucu olarak kâr oranını arttırır. "Fakat ilk başta refahı sağlayan aynı koşullar kendi içlerinde değerlenme koşullarını giderek kötüleştiren potansiyeller içerir."

Kâr oranındaki bu düşüşün birçok nedeni vardır. Örneğin yeni yatırım, daha büyük sabit sermaye miktarı nedeniyle sermayenin organik bileşimini yükseltir ve sermayenin çevrim süresini uzatır. Ancak, hepsi de kâr oranında düşüşe yol açan, örneğin üretimin emek kıtlığı ve grevlerle kesintiye uğraması, aşırı çalışan makinelerin bozulması, daha uzak pazarlar bulunmasının daha büyük zaman alması gibi başka faktörler de sermayenin çevrim süresini uzatır. Emek piyasasındaki baskı, kârları azaltan ücret artışlarına yol açarken, girişimci kârını azaltan faiz oranı yükselme eğilimine girer. Bankalarda biriken para, spekülasyona döndürülürken artan ticaret "dolaşım kredisinin" büyümesini gerektirir ve "üretim sermayesinin genişletilmiş yeniden üretim için tasarlanan kısmı sürümsüz kalması" dolayısıyla bu da üretim sürecinin aksamasına neden olur. (FK, 258-61)

Bu nedenle, kâr oranının azalmasına hizmet eden çok çeşitli faktörler vardır. "Kriz, kâr oranının düşmesi yönündeki eğilimler ... artan talebin sonucu olarak fiyatlarda ve kârlarda artışlara yol açan eğilimlere üstün geldiği anda başlar." Bu iki soru doğurur. "Birinci soru şudur: Refahın sonunu işaret eden bu eğilimler, kapitalist rekabet içersinde ve sayesinde kendilerini nasıl ortaya koyar? İkincisi de şudur: Bu neden aşama aşama değil de ani bir kriz şeklinde ortaya çıkar? İkinci soru daha az önemlidir, çünkü ticari döngünün dalgaya benzer karakteri için elzem olan

şey, refah ve durgunluk dönemlerinin peş peşe gelmesidir ve değişimin aniliği ikincil bir meseledir." (FK, 261)

İlk soruya cevap olarak Hilferding, orantısızlık sorusuna ve yatırım döngüsü sayesinde arz ve talep arasında değişen ilişkinin analizine geri dönmek üzere, genel kâr oranındaki düşüşün analizinden uzaklaşır. Esas nokta, bir yatırım patlamasının eşit bir arz artışı olmadan talebi arttırması ve böylece artan arzın rekabeti arttırdığı ve kârların düşme eğilimine girdiği noktada yeni yatırım projeleri gerçekleşene kadar kâr oranını da arttırmasıdır. Önemli olan, kâr oranının düşme eğilimi değil, göreli fiyatlardaki değişmedir. "Eğer tüm fiyatlar eşit şekilde yükselseydi orantısal ilişkilerde bir değişiklik olmazdı ... ve bir aksamaya yer olmazdı." Fakat fiyatlar eşit şekilde değişmezse "değişen fiyat yapısı üretimin çeşitli dalları arasındaki orantısal ilişkilerde değişikliklere neden olabilir ... ve gerçekten de fiyatların eşit şekilde yükselmesini önleyen faktörlerin varlığı kolaylıkla gösterilebilir." (FK, 261)

Hilferding, "son tahlilde kâr oranındaki düşüşten sorumlu olan sermayenin organik bileşiminde en büyük değişme, makine kullanımının ve genelde sabit sermayenin en büyük olduğu yerde gerçekleşecektir" diye belirtir (FK, 261). Fakat sermayenin organik bileşimindeki bu artış, artan üretkenlikle ve böylece fazladan kâr fırsatı ile ilişkilendirilmiştir, bu yüzden sermaye, arzdaki bir artış fiyatlarda düşüşe yol açana kadar üretimin bu dallarına akar. Bu sırada diğer sektörlerin ürünlerine olan artan talep, yükselen fiyatlara ve oraya da bir sermaye akışına yol açar.

Sermayenin organik bileşiminin yüksek ve çevrim süresinin uzun olduğu üretim dallarında, üretim artışı yatırım artışının gerisinde kalır. "Yani daha yüksek organik sermaye bileşimi, uzun vadede kâr oranında bir düşüşe yol açması gereken nedenleri yoğunlaştırırken, bu sektörler yine de fiyatlarını diğer üretim dallarından daha ani yükseltme yeteneğine sahiptirler", böylece bunların fiyatları ve kârları daha dik yükselir ve yeni sermaye de bu üretim dallarına yönlendirilir. Dahası, üretim ölçeği nedeniyle bu sanayiler, kapasiteyi "büyük ölçekte ani patlamalarla" arttırmak eğilimindedir. "Dolayısıyla en yüksek

organik sermaye bileşimine sahip sektörlerde, aşırı yatırım ve aşırı birikim yönünde bir eğilim vardır." Demek ki "orantısızlık, birinci sektörün ürünleri pazara eriştiği zaman görünür hale gelmesiyle" kriz ortaya çıkar. "Meydanın daha düşük fiyatlarda bile ortalama kâr sağlayabilenlere bırakılmasıyla" üretim daralır ve fiyatlar düşer. "Ancak ortalama kâr şimdi farklı bir seviyededir. Artık sanayi döngüsünün başlangıcında var olan organik bileşimi değil, değişmiş, daha yüksek organik sermaye bileşimini yansıtır." (FK, 262-4)

Hilferding orantısızlığın bu yönlerini, "kâr oranının düşme eğilimi yasası"na bağlasa da, kâr oranının düşmesi Marx'ın "yasa"sıyla ilgili olmayıp, yüksek sabit sermaye oranına ve uzun çevirim süresine sahip üretim dallarındaki döngüsel aşırı üretimin sonucudur. Hilferding, "en şiddetli krizlerin", bildik Marksist ölçek ekonomisi varsayımı temelinde, en büyük sabit sermayeye sahip olanlar diye tanımladığı ve "teknolojik bakımdan en ileri üretim dallarında" yaşandığını belirtir.[25] "Genel olarak kriz en çok, sermaye çeviriminin en uzun olduğu, teknik ilerlemelerin ve yeniliklerin en gelişkin ve dolayısıyla organik bileşimin en yüksek olduğu yerlerde şiddetlidir" (FK, 263). Daha sonra doğal kısıtlamalara bağlı olarak tarımın ve maden endüstrilerinin esnek olmadığını ekler.

İstikrar ve Kriz Zorunluluğu

Hilferding; eksik tüketim, düşen kâr oranı, orantısızlık ve üretim anarşisi, bunların hepsinin rol aldığı çok zengin bir döngü anlatımını sunar. Fakat aynı zamanda Hilferding bu teorilerin her birini olsa olsa tek yönlü eleştirir. Eksik tüketim, aşırı üretim, orantısızlık ve kâr oranındaki düşüş, krizin nedenleri değil, yatırım döngüsünün bir ya da diğer aşamasının karakteristik özellikleri, basit olarak "orantısız ilişkiler, ticari döngü süreci içersinde fiyat yapısındaki bozulmalardan doğar" şeklin-

25 Daha önce teknolojik devrimlerin etkisini "normal sabit teknolojik ilerlemeleri" düşünmek üzere bir kenara bırakmıştır (FK, 261). Schumpeter, teknolojik devrimleri teorinin merkezine oturtmuştur.

deki genel argümanının örnekleridir (FK, 266). Ticari döngü kapitalist üretim tarzının gelişim yasalarını ifade etmez, o piyasa kusurlarının kendisini yeniden üreten ifadesidir. Bu döngünün açıklaması, sabit sermayenin varlığıyla kapitalist sisteme getirilen katılıkta bulunur ve üretim dalları arasında ve zamanla sermaye hareketsizliğinin sonucu olarak göreli fiyatları çarpıtan kartellerce yoğunlaştırılır. Döngünün iyileşme aşamasında, yatırım projelerinin uzun bir gebelik dönemine sahip olduğu üretim dallarında yoğunlaşan aşırı yatırım oluşur. Bu projeler tamamlandığında arzdaki artış rekabetçi baskıları arttırır, kâr oranı düşer, yatırım kesilir ve sistem krize girer.

Hilferding'in teorisi, çağdaşlarının herhangi birisininkinden kesinlikle çok daha sofistikedir. Bu teori, sabit sermayenin mevcudiyeti orantısızlıkların ortaya çıkışını kaçınılmaz kıldığı için kriz zorunluluğunun kapitalist sisteme içkin olduğunu saptamış görünür. Ancak her şey pek de öyle göründüğü gibi değildir. Hilferding için kriz kapitalist sisteme değil, yatırım döngüsüne içkindir. Patlama döneminde aşırı yatırımın gelişiyle döngü başlayınca, kriz giderek kaçınılmaz hale gelir. Ama daha ilk başta aşırı yatırımdan kaçınılabilirse, o zaman krize gerek kalmaz. Bu yüzden, Hilferding'in döngü ve krize dair bütün teorisi, aşırı yatırıma yönelik kapitalist eğilimi açıklamasına dayanır. Problem, Hilferding'in Engels'in teorisinde olan ve kapitalist üretim tarzının nesnel bir özelliği olarak bu aşırı yatırımı açıklamasını sağlayacak unsurunu terk etmesidir. Sonuç, Hilferding açısından, aşırı yatırımın kapitalistin yanlış değerlendirmesinin bir sonucu olduğudur. Kapitalist sistemin kusurları, kapitalistlerin soyut irrasyonelliğine indirgenmiştir.

Engels ve somut teorisinde Kautsky açısından, aşırı yatırımın farklı toplumsal ve teknolojik üretim koşullarına dayalı kapitalist rekabetin zorunlu sonucu olduğunu daha önce gördük. Böyle koşullarda rekabet, tükeniş acısı içersindeki kapitalisti üretici güçlerini piyasa sınırlarına bakmaksızın geliştirmeye zorlar, öyle ki aldığı aşırı yatırım kararları bütünüyle rasyoneldir. Oysa Hilferding, aşırı yatırımı bu temelde değil, kapitalistlerin yanlış hesapları temelinde açıklar. Ağır sanayideki kapitalistler aşırı ya-

tırım yapar, çünkü yatırım kararlarını yeni kapasite henüz üretime girmediği için, talebin halen arzın ilersinde gittiği gerçeğiyle şişmiş durumda bulunan mevcut kâr oranına dayandırırlar.

Hilferding'in açıklaması, yatırım kararlarının mevcut kâr oranına dayandığını ileri süren bu varsayıma bağlıdır. Ancak her rasyonel kapitalist, uzun gebelik dönemi gerektiren büyük ölçekli yatırımlar planlarken fiyatların gelecekteki rotasını tahmin etmek zorundadır ve bu yüzden hem döngü süreci içersindeki fiyat dalgalanmalarını ve hem de maliyetlerdeki genel düşüşün sonucu olan somut fiyat düşüşünü tahmin ederek anlık hevesini azaltması beklenmelidir. Kapitalist geleceği yanlış tahmin edebilir ve iyimserliğiyle sürüklenebilir, ama bu tür bir yanlış tahmin kesinlikle gerekli değildir ve kartel oluşumu onun hevesini kısıtlayarak riski azaltır. Bu yüzden Hilferding'in döngü modeli kapitalistlerin irrasyonel beklentileri varsayımına bağlıdır.[26]

İrrasyonel beklentilerce oluşturulan peş peşe iyimserlik ve kötümserlik dalgalarına dayalı bu ticari döngü modeli, neredeyse kapitalizm kadar eskidir.[27] Kapitalistler kuşkusuz irrasyonel beklentiler sergilerken ve Hilferding yatırım döngüsü teorisine önemli bir katkı yapmışken, irrasyonel beklentilerin etkisi para otoritelerinin uygun müdahalesiyle nötrlenebilirse krizlerden sakınmak mümkün olduğu için Hilferding'in açıklaması hiçbir şekilde kriz zorunluluğunu kabul etmez.

Sabit sermayeye aşırı yatırım, göreli yüksek kâr oranı beklentilerindeki ısrar sayesinde özendirilmiş olabilir, fakat diğer yandan yüksek faiz oranıyla sınırlandırılabilir. Burjuva iş çevrimi teorileri, geleneksel olarak, döngü yukarı çıktığında aşırı

26 Yeni yatırımlar yapan kapitalist kalıcı bir avantajdan yararlandığı için bu, Engels'in modelinde geçerli değildir, kayıplar geride kalanlarca üstlenilir.

27 Hilferding'in zamanında bu, Keynes'e ve ondan da Maurice Dobb'a giden çizgide yer alan Alfred Marshall tarafından desteklenmiştir. Dobb ilk çalışmalarından birinde, orantısızlıkların sonucu olan yükselen maliyetler veya düşen fiyatlar tarafından kârlar engelleninceye kadar patlamayı besleyen psikolojik iyimserlik dalgalarına dayalı Marshallcı bir teori sunmuştur. O zaman beklentilerin engellenmesi, durgunluğa inişi kışkırtan bir kötümserlik dalgası yayar (Dobb, 1925).

yatırımın, kâr oranının yapay olarak yüksek oluşundan değil, faiz oranının çok düşük oluşundan kaynaklandığını iddia eder. Bu da para ve kredinin döngüdeki rolünün ne olduğu sorusunu ortaya çıkarır.

Hilferding para ve kredinin döngüdeki merkezi rolünü kabul eder, ancak "iş döngüsü olgusunu para piyasası olgusunu üretim koşulları bakımından açıklamak yerine tam tersine faiz oranındaki değişiklikler bakımından açıklamaları neredeyse tüm modern kriz teorilerinin özelliğidir" iddiasında bulunarak, para hareketlerinin gerçek birikim koşullarını yansıttığı, bunları belirlemediği konusunda ısrar eder.[28] Hilferding, krizden evvel faiz oranındaki artışın ve krediyi güvenceye alma zorluğunun, para kıtlığının patlamayı baskı altına aldığını gösterdiğini iddia eder. Ama gerçekte "para sermaye 'kıtlığı' sadece zaten başlamış bulunan aşırı üretimin sonucu olan dolaşım sürecindeki durgunluğun belirtisidir" (FK, 285). Benzer biçimde mali kriz, "genel bir ticari ve sanayi krizinin başlangıcından önce gelebilir. Yine de para piyasasındaki değişiklikler gerçekte üretimdeki krize götüren değişiklikler tarafından belirlendiği için bu yalnızca sonraki krizin belirtisi, işaretidir" (FK, 271). Kredide bir kolaylaşma, yalnızca daha fazla aşırı üretimi ve gelecekteki daha da yıkıcı bir çöküşü teşvik etmek üzere, anlık baskıyı hafifletebilir.

Aynı şekilde, durgunluğun en alt noktasında para sermaye bankalarda atıl durur, oysa faiz oranı düşüktür, fakat bu, "sermayenin, oranlılık ilişkilerini yavaş yavaş yeniden kuracak şekilde üretimin çeşitli sektörleri arasında yeniden dağılımına" izin veren yeni bir fiyat yapısının kurulmasına kadar yeni yatırıma teşvik sağlayamaz. "O zaman zenginlik, teknik yenilikler veya yeni piyasalar karşılığında yeni üretken sermaye yatırımını çeken talep artışını oluşturabilir" (FK, 298).

---

28 Hilferding'in para ve kredi analizinin, para ve kredi enstrümanlarının arzının, karşılığında bunların ilk başta çıkarıldıkları metaların değeriyle sınırlı oldukları yönündeki eski ve çoktandır geçersizleşmiş "gerçek banknotlar doktrini"nin bir versiyonuna dayanan teorik temeli çok sallantılıdır. Bazı Marksist ekonomistler buna hâlâ inansalar bile, bu doktrini 1850'lerde Marx'ın kendisi reddetmiştir.

Hilferding'in iddiası, büyük oranda doğrudur, ancak asıl meselenin kıyısında durur. Aşırı yatırım bir kez yapıldığında, gerçek orantısızlıklar ortadan kaldırılıncaya kadar kriz ve durgunluk kaçınılmazdır. Ancak önemli olan soru, aşırı yatırımın yukarı çıkışın başında faiz oranının artışıyla önlenip önlenemeyeceğidir. Hilferding kredi kolaylaşmasının patlamayı, ancak daha sert bir çöküşü başlatmak üzere sürdürebileceğini kabullense de, daha önceki bir kredi kısıtlamasının krizi tamamen engellemiş olabileceği sonucunu düşünmemiştir. Eğer bu başarılabilseydi, o zaman döngü ortadan kaldırılabilir ve kapitalizm sürdürülen bir büyümeye girebilirdi. Döngünün parasal olarak düzenlenmesi olasılığına dair bu sorun, 1920'lerde hem Marksist hem de burjuva tartışmaların merkezi haline gelmiştir.

Burjuva ekonomisinde 1936'da Keynes'in *General Theory*'sinin (Genel Teori) yayınlanmasına kadar, temel varsayım, uygun parasal politikaların prensipte döngüyü düzenleyebileceği iken merkezi konu da bu politikaların hangi çapta isteğe bağlı ve hangi çapta altın standardının otomatik mekanizmalarına tabi olması gerektiğiydi. Hayek'in önderlik ettiği yeni-Avusturyalı iktisatçılar, döngünün, politikacılar tarafından desteklenen bankaların altınla desteklenmeyen para ihraç etmesi gibi enflasyonist kredi genişlemesi nedeniyle ortaya çıkan parasal bir olgu olduğunda ısrar ettiler. Sıkı altın standardının dayatılması, piyasanın kendi kendini düzenlemesi yoluyla dengeyi sağlayabilirdi. Ancak 1920'lerde pek çok iktisatçı, *Genel Teori* öncesi Keynes de dahil olmak üzere, keyfi parasal politikaların döngünün düzenlenmesi için yeterli olduğuna, ana problemin uygulamada tam olarak hangi politikanın uygun olduğunu belirlemek olduğuna inanıyorlardı.

Yatırım döngüsünün düzenlenmesi meselesinde, döngünün parasal ya da gerçek bir olgu olup olmadığı önemsizdir. Döngünün nedeni para-dışı olsa bile yine de uygun parasal önlemlerin döngünün istikrarını sağlayabileceği iddia edilebilir ve Sovyetler Birliği'ndeki orantısızlık kuramcıları aynen bu iddiada bulunmuşlardır. Pervushin, 1925'te Buharin'e karşı, ekonomik patlamanın son aşamasındaki kredi kısıtlamalarının spekülatif aşı-

rı birikimi engelleyebileceğini iddia etmiş ve bu yüzden "genel aşırı üretim ve krizler ... ancak para dolaşımındaki ve özel olarak kredideki gelişmeler temelinde açıklanabilir" sonucuna varmıştır (alıntı Day, 1981, 129). Marksist Bazarov, bu iddiayı kredi kontrolünü, üretimin "her seferinde ve her unsurunda kendisini gerçek talebin kontrolü altında bulacağı ve böylece bu talebi kriz olmadan rahat bir biçimde karşılayabileceği" dolaylı bir planlama biçimi olarak görecek şekilde almıştır (Day, 1981, 130). Yine Lapinsky devleti, arkasında finans kapital duruyor olsa da, savaştan beri devlet harcamalarındaki muazzam artış temelinde, kapitalist toplumun ücretleri, fiyatları ve yatırımları para piyasalarının manipülasyonu yoluyla kontrol edebilen "temel 'düzenleyici' organı" olarak incelemek üzere bu iddiayı takip etti.[29]

Hilferding'in teorisi, 1920'li yıllarda hem Marksist hem de burjuva iktisatçılar arasında çok popülerdi ve onun yatırım döngüsü teorisini geliştirmeye yönelik pek çok girişim vardı. Ancak, böyle bir teori, sezgisel olarak gayet makul iken, döngünün dönemselliğinin, yine onun rotasını belirleyeceği varsayılan büyük yatırım projelerinin hazırlık süresine denk geldiğini göstermek gibi önemli bir ampirik problemle karşılaşır. Bu, her zaman önce parasal bir olgu olarak görünen krizleri, artı değer üretimi ve buna el konulmasının koşullarında yatan temel nedenleri ile ilişkilendirmek gibi çok daha genel bir problemin sadece bir parçasıdır. Bu problem, sürekli olarak döngüyü parasal bir olgu şeklinde görme eğilimi taşıyan burjuva kriz kuramcılarını destekleyen en güçlü iddialardan biri olmuş ve bu paraya odaklanma kendisini 1929 çöküşünün akabinde yeniden ortaya koymuştur.

Orantısızlık teorisi, geleneksel olarak ortodoks Marksistler tarafından, kapitalizmin bozukluklarının yalnızca piyasa anarşisinden türediğini ve dolayısıyla ileri düzeyde bir koordinasyonla düzeltilebileceğini ima ettiği için kaçınılmaz biçimde reformist

29 Day, 1981, 133-7, Hilferding giderek devletin kapitalist birikimi düzenleyebileceği fikrine varmıştır, öyle ki 1920'lerde önceliğin, "örgütlü kapitalizmi" sosyalizme dönüştürmektense onu demokratikleştirmek olduğuna inanmıştır.

olarak dışlanmıştır. Fakat böyle reformist politikalar hiçbir şekilde, kaçınılmaz olarak orantısızlık teorisine eşlik etmek durumunda değildir. Uygun parasal politikalar, döngünün yükselişe geçtiği dönemde uygulandığında aşırı yatırımı kısıtlayabilirken, aşırı yatırım gerçekleştiğinde ise parasal düzenleme istikrarı ancak sürdürülen durgunluk içersinde sermayenin değersizleşmesi ve üretim kapasitesinin yıkımı yoluyla düzeltebilir. Böylece 1930'larda orantısızlık kuramcıları, hem Keynesçilere ve hem de Hayekçilere karşı, sadece endüstriyel yeniden yapılanmaya yönelik yoğun devlet müdahalesinin hasar görmüş kapitalist ekonomileri istikrara kavuşturabileceğini iddia ettiler (Stachey, 1932).[30]

Hilferding tarafından geliştirildiği haliyle orantısızlık teorisine yönelik çok daha önemli bir politik eleştiri şudur: Bu teori, kapitalizmin bozukluklarını sermaye ve emek arasındaki sınıfsal ilişki düzeyinde değil kapitalistler arasındaki ilişkiler düzeyinde tanımlar. Bu nedenle ya reformist ya da devrimci olabilecek, ama özellikle sosyalist olmayan korporatist sonuçlara yol açma eğilimi taşır. Hilferding'in kendisi Naziler tarafından katledilen sadık bir demokrat olmasına rağmen, 1930'larda Komünist hareket teorik olarak gelişmemişken ve iflas etmiş kapitalistlerden çok yoksul işçi sınıfının zorluklarına odaklı bir politik hat sunan eksik tüketimciliğin egemenliğinde iken, orantısızlık teorisi faşist korporatizmle daha yakından özdeşleştirilir hale gelmiştir. Bu eksik tüketimin teorik temelleri, revizyonist eleştirilere verdiği yanıtında Rosa Luxemburg tarafından geliştirilmiş temeller olarak kaldı.

Rosa Luxemburg'un Eksik Tüketimci Kriz Teorisi

Hilferding, kendi orantısızlık kriz teorisini Tugan'ın eksik tüketimcilik eleştirisi temelinde geliştirirken, Rosa Luxemburg revizyonist meydan okuyuşun karşısına dikildi ve eksik tüketim teorisini sağlam bir temel üzerinde kurma teşebbüsünde

30 Eaton (1951), başka eleştirileri yanında, Keynesçi çarelerin orantısızlık problemleriyle başa çıkamayacağını vurgulayan daha sonraki bir Marksist çalışmaydı.

bulundu. *Sermaye Birikimi* (SB) kitabında "dış" pazarların yokluğunda sermaye birikiminin imkansızlığını öne sürmek için Marx'ın yeniden üretim şemalarını kullandı. Luxemburg'un iddiasının esas önemi, Engels ve Kautsky'nin ortodoks teorisini saf bir eksik tüketimci teoriye doğru kaydırmasıdır. Bu eksik tüketimcilik, kapitalizm öncesi üretimi dünya çapında yok ederek piyasayı genişletmeye yönelik emperyalist girişimi açıklamak ve aynı zamanda dünya bütünüyle fethedildiğinde kapitalizmin kaçınılmaz çöküşünü belirleyen nihai sınırları tanımlamak için kullanılmıştı.

Luxemburg çalışmasına, kapitalist birikimin somut eğilimleriyle döngüsel biçimi arasında keskin bir ayırım yaparak başladı. Döngüsel birikim biçimini piyasa anarşisinin rastlantısal sonucu olarak açıkladı, ama "yeniden üretim problemini krizlerin dönemsel karakteri bakımından çözme çabası esas olarak kaba ekonominin bir aracıdır" (SB, 36) iddiasında bulundu. Tersine, araştırmasının odağı, "dönemsel döngülerden ve krizlerden oldukça ayrı" (SB, 35) ele aldığı somut birikim eğilimiydi.[31]

Luxemburg'un ortaya koyduğu sorun, yükselmiş olan artı değere karşılık gelen sermayenin artan ürünü yönündeki talebin kaynağının ne olduğu sorunudur. Bu, sermaye birikiminin kendi dinamiğine sahip olduğunu, çünkü rekabetin kapitalistleri piyasa sınırlarına bakmaksızın üretici güçlerini geliştirmeye zorladığını ve böylece fazla talebin, en azından piyasalar doyuncaya ve kriz patlayıncaya kadar, üretim araçları satın alan ve daha fazla işçi istihdam eden diğer kapitalistlerden kaynaklandığını düşünen Tugan için (ya da Kautsky, Marx ve Engels için) sorun değildi. Ancak Luxemburg, diğer kapitalistlerin ancak eğer bu üretim araçlarının üretmeye yöneltildikleri tüketim metalarının artışı için nihai bir pazar varsa daha fazla işçi istihdam edeceklerini ve daha fazla üretim aracı talep edeceklerini, böylece yatırımın tüketimde zaten var olan bir artışı öngördüğünü iddia eder.

31 Bu, Luxemburg'un sınırlı öneme sahip olan dönemsel krizler ile somut birikim eğilimlerinin zirvesi olan kapitalizmin çöküşünü belirleyen nihai kriz arasında yaptığı ayırıma uygundur.

Luxemburg, kapitalist üretimin itici gücü olarak yatırımı değil tüketimi tanımlayınca, kapitalizmin çöküşünü açıklamak değil kapitalizmin nasıl mümkün olduğunu açıklamak sorun haline gelir. Talep işçilerden gelemez, çünkü "bu, üretimi genişletmeye yönelen önceki kapitalist dürtüyü ima eder; eğer yeni işçiler yeni üretim araçlarıyla işe koşulurlarsa, üretilecek ürünler için yeni talep var olmalıdır" (SB, 133). Luxemburg, gelirleri sonuçta ücretlerden ya da artı değerden türediğinden üçüncü tarafların boşluğu kapatamayacağı konusunda ısrar eder. Problemi sadece bir ülkeden diğerine kaydırdığı için, dış ticaret de ilave talep üretemez.

Luxemburg için olanaklı tek cevap şudur: Kapitalist birikim, kapitalist sistemin dışında yatan talep kaynaklarıyla ve özellikle de kapitalizm öncesi üretim biçimleriyle uyarılır, bu yüzden kapitalizmin olabilirliği, onun genişlemeci itkisine ve emperyalist eğilimlerine bağlıdır. Ancak bu talep kaynağı, kapitalist rekabet dayandığı üretim biçimlerini tahrip ettiği için kendi kendini tasfiye eder. "Sermaye kapitalist olmayan örgütlerin yardımı olmadan birikemez, diğer taraftan bunların kendisiyle yan yana devam eden varlığını da hoş göremez" (SB, 416). Kapitalizm öncesi çevrenin tüketilişi, kalan pazarlar için artan rekabete yol açar ki bu, "kapitalist olmayan çevrede hâlâ açıkta kalan şeyler için rekabet mücadelesi veren sermaye birikiminin politik ifadesi" (SB, 446) olan emperyalizmin, Luxemburg'a göre, işçilerin vergileriyle finanse edilen ve "artı değerin gerçekleşmesi için en üstün araçları" (SB, 454) sağlayan askeri harcamalarla birleşen son aşamasını belirler.

Luxemburg'un analizi, genellikle, Marx'ın yeniden üretim şemalarının yanlış anlaşılmasına dayalı kaba bir kavrayış olarak eleştirilmiştir. Bu kuşkusuz doğrudur, ama asıl noktanın kıyısında durur. Luxemburg, Tugan'ın kapitalist yeniden üretimin *biçimsel olabilirliğini* kurmak için yeniden üretim şemalarını kullanmasını kabul eder, ama asıl konunun sermayenin genişletilmiş yeniden üretimine kaynaklık eden *itkinin* dinamiği sorusu olduğunu iddia eder. Böylece Luxemburg yeniden üretim hakkındaki biçimsel görüşleri için Bulgakov, Tugan ve Lenin'i

eleştirir. Luxemburg'a göre, Bulgakov "bu matematiksel *formüllerin* birikim problemini çözdüğünü düşünüyor. Kuşkusuz onun Marx'tan kopyaladığı gibi önermeleri kolayca hayal edebiliriz ve *eğer genişleyen üretim varsa* bu *formüller* geçerli olacaktır. Yine de Bulgakov ana problemi gözden kaçırır: Mekanizmasını incelediği gibi bir büyümeden tam olarak kim kâr sağlar?" (SB, 300).

Luxemburg'un analizinin kalbindeki yanılgı, onun yeniden üretim şemalarını yanlış anlaması değil, kapitalist üretimin itici gücünün büyüyen talep olmayıp, her bir kapitaliste rekabet baskısıyla dayatılan ve üretici güçlerde sürekli devrimin ittirdiği bir eğilim olan, pazarın sınırlarına bakmaksızın üretimi büyütme eğilimi olduğu gerçeğini ihmal ederek, kapitalist birikimi teşvikin artan bir tüketim talebinden gelmesi gerektiği varsayımıydı.[32]

Luxemburg'un çalışması, hem argümanının biçimi, hem de daha çok bundan çıkardığı siyasal neticeler bakımından geniş ölçüde eleştirilmiştir, öyle ki eksik tüketimci teori Luxemburg'un isminden ayrılmış hale gelmiştir. Ancak Luxemburg, sadece tüketimin kapitalizmin büyüyen yeniden üretimi için nihai teşviki sağlayabileceği, böylece kapitalizmin ancak harici talep kaynaklarıyla sürdürülebileceği vurgusuyla, eksik tüketimci bir kriz teorisi için mümkün olan tek teorik temeli sağlamıştır.

Eksik tüketimci teori, iki savaş arasında çok tartışılmış ve 1930'larda yerleşik ortodoksi haline gelmiş olsa da pek az teorik

32 Luxemburg'un çalışması hakkında, talep problemine değil para problemine odaklanan alternatif bir yorum sunulmuştur (Marazzi, 1984). Bu bakış noktasından problem, talebin nereden geldiği değil, bu talebi gerçekleştirmek için gerekli miktarda paranın nereden geldiğidir. Sweezy, Luxemburg'un çalışmasının "ana teziyle esas olarak ilgisiz küçük bir problem" (Sweezy, 1946, 204) olarak gördüğü bu yönünü reddeder. Luxemburg'a göre bu aynı zamanda "birikim problemini oluşturan, paranın kaynağı değil, kapitalist artı değer tarafından üretilen fazla metaya olan talebin kaynağıdır; paranın dolaşımında teknik bir aksaklık değil toplam toplumsal sermayenin yeniden üretimiyle ilgili ekonomik bir problemdir" (SB, 147-155, 164-5, 300). Gerçekten de o, problemin formülasyonunu "Marx'ın analizindeki eksikliğin" temeli olarak "para kaynakları" (SB, 155) sorusu bakımından düşünür, oysa Marx'ın amacı göreceğimiz gibi kesinlikle bunun bir problem olmadığını göstermekti.

ilerleme sağlayabilmiştir. "Varga Yasası" Moskova'nın ortodoksisini tanımladı. Varga'ya göre, yeni teknoloji ve emek yoğunlaşması işçilerin yerine geçtiği ve bu yüzden üretimin artması, tüketimdeki sadece göreli değil mutlak azalmayla ilişkili olduğu için, sermaye birikimi de istihdam edilen üretken işçilerin sayısındaki mutlak azalışla ilişkiliydi. Batı'da Paul Sweezy'nin *Kapitalist Gelişme Teorisi*, tartışmaya dair hakim bir inceleme sunmasının yanında, ancak üretici olmayan devlet ve kapitalist harcama sayesinde sürdürülebilecek kapitalizme uygun bir durgunluk teorisi sunmak için Luxemburg'un eksik tüketimciliğini tekelci kapitalizm analiziyle birleştirmeye çalışmıştır.

Luxemburg'a göre emperyalizm ve militarizm kapitalizmi sürdürmek için gereken pazarları sağlamıştır, fakat 1920'lerde artan ücretler ve/veya artan devlet harcamaları, birikime yeni bir dürtü sağlayabilecek bir olanak olarak ele alınmıştır. Yine bu olanak, Keynes'in 1930'larda yeni teorik temeller sunduğu bir olanak olan sosyal demokrat sınıf ittifakının kapitalizmin istikrarına temel sağlayabilmesi olanağını ortaya çıkarmıştır. Marksist ve Keynesçi eksik tüketimciler arasındaki ilkesel farklar teorik değil politikti, bunun yanında Keynesçi ve Luxemburgcu eksik tüketimcilik arasında açıkça çok yakın benzerlikler mevcuttu.

Keynes'e verilen hakim Marksist yanıt, Keynesçi reformların eksik tüketim problemini ilkesel olarak çözebileceğini kabul etmek, ama hiçbir kapitalist devletin toplumsal gereksinimleri kârın üzerine koyan bir Keynesçi program uygulaması beklenmezken, kapitalistler tüketimi kârların pahasına genişletme girişimlerine direneceği için, bu reformların kapitalizm altında gerçekleştirilebilir olmasını beklemenin gerçekçi olmadığını iddia etmekti (Sweezy, 1946). Savaş sonrası dönemde Batılı Komünist Partiler tarafından Keynesçilik, kaçınılmaz krizin karşısında kapitalistler sermaye birikiminin sosyal demokrasi ile kontrol altına alınması girişimine direndikleri için, güç dengesinin devrimciler lehine kaydığı, reformistlerle devrimciler arasındaki siyasal ittifak sayesinde "sosyalizme giden demokratik yolun" temeli olarak benimsenmiştir.

Keynesçi reformizmin siyasal olarak uygulanabilirliğinden duyulan kuşkuculuk, savaş sonrası patlama dönemi, yeniden yapılanma ve yeniden silahlanmanın istisnai koşulları ile yeni kitlesel üretim endüstrilerinin gelişmesi sayesinde sürdürüldüğü için Sol'da 1950'li yıllara kadar devam etti.[33] Fakat savaş sonrası patlama devam ettiğinden, Keynesçi reformizmin bir şekilde anti-kapitalist olduğu iddiası giderek boş görünürken, somut durgunluk ve kaçınılmaz kriz hakkındaki eksik tüketimci teoriler daha da az ikna edici göründü. Eksik tüketimci analizlerin sosyalist karakteri, temel insani gereksinimler yerine üretken olmayan masraflara ve askeri harcamalara yaptıkları vurgularla Keynesçi politikaların sınıfsal temellerini betimlemelerinde yattığı için, eksik tüketimcilik savaş sonrası patlamanın devam etmesini Keynesçi kamu harcamaları ve mali düzenleme politikalarının sonucu olarak açıklamaya yönelmişti. Baran ve Sweezy'nin *Tekelci Kapitalizm*'i (1966) ve "kalıcı silah ekonomisi" (Cliff, 1957) teorisinin bir versiyonu, "üretken olmayan harcamaların" büyümesini, devletin birikimi demokratik kontrol altına almasına izin vermeden sermayenin aşırı üretim krizinden sakınma aracı olarak tanımlayarak eksik tüketimci geleneği devam ettirdi.[34] Ernest Mandel'in *Marxist Economic Theory* (1962) adlı çalışması da Keynesçi ticaret döngüsü teorisini eksik tüketimcilik ve orantısızlık teorisinin bir bütünleşmesi olarak Marksist temeller üzerine yerleştirerek kesinlikle Keynesçi kalıp içinde kalmıştır. Aglietta'nın *Theory of Capitalist Regulation* (1979) adlı eseri, "yaygın birikim" rejimini açıklamak için kâr oranının düşme eğilimiyle ilişkilendirilen bir orantısızlık teorisini, "yoğun birikim" rejimine dair benzer bir teori ile birleştirir (Clarke, 1988a). Eric Olin Wright (1977) farklı tarihsel dönemlere uygun farklı teorileri olan benzer bir eklektik şema sunar. Böylece Marksist eksik tüketimcilik, ikisi

33 Akt. Hâlâ kaçınılmaz 1929'u öngören Dobb (1958).

34 "Kalıcı silah ekonomisi" tezinin alternatif formülasyonu, fazla sermayeyi üretken olmayan biçimde emmesi nedeniyle askeri harcamaları, kâr oranının düşme eğilimine karşı bir eğilim olarak görmüştür (Kidron, 1970).

arasındaki farklar öncelikle teorik olmaktan çok retorik olacak şekilde yavaş yavaş sol Keynesçiliğe benzemiştir.

Düşen Kâr Oranı ile İlgili Krizler

1920'li yıllara, eksik tüketimcilerin herhangi bir analitik yetenek temelinde değil Stalinizmin zaferi neticesinde muzaffer olarak ortaya çıkmasıyla birlikte, Hilferding'in ve Luxemburg'un takipçileri arasındaki mücadele egemen olmuştur (Day). 1930'ların sonunda Sweezy, orantısızlık teorisini, ölü bir mesele, "sosyalist düşünce tarihinin" konuya "içkin ilgisi fazla olmayan" ve haklı olarak "ikincil önemde bir konuma" sahip olanlar tarafından ele alınan "bir parçası" olarak reddedebilmiştir (Sweezy, 1946, 161). Sweezy'e göre, eksik tüketimciliğe meydan okuyan asıl teori orantısızlık teorisi değil, 1930'lardaki kriz eğilimi ile ilişkilendirilen kâr oranının düşme eğilimi yasasıydı. O zamanlar bu teorinin kısa süreli gelişimi, eksik tüketim ve orantısızlık krizlerini sermaye temelinde çözme iddiasında bulunan Keynesçi reformizm ve faşist korporatizmin yükselişine bir cevap olarak kısmen açıklanabilir.

Kâr oranının düşme eğilimi yasası, Ortodoks Marksist gelenek içinde daima uzun vadede geçerli olan ve kriz teorisi için önemi az olan ya da hiç olmayan somut bir yasa olarak görülmüştür. Kriz eğilimi, düşen kâr oranına değil artan kâr miktarına bağlanmıştı ve birincisinin kriz nedeni olarak reddedilişi, genellikle krizlerden önce kâr oranında artış olduğu gözlemine bağlanmıştır ki o zaman kâr oranındaki düşme çöküşün nedeninden çok sonucu oluyor demekti. Tugan-Baranowsky, Croce ve Bortkiewicz'in önderliğindeki revizyonistler, asrın başında sermayenin artan organik bileşiminin artan sömürü oranıyla ilişkili olduğunu, dolayısıyla eğilimin kâr oranının yükselişi yönünde olduğunu iddia etmişlerdir. Tugan, kâr oranı yükselmese yeni metotların getirilmeyeceğini belirtmiştir: "yeni teknik koşullar altında üretilen miktar bu varsayımlar temelinde düşemez, yoksa el emeğiyle üretimi makine işiyle değiştirmenin ekonomik anlamı olmazdı" (*Studien*, 212, alıntı Howard ve King, 1989, 188).

Daha düşük kâr oranının asıl önemi kriz eğilimiyle değil, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesiyle ilgiliydi. Düşük kâr oranı, en büyük rekabetçi baskıyı, sermaye birikiminin dinamizm kaynağı olarak tanımlanan küçük ve orta büyüklükteki sermayeler üzerine yapar ve böylece her türlü eksik tüketimci eğilimi yoğunlaştırabilir. Benzer şekilde küçük ve orta büyüklükteki sermayeler, kâr oranı daha düşük olursa çöküşte yine aynı şekilde daha fazla tehlikeye maruzdurlar. Kâr oranının düşme eğilimi, sermayenin yoğunlaşmasını ve merkezileşmesini hızlandıran, kriz eğilimini yoğunlaştırabilen ve peş peşe krizlerin daha da şiddetlenmesini sağlayacak bir faktör olarak görülmüş, ancak kendi başına krizlerin olası bir sebebi olarak görülmemiştir.

Kâr oranı düşmüş olsa bile daha düşük kâr oranının bir krizi başlatması için bariz bir neden yoktur. Yatırım dürtüsü, kâr oranı pozitif kaldığı sürece devam eder.[35] Diğer taraftan, yatırım için uygun olan araçlar, kâr oranıyla değil kâr miktarı tarafından belirlenir. Kâr oranı düşse bile her bir kapitalist daha büyük bir kâr miktarına el koyar ve böylece hem kendi tüketimini, hem de yeni yatırımını finanse edecek kaynaklara sahip olur.

Yukarıda, Hilferding'in "tüketimin genişlemesi" ve "kâr realizasyonu" arasında, ücretlerdeki bir artışın tüketimde bir artışa izin vermesi ve böylece eksik tüketim problemlerinin üstesinden ancak kâr oranında bir düşüş pahasına gelmesi anlamında, bir çelişkiyi gösterdiğini belirtmiştik. Ancak, bu iddia, ortaya atıldığı şekliyle son derece hatalıdır: ücretler, fazlalığı tamamen tüketecek kadar artmadığına göre kâr realizasyonunun koşulları sadece bir bütün olarak ürünün realizasyonunun orantısallık koşullarıdır. Orantısallık sürdürüldüğü sürece kâr oranı ne kadar yüksek ya da düşük olursa olsun tüm fazlalık toplanabilir. Burayla ilgili hiçbir çelişki yoktur: eksik tüketim ne aşırı yüksek kâr oranının sonucudur, ne de kâr oranındaki düşme aşırı tüketimin sonucudur.[36]

---

35 Tek gereken, yeni yatırımda beklenen kâr oranının pozitif olmasıdır --- mevcut kapitalistlerin hepsi ortalama kâr oranı negatif olacak şekilde zarar ediyorlarsa bile durum böyle olabilir.

36 Ernest Mandel *Geç Kapitalizm*'de(1972) birikimin iki taraftan, eğer sömürü oranı fazla yüksekse realizasyon problemleriyle ve sömürü oranı faz-

Ortodoks Marksistler, kâr oranının düşme yasasını ve eksik tüketimci kriz teorisini birbirine alternatif olarak değil, ilki düşen kâr *oranıyla* ilgili, ikincisiyse kâr *miktarındaki* eşzamanlı artıştan türeyen, aynı gelişimsel eğilimlerin tamamlayıcı yönleri olarak görmüşlerdir.[37]

Kâr oranındaki düşüşün bir kriz başlatabileceği tek durum, Marx'ın yeni yatırımın pozitif oranda hiçbir kâr sağlamadığı "mutlak sermaye aşırı birikimi" dediği şey olabilir (Hilferding, FK, 241-2). Diğer kriz sebeplerinin yokluğunda, bu ancak, ücretler tüm artı değeri emecek seviyeye yükselmişse ortaya çıkabilir. Bu da, sermaye birikimi yedek işçi ordusunu tükettiğinde, sonuçta kârlardaki düşüş krizi tetiklediğinde olabilir.

Otto Bauer Luxemburg'a yönelttiği eleştirisinde, bu çizgiler üzerinde, birikim oranının ücretlerin yükseliş ve düşüşü sayesinde emek gücünün büyüme oranına ayarlandığı bir iş döngüsü anlatımı geliştirmiştir. "Refah, kriz ve bunalımın periyodik olarak peş peşe gelmesi, sermaye birikiminin tekrar tekrar nüfus artışına göre ayarlanmasıyla, kapitalist üretim tarzının otomatik olarak aşırı birikim ve eksik birikim doğurduğu gerçeğinin ampirik ifadesidir" (O. Bauer, 'Die Akkumulation von Kapital', *Die Neue Zeit*, 31, 1913, 107, alıntı Howard ve King, 1989, 119). Bauer'e göre bu, ücret ve kâr oranı farklılıklarına cevaben sermaye ve emeğin uluslararası hareketlerinin açıklanması için bir temel olarak hizmet etmiştir. Charasov, diğer taraftan, kârı aşındıran ücret artışlarının basitçe piyasa koşullarının değil, işçi sınıfı

---

la düşükse kârlılık problemleriyle tehdit edildiği bu türden bir "bıçak sırtı" modelini ortaya koyar. Kâr oranının düşme eğilimi de döngünün belli bir aşamasının özelliği olan yeni-Schumpeterci uzun dalga teorisinin bir parçası olarak kullanılmıştır. John Harrison (1978) benzeri bir ikilem önerir.

37 Wilson (1938) Marx'ın kavramlarının çoğunu terk etmiş, diğer yandan Marx'ın eklektik bir ticaret döngüsü teorisine sahip olduğunu fakat düşen kâr *oranıyla* yükselen kâr *miktarının* birleşmesinin eksik tüketim/eksik yatırım eğilimini ima ettiği uzun dönemli bir teori kurduğunu iddia ederek, bu yorumun özenli bir sergilenişini sunmuştur. Rosdolsky'nin *Marx'ın Kapital'inin Oluşumu*(1968/77) bu bakımdan Ortodoks geleneğe sıkıca bağlıdır.

mücadelesinin bilinçli sonucu olduğu bir kriz teorisi önermiştir (alıntı Grossmann, 1992, 50, Künhe, 1979, Cilt II, 287).

Bu "emek gücüne göre aşırı birikim" teorisi, 1924'te Eric Preiser tarafından kâr oranının düşme eğilimi yasasına bağlandı. Normal Marksist beklenti, sermaye birikiminin emek gücü eksikliği yüzünden azaltılamayacağıydı, çünkü birikim tipik olarak üretimin artarak makineleşmesi biçimini alır, öyle ki kapitalizm kendi yedek emek ordusunu yaratır. Fakat emek tasarrufu biçimini alan bu birikim tarzının kapsamı, makineleşmenin kâr oranı üzerindeki etkisine bağlıdır.

Sermayenin organik bileşiminde böyle bir makineleşmenin sonucu olarak görülen artış, sömürü oranında yeterli bir artışla ilişkili değilse, kapitalistler daha az makineleşmiş ancak daha kârlı üretim yöntemleri kullanmaya devam edeceklerdir. Fakat birikim oranının emek gücünün büyüme oranından daha büyük olması koşuluyla, sermayenin genişleyen yeniden üretimi sonuçta emek yetersizlikleriyle karşılaşacak, artan ücretler kârları aşındıracak ve bu da krizi tetikleyebilecektir. Bu yüzden Preiser'in formülasyonunda kâr oranının düşme eğilimi kendisini doğrudan değil, sonuçtaki emek gücüne göre aşırı birikim yoluyla ortaya koyar.

Kâr oranının düşme eğilimi yasasının önemine dair benzer bir formülasyon, düşen kâr oranının yalnızca bir eğilim değil mutlak bir yasa olduğunu düşünen John Strachey tarafından önerilmişti (Strachey, 1935, Kısım IV).[38] Strachey "önemli olan

38 Daha önceki bir çalışma olan *The Coming Struggle for Power* (1932)' de Strachey, Hayek'in aşırı yatırım teorisini ve Keynes'in *Treatise on Money*'deki eksik yatırım teorisinin her ikisini de, aslında "kapitalizmin en kötü dertlerinin kökünde" (Stachey, 1932, 111) yattığını iddia ettiği, sermayenin artan organik bileşimi karşısında tasarrufların yatırım kararlarından ayrılmasının anarşik sonuçlarını örneklendiren orantısızlık teorisinin biçimleri olarak yorumlamıştır. Hayek'in parasal tutuculuğunu, bunun kapitalizmi durgunluğa mahkum edeceği temelinde "kapitalizmde krizleri engellemenin yolu kapitalizmin doğmasını engellemekti demekle" (aynı eser, 114) eş anlamlı olarak eleştirmiştir. Keynes'in piyasa faiz oranının daima "doğal oran" ile çakışması sağlanarak parasal politikanın kapitalizmi dengeleyebileceği inancını, bir dünya devletinin ortaya çıkması düşünülemezken, uluslararası parasal sermaye hareketinin ulus devletlerin bağımsız para

kâr oranı değil kâr miktarıdır" diyen ortodoks görüşü savundu (aynı eser, 243). Kâr oranındaki düşüşün kâr miktarı üzerindeki etkisi, hızlı birikim tarafından dengelenmiştir, gereken tempo ne kadar hızlıysa kâr oranı da o kadar çok düşer. Ancak, yedek emek ordusunun tükenişi kâr miktarında düşüşe yol açtığı ve böylece bir krizi başlattığı için, sermaye bir yandan kâr miktarında bir düşüş tehdidinden aceleyle kaçarken, diğer yandan bu tehditle karşı karşıya kalır.

Strachey'i, *Political Economy and Capitalism* (1937)'de "Marx'ın bu düşen kâr oranı eğilimini, uzun vadeli trendi şekillendiren bir faktör olduğu kadar periyodik krizlerin altında yatan önemli bir neden olarak da dikkate aldığı açık gibidir" (Dobb, 1940, 108) iddiasında bulunan Dobb takip eder. Gerçi Strachey'e benzer biçimde Dobb, kâr oranındaki düşüşü emek gücüne göre aşırı birikimin *sonucu* olarak görse de Strachey, aşırı birikimi, orandaki önceden belirlenmiş bir düşüş karşısında kâr miktarındaki düşüşü önleme çabasının sonucu olarak görmüştür. Dahası Dobb'a göre bu, çeşitli kriz biçimleri arasında gerçekleşmesi teknolojik ilerlemeyle ilgili varsayımlara bağlı olanlardan bir tanesidir.

Ne Dobb ne de Strachey ücretlerdeki bir artışın niçin krizi tetikleyeceğini izah etmiştir. Ücretlerdeki bir artış, daha geri kalmış kapitalistlerin onların yerini alacak daha ileri kapitalistlere yer açmak için yok edildiği mekanizmanın normal bir parçasıdır. Eğer ücretlerdeki artış özellikle aniyse, o zaman bu, daha geri kalmış kapitalistlerin olduğu kadar daha ileri kapitalistlerin kârlarını da aşındırabilir, fakat ücretlerdeki böyle hızlı bir artış burjuva iktisatçıları tarafından kriz nedeni olarak tanımlanan "aşırı yatırımın" bir göstergesi olan enflasyonun özelliğinden başka bir şey değildir. Basit bir kredi daralması enflasyonist baskıyı kısıtlamalı, emek piyasası üzerindeki aşırı baskıyı ferahlat-

politikaları sürdürmelerini imkansız kıldığı temelinde eleştirmiştir. Bu tür bir analiz, analizin mantığını izleyip faşist harekete katılan Oswald Moseley gibi 1930 başlarının sosyalist entelektüellerini sosyalist olmaktan çok korporatist neticelere götürmek eğiliminde olmuştur.

malı ve krizi önlemelidir. Kısacası, bir kriz varsa bu, kapitalizme özgü ve düzeltilemez kusurlar nedeniyle değil, para otoritelerinin enflasyonist aşırı yatırımı sınırlandırmadaki başarısızlıkları nedeniyledir.

Ne Dobb ne de Strachey teorilerini ayrıntılı bir şekilde sunmuştur ve her ikisi de Stalinci ortodoksi haline gelen "Varga Yasası" ile apaçık bir çelişki içersinde olan düşen kâr oranına bağlı kriz teorisinden kısa zamanda uzaklaşmışlardır. Düşen kâr oranı teorisi hakkındaki ortodoks görüş 1970'lere kadar hakimiyetini sürdürmüştür. Bu yüzden Eaton (1951) döngüyle değil uzun vadeli eğilimle ilgili olarak kâr oranının düşmesini reddetmiştir ki bu görüş, teorinin öneminin daha sonraki krizlerin derinleşmesini ima etmesinden kaynaklandığı iddiasında bulunarak, kâr oranının somut eğilimini kriz teorisiyle ilişkilendirdiği *The Falling Rate of Profit* (1958) adlı çalışmasında Gillman tarafından tekrar edilmiştir.

1970'lerde Marksist Kriz Teorisinin Yeniden Formüle Edilmesi

Savaş sonrası patlama, 1960'ların ortalarında sınırlarına yaklaşırken Keynesçi ortodoksi ve ayrılmaz biçimde ona bağlanmış bulunan Marksist eksik tüketimcilik çözülmeye başladı. Kapitalizm, tartışılmaz şekilde, Keynesçi önlemler tarafından çözülemeyeceği kanıtlanan yeni bir kriz dönemine giriyordu. Kriz ilk aşamalarında kitlesel işsizlikle değil, kâr oranındaki düşüş ve yatırımda azalmayla kendini göstermişti. Sonuçta büyüme oranındaki düşüş, deflasyonun değil hızlanan enflasyonun eşlik ettiği bir işsizlik artışını gördü. Bu "stagflasyon" Keynesçi eksik tüketimciliğin açıklayamadığı bir gelişmeydi.

Her kriz kâr oranındaki bir azalışla belli olur. Eksik tüketimciler ve aynı şekilde orantısızlık kuramcıları için kârlılıktaki düşme, talep eksikliği fiyatların düşmesine ve kârın gerçekleştirilememesine yol açtığı için krizin *sonucudur.* Fakat 1960'lı ve 1970'li yıllarda kâr oranında yaşanan düşüş, fiyatların düşmesiyle ilişkili değildi ve krizin başlangıcından önce ortaya çıkmıştı. 1970'lerin başlarında Batılı Marksistler arasında kâr oranındaki düşmenin krizin sonucu değil sebebi olduğu konusunda yaygın

bir uzlaşı vardı.[39] Ama sıcak kuramsal tartışma, böyle bir düşüşün nedenleri üzerinde odaklanmıştı.

Bu tartışmadaki merkezi konu, kâr oranında krizi başlatan düşüşün, kârların işçi sınıfının artan militanlığının ya da "emek gücüne göre aşırı birikimin" sonucu olarak artan ücretlerle aşınmasının sonucu mu olduğu, yoksa giderek sermaye yoğun üretim teknolojisiyle ilişkili "sermayenin organik bileşiminin" artmasının sonucu olarak Marx'ın "kâr oranının düşme eğilimi yasası"nın bir ifadesi mi olduğuydu. Birinci yöndeki açıklamalar krizi dağıtımla ilgili değişikliklerin sonucu olarak görmüş ve sonrakinin savunucuları tarafından "neo-Ricardocu" olarak suçlanmıştır. İkinci yöndeki açıklamalar krizi üretim teknolojisindeki değişikliklerin bir sonucu olarak görmüş ve ilk konumu savunanlar tarafından "köktenciler" diye suçlanmıştır. Bu her iki kriz teorisini savunanlar kapsamlı şekilde Marx'ın çalışmalarından alıntı yapmış olsalar da, söz konusu teorilerin hiçbirisi daha önceki herhangi bir Marksist gelenekten önemli bir destek bulamamıştır.

Sınıf Mücadelesi ve Kapitalist Kriz

Yükselen ücretleri kâr oranındaki düşüşün kaynağı olarak tanımlayan "neo-Ricardocu" görüş, emek ve sermaye arasındaki bölüşüm mücadelesine odaklanmıştı. Bu yaklaşım, siyasal bakımdan 1960 sonlarının sendika militanlığı ve devrimci siyasetler arasında bir süreklilik kurma girişimi ile bağlantılıydı.[40] Bu teoriye dair Glynn ve Sutcliffe'in *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze* (1972) adlı çalışmalarında geliştirdikleri ilk formülasyon, işçi sınıfı militanlığının ücretleri yukarı zorlama ve böylece krizi tetiklemedeki aktif rolünü vurgulamıştır.

---

39 'Talebin düşmesi sermayeden kaynaklanmalıdır ve sermaye kendi talebini ancak kâr oranı düşerse devam ettirmez. Böylece mantıksal olarak aşırı meta üretilmesini kâr oranındaki düşüşten çıkarabiliriz, tersini değil" (Cogoy, 1973, 64).

40 Bu analizin bulabildiğim tek Marxist habercisi Charasov (1910)'dur. Body ve Crotty ABD için yaklaşımın radikal bir Keynesçi versiyonunu geliştirmiştir (Body ve Crotty, 1975).

Ancak üretim yerine bölüşüme odaklanan ve sınıf mücadelesi konusunda iradeci olan bu teori genelde Marksist olmamakla suçlanmıştır.

İşçi sınıfı arasında kitlesel bir sosyalist bilinç yokluğunda, krizler kapitalist üretim tarzına özgü çelişkilerle değil işçi sınıfının talepleriyle ilişkilendirildiğinden, bu analiz reformist hatta gerici politik sonuçlara yol açarak kolaylıkla işçi sınıfına sırtını dönebilirdi. Bu yaklaşımın ilişkilendirildiği Troçkist "geçiş talepleri" fikrine dayalı bakış açısından bakıldığında, kapitalizmin işçi sınıfının somut taleplerini karşılamaktaki başarısızlığı sosyalist bir bilincin gelişmesini teşvik edebilirdi. Ama aynı teori, sağ kanat tarafından, kapitalizmin işçi sınıfının isteklerini karşılamaktaki başarısızlığının öncelikle demokratik olmayan sendikalara egemen olan siyasal güdümlü klik tarafından yoldan çıkartılan işçi sınıfının küçük bir azınlığının "beyinsiz ve sorumsuz" militanlığının sonucu olduğunu iddia etmek için kullanılabilirdi (öyle de oldu). Bu da, krizin çözümünün kapitalizmi devirmek değil herkes için kârlılık, yatırım ve refahı geriye getirmek için ücret artışlarını kısıtlamak ve örgütlü işçi sınıfının gücünü yok etmek olduğunu ima etmekti.[41]

İşçi sınıfının 1970 sonları ve 1980 başlarında yaşadığı yenilgiler sonucunda, bu yaklaşım politik temellerini yitirmiştir. Söz konusu yaklaşım aynı şekilde, örgütlü emeğe karşı yürütülen saldırı 1980'ler boyunca kâr oranını yeniden kurmada çok etkili olduğu için teorik olarak akla yatkınlığını yitirmiş, fakat kapitalist birikimin kriz eğilimlerini çözmek için hiçbir şey yapmamıştır. 1970'li yılların sonlarında, işçi sınıfı militanlığının krizin nedeni olarak değil, kriz karşısında daha çok savunmacı bir yanıt olarak kabul edildiği açıktı. 1960 sonlarında ve 1970 başlarında işçiler militan olmuşlardı, çünkü pek de başarılı olamayan kapitalist ekonomilerde, yükselen enflasyonun parasal

41 1970 başlarında birçok neo-Ricardocu, teorik konumlarının mantığını izleyerek 1970 sonlarında "neo-realistler"e ve hatta 1980'lerde "neo-liberaller"e dönüşmüştür.

ücrette üzerinde anlaşılmış olan artışları aşındırmasıyla gerçek ücretlerdeki artış oranı düşmüştü.

Kriz ve Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası

"Neo-Ricardocular"ın tersine "köktenciler", Marx'ın kâr oranının düşme eğilimi yasasına dayanarak, krizin kaynağının sınıf mücadelesinin "öznel" koşullarında değil, kapitalist üretimin "nesnel" eğilimlerinde yattığı konusunda ısrar ettiler.

Kâr oranının düşmesine dayalı kriz teorisinin katışıksız biçimi, politik olarak, krizin sınıf mücadelesinin seyrine bakılmaksızın nesnel birikim eğilimlerinde kayıtlı olduğu ve devrimci kesimin görevinin de kendisini krizde öne çıkacak olan liderlik rolüne hazırlamak olduğu fikrine dayalı sekter bir mutlu gelecekçilikle ilişkilenme eğilimi taşıyordu. Ancak birçok çağdaş Marksist "kâr oranının düşme eğilimine", bu eğilimi belli herhangi bir teoriyle ilişkilendirmeden retorik olarak başvururlar. Bu yasa genel olarak, bir kriz teorisinin temeli olmaktan ziyade böyle bir teorinin yokluğunun temeli olarak hizmet etmiştir.

Kâr oranının düşme eğilimi yasası kâr oranı, sömürü oranı ve "sermayenin organik bileşimi" arasındaki basit bir matematiksel ilişkiden türer. Eğer bir yılda döndürülen toplam sermaye, ham maddelere ve üretim araçlarına karşılık gelen sabit sermaye (s) ve emek gücü satın almaya yatırılan sermaye miktarına karşılık gelen değişen sermaye (d) bileşenlerinden oluşuyorsa, kâr oranı bir yılda üretilen artı değerin (a) döndürülen toplam sermayeye (s+d) oranı ile tanımlanır. Kâr oranı a/(s+d), sömürü oranının a/d ve sabit sermayenin değişen sermayeye oranının s/d olduğu yerde, a/d /(s/d+1) şeklinde ifade edilebilir. O zaman kâr oranının sömürü oranıyla doğrudan ve sermeye bileşimiyle tersine ilişkili olduğu açık hale gelir.

Kapitalist üretimin tarihsel eğilimi, emeğin üretkenliğini her işçinin artan bir ham madde kütlesini harekete geçireceği şekilde artırma ve doğrudan emeği her işçinin daha fazla sabit sermaye kullanmasını sağlayacak şekilde makineyle değiştirme yönünde ilerler. Fiziksel terimlerle ifade edildiğinde bu, sermayenin bileşiminde belirgin bir artış eğilimi olması

demektir. Bu bileşimin değer ifadesi o kadar hızlı artmayabilir, çünkü makineler ve ham maddeler emek gücü maliyetine kıyasla giderek ucuzlayabilir, ancak Marx'ın yaptığı gibi, sermaye bileşiminin değer terimleriyle artması için sabit bir eğilim olduğunu varsaymak saçma değildir. Belli bir sömürü oranı düşünüldüğünde bu, kâr oranının düşmesi için sabit bir eğilimi işaret edebilir.

Kâr oranının düşme eğilimi, sermaye bileşimindeki artışı frenleyen faktörler tarafından değiştirilecektir. Ama bu aynı zamanda, sermayenin organik bileşiminin artış eğilimine ayrılmaz biçimde bağlı olan sömürü oranının artış eğilimiyle önlenecektir. Sermayenin artan organik bileşimi ve artan sömürü oranı, emeğin artan üretkenliğinin tamamlayıcı ifadeleridir: belli bir reel ücretle artan üretkenlik, doğrudan artan bir sömürü oranını belirtir. Kâr oranını düşmesi, aynı kalması, hatta artması, bu yüzden sermaye bileşimindeki artış oranı ile sömürü oranındaki artış arasındaki ilişkiye bağlıdır. "Nihayetinde" düşüşünün kaçınılmaz olduğu gösterilebilse bile, kâr oranının artmaktan çok düşmesinin beklenmesinin öncül bir teorik nedeni yok gibidir. Tugan ve Croce gibi revizyonistlerin on dokuzuncu yüzyılın sonunda yasayı eleştirmelerinin temeli buydu.

Kâr oranının düşme eğilimi yasasına Marksistler tarafından hiçbir zaman fazla önem verilmediğini ve çok ender olarak kriz teorisiyle tanımlandığını gördük. Buna rağmen, İkinci Enternasyonal'deki Marksistler tarafından getirilen ve revizyonist bir sapma olan eksik tüketimci teorinin tersine, 1970'li yıllarda düşen kâr oranının tek hakiki Marksist kriz teorisini sağladığını iddia eden yeni bir ortodoksi kuruldu. Bu tuhaf fikrin kaynağı, 1960'larda Marksist ekonomi politiğin yeniden doğuşunun esas kaynağı olan Sweezy'nin *Kapitalist Gelişme Teorisi*'ndeki iddiasının tersine çevrilmesi gibi görünür. Sweezy, yukarıda not edildiği gibi kaynak olarak sadece emek gücüne göre aşırı birikim fikrine dayalı bir iş döngüsü teorisi sunmuş olan Dobb ve Preiser'e referans verse de düşen kâr oranına dayalı kriz teorisini, kendi desteklediği eksik tüketimciliğin mantıksal bir alternatifi olarak sunmuştur.

Kâr oranının düşmesiyle açıklanan kriz teorisinin diğer kaynağı, Paul Mattick'in, düşen kâr oranı teorisini Keynesçi reformizme karşı devrimci bir alternatif olarak sunan gayet etkileyici çalışması *Marx and Keynes* (1969) idi. Mattick'in iddiası, Grossmann'ın (1929) Marx'ın yeniden üretim şemalarının tuhaf bir sunumuna dayandırdığı, kendine özgü aşırı birikime dair "artı değer kıtlığı" teorisinden türemiştir. Grossmann'ın modeli, ilk olarak Otto Bauer'in Luxemburg eleştirisinden türeyen bir dizi keyfi aritmetik varsayımlar temelinde, kapitalizmin sonunda çökeceğini, çünkü birikimi sürdürmek için gerekli yatırım miktarının kapitalistler tarafından el konulan artı değer miktarından büyük olacağını göstermiştir. Grossmann, kapitalizmin çöküşünün kâr oranındaki düşüşten kaynaklanamayacağı ısrarında bulunarak, bunun kâr oranının düşmesi ile ilgili bir kriz teorisi olmadığı konusunda son derece netti. Bu yüzden Grossman'a göre "ancak çöküş kâr oranı ile değil kâr miktarı ile ilişkilendirildiğinde bir açıklama getirmek mümkündür...Dolayısıyla düşen kâr oranı yalnızca kâr miktarındaki göreli düşüşü gösteren bir endekstir. Dahası, düşen kâr oranı Marx için ancak artı değer miktarındaki göreli bir düşüşle tanımlandığı sürece önemlidir" (Grossmann, 1992, 103).

Mattick ne Grossmann'ın modelini açıklamış, ne de özenle ayrıntılarına girmiştir. Mattick'in çalışmasının gücü, Keynesçi reformizmi, bölüşüm ve değişime odaklanan eksik tüketimcilik ile kapitalist üretim koşullarına odaklanan düşen kâr oranı arasındaki karşıtlık temelinde keskin bir dille ifşa etmesinde yatar. Birinci kriz türüne, bölüşüm aşamasındaki müdahaleyle çare bulunabilirken, ikinci tür krize ancak toplumsal üretim ilişkilerinin dönüşümüyle çare bulunabilir. Mattick'in devrimci dili, daha sonra, kriz eğilimini, tek hakiki Marksist kriz teorisinin bu olduğunu iddia ederek doğrudan doğruya Marx'ın kâr oranının düşme eğilimi yasasına bağlayan David Yaffe ve Mario Cogoy tarafından yeni kuramsal temeller üzerine yerleştirilmiştir (Yaffe, 1972; Cogoy, 1972, 1973).

"Neo-Ricardocular", kâr oranının düşme eğilimi yasasının "köktenci" formülasyonunu, yasanın Croce ve Tugan-Baranowsky'e kadar uzanan standart eleştirisiyle yanıtlamıştır.

Bir taraftan, kâr oranının düşmesi ya da artması, basit olarak sermayenin organik bileşimindeki artış oranıyla sömürü oranının artış oranı arasındaki ilişkiye bağlıdır ve ilkinin diğerini geçmesini, böylece kâr oranının düşmesini beklemek için bir neden yoktur. Diğer taraftan, sermaye bileşimindeki bir artışın kâr oranında bir azalışa yol açma durumu varsa, kapitalistler yeni üretim yöntemleri getirmeyecekler ve böylece kâr oranı da düşmeyecektir.

Birinci eleştiriye verilen "köktenci" yanıt, esas itibariyle kâr oranının eninde sonunda düşmek zorunda olduğunu iddia etmekti. Tugan-Baranowsky sermeyenin organik bileşimindeki artışın kâr oranı üzerindeki etkisinin sömürü oranında ona denk gelen bir artışla karşılanabileceğini iddia etmekte haklıydılar, ikincisi sonsuz şekilde artamazdı. Dahası, sömürü oranında görülen bir artış, geçim araçlarına olan talepte ortaya çıkan göreli düşüşü karşılamak için üretim araçlarına yönelik talepte göreli olarak daha fazla bir artış ihtiyacına işaret eder, böylece sermayenin organik bileşiminde daha hızlı bir artışı gereksinir. Kâr oranının düşme eğilimine karşı-eğilimlerin harekete geçmesi sadece sermayenin organik bileşiminde daha hızlı bir artışı tetikler. Belli bir noktada kâr oranı kaçınılmaz olan krizi kışkırtarak düşmek durumundadır, ama elbette neo-Ricardocuların işaret ettiği gibi bu nokta belirsiz bir gelecekte olabilir.[42]

Tugan'ın iddialarının ikincisi neo-Ricardocular tarafından belirleyici olarak kabul edilmiştir. Kapitalistin yeni bir üretim metodu getirmekteki tek amacı, sermayesinden kazanabileceği kâr oranını arttırmaktır. Eğer yeni yöntem kâr oranını arttırmazsa o zaman mevcut üretim yöntemini kullanmaya ve eski kâr oranını elde etmeye devam edecektir. Yenilikçi kapitalistin, yenilik genelleştiğinde azalacak olan daha yüksek bir kâr oranını geçici olarak

42 David Yaffe gibi düşen kâr oranı üzerine çalışan bazı kuramcılar, yasayı kalıcı bir somut eğilimi tanımlamak biçiminde yorumlamışlardır. Eric Olin Wright (1977) gibi diğer kuramcılar ise, bunu kapitalist gelişimin belli bir aşamasının özelliği olan, duruma bağlı bir olasılık olarak görmüşlerdir.

kazanacağı sezgiyle görülebilir.[43] Fakat durum buysa, kâr oranı eski üretim yöntemine dönmekle arttırılabilir. Yeniliğin genelleşmesi, fazla kârın kapitalistler arasında yeniden bölüşümü ile ilgili bir meseledir, bu yüzden kâr oranını azaltamaz. Bu sonuç Okishio (1961) tarafından resmen doğrulanmıştır.

1970'lerde "Okishio teoremi"nden çok yararlanılmıştır, ama önemi de fazla abartılmıştır, çünkü bu teorem dengesizliklere ve dinamiklere gönderi yapmayan basit bir karşılaştırmalı istatistik çalışmasıdır. Teorem kâr oranının düşemeyeceğini değil, olsa olsa kâr oranındaki düşüşün yaklaşık nedeninin sermaye bileşiminin artmasından başka bir şey olması gerektiğini kanıtlar. Kâr oranının düşme eğilimi tartışmasında Hilferding, ilk durumda sermayenin organik bileşimindeki artışın kâr oranındaki artışla ilişkili olması gerektiğini, çünkü sabit sermaye yatırımının, kriz anında sermayenin organik bileşiminin yüksek olduğu dallarda aşırı üretimin ortaya çıkmasının bir sonucu olarak düşüşün daha sonra yaşandığı uzun bir hazırlık dönemine sahip olduğunu belirtmiştir. Strachey ve Dobb, kâr oranındaki düşüşü, bizzat emeğin yerinden edilmesinin önündeki engellerin kâr oranının düşme eğilimi ile açıklanmasının bir sonucu olan ve ücretlerde emek gücüne göre aşırı birikimden kaynaklanan artışın en yakın sonucu olarak görmüşlerdir.

Teknik yenilik süreci dinamik bağlamda düşünüldüğünde, yeniliğin kâr oranı üzerindeki etkisi teorik olarak belirleyici değildir ve net etkinin kâr oranında düşüşe yol açmaması için bir neden yoktur (John Weeks *Capital and Exploitation* (1981)). Anwar Shaikh (1978), kapitalistin kâr oranını azaltsa da birim

43 1862 elyazmalarında Marx, "hiçbir kapitalist çok daha verimli olsa bile, artı değer oranını ne kadar artırırsa arttırsın, eğer kâr oranını düşürürse gönüllü olarak yeni bir üretim tarzı kullanmaz" (CW33, 147) diye belirtmiştir. Yenilikçi bir kişi, ilk başta üretim maliyetinin üzerinde ama malın değerinin altında satarak fazladan kâr yapar, çünkü "kullandığı üretim tarzı toplumsal olarak ortalama düzeyin *üzerindedir*. Rekabet bunu genelleştirir ve genel yasaya tabi kılar. O zaman, kapitalistin iradesinden tamamen bağımsız bir yasa olan kâr oranının düşme yasası ortaya çıkar" (CW33, 147-8). Bu pasaj, Engels tarafından Kapital'in III. Cilt'ine "ek söz" olarak eklenmiştir (KIII, 259).

maliyetleri kısan yeni bir üretim yöntemini, rekabetçi mücadelede daha iyi ayakta kalmasını sağlayacağı için rasyonel olarak getirebileceğini iddia etmiştir.[44] Bu temelde, söz konusu stratejinin uzun vadeli kâr oranını maksimize edeceği de gösterilebilir (Nakatani, 1980). Daha tatmin edici bir yaklaşımsa, eğer kapitalistler farklı kâr oranlarına yol açan bir dizi teknoloji kullanıyorlarsa, bir yeniliğin mevcut üreticilerin aleyhine ortalama kâr oranını azaltarak yenilikçinin kâr oranını arttırmasının gayet mümkün olduğunu gösteren Reuten (1991) tarafından sunulmuştur.

Bütün bu tartışma, aslında merkezi kuramsal meseleden bir sapmadır. Kâr oranının zorunlu bir düşme eğilimi olmadığı açıktır ve kâr oranının şu ya da bu nedenle düşmesinin tamamen mümkün olduğu da aynı şekilde açıktır. Fakat temel mesele, kâr oranının düşüp düşmeyeceği değil, kâr oranındaki düşüşün birikim oranında hafif bir azalma yerine neden bir krize yol açtığıdır.

Sınıf Mücadelesi ve Kâr Oranı

Kâr oranının düşme eğilimi yasasının köktenci formülasyonunun ana politik zayıflığı, yasayı sermayenin organik bileşimindeki artışın mekanik bir sonucu olarak sunarken, kriz eğilimini sınıf mücadelesinin gelişiminden tamamen ayırmasındaydı. Köktenciliğin bu tür eleştirisi, her birisi sınıf mücadelesi analizini kâr oranının düşme eğilimi analiziyle bütünleştirmeye çalışan iki yönelime yol açmıştır.

Birinci yönelim, ücretler üzerine yürütülen bölüşüm mücadelesine dair neo-Ricardocu vurguyu, Preiser, Strachey ve Dobb

44 Shaik'in iddiasının anlamı rasyonel kapitalistin değişen koşullara cevap vermek için bir dizi teknolojiyi sürdüreceğidir. Böylece, örneğin kapitalist, yoğun rekabet karşısında kârlı kalacak olan düşük birim maliyetli fakat yüksek organik sermaye oluşumlu fabrikaları, bir daralmadaki rekabet karşısında kızağa çekilebilecek ve patlamada kâr oranını yükseltmek üzere tekrar denize indirilebilecek daha yüksek birim maliyetli ama düşük organik sermaye oluşumlu olan fabrikalarla birleştirebilir. Bu sonucun, birikim süreci içersindeki üretici güçlerin eşit olmayan gelişiminin açıklanmasında gayet doğrudan bir uygulamaya sahip olduğu açıktır.

tarafından önerilen ve düşen kâr oranı teorisinin en verimli uygulaması olarak Sweezy tarafından açıklanan emek gücüne göre aşırı birikim teorisini yeniden dirilterek, kâr oranının düşme eğiliminin köktenci analiziyle birleştirmiştir. Bu teorinin avantajı, kâr oranındaki düşüşü işçi militanlığının basit bir sonucu olarak gören neo-Ricardocu iradecilikten de kâr oranının belirlenmesinde sınıf mücadelesinin rolünü görmezden gelen köktenci teorinin mekanik ekonomizminden de kaçınmasıdır. Çağdaş Marksizmdeki bu yaklaşımın ana kaynağı Japon Uno ekolü ve özellikle de Makoto Itoh'un çalışması olmuştur (Itoh, 1980, 1988; Armstrong, Glyn ve Harrison, 1984).

Uno ekolü kriz teorisini doğrudan kâr oranının düşme eğilimine bağlamaz, fakat tekelci ürün piyasalarına ve rekabetçi emek piyasası üzerine kurulu bir tekelci kapitalizm modeline dayandırır, böylece emek piyasasındaki rekabet yeniliğin payandası olarak ürün piyasalarındaki rekabetin yerine geçer. Bu da sabit bir teknoloji ve istikrarlı bir kâr oranıyla yükselen ücretler kârları sıkıştırıp emek tasarruf eden yenilik dalgasını zorlayarak bir kriz başlatana kadar birikimin gerçekleştiği bir modele yol açar.[45] Itoh'un teoriyi geliştirmesi, her birisi döngünün farklı bir aşamasıyla ilgili olan neo-Ricardocu, düşen kâr oranı ve orantısızlık teorilerinin karmaşık bir sentezidir. Itoh'un çalışmasının önemi, hemen diğer tüm düşen kâr oranı teorisyenlerinin aksine, kâr oranındaki düşüşün nasıl krize yol açtığını göstermeye çalışmasındadır. Ancak, böyle yapmakla kendi teorisine fiilen zarar verir, çünkü anlatımında krizin sebebi kâr oranındaki düşme değil, finans ve para otoritelerinin patlamanın kâr aşınmasına yol açan enflasyonist aşırı büyümesini kontrol etmekteki başarısızlığıdır. Itoh krizin nedenini bu başarısızlıkta görür, çünkü teorisi devletin rolünden bütünüyle soyutlanmıştır.[46]

---

45 Üretici güçlerin gelişmesinin ancak aşırı birikim krizleri sayesinde olduğu fikri, krizleri kışkırtan şeyin üretici güçlerin engellenmeyen gelişmesi olduğu yönündeki ortodoks Marksist görüşünün tuhaf bir tersine çevrilmesidir.

46 Benim Itoh ve Uno Ekolünü eleştirime bakınız (Clarke, 1989). Michel Aglietta'nın *Theory of Capitalist Regulation* ve John Week'in *Capital and Exploitation*'ı da düşen kâr oranını krize dair orantısızlık ve kredi genişlemesi teorisiyle birleştirir.

İkinci gelişme sınıf mücadelesinin önemi konusunda neo-Ricardocu vurguyu paylaşmış, ama odağı bölüşüm mücadelesinden üretim mücadelesine kaydırmıştır.[47] Bu gelişme, Marx'ın kâr oranının düşme eğilimine dair *Kapital*'in Üçüncü Cilt'indeki mekanik sunumundan çok Birinci Cilt'indeki nispi artı değer üretimi analizine odaklanan kâr oranının düşme eğilimi yasası yorumuna dayanıyordu. Yeni ve daha verimli bir üretim yöntemi kullanılmasının, sermayenin bileşimini arttırarak ilk anda kâr oranı üzerinde daraltıcı bir etkisi olacaktır. Elbette bu etki sömürü oranındaki artışla telafi edilebilir, fakat böyle bir artış otomatik değildir ve öngörülemez. Bu, kapitalist tarafından ancak emeği yoğunlaştırma, işgününü uzatma ve emek gücünün değerini azaltma mücadelesinin sonucu olarak başarılabilir. Bu bakış noktasından kâr oranının düşme eğilimi nesnel bir yasa değil, üretim alanındaki sürekli sınıf mücadelesinin gerekliliğinin bir ifadesidir ve şu anlama gelir: Krizlerin kaynağı işçi sınıfının, emeğin yoğunlaşmasına ve artı değer üretimine karşı, kapitalistin yeterli miktarda kâra el koymasını engelleyen direnişidir.

Bu yaklaşım, kâr oranının düşme eğiliminin köktenci yorumuna dair mekanik ekonomizmden kaçınırken, krizin nedenini işçi sınıfının sermayeye, bu durumda üretimin yeniden yapılanmasına karşı direnişine atfederek neo-Ricardocu teorinin zayıflığını paylaşmaktadır. Bu, kriz teorisini sınıf mücadelesinin gündelik gerçeğine bağlar, ama mutlaka ilerici sonuçlara yol açmaz. Neo-Ricardocu teoride olduğu gibi, krize yol açan şey işçi sınıfının ileri üretim yöntemlerinin kârlı biçimde kullanılması-

47 Bu yaklaşım Harry Braverman'ın *Labor and Monopoly Capital*'i (1974) ve İtalyan *otonomi* hareketi tarafından teşvik edilen emek sürecine odaklanmayla ve de politik olarak büyüyen fabrika militanlığının devrimci politikanın odağı olarak tanımlanmasıyla ilişkiliydi. Bell, 1977). Althusserciler tarafından en tuhaf boyutlarına vardırılan "üretime" odaklanma 1970'lerde Marksist mertliğin sembolüydü. Bu görüş, zaten 1970 ortalarında modası geçmeye başlayan, 1960'ların alt tabaka mücadeleleri gerçeğini yansıtabilecek dar bir sınıf mücadelesi görüşünü yansıtan, doğrudan üretim sürecinin bir anlamda dağıtım ya da değişim ilişkilerinden daha "gerçek" olduğu fikrini savunan bir metafizik materyalizme dayanır.

na karşı direnmesi ise, o zaman kapitalizmin devrilebileceği sonucuna ulaşılabileceği gibi, aynı zamanda sınıf ittifakı yoluyla diğer, özellikle de yabancı kapitalistlerden ve onların işçilerinden kaynaklanan rekabete karşı çıkmaya en iyi hizmet edecek dar görüşlü böyle bir direnişin, işçi sınıfının çıkarlarına zararlı olabileceği sonucuna da ulaşılabilir. Bu teorilerin her ikisi de gerçekte sadece 1970'lerin ortalarında sosyalizmin acil gündem olduğuna, kapitalizmin devrimci krizin eşiğinde bulunduğuna inananlar açısından ikna ediciydi. 1980'lerden sonra bu görüş sürdürülemez hale geldi ve bununla bağlantılı teorilerin yetersiz olduğu görülebildi.

Marksist Bir Kriz Teorisi Var mıdır?

Esaslı farklılıklara rağmen kriz teorisine dair yukarıda gözden geçirilen yaklaşımların tümü, 1970'lerin belli siyasal ve ideolojik koşullarını yansıtmışlar ve bu koşullar 1980'lerin başlarında değişince hepsi de çıkmaz yola girmişlerdir. Bir yandan yenilgi deneyimi, örgütlü işçi sınıfını devrimci solun kollarına atmamış; diğer yandan da kapitalizmin metropoliten merkezlerinde kâr oranının önemli ölçüde yeniden kurulması, krizin kaçınılmazlığına olan devrimci inanca zarar vermiştir.

Bu duruma verilen yanıt, çeşitli teorileri bilerek yağmalayıp belli krizlere belli nedenler bulan ya da birikimin farklı aşamalarını farklı kriz türleriyle belirlenmiş gören, ama sosyalizm için "siyasal" mücadeleyi kapitalizmin "ekonomik" gelişmesinden ayıran eklektik bir ampirizm lehine, yanlış yönlendirilmiş, "özcü", "ekonomist" ve "dogmatik" kriz teorilerinin tümden terk edilmesi olmuştur. Kapitalizmin nesnel gelişme eğilimleri içersinde sosyalizme bir temel sağlama çabasını terk eden bu cevap, bugün bir asır önce olduğu gibi işçi sınıfının sınıf mücadelesi içinde ifade edilen maddi ihtiyaçlarından ve amaçlarından ayrılmış etik bir sosyalizm kavramına geri dönüşle yakından ilişkilidir. Gerçekten de çoğu kimse için sosyalist inancın kaybedilmesi doğrudan, yeni teknolojinin üretici güçlerini, sayesinde işçi sınıfının kendisini kapitalist boyunduruktan kurtaracağı krizin müjdecisi olarak değil, sınıf mücadelesini çalışma zorun-

luluğundan özgürleşme açısından önemsiz hale getiren bir güç olarak alkışlayan teknolojik bir reformizme yol açmıştır.

Bu tür cevaplar kendilerine özgü bir ideolojik mantığa sahipken, kapitalist birikimin bugün her zamankinden daha da fazla taşıdığı bir özellik olan küresel ölçekte yoksulluğa, sömürüye ve baskıya sırtını çeviren sosyalizme dair söylenmeyen bir şey vardır. Marksistlerin yeterli bir kriz teorisi geliştirmedeki yeteneksizlikleri, hiçbir şekilde kriz eğilimlerinin uzaklaştığı anlamına gelmez. Kapitalizmin kendine özgü kriz eğilimleri içermediği, kapitalist sistemin mevcut bozukluğunun sadece kurumsal ve siyasal başarısızlıkların sonucu olduğu ve kapitalizmde insancıl bir etik temelinde reform yapılabileceği bir durum olabilir. Diğer yandan, böyle bir temelde kapitalizmi reforme etmeye yönelik her girişimin şimdiye kadar başarısız olduğu da kesindir ki bu, olumsal faktörlere atıfta bulunmak yerine böyle bir başarısızlığın zorunlu nedenlerini bulma girişiminin dogmatizm değil, sosyalist, hatta hümanist entelektüellerin en önemli sorumluluğu olduğunu göstermektedir.

Aynen Marksistlerin kapitalizmin içkin sınırları olduğu fikrini terk eder görünmeleri gibi, Marksist gettonun ötesinde çok benzer bir fikir daha da yaygın hale gelmektedir. Daha uzak görüşlü iktisatçılar, 1990'ların başlarındaki daralmanın, geleneksel politika araçlarından biriyle düzeltilmesini önleyen yapısal bir karakter taşıması bakımından daha önceki daralmalardan farklı olup olmadığını sorarlar. Kapitalizmin yalnızca toplumsal veya ekonomik çelişkileri ile ilgili olarak değil, küresel çevreyi ve bununla birlikte belki de insan yaşamının kendisini tahrip etmesiyle ilgili çok daha geniş ölçekte giderek yaygınlaşan bir görüş vardır. Marksist bakış açısının ayırt edici özelliği, krizin nedenlerini doğal ya da yarı-doğal ekonomik, psikolojik ya da ekolojik sınırlar içersinde değil, kapitalist üretim tarzının toplumsal ilişkileri içersinde aramasında ve krize bu toplumsal ilişkilerin yukarıdan değil içeriden değişimi yoluyla çözüm aramasındadır. Tarihte Marksizmin en düşük teorik seviyesinde göründüğü noktada, Marksist teorinin en geçerli ve en gerekli teori olarak ortaya çıkması bir ironidir.

1970'lerdeki teorilerin kapitalist birikimin kriz eğilimlerini açıklamadaki başarısızlıkları, böyle bir girişimi tamamen terk etmemize değil, üzerine teori kuracağımız yeni temeller aramamıza yol açmalıdır. Böyle temelleri geliştirmek için başlangıç ilkelerine dönmek, küresel kapitalizmin kriz içinde olduğu gerçeğini açıklamaya yetecek bir teori kurmanın temelini sağlamak gereklidir.

Bu bölümde geçen asır boyunca Marksist kriz teorilerinin gelişimini kısaca araştırmış bulunuyorum. Bu hikayenin en çarpıcı özelliği, söz konusu teorilerin taşıdıkları ayırt edici Marksist temelleri giderek terk etmeleridir. Uygun bir kriz teorisi, kapitalist üretim tarzının dinamiklerine dair bir teori olmalıdır ve bu teori kriz eğilimini bu dinamiklere özgü bir şey olarak kurmalıdır. Kapitalizmin sınırları kapitalizme *içsel* bir şey olarak tanımlanmalıdır. Kapitalistin "çelişkili temele" dayandığını söylemenin anlamı budur – kapitalizmi ileri götüren fakat aynı anda onu yok oluşa götüren güçleri tanımlamak zorundayız.

Engels, bir yandan kapitalist rekabet eğilimi içindeki her kapitalisti üretici güçlerini piyasanın sınırlarına bakmaksızın geliştirmeye zorlayan böyle bir gücü, diğer yandan da kapitalistin sermayesini büyütmeyi başarmak üzere nihai ürünü için pazar bulma ihtiyacını belirlemiştir. Artı değer üretimi ve üretilmiş kullanım değerlerinin satışı yoluyla artı değerin gerçekleşmesi arasındaki bu çelişki, kapitalist üretim tarzının değerle kullanım değeri, toplumsal ilişkilerle üretici güçler arasındaki temel çelişkisinin gelişmiş özel biçimidir. Dolayısıyla söz konusu çelişki, kriz eğilimini kapitalist üretimin toplumsal ilişkilerine içsel ve ancak kapitalizmin sınırlarının ötesine geçilerek üstesinden gelinebilecek bir eğilim olarak tanımlar.

Üretimin gelişmesi piyasanın büyümesinin önüne geçtiği için, ki Engels bunu kapitalist aşırı birikim ve kriz döngüsünün temeli olarak görür, bu çelişkinin sonucunu aşırı üretime içsel bir eğilim olarak tanımlar. Kautsky, krizlere "piyasa anarşisi" temelinde bir açıklama getirerek, Engels'in kriz teorisini, somut bir eksik tüketim eğilimi teorisine dönüştürmüştür.

Marksizmin en itinalı biçimde Tugan-Baranowsky tarafından geliştirilen revizyonist eleştirisi, kapitalist üretimin geniş-

lemesi önündeki engelin eksik tüketimde değil orantısızlıkta yattığını göstererek Kautsky'nin somut teorisine zarar vermiştir. Bu eleştiriye verilen Marksist yanıt, Engels'in kriz teorisi formülasyonundan daha da uzaklaşılması olmuştur. Hem Hilferding'in hem de Luxemburg'un teorileri, Marx ve Engels için kapitalist üretim tarzının itici gücü, tarihsel dayanağı ve nihai sınırı olan üretici güçleri sınırsız geliştirme eğiliminin yerine, burjuva iktisadının üzerinde temellenmiş olduğu, yani kapitalizmin itici gücünün piyasanın gelişmesi ve tüketimin büyümesi olduğu fikrini getirerek bu eğilimi ortadan kaldırmıştır. Bu da Hilferding'in aslında ortodoks burjuva iş döngüsü teorisini, Luxemburg'un da klasik burjuva eksik tüketim teorisini geliştirmesine yol açmıştır (birincisi Schumpeter ve Hayek'e, diğeriyse Joan Robinson'a önderlik etmiştir). Bu teorilerin her ikisi de kriz zorunluluğunun kapitalist üretimin toplumsal biçimine özgü olduğunu göstermek iddiasında olsalar da, iki savaş arası dönemde büyüyen devlet müdahalesi giderek hem orantısızlık hem de eksik tüketim temelli kriz teorilerinin taşıdığı radikalizmin altını oymuştur.

1970'lerde Marksist kriz teorisinin yeniden doğuşu, görmüş olduğumuz gibi kâr oranındaki düşüşün neden krize yol açacağı hakkında tatminkar bir açıklama sağlamasa bile, krizin nedeni olduğu varsayılan kâr oranındaki düşüşe odaklanarak hem eksik tüketimci hem de orantısızlık teorilerini reddetmiştir. Bu teoriler daha evvelki ortodoks Marksist yaklaşımları reddediyormuş gibi görünse bile, bu reddediş göründüğü kadar radikal değildi. Hem eksik tüketimci hem de orantısızlık teorilerine yönelik temel eleştiri, bunların kapitalist üretim ilişkilerinin belirleyici rolünü hesaba katmaksızın, özellikle bölüşüm ve değişim ilişkilerine odaklanmalarındaydı. Ancak bu aynı şekilde, sermaye ve emek arasındaki ilişkide artı değer üretiminin önündeki engellere tek yanlı bir vurgu yapılmasına yol açmıştır.

Belirli sermayeler arasındaki ilişkilerden soyutlanan kapitalist sınıf ilişkisine yapılan bu tek yanlı vurgu, kusursuz biçimde Marksist gibi görünse bile, açık ya da kapalı olarak burjuva ekonomisinin genel denge çerçevesinin benimsenişini ima eder.

Genel denge çerçevesinin benimsenmesi, kapitalizmin böyle bir dengeye doğru meyil ettiği inancını zorunlu olarak ima etmemiş, ancak kriz *zorunluluğunun* "piyasa anarşisi" durumundan soyutlanan bir artı değer *üretimi* temelinde açıklanmak zorunda olduğu vurgusuna dayanmıştır. Bununla birlikte, üretim koşullarına yapılan bu özel vurgu, krizlerin açıklanmasını imkansız kılar, çünkü kriz daima sermayenin dolaşım sürecindeki bir *çöküş* biçimini alır.

Klasik Marksist kriz teorilerinin zaafı, bunların kapitalistler arasındaki değişim ilişkilerine tek yanlı yoğunlaşmalarından da ziyade sermaye ve emek arasındaki üretim ilişkilerine de tek yanlı yoğunlaşmalarıydı. Bu, üretim, bölüşüm ve değişimin tümünün zorunlu uğraklar olduğu bir bütün olarak sermayenin yeniden üretim sürecinin analizi bağlamında belirli sermayeler arasındaki ilişkileri anlamaktaki başarısızlıklarında yatmaktadır. Bu demektir ki kapitalist üretimin toplumsal ilişkilerinde kriz dinamiklerinin temellerine dair herhangi bir açıklama sağlamadan bu dinamikler hakkında gayet makul açıklamalar sağlayabilmişlerdir. Çağdaş teorilerse, toplumsal ilişkiler hakkında krizleri açıklayamayan köktenci açıklamalar sunma tuzağına düşmüşlerdir.

Öyle görünmektedir ki Marksist kriz teorisi bir dizi çıkmaz yoldan başka bir yere götürmemektedir. Yine de Marx'ın ortaya koyduğu kapitalist birikimin kriz eğilimlerini açıklama sorunu çözülmek üzere ortada durmaktadır. Marx bu probleme basit bir yanıt sunmamıştır, ama en azından soruyu kendisinden sonra gelenlerden daha üretken bir şekilde ortaya koymaktadır. Listeyi tamamen temizlemeden evvel Marx'ın kendi çalışmalarına dönmeye değer.

Engels'in Kriz Teorisi

Marksist kriz teorisinin kökenleri, Engels'in, Marx'la Engels arasındaki ilk teması kuran ve Marx'ı ekonomi politik incelemesine çeken en eski ekonomi çalışması olan *Ekonomi Politiğin Ana Hatları*'nda (1843) bulunabilir.

Engels'in ekonomi politik eleştirisi, rekabetin doğurduğu ekonomik ve ahlaki kötülüklere odaklanmıştır. Rekabet, üretim

araçlarının özel mülkiyetinin sonucu ve buna karşılık Engels'in kapitalizmi lanetleyişini dayandırdığı sınıf antagonizmasının ve periyodik krizlerin temeli olarak açıklanmıştır.

Engels'in kriz teorisi başta "piyasa anarşisine" dayanır. Üreticiler, sadece fiyatların yükselmesi ve düşüşü sayesinde fark ettikleri tüketici ihtiyaçları hakkında bilgisizdirler. Fiyatların artması ve düşmesi, iktisatçıların yumuşak denge düzenlemelerine değil, fiyatların artışıyla güdümlenen aşırı üretim ve fiyatların düşmesinin kışkırttığı bunalımların birbirini izlemesine yol açar.[48] Ancak Engels kriz eğiliminin temelini oluşturan bir başka temel faktör daha ortaya koyar. Kapitalizm, rekabet baskısının ittiği sürekli bir aşırı üretim eğilimiyle belirlenmiştir ki bu kriz eğiliminin rastlantısal değil sistematik olmasını sağlar, krizler yalnızca hem kapitalizmin dinamizminin hem de onun tarihsel sınırlarının kaynağı olan somut aşırı üretim eğiliminin en dramatik işaretidir.

Kapitalizmin gelişmesiyle birlikte sermayenin merkezileşmesi ve tekelleşmenin artması, dengesizliğin üretimin tüm dallarında genelleştiği ve dünya çapında yayıldığı anlamına gelir, öyle ki sermaye birikimi dönemsel büyüme ve bunalım biçimini alır. Son olarak, Engels dönemsel büyüme ve bunalımın yer değiştirmesi içersinde emeğin düzenli olarak yerinden edilmesini, proletaryanın devrimci bir sınıf olmasını sağlayan esas mekanizma olarak tanımlar. Marx teorik temellerini zamanla inceltmiş olsa da bu, Marx ve Engels'in çalışmalarının her yerinde tekrar edilen temel kriz modelidir.

Engels'in ekonomi politik eleştirisi, kapitalist sistemin tüm kötülüklerinin kökünde özel mülkiyetin yattığını gösterme girişimiydi. Bu çabasının temeli, özel mülkiyetin rekabet alanında doğurduğu ekonomik çıkarlar çatışmasıydı. Böylece Engels, "özel mülkiyetin dolaysız sonucu, tamamen karşıt çıkarlara" dayalı, doğrudan ve zorunlu olarak antagonist olan ve "karşılıklı güvensizlik doğuran *ticarettir*" iddiasında bulunmuştur. Değer-

48 Son bölümde gördüğümüz gibi bu, kriz teorisinin temeli olarak Kautsky ve Hilferding tarafından önerilen döngü teorisiydi.

ler piyasada üretici ve tüketiciler arasındaki, iktisatçıların değeri değişimden yalıtarak, onu ya üretim maliyetlerine ya da soyut faydaya indirgeyerek gizlemeye çalıştıkları bir çatışma sayesinde belirlenmiştir, oysa kavram değişim içinde bu ikisi arasındaki ilişkiden soyutlandığında anlamsızdır. Aynı şekilde iktisatçılar, ürün bölüşümünün temelinde yatan çatışmayı gizlemektedirler. İktisatçıların rant teorisi, kiranın toprağın verimliliğindeki farklılıklardan türediğini iddia eder, oysa gerçekte bu "doğal yan, toprağın verimliliği ile ... insani yan, rekabet arasındaki ilişki" sayesinde belirlenmiştir. Benzer şekilde, ürünün kâr, faiz, rant ve ücretler arasında bölüşümü, "tamamen yabancı ve bunlar açısından rekabeti, yani daha güçlü olanın kurnazlık hakkını belirleyen kendine özgü rastlantısal standartlara" göre yapılmaz. Bu yüzden, özel mülkiyetin kötülüğü, bunun kapitalisti kapitalistle, işçiyi de işçiyle karşı karşıya bırakan parçalanmaya yol açmasıdır. "Bu anlaşmazlık ... insanlığın bugüne kadarki durumunun ahlaksızlığını bütünlemiştir; bu bütünleme de rekabettir" (CW3, 419, 421, 422, 429, 431, 432).

Özel mülkiyet, toplumu yalnızca çıkar çatışması temelinde kurmaz, ayrıca arz ve talep arasında kalıcı dengesizliği de belirler. Engels'in bu dengesizlik ve doğurduğu krizler için yaptığı ilk açıklama, ekonomik aktörlerin bilgisizliğinden kaynaklanan düzenleme sürecinin istikrarsızlığı açısından yapılmıştır. Arz asla talebe karşılık gelmeyecek kadar büyük ya da küçüktür; çünkü insanoğlunun bu bilinçsiz halinde talebin ya da arzın ne kadar büyük olduğunu kimse bilmez. Eğer talep arzdan büyükse fiyatlar artar ve sonuçta arz bir dereceye kadar uyarılmış olur. Pazara çıkar çıkmaz fiyatlar düşer ve arz talepten büyük olursa o zaman fiyatlardaki düşüş o kadar belirgin hale gelir ki talep bir kez daha uyarılır. Böylece daimi bir sağlıksız gidişat, tüm ilerlemeyi olanaksızlaştıran sürekli olarak aşırı uyarı ve sönüşün birbirini izlemesi, asla amacına erişmeyen bir daimi dalgalanma sonsuza dek sürer gider. Burada kaydedilenin orada kazanılması biçiminde sürekli bir düzenlenmeyi ifade eden bu yasa, iktisatçı tarafından mükemmel bir şey olarak görülür...Yine de bu yasanın aklın yasası değil tamamen bir doğa yasası olduğu açıktır. Bu devrim yaratan bir yasadır.

İktisatçı bu sevimli talep ve arz teorisini size 'kişi asla çok fazla üretemez'i kanıtlamak için getirir ve uygulama kuyruklu yıldızlar gibi düzenli olarak tekrar ortaya çıkan krizlerle yanıt verir. Tabii ki bu ticari kargaşalar yasayı kanıtlar, ama özellikle iktisatçıların inanmamızı istediklerinden farklı bir tarzda kanıtlar. Kendisini ancak periyodik kargaşalarla ortaya koyabilen bir yasa için ne düşünebiliriz? Bu, kesinlikle katılımcıların bilinçsizliğine dayanan doğal bir yasadır. Eğer üreticiler, tüketicilerin ne kadar istediğini bilselerdi, üretimi buna göre örgütleyebilselerdi ve bunu kendi aralarında paylaşabilselerdi, o zaman rekabetten kaynaklı dalgalanmalar ve bunun kriz yönündeki eğilimi imkansız hale gelirdi. Üretimi insan gibi bilinçli şekilde sürdürün – türünün bilincinde olmayan dağınık atomlar gibi değil– bütün bu yapay ve makul olmayan antitezlerin üstesinden gelirsiniz. Fakat şimdi bilinçsizce, düşüncesiz şekilde, şansın insafına kalarak üretmeye devam ettiğiniz sürece ticari krizler de sürecektir ve bir sonraki her kriz daha evrensel ve bu nedenle de bir öncekinden daha kötü olmak yolundadır, daha çok sayıda küçük kapitalisti fakirleştirmek ve böylece istihdam edilecek emekçi kitlesini (iktisatçılarımızın esas problemi) önemli miktarda büyüterek ve nihayetinde iktisatçıların felsefesinde asla hayal edilmemiş olan toplumsal devrime sebep olacak şekilde sadece emekle geçinen sınıfın sayısını büyüyen oranlarda arttırmak yolundadır. (CW3, 433–4)

Engels, başlangıçta periyodik krizleri basitçe ekonomik aktörlerin cahilliği bakımından açıklasa bile, sonradan arz ve talep dengesizliğinin sistematik olduğu, kaynağının rekabetin zorunlu sonucu olarak *aşırı üretim* yönündeki daimi eğilimde yattığı açık hale gelir. Sermayenin sermayeye karşı, emeğin emeğe karşı ve toprağın toprağa karşı mücadelesi üretimi, tüm doğal ve rasyonel ilişkileri baş aşağı çeviren aşırı coşkun bir duruma sürükler. Hiçbir sermaye eğer en yüksek etkinlik seviyesine getirilmediyse bir diğerinin rekabetine dayanamaz ... Rekabet mücadelesine giren hiç kimse, enerjisini en üst düzeyde kullanma çabası göstermeden, gerçekten insani olan her amaçtan vazgeçmeden bunu savuşturamaz. Bir tarafta gösterilen bu aşırı çabanın neticesi, diğer yanda kaçınılmaz olarak gevşemedir. (CW3, 427).

Engels rekabet baskısı altında üretimin hızla büyümesinin *neden* aşırı üretime yol açtığını açıklamaz, sadece bu rekabetin baskısına dayanamayan kapitalistlerin, işçilerin ya da toprak sahiplerinin, 'mücadelede daha güçlü olan kazanıp' (CW3, 440), daha zayıfı dışarı attığı için kendilerini gereksiz bulduklarını belirtir. Başlangıçta bu gereksizlik aşırı bollukla birlikte var olur, ancak kapitalizm geliştikçe bu aynı anda var oluş dönemsel üretim dalgalanmaları içersinde peş peşe ortaya çıkar. Rekabet dalgalanması küçük, talep ve arz, tüketim ve üretim neredeyse eşit olduğu zaman, üretimin gelişmesinde büyük nüfus kitlesinin geçinecek bir şeye sahip olmayacağı, insanların sırf bolluk yüzünden aç kalacağı kadar gereksiz, fazladan bir üretim gücünün var olduğu bir aşamaya erişilmesi gerekir. İngiltere önemli bir süre kendisini bu çılgınca durumun, bu yaşam saçmalığının içersinde bulmuştur. Üretim, böyle bir durumun sonucu olmak zorunda kaldığı gibi daha büyük dalgalanmalara da konu olduğunda, o zaman, patlama ve kriz, aşırı üretim ve çöküşün birbirini izlemesi başlar (CW3, 435-6). Dolayısıyla kapitalist üretim tarzının çelişkili karakterinin nihai açıklaması, bu patlama ve kriz nöbetleşmesinde ve fakirlikle aşırı bolluğun ve aşırı çalışmayla işsizliğin birlikte var oluşunda yatar. (CW3, 436)

İngiliz İşçi Sınıfının Durumu'nda (1844-5) Engels kapitalizmin kriz eğilimlerini, rekabete ve "her şey kör biçimde kestirmede bulunur gibi yapıldığı, aşağı yukarı tesadüfün insafına bırakıldığı" (CW4, 382) için arz ve talep eşgüdümünün "şans"a bağlı olduğu piyasayla ilgili bilgisizlik ve belirsizliğe eşit şekilde bağlar. Bununla birlikte, analizde, tek tek piyasalardaki arz ve talebin eşgüdüm yokluğunu bütünsel döngüye bağlamadaki boşluğu doldurur; bu bağ, ayrı döngüleri düzenli beş yıllık döngülere bağlayan rekabetin merkezileştirici eğilimleri, endüstrinin büyüyen tekelleşmesi tarafından sağlanır. Neticede istihdamdaki dönemsel dalgalanmalar ve "yedek emekçi ordusunun" teknolojik yeniliklerle düzenli olarak artışı (CW4, 384, 429) örgütlü bir işçi sınıfının büyümesini besler, öyle ki Engels ticari krizlere "proletaryanın tamamen bağımsız gelişiminin en güçlü kaldıraçları" (CW4, 580) diye atıfta bulunur.

Marx'ın, Engels'in Analizini İlk Geliştirmesi

Genç Engels'in *Ekonomi Politik Eleştirisinin Ana Hatları* onun özgün ekonomi çalışmalarının hem başlangıcı hem de sonuydu, ama Marx için yalnızca başlangıç noktasını sağlamıştır. Marx, Engels'in *Anahatlar*'ına her zaman hürmet etmiş olsa bile kendi ekonomik yazılarında Engels'in yüzeysel analizinin çok ötesine gitmiştir ve bu da Marx'ı ekonomik krizlerin niteliği ve önemine dair son derece farklı bir anlayışa götürmüştür. Farklılıklar hemen göze çarpmasa da oldukça önemli sonuçlar doğurur.

Marx ilk iktisadi yazılarında, James Mill'in *Elements of Political Economy* üzerine yazdığı *Yorumlar*'da ve 1844 *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*'nda, Engels'in kapitalizm eleştirisini geliştirmiş, ama bu eleştiriyi oldukça farklı bir temel üzerine yerleştirmiştir. Marx, Engels'in iktisatçıların arz ve talep yasası hakkındaki eleştirisini kendi ekonomi politik eleştirisinin başlangıç noktası olarak almıştır. James Mill hakkındaki *Yorumlar*'ına arz ve talebin ancak "arada sırada rastlantısal biçimde" dengede olduğunu ve bu yüzden "arz ve talebin dengede olmamasının *değişmez bir yasa* olduğunu" belirterek başlar. Gerçek hareket dalgalanma ve orantısızlıktır, ama "yasanın yalnızca soyut, rastlantısal ve tek yanlı bir faktör olduğu bu *gerçek* hareket, güncel ekonomi politik tarafından tesadüfi ve elzem olmayan bir şey haline getirilmiştir" (CW3, 210). Marx burada durmaz ve derhal ekonomi politik eleştirisini onun teorik temellerine saldırarak dönüştüren belirleyici bir adım olarak, "*insani*, sayesinde insan ürünlerinin karşılıklı olarak birbirini tamamladığı toplumsal sözleşmenin insandan *yabancılaştığı* ve insanın dışındaki *maddi bir şey* olarak atfedildiği" paraya bakmak üzere rekabetin ötesine gider (CW3, 212).

Engels özel mülkiyetin kapitalist üretim tarzının temeli olduğunu tespit etmiş ve bunun kapitalizmin tüm kötülüklerinin kökü olduğunu iddia etmişti, ancak "özel mülkiyet" Engels'in analizinin araştırılmamış bir önerisi olarak kaldı. 1844 yazılarında Marx bu öneriyi araştırmış ve böylece Engels'in analizini dönüştürmüştür.

Engels'e göre özel mülkiyet ve değişim birbirinden ayrılamaz, ama mülkiyet değişimin temeli olarak kalır. Marx özel mül-

kiyetin, üretimin sadece "daha güçlü olanın kurnazlık hakkına" değil paraya tabi olduğu, üretimin toplumsal karakterinin bir dış güç olarak üreticinin karşısına çıktığı daha temel bir ilişkinin, yani meta üretimine özgü toplumsal ilişkinin belirleyici ifadesi olduğunu iddia ederek, özel mülkiyet kurumunu bu temel rolden ayırmıştır. Bu da kapitalist üretimin toplumsal biçiminin, temelde Engels'in önerdiğinden farklı bir analizine götürmüştür.[49]

Engels, özel mülk sahipleri arasında ifadesini rekabette bulan çıkar çatışmasına odaklanmıştı. Oysa Marx değişim ilişkisini iradelerin yapay çatışmasının bir ifadesi olarak değil, metaların para karşılığında alınıp satılması biçimini alan dolayımlanmış bir ilişki olarak gördü. Dolayımlanan bu değişimin ardında, toplumsal üretimin paranın yabancılaşmış gücüne tabi olması yatar. *Değişim* ilişkisi, sadece *meta üretimine* özgü toplumsal ilişkilerin ifadesidir.

Özel mülk sahipleri arasında meta değişimi içinde ifade edilen ilişki, özellikle nesnelerin meta olarak üretildiği üretime özgü belli toplumsal ilişkilerin varlığını önvarsayar. Meta üretiminin ayırıcı özelliği, nesnelerin doğrudan toplumsal ihtiyaç için değil, para kazanmak üzere satış için üretilmesindedir. Nesneler kullanım değeri olarak değil değer olarak üretilir. Nesnelerin *özel* mülk olarak değeri bulunmadığından, değişim ilişkisi *özel* mülkiyet sahipleri arasındaki bir ilişki değildir. Plantasyon sahibi pamuk balyalarını kullanmaz, dokuma tezgahı sahibi de kumaş rulolarını kullanmaz. Bu nesneler satılamazlarsa değersizdirler ve sadece ya imha edilebilir ya da elden çıkarılabilirler.

Nesneler ancak sayesinde bütün diğer metalarla ilişkilendikleri para karşılığı olarak toplumsal bakımdan değerlendirildiklerinde değer kazanırlar. Modern özel mülkiyet sadece, nesnelerin meta olarak üretim ve satışlarının sonucu ya da satılma beklentisi olarak edindikleri toplumsal niteliğidir. "Özel mülkiyetin

49 Bu temel farklılık, Marx ve Engels'in ilk çalışmaları hakkındaki yorumcuların dikkatinden kaçmıştır. Daha bütünlüklü bir tartışma için bkz. Clarke, 1991, Bölüm 3.

özel mülkiyetle toplumsal ilişkisi zaten kişisel mülkiyetin kendisinden uzaklaştığı bir ilişkidir. Bu ilişkinin kendisi için var oluş biçimi olan para, bu nedenle özel mülkiyetin, onun *özgül*, kişisel doğasından yabancılaşması, soyutlanmasıdır" (CW3, 213).

Nesneler ancak "parayı *temsil ettikleri* kadarıyla değere sahiptirler" bu yüzden para "kendisine *yabancılaşmış* ve dışsallaşmış özel mülkiyetin kaybolmuş, kendisinden uzaklaşmış *özüdür*" (CW3, 212). Değişim ilişkisi özel mülkiyet kurumuna değil, meta üretimine özgü toplumsal biçime dayanır; bu toplumsal biçim içinde toplumsal ihtiyaçların üretimi, sadece özel mülkiyetin belirleyici ifadesi olan meta üretiminin *yabancılaşmış* biçimini almıştır. "Bu yüzden *özel mülkiyet, yabancılaşmış emeğin*, işçinin doğayla ve kendisiyle kurduğu dışsal ilişkinin ürünü, sonucu ve zorunlu neticesidir" (CW3, 279).

Değişim ilişkisi Engels'in in iddia ettiği gibi basit olarak arz ve talebi, üretim ve hizmet maliyetini, üreticiyle tüketiciyi ilişkilendirmez, daha temelde "özel" üreticiler arasındaki toplumsal ilişkiyi ifade eder. Özel üreticiler ancak meta satın alım ve satımı yoluyla toplumsal üretimin katılımcıları olarak birbirleriye toplumsal ilişki kurarlar, bu yüzden değişim ilişkisi üreticiyle tüketiciyi değil özel emekle toplumsal emeği ilişkilendirir. Değişim ilişkisinde özel emeğin ürünü, ürünün fiyatının özel emeğin toplumsal olarak değerlendirildiği ve para miktarı olarak ifade edildiği yabancılaşmış meta biçiminde ortaya çıkar. Dolayısıyla meta *üretimi* hem özel mülkiyetin ve hem de meta *değişiminin* temelidir.

Kapitalist üretim tarzının temel çelişkisi, iradelerin ifadesini rekabette bulan çatışmasında değil, yabancılaşmış emeğin, içinde üreticinin emeğinin toplumsal karakterinin üreticinin karşısına *para* biçiminde çıktığı ve toplumsal ihtiyaç için üretimin yerini sadece kâr için üretimin yabancılaşmış biçimine bıraktığı toplumsal biçiminde yatar. "Kişinin kişi üzerindeki egemenliği, artık *nesnenin kişi* üzerindeki, ürünün üretici üzerindeki genel egemenliğidir. Tıpkı *eşdeğer* kavramı gibi, değer kavramı da zaten özel mülkiyetin yabancılaşmasını kastetmiştir, bu yüzden *para* bu *yabancılaşmanın* duyulara hitap eden, hatta nesnel varoluşudur" (CW3, 221).

Kapitalist üretim tarzının sömürücü karakteri, benzer biçimde, değişim ilişkisi içinde "daha güçlü olanın kurnazlık hakkı" olarak ifade edilen eşitsizlikte değil, mülk sahibi olarak kapitalistin mülksüz işçinin karşısına çıkmasını sağlayan ücretli emeğin toplumsal biçimine dayalı üretimde eşdeğeri olmadan emeğe el konulmasında yatar.

Bu analizin krizlerin anlaşılması bakımından taşıdığı anlam şudur: Ekonomik krizlerin kökleri arz ve talebin tesadüfi dengesizliğinde değil, özel emeğin somut ürünü olan kullanım değeri olarak metanın bu değerin toplumsal emeğin yabancılaşmış biçimi olan elle tutulur biçimi olarak para ile karşı karşıya gelmesinde görünen, kullanım değerinin ve değerin yabancılaşmış karşılaşmasında yatar. Marx, 1850'lerdeki çalışmalarında bu çıkarsamayı geliştirmeye başlamıştır.

Kapitalist Üretimin Dinamikleri ve Kriz Eğilimi

Engels kendisini Marx'ın sağlam bir taraftarı olarak ilan etmiştir, ama ilk baştaki fikirlerinin yankıları, daha sonra yaptığı ve Marx'ı anlaşılır kılmaya yönelik çalışmalarında ortaya çıkar. Marx ve Engels arasındaki farklılıkların, öze dair meseleler mi yoksa sadece vurgulara dair meseleler mi olduğu daha sonra görülecektir. Yine de Engels'in arz ve talebe odaklanışı, krizin belirleyici anı olarak ticari kriz üzerine odaklanmayı ve ayrıca rekabetin planlamayla yok edilmesinin kapitalizmin kriz eğilimlerini ortadan kaldırabileceğini ima eder ve Engels çalışmalarının her yerinde tekrar tekrar bunlarla meşgul olur. Diğer taraftan Marx, arz ve talep arasındaki ilişkiyle, değerin temeli olarak üretken emeğin harcanması ve bu değerin para biçiminde gerçekleşmesi arasındaki ilişki kadar ilgilenmemiştir. Bu Marx'ın, Engels tarafından paylaşılmayan bankacılık ve mali krizlerle olan ayrıntılı ilgisine yansımıştır. Dahası, Marx'ın analizinin sonuçları, krizlerin yok edilmesinin sadece rekabetin değil kapitalist üretimin toplumsal biçiminin lağvedilmesini gerektirmesi anlamında çok daha radikaldir.

Marx, aşırı üretim eğilimini üretici güçlerin büyümesinin doğrudan sonucu olarak açıkça kabul ettiği halde, ana teorik kay-

gısı ekonomi politiğin temel kavramlarının metodolojik bir eleştirisini geliştirmek olduğu, için ilk çalışmalarında Engels'in kriz tartışmasını izlememiştir (CW3, 258, 263, 310). Marx'ın ilgisini daha somut ekonomik gelişmelere çevirmesi ilk kez ancak 1847 başlarında Komünist Lig'e katılıp, ortaya çıkan işçi sınıfı hareketiyle ilişkilendiğinde olmuştur. Bu vurgu değişikliğinin ilk belirtisi 1847'nin ilk yarısında yazılan *Felsefenin Sefaleti*'nde görünür.

Marx'ın *Felsefenin Sefaleti*'ndeki kriz tartışması, kendisi ve Engels arasında kapitalist üretim tarzına dair anlayışlarındaki vurgu farkını ortaya koyar. Marx, "aşırı üretimin ve endüstriyel anarşinin diğer birçok özelliklerini" (CW6, 136) basitçe rekabetin ya da kapitalistin sahip olduğu enerjiden kaynaklı "aşırı gayretin" sonucu olarak değil, daha temelde "metaların emek zamanıyla değerlendirilmesinin" sonucu olarak açıklar ve burada rekabet ancak yüzeysel bir açıklama olarak durur. Kapitalist üretim tarzında her üretici, üretim için gerekli olan emek zamanını, üretici güçlerini geliştirerek ve buna karşılık ölçeğini büyüterek azaltmanın yollarını araştırır. Bu, daha ileri üreticiler daha az başarılı olanları tasfiye ettiği için, üretilen meta miktarında bir artışa ve fiyatlarda bir düşüşe yol açar. Daha ileri üreticilerin rekabeti, üretim ve tüketimin orantısallığını "üretim kaçınılmaz biçimde sürekli birbirini izleyen refah, bunalım, kriz, durgunluk, yeniden refah dönemlerinden geçmek zorunda kalacak" (CW6, 137) şekilde parçalayarak daha eski yöntemlerle üretilmiş mevcut ürünü değersizleştirir. Böylece krizleri doğuran şey yalnızca kapitalist rekabet anarşisi değil kapitalist üretim koşullarıdır. Aşırı üretim, sayesinde geri üreticilerin piyasanın dışına atıldıkları vasıtadır, onun için de yalnızca rekabetten kaynaklı bir kaza değil, rekabetin kapitalist toplumdaki esas biçimidir. Aşırı üretim, kapitalist üretim tarzı içersinde üretici güçlerin gelişmesi için ödenmesi gereken bedeldir. Bu demektir ki krizler *piyasa* ekonomisinin değil, itici gücü üretici güçlerin gelişimi olan *kapitalist* üretim tarzının özelliğidir.

Daha önceki zamanlarda "arza egemen olan, ondan önce gelen talep" iken arz ve talep birbiriyle aşağı yukarı orantılı kalmıştı. "Üretim tüketimi ensesinden takip ediyordu. Üretim

araçlarını daha önce hiç görülmediği kadar giderek üretimin hizmetine sunarak güçlenen büyük ölçekli endüstri artık talebi bekleyemezdi. Üretim tüketimden önce gelir, arz talebi zorlar. Mevcut toplumda, bireysel değişime dayalı endüstride bu kadar sefalet kaynağı olan üretim anarşisi aynı zamanda tüm ilerlemenin de kaynağıdır" (CW6, 137).[50]

Annenkov'a bir mektupta (28.12.46) bu iddia daha eksiksiz sunulmuş ve üretici güçlerin dönüşümünün sonucu olan aşırı üretim eğilimi, doğrudan kapitalistle işçiler arasındaki artı değer üretimi üzerine yürütülen mücadeleyle ilişkilendirilmiştir. "1825'e kadar – ilk dünya krizinin tarihi – genel tüketim gereksinimlerinin üretimi geçtiğini ve makine gelişiminin piyasa gereksinimlerinin zorunlu sonucu olduğu söylenilebilirdi".[51] Fakat İngiltere'de işverenler serkeş ve giderek militanlaşan vasıflı işçilerin yerine makineleri geçirmek istedikleri için "1825'ten beri makine icat ve kullanımı ancak işverenlerle işçiler arasındaki savaşın sonucu olmuştur."[52] İngiltere'deki rekabet daha sonra Avrupalı ve ABD'li kapitalistleri yeni üretim yöntemlerini uygulamaya zorlamıştır. Ayrıca ABD'deki kapitalistler, yeni üretim

50 Marx, *Alman İdeolojisi*'nde "kesinlikle tüketimi başlangıç noktası olarak alan ekonomistler gerici olmuşlar, rekabet ve büyük ölçekli endüstrideki devrimci unsuru da ihmal etmişlerdir" (CW5, 518-9) diyerek üretimin tüketim üzerindeki önceliğini vurgulamıştır.

51 Engels düzenli ticari krizlerin tarihini seksen yıl geriye, 1760'lara götürmüştür (CW3, 433).

52 Bu iddia Marx'ın Andrew Ure'ye dair yaptığı okumadan türemiştir. Aralık 1847'de ücretler üzerine verdiği dersler için yazdığı notlarda benzer şekilde "kombinasyonlar sonucunda makinelerin icat edilmesi"ne gönderide bulunur ve "yeni üretici güçlerin her gelişmesi aynı zamanda işçilere karşı bir silahtır" diye belirtir (CW6, 420-423). Ancak, 1849'da *Ücretli Emek ve Sermaye* başlığıyla yayımladığı ders kitabında (aşağıda tartışılmıştır), makinelerin üretime sokulmasını, kapitalistlerin artan rekabet baskısına *endüstriyel savaş alanına daha devasa savaş cihazları olan daha güçlü emek orduları getirerek* cevap vermelerini sağlayan, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesiyle ilişkilendirmiştir (CW9, 229-3). Kapitalist birikimin dinamiklerini, biri sınıf mücadelesiyle, diğeri de kapitalist birikime içsel eğilimlerle ilişkilendiren bu iki farklı görüş, Marx'ın çalışmalarının tümünde tekrarlanır. Karş.*Kapital,* Birinci Cilt, IV. Kısım.

yöntemlerini, İngiliz rekabetinin zoru dışında emek kıtlığından dolayı da uygulamak zorunda kalmıştır (CW38, 99). Dolayısıyla kapitalist birikimin kriz eğilimleri, kapitalist birikimin itici gücünün yine itici gücü nispi artı değer üretimi olan üretici güçlerin gelişimi haline geldiği nokta olan 1825'e kadar geri gider.

Aralık 1847'de Brüksel'de verilen bir dizi ders notundan oluşan, ancak 1849'de yayımlanan *Ücretli Emek ve Sermaye*'de Marx, aşırı üretim yönündeki içsel eğilim açıklamasını çok daha ayrıntılı biçimde geliştirir.[53] Kapitalist ancak daha ucuza satabilirse rekabet edebilir ve ancak daha ucuza üretebilirse kendisini batırmadan daha ucuza satabilir. "Fakat emeğin üretici gücü, her şeyden önce *daha büyük bir işbölümü, makinelerin* evrensel kullanımı ve sürekli geliştirilmesi sayesinde artar" ve Marx'a göre bu, üretim ölçeğinin bir işlevidir.

> "Emeğin üretkenliğini böylece artırmayı başaran kapitalist, büyüyen ürün miktarını satmak zorundadır. Yarattığı daha etkili ve pahalı üretim araçları, ona gerçekten de metalarını daha ucuza satma *olanağı sağlar*, ancak bunlar onu aynı zamanda daha fazla meta satmaya, metaları için çok *daha büyük* bir piyasayı fethetmeye *zorlar*; neticede kapitalistimiz yarım metre ketenini rakiplerinden daha ucuza satar. ... *Ucuza satarak* rakiplerini sahadan sürer ve onların satışlarının en azından bir kısmını çekip alır. ... Fakat kapitalistimizin *ayrıcalıklı konumu* uzun vadeli değildir; rekabet eden diğer kapitalistler da aynı makineleri aynı ya da daha büyük ölçekte üretime sokarlar ... ve bu öylesine genelleşir ki ketenin fiyatı yalnızca *eskisinin* değil *yeni üretim maliyetinin de altına* iner." (CW, 222-4)

Kapitalist rekabet ve üretici güçlerin gelişimine dair bu anlatım, bir iktisatçının anlatımından çok farklıdır. Her kapitalistin mükemmel bir ileri görüşlülüğe sahip olduğunu varsayan iktisatçıya göre arz, kapitalistler fiyatlardaki mevcut ve

---

53 Engels Londra'da birkaç gün önce "ticari krizlere ancak aşırı üretimin neden olduğunu ve hisse senedi borsalarının proletaryanın oluşturulduğu ana ofisler olduğunu" (CW6, 632) kanıtladığı söylenen bir konuşma yaptığından beri Marx bu konuyu Engels ile tartışmış gibi görünür. Bu konuşmanın metni bulunmamaktadır.

beklenen değişikliklere yanıt verdikçe sorunsuz biçimde talebin sınırlarına göre düzenlenir. Ancak Marx açısından teknik değişimlere göre ayarlanan rekabetçi süreç hiçbir anlamda sorunsuz değildir. Kapitalist üretimi piyasanın uyarısına yanıt olarak arttırmaz, ama rekabet baskısı altında sermayesinin boyutlarını büyütmenin, hatta onu bir arada tutmanın koşulu olarak yeni üretim yöntemleri getirmek zorunda kalır. Bu yeni üretim yöntemlerini getirmenin sonucu, hem artan üretim ölçeği ve hem de yenilik yapan kapitalistin bu artan ürünü azalan üretim maliyetleri temelinde kârlı biçimde satabilmeyi ummasi nedeniyle maliyetlerde bir düşme, ama ayrıca üretilen miktarlarda bir yükseliş olur. Oysa artan üretim daha önceki fiyat ve üretim koşullarıyla ilgili bir *aşırı meta üretimini* temsil eder ki bu ancak fiyatın diğer kapitalistlerin üretim maliyetinin altına düşürülmesi ve böylece onların piyasadan sürülmesiyle halledilebilir. Bu aşırı üretim krizinin karşısında daha küçük kapitalistler sahadan sürülebilirler, ama rekabet eden daha büyük kapitalistler hiçbir anlamda kaderlerine teslim olmazlar. Büyük kapitalistler buna karşılık, üretimde, "aynı veya daha geniş ölçekte" yeni üretim koşullarına uygun maliyet fiyatlarına denk ve aşırı üretimin sınırına varacak fazladan bir büyümeye yol açan yeni üretim yöntemlerini benimserler.

Kapitalist üretim dinamiklerinin bu analizi, Marx'ın kapitalist üretim tarzı analizini en temel şekilde hem klasik ekonomi politikten hem de modern ekonomiden ayırır ve hatta "Marksist iktisatçılar" tarafından bile geniş ölçüde ihmal edilmiş bulunan önemi çok fazla vurgulanamaz. Burjuva ekonomisinin bütün o incelikli yapısı, kapitalist üretimin kendisini piyasanın sınırlarına göre uyarlamak eğiliminde olduğu varsayımına dayanır, böyle bir uyarlamanın başarısızlığı soyut cahillikten, belirsizlikten ya da bireysel kapitalistlerin hatalı yargısından kaynaklanan yapay bir kusur olarak görülür. Bu yalnızca, Adam Smith'ten türeyen, kârın kapitalistin erdeminin karşılığı olarak payına düşen şarta bağlı bir ödülden başka bir şey olmadığı ve "tüketimin tüm üretimin tek sonucu ve amacı" olduğu temel varsayımının bir ifadesidir. Açık biçimde yanlış ve aşikar olarak saçma, kapitalizmin

varlığıyla da doğrudan çelişkili olduğu gerçeğine rağmen, Smith bu amaç "o kadar barizdir ki bunu kanıtlamaya çalışmak saçma olur" iddiasında bulunmuştur (Smith, 1910, Cilt 1, 385).

Kapitalist üretimin amacı tüketim değil, kâra el koyma ve sermaye birikimidir. Sermaye birikiminin aracı, sınırı kapitalistin üstesinden gelmek zorunda olduğu talihsiz bir engel olarak tüketici ihtiyacının tatmin edilmesi değil, üretici güçlerin geliştirilmesidir. Üretici güçlerini geliştirme ihtiyacı yalnızca kapitalistin soyut motivasyonunun bir ifadesi olmayıp, kapitaliste içkin ve kendini yeniden-üreten aşırı üretim eğilimi baskısından daha fazla ya da az bir şey olmayan, her kapitalisti *piyasanın sınırlarına bakmaksızın* üretici gücünü geliştirerek üretimi arttırmaya zorlayan rekabet baskısıyla dayatılmıştır. Piyasa sınırları kendilerini ancak diğer kapitalistler üzerine aşırı meta üretiminin *sonucu olarak* dayatırken, yenilikçi kapitalist çoğalan üretiminin hepsini kârlı şekilde elden çıkarabileceği için, aşırı üretim eğilimi piyasa sınırlarının bilinmemesi ya da yanlış değerlendirilmesinin sonucu değildir.

Aşırı üretim ve kriz eğilimi kapitalistlerin üretim araçlarında devrim yapmalarının hem nedeni hem de sonucudur. Sayesinde yeni üretim yöntemlerinin eskisinin yerine geçme biçimidir. "*Bu şekilde üretim tarzının ve üretim araçlarının nasıl sürekli olarak dönüştüğünü, devrim geçirdiğini, işbölümünü mutlaka daha fazla işbölümünün, makine uygulamasını daha da fazla makine uygulamasının, daha büyük ölçekte çalışmayı daha da büyük ölçekte çalışmanın nasıl izlediğini görürüz*" (CW9, 224). İşçiler için bu, emeğin niteliksizleşmesi, emek piyasasında rekabetin artması, ücretlerin düşmesi ve kapitalistler "*birbirleriyle kim en fazla sanayi askerini terhis edebilir diye rekabet ettikleri için*" (CW9, 226) işsizliğin yaygınlaşması anlamına gelir. Dolayısıyla aşırı üretim ve kriz, bir yandan üretici güçlerin gelişmesinden, diğer yandan ise geri üreticilerin yok olmasından ve işçinin fakirleşip niteliksizleşmesinden ayrılamaz.

Bu ilk çalışmalarında Engels tarafından atılan temelleri derinleştirip kuran Marx, belli bir sanayi veya üretim dalını etkiledikleri için aşırı birikim ve kriz dinamiklerine dair olağanüstü

keskin ve zeki bir anlatım geliştirir. Ancak, bu analizin bir bütün olarak kapitalist sistemi açıklamak üzere genelleşmesi, hiçbir şekilde göründüğü kadar açık değildir. Yalıtılmış tek bir sanayi dalına baktığımızda bu sanayi dalının ürünü için piyasayı verili olarak kabul edebiliriz, bu yüzden aynı sanayi dalındaki yeni yatırımdan sonraki hızlı üretim artışı, aşırı sermaye birikimine ve sınırlı piyasaya göre aşırı meta üretimine yol açma eğiliminde olacaktır. Oysa bir sanayi düzeyinde değil, bir bütün olarak sistem düzeyinde baktığımızda, her üretim dalı birlikte büyürse kriz olmayacakmış gibi, bir üretim dalında üretimin genişlemesi diğerinin ürünlerine de talep yaratır.

Üretimin çeşitli dallarının orantılı olarak gelişmesine yönelik kendiliğinden bir üretim eğilimi yoktur. Fakat iktisatçılara göre rekabet, bu sonuca üretimin her dalında üretim teşvik edildikçe daha rahat, kısıtlandıkça daha dinamik şekilde (büyüyen) pazarın sınırlarına uyarlandığında ulaşır. Bu yüzden bir endüstrideki aşırı birikim ve kriz dinamiklerinden bir bütün olarak sistemin dinamiklerine geçmek, uyarlama dinamiklerinin, özellikle de bu uyarlamada paranın rolünün çok daha karmaşık bir araştırmasını gerektirir ki, bu da daha gelişkin kriz araştırmalarında Marx'ın zihnini meşgul eden şeydir.

Ancak ilk çalışmasında Marx'ın, yaptığı "makro-ekonomik" kriz teorisine güçlü bir "eksik tüketimci" boyut vererek ki bu açıklanmış olmaktan çok sadece belirtilmiş olsa da, üretim piyasa büyümesinin ötesine gittiği için bir endüstrinin analizini derhal bütün olarak kapitalist sistemin analizine doğru genelleştirdiğini anlarız. *Ücretli Emek ve Sermaye*'de Marx, kapitalizmin büyümesinin işçilerin şartlarının daha da güvencesiz, ücretlerin daha da dalgalanır hale geldiği giderek sertleşen periyodik krizlerle bağlantılı olduğunu belirtir ve analizinin bu "eksik tüketimci" unsurunun hiçbir açıklaması olmasa bile, peş peşe gelen krizlerin artan şiddetini dünya piyasasının göreceli çelişkisine yorar.[54] Artan ser-

54 Engels ve Kautsky tarafından geliştirilen kriz teorisi budur. Bu derslerin notlarından oluşan "Ücretler" adlı elyazmasında Marx, dünya piyasasının çelişkisine bir gönderide bulunmadan, "anlık aşırı üretim daha da gerekli,

maye birikimi, "ticaret dünyasının kendisini ancak zenginliğin, ürünlerin ve hatta üretici güçlerin bir kısmını yeraltı dünyasının tanrısına feda ederek sürdürebildiği depremlerin artışını" ima eder. "...tek kelimeyle *krizler* artar. Bunlar, daha evvelki her kriz daha önce fethedilmemiş veya ancak yüzeysel olarak fethedilmiş bir pazarı dünya ticaretine tabi kılmış olduğu için, üretim miktarı ve sonuçta piyasanın genişleme ihtiyacı büyürken dünya piyasası giderek daha da daralıp daha az pazar sömürüye açık kaldığından daha sık ve daha şiddetli hale gelirler" (CW9, 228).

Komünist Manifesto'da Kriz Teorisi

Manifesto analitik olmaktan çok retorik olduğu için bu farklılıklara çok fazla girmek yanlış olsa bile, kapitalist birikimin kriz eğilimlerine dair Marx ve Engels'in vurgu farkı, 1848 devrimci mayasının karşısında analizlerinin programatik içerimlerini özetledikleri *Komünist Manifesto*'nun birbirini izleyen taslaklarında görülebilir.

Komünist Manifesto'nun Haziran 1847'de Engels tarafından yazılan ilk taslağı krizlerin kapitalizmin gelişmesindeki önemine atıfta bulunmaz. Ekim 1847'de yazılan ikinci taslak zamanında, kapitalizm tarihinde dünya çapında ekonomik ve politik tepkilerin oluştuğu en büyük kriz patlamış ve Engels "işçiler için en büyük sefaleti, genel devrimci mayayı ve tüm mevcut sistem için en büyük tehlikeyi dayatan" krizlerin önemi hakkında bir bölüm eklemişti. Engels'in taslağında kriz eğilimi "rekabetle ve genelde endüstriyel üretimin bireyler tarafından sürdürülmesi" ile ilişkilendirilmiştir ve buna karşılık yeni toplumsal düzen rekabete özgü kriz eğilimini tüm "üretim dallarının bir bütün olarak toplum tarafından yürütülmesini" sağlayarak ortadan kaldıracaktır. Bu, "özel mülkiyetin endüstriyi işleten bireyden ve rekabetten ayrılamayacak" olması *nedeniyle* böyledir, bu yüzden "özel mülkiyet de lağvedilmek zorundadır" (CW6, 347-8). Fakat son haliyle kriz eğilimi rekabetle değil *doğrudan* üretim yöntemlerinin sürekli

dünya piyasası daha da yoğun, rekabetse daha da evrensel hale gelir" (CW6, 429) diye belirtir.

devrimcileştirilmesi karşısında "burjuva mülkiyet koşullarının" darlaşması ile ilişkilendirilmiştir (CW6, 490).[55]

Komünist Manifesto'nun son hali, gücü üretim araçlarını ve değişimi geliştirmesine dayalı olan burjuvazinin devrimci rolünü alkışlamıştır. Üretici güçlerin gelişmesi, burjuvazinin gelişmesinin önündeki tüm engelleri süpürüp atmasını sağlamıştır. "Burjuvazi üretim araçlarında ve buradan da üretim ilişkilerinde ve bunlarla da bütün toplumsal ilişkilerde sürekli devrim yapmadan var olamaz"; böylece hem maddi hem de entelektüel yaşamda dünya piyasasını geliştirir, yeni ihtiyaçlar yaratır, "ulusların evrensel karşılıklı bağımlılığını" kurar. "Burjuvazi, nüfusu yoğunlaştırmış, üretim araçlarını merkezileştirmiş ve mülkiyeti birkaç elde toplamıştır. Bunun zorunlu sonucu, siyasal merkezileşme olmuştur." (CW6, 487-8)

> "Fakat burjuvazi periyodik krizlerde patlayan iç engellere göğüs gerdiği sürece kendi işleyişinin önündeki dışsal engellerin kaldırılması burjuvazinin devrimci rolünü bitirmez. Benzer bir hareket gözlerimizin önünde devam etmektedir. Üretim, değişim ve mülkiyet ilişkileriyle, böylesine devasa üretim ve değişim araçlarını çağıran bir toplum olan modern burjuva toplumu, büyüsüyle çağırdığı yeraltı dünyasının güçlerini artık kontrol edemeyen bir büyücü gibidir. Pek çok kişi açısından on yıldan beridir endüstri ve ticaret tarihi; modern üretici güçlerin, üretim koşullarına, burjuvazinin ve onun işleyişinin varlık koşulları olan mülkiyet ilişkilerine karşı isyanının tarihinden başka bir şey değildir. Periyodik geri gelişleriyle tüm burjuva toplumunun varlığını her seferinde daha tehditkâr biçimde sınayan ticari krizlerden söz etmek yeterlidir. Bu krizlerde yalnızca mevcut ürünlerin değil daha evvel yaratılan üretici güçlerin de büyük bir kısmı periyodik olarak yok edilir. Yine bu krizlerde daha önceki tüm devirlerde saçmalık olarak görülecek bir salgın, aşırı üretim salgını patlak verir ... Toplumun tasarrufundaki üretici güçler artık burjuva mülkiyeti koşullarının gelişmesini ileri götürmek eğiliminde değildir; tersine, önlerinde engel olan bu koşullar için fazla güçlü hale gelmişlerdir ve bu engelleri aşar aşmaz burjuva toplumunun tümüne düzensizlik getirirler, burjuva mülkiyetinin varlığını tehlikeye sokarlar.

55 Gerçi son hali, krizlerin nedeni olarak rekabete "burjuvazi arasında büyüyen rekabet ve neticesi olan ticari krizler"den (CW6, 492) bahsederek atıfta bulunur.

> Burjuva toplumunun koşulları bunlar tarafından yaratılan zenginliği içermek için fazla dardır. Peki, burjuvazi bu krizleri nasıl aşar? Bir taraftan üretici güçler kitlesinin zorla yok edilmesiyle; diğer taraftan yeni pazarların fethedilmesiyle ve eskilerinin daha da kapsamlı olarak sömürülmesiyle. Bu da daha yoğun ve daha yıkıcı krizlerin önünün açılması ve krizleri engelleyen araçların azaltılması demektir."(CW6, 489-90)

Aşırı Üretim ve Kriz Üzerine İlk Teori

Artık Marx ve Engels tarafından ortaya konulan iddiayı, 1840'larda geliştirildiği ve *Komünist Manifesto*'da tartışmalı şekilde açıklandığı haliyle özetleyebiliriz. Marx ve Engels her şeyin üstünde kapitalist krizlerin *sistematik* ve *periyodik* karakteri üzerinde ısrar etmişlerdir. Herhangi bir kriz tek bir olayla, örneğin kötü bir hasatla, politik değişim ya da savaş nedeniyle ticaretin aksamasıyla, hileli ticari ya da mali girişimlerin çöküşüyle başlayabilir. Bu, aslında ılımlı reformların böyle kriz tehlikelerini ortadan kaldıracağına ve böylece kapitalist zenginleşmenin sürekli genişlemesine izin vereceğine inanan burjuvazinin yorumladığı şekilde, krizleri tesadüfi olaylarmış gibi gösterir. Bu yüzden 1840'larda Britanya'da liberal iktisatçılar, daha önceki krizlerin Tahıl Yasaları'ndan kaynaklanan kısıtlamalar ve paranın yeterince kontrol edilememesi yüzünden olduğunu iddia etmişlerdir. 1844 Banka Kanunu ve Tahıl Yasaları'nın iptali bu yüzden genel kriz afetini ilelebet uzaklaştıracak önlemler olarak ilan edilmişti. Diğer taraftan Marx ve Engels'e göre krizler tesadüfi olaylar değildi. Bunlar kapitalist üretim tarzının çelişkili karakterinin en yüzeysel fakat zorunlu ifadesiydi.

Kapitalist üretim tarzının kriz eğilimleri aşırı üretim krizleri biçiminde ortaya çıkar. Aşırı üretim, rekabet baskısıyla her kapitaliste dayatılan, üretici güçlerin sınırsız gelişimine dönük eğilimin sonucudur; bu eğilim, sadece ortaya konulup analiz edilmeden bırakılmış olan dünya piyasasının sınırlı gelişimi ile çelişkiye girer.

Aşırı üretim fiyatların düşmesine ve kârın yok olmasına, dolayısıyla üretimi sürdürme isteğinin ortadan kalkmasına yol açarken, aşırı üretim ve kriz eğilimi üretici güçlerin burjuva

mülkiyet ilişkilerinin sınırları ötesinde gelişme eğilimini ifade eder. Fakat kriz kapitalist üretim tarzının nihai çöküşüne işaret eden felaket bir olay değil, kapitalist birikimin normal şekli olan döngüsel modelin periyodik olarak tekrar eden bir dönemidir. İktisatçıların arz ve talep etkileşiminin dengelenme yönünde sürekli bir eğilimi kurduğu varsayımına karşılık, Marx ve Engels dengelenme eğiliminin dayatılmasının ancak periyodik krizler sayesinde olduğu konusunda ısrar etmişlerdir.

Periyodik aşırı üretim krizleri, kapitalist üretim tarzının nesnel sınırlarını gösterir. Kapitalist üretim tarzının yoğun ve kapsamlı gelişimine denk düşen somut krizleri derinleştirme eğilimi olsa bile, bu sınırlar mutlak değildir. Mevcut ürünlerin ve daha evvelce üretilmiş ürünlerin yok edilmesi, yeni pazarların fethedilmesi ve eski pazarların daha da yoğun sömürülmesi, üretici güçlerin daha ileri düzeyde gelişmesinin önündeki engelleri, ancak daha kapsamlı ve daha tahrip edici krizlere yol açmak üzere ortadan kaldırır. Bu sınırlar kapitalizmin yok oluşunun kaçınılmazlığını da belirlemezler. Kapitalist birikimin kriz eğilimleri, burjuvazinin "ölümüne neden olacak silahı" tanımlar, ama "bu silahları kullanacak" olan proletaryadır (CW6, 490).

Kapitalist üretimin gelişmesi, işçiyi "makinenin bir uzantısı"na indirgeyerek, ücretleri asgari geçim düzeyine düşürerek, emeği yoğunlaştırarak ve işgününü uzatarak proletaryayı geliştirir. Kapitalist üretimin genelleşmesi küçük zanaat üretimini yok eder, küçük kapitalistler büyüklerin rekabetine dayanamazken "orta sınıfın alt katmanı" toplumu iki toplumsal sınıf kutuplaşmasına götürecek şekilde "tedricen proletaryaya katılır" (CW6, 491).

"Endüstrinin gelişmesiyle proletarya yalnızca sayı olarak artmaz; daha büyük kütlelerde yoğunlaşır, gücü artar ve bu gücü daha fazla hisseder" (CW6, 492). Proletarya içersindeki bölgesel ve kültürel bölünmeler, "makineleşme bütün emek farklılıklarını yok ettiği ve neredeyse her yerde ücretleri aynı düşük seviyeye indirdiği oranda" biterken, ticari krizler "işçilerin ücretlerini daha da fazla dalgalanır hale getirir" ve "makinelerin sürekli iyileştirilmesi ... yaşamlarını daha da güvencesiz kılar" (CW6, 492). İşçiler, bu koşullar altında sendikaları oluşturmaya başla-

mışlardır. Bu sürekli bir süreç değil, işçiler arasındaki rekabeti arttırarak sendikayı zayıflatan durgunluklarla ekonomik döngüyü kesin olarak yansıtan bir ilerleme ve gerileme sürecidir.[56] İşçiler arasındaki rekabete rağmen kapitalist birikimin tarihsel eğilimleri, işçilerin örgütlenmesinin giderek siyasal bir biçim alan daha da geniş bir sınıf karakterini benimsemesini sağlar.

Komünist Manifesto'da sunulan analiz ne *Manifesto*'da ne de Marx ve Engels'in daha önceki başka bir çalışmasında özenle kuramlaştırılmış değildi. *Manifesto* gözlemlenebilir tarihsel eğilimlerin keskin bir tanımlamasını sunmuştur, ancak *Manifesto*'da yapılan öngörü, kapitalist üretim tarzının tarihsel yasalarının analizinden ziyade bu eğilimlerin öngörülmesine dayanır. Bu anlamda *Manifesto* tamamlanmadan kalmış siyasal ve bilimsel bir program tanımlamıştır. Fakat Marx ve Engels'in yeni analizinin temeldeki teorik analizi olgunlaştırmayı ve Engels'in ölümüne ve ölümünden sonrasına kadar Marksizme kılavuzluk etmeyi ne kadar sürdürdüğü dikkate değerdir.

Üretim, Dolaşım ve 1848 Sonrası Küresel Kriz

1848 Devrimleri Sonrası Politika ve Kriz Teorisi

Marksist programın bilimsel ve siyasal yönleri kaçınılmaz olarak yakından bağlantılıydı: Bilimsel öncelikleri zamanın siyasal öncelikleri belirliyordu. Tarihsel gelişiminin herhangi bir aşamasında Marksizmin karşısına çıkan acil teorik meseleler, siyasal bakımdan belirleyici olanlardı. Siyasal önceliklerle bilimsel görevler arasındaki bu ilişki, Marksist kriz teorisinin gelişiminde özellikle dikkat çekicidir.

Marx ve Engels'in ilk yazılarında krizle ilgilenmeleri teorik olmaktan ziyade siyasaldı. İlk yazılarında döngü, bağımsız bir

56 Engels Bernstein'a şöyle yazar (25.01.82): "Bu krizlerin siyasal kargaşalardaki en güçlü kaldıraçlardan biri olduğu gerçeği *Komünist Manifesto*'da zaten belirtilmiş ve 1848'e kadar ve 1848 de dahil *Neue Rheinische Zeitung*'un değerlendirme bölümünde açıklanmış bulunmaktadır, fakat aynı zamanda geri gelen refahın devrimleri kırdığı ve gericiliğin zaferinin temellerini attığı da açıklanmıştır" (*Kapital Üzerine Mektuplar*, 209-10).

siyasal güç olarak proletaryanın büyümesinin temelini oluşturmakta belirleyici olarak görülüyordu. Krizlerin devlete dayattığı mali baskılar burjuvazinin yanıt verebilme serbestliğini azaltırken, işçi sınıfının önemli bir kitlesel örgütünün yokluğunda Marx ve Engels, işçilerin devrimci hareketinin birincil kaynağı olarak ekonomik krizlerin engellenişiyle kışkırtılan sınıf çatışmalarına bakmışlardır. Marx ve Engels 1840'lı yılların ortalarından 1850'li yılların ortalarına kadar, tanımlamış olduklarına inandıkları beş yıllık döngünün sonucu olarak devrimi çok yakın bir gelecekte bekliyorlardı.[57] *İngiliz İşçi Sınıfının Durumu*'nda (1844-5) Engels, 1847'deki bir krizin proletaryanın daha da ilerlemesini tetikleyeceğini, 1852 krizinin ise kapitalizmin son krizi olacağını belirterek, halkın birden fazla krize dayanabileceğinden kuşku duymaktaydı.

Bu tanıya uygun olarak Marx ve Engels, proletaryanın zaferine dair büyük bir beklenti içersinde olmadan, fakat proletaryanın devrimci ayaklanmalardan bağımsız bir politik güç olarak ortaya çıkacağı umuduyla kendilerini 1848 devrimci hareketlerinin içersine attılar. Devrimci coşkularına rağmen, refahın dönüşü geride sadece "Kıtasal Düzen partisinin bireysel hizip temsilcilerinin" (CW10, 135) politik hırgürünü bırakarak devrimci güçlerin kuvvetini aşındırdığında, devrimin katlanacağı yenilginin kaçınılmazlığını gördüler. Marx'ın *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri*'nde (1850) yazdığı gibi: "Bu genel refahla ... gerçek bir devrimden söz edilemez. Böyle bir devrim ancak *şu iki faktörün, modern* üretici *güçlerin* ve *burjuva* üretim *biçimlerinin* birbirleriyle *çatışmaya* girdiği dönemlerde mümkündür. *Yeni bir devrim ancak yeni bir krizin sonucu olarak mümkündür. Ancak bu, bu kriz kadar kesindir.*" (CW10, 135; c.f. –CW39, 96.). Marx'ın Haziran 1853'te *New York Daily Tribune*'deki bir makalesinde belirttiği gibi, on sekizinci yüzyılın başından beri "Avrupa'da öncesinde ticari ve mali bir krizin gelmediği ciddi bir devrim olmamıştır" (CW12, 99) ve bu durum gelecek devrim için

57 *Manifesto*'nun 1847'de yazılan ikinci taslağı olan *Komünizmin İlkeleri*'nde Engels döngü süresinin 5-7 yıl arasında olduğuna inanıyordu (CW6, 347... CW4, 384; CW11, 357).

de böyledir. Ticaret döngüsü olmadan siyasal çatışmalar olur ama sınıf çatışması olmaz, çünkü efendilerle insanlar arasında süregiden çatışmaları arttıran şey ancak ücretlerin yükselmesi ve düşmesidir, bu çatışmalar işçilerin "üretimin kayıtsız, düşüncesiz, az çok doymuş araçları ... kalbi kırık, kafası yorgun, bitik, direnişsiz bir kitle haline gelmekten" korur. (CW12, 169)

İşçi sınıfının ilk kez bağımsızlığını ilan ettiği 1848 devrimlerinin yenilgisinden sonra Marx ve Engels, bir sonraki krizi çok daha büyük ümitlerle beklemişlerdir. Daha önceki krizler sanayi burjuvazisinin toprak mülkiyetine ve mali burjuvaziye karşı ilerleyişinin koşulu olmuştu. Bir sonraki kriz, modern devrimin başlangıcını belirleyecektir (CW10, 264-5).

Engels'in "On Saat Meselesi"nde (Şubat 1850) iddia ettiği gibi, proletarya çıraklığını tamamlamış ve kapitalizm sınırlarına erişmiştir. İşgününün yasal olarak sınırlanmasına yönelik mücadele, fiilen kaybedilse bile işçi sınıfının çeşitli kesimleri bu galeyanda birbirlerini tanımak, toplumsal konum ve çıkarlarının bilincine varmak, örgütlenmek ve güçlerini anlamak için güçlü bir araç elde ettiler. ... Bu sınıflar *ne olursa olsun başkalarından kendilerine kalıcı hiçbir fayda gelmeyeceğini, bunu ilk önce siyasi gücü fethederek kendilerinin elde etmek durumunda olduklarını* tecrübeyle öğrenmişlerdir. 1847 Yasası'nın fiili olarak yürürlükten kaldırılması, imalatçıları öylesine bir aşırı ticari paniğe zorlayacaktır ki ani tepkiler birbirini izleyecek, böylece çok kısa zamanda mevcut sistemin tüm çareleri ve kaynakları tükenecek ve toplumun kökünü 1793'te ve 1848'de olduğundan çok daha derinden sökecek olan kaçınılmaz *devrim* hızla proletaryanın siyasal ve toplumsal yükselişine yol açacaktır. ... İmalatçı kapitalistlerin yükselişi ...daima üretimin genişletilmesi ve aynı zamanda da bunun maliyetinin azaltılması olanağına bağlıdır. Ancak genişletilmiş bu üretimin belli bir sınırı vardır: mevcut pazarları aşamaz. Aşarsa, sonucunda yıkılış, iflas ve sefaletle birlikte ani bir tepki gelir. Şimdiye kadar ne mutlu ki yeni pazarların açılması (1842'de Çin) ya da üretim maliyetini azaltarak eskilerinin daha iyi sömürülmesi yoluyla (serbest mısır ticaretiyle olduğu gibi) üstesinden gelinen böyle birçok ani tepki yaşadık

ama bunun da bir sınırı vardır. Artık açılacak yeni pazar yoktur ... Daha da büyüyen pazar şansı olmadan üretimi her gün arttırmaya mecbur olan bir sistemde *dokumacı-efendinin yükselişinin* bir sonu vardır. Sonrası? Serbest tüccarların 'Evrensel çöküş ve kaos' dedikleri şeydir. *Biz ise buna toplumsal devrim ve proletaryanın yükselişi diyoruz* (CW10, 275-6; c.f.- CW10, 299).[58]

Kapitalist Krizlerin Tarihsel Gelişimi

Marx ve Engels, kapitalist üretim tarzına içkin aşırı üretim eğiliminin zorunlu ifadesi olarak krizlerin kaçınılmazlığını tespit ettiklerine inandılar. Ancak, analizleri makul olsa da hiçbir anlamda ayrıntılı değildi. Aşırı üretime içkin eğiliminin açıklanmasından kapitalist gelişme sürecinde doğan somut krizlerin açıklamasına giden yol uzundu.

1820 ortalarıyla 1840 başları arasında peş peşe yaşanan krizler, aşırı üretimden kaynaklı sorunlarla makul biçimde ilişkilendirilebilse bile, liberal ekonomi politikçiler bu krizleri kapitalist üretim tarzına içkin bir takım temel çelişkilerin ifadesi olarak değil, bir yandan aşırı kredi genişlemesiyle tetiklenen aşırı ticaretin, diğer yandan ise dünya piyasasına Tahıl Yasaları (Corn Laws) tarafından dayatılan kısıtlamaların sonucu olarak açıklamışlardır. 1844 Banka Yasası'nın bankacılık sisteminin aşırı kredi genişletme yeteneğini kısıtlamış ve Tahıl Yasaları'nın yürürlükten kaldırılmasının pazarın genişlemesi önündeki engelleri ortadan kaldırmış olduğu varsayılmıştır. Krizler ara sıra tekrarlansa bile, ekonomi politikçiler gelecek krizlerin ancak rastlantısal faktörlerin neticesi olduğuna ve sistemli bir öneme sahip bulunmadığına inanmışlardır.

---

58 1850'nin sonunda Marx ve Engels, bir sonraki kriz İngiltere'yi vurduğunda "sanayi ve ticari kriz tarımdaki krizle ilk kez aynı anda gelecektir" iddiasında bulundular; ancak bunun kırsal ve endüstriyel proletaryayı birleştireceğini iddia etmek yerine, "şehir ve kırın, imalatçıların ve toprak sahiplerinin karşı karşıya geldiği her sorunda her iki taraf da iki büyük ordu tarafından; imalatçılar sanayi işçileri kitlesi, toprak sahipleriyse tarım işçileri kitlesince desteklenecekleri için" bunun sektörel bölünmelerin temeli olacağını belirttiler (CW10, 503).

İlk bakışta görünen bu tanı 1847-8 krizinin gelişimiyle kabul edilmek durumunda kalınmıştır. İngiltere'de 1847'de yaşanan kriz, ticari ve mali spekülasyon yaratan kötü hasatla başlamıştır. Artan faiz oranları mali sistem üzerindeki baskıyı Kıta Avrupa'sından altın çekerek kolaylaştırırken, Bank of England, krizi, Banka'ya karşı spekülasyonu önleyen 1844 Banka Yasası'nı askıya alarak çözmüştür. Fakat altın kaçışı daha sonra mali krizi, 1848 devrimlerini başlatan rolünü oynayarak ve ayrıca altın güvenlik için Londra'ya aktığından İngiltere üzerindeki baskıyı daha da azaltarak Kıta'ya yaymış, sonuçta Avrupa'daki durgunluk dünya pazarlarını İngiliz ürünlerine terk etmiştir. İngiliz ekonomisinin iyileşmesi ise sonrasında, benzeri görülmemiş bir refah dönemine yol açarak Kıta'da hızlı bir iyileşmeyi teşvik etmiştir.

Ekonomik krizle politik kargaşa arasındaki bağlantıyı görmek basit olsa bile, varsayılan aşırı üretim eğilimleriyle 1847-8 ticari ve mali krizinin gerçek süreci arasında özel bir bağlantı ilk bakışta varmış gibi görünmüyordu. Aşırı üretim, kapitalizmin en yüksek düzeyde geliştiği İngiltere'de yaşan tipik bir İngiliz fenomeniydi, ancak politik sonuçlarıyla birlikte ticari ve mali krizler Kıta'yı daha şiddetli vurmuştu. Ama krizlerin üstesinden kısa zamanda gelindi ve kapitalist genişleme yeniden başladı.

Açıktır ki krizlerin anlaşılması ve bir sonraki krizin zamanlamasını ve sürecini kestirme yeteneği, Marx'ın üretim, ticaret ve finansa şimdiye kadar göstermiş olduğundan çok daha yakın bir dikkat göstermesini gerektiriyordu.

Marx'ın ilk önceliği daha evvelki on yıllık dönemlerin ekonomik tarihini incelemekti. "Böylece, şimdiye kadar eksik materyaller kullanarak çıkardığı ve yarı *a priori* olan varsayımlar, 1847 dünya ticaret krizinin Şubat ve Mart devrimlerinin gerçek anası olduğu ve 1848 ortasından beri yavaş yavaş geri gelen ve 1849 ila 1850'de tam gelişimine ulaşan endüstriyel zenginliğin, yeni güçlenen Avrupa gericiliğinin canlandırıcı gücü olduğu gerçeği ile birlikte, onun için mutlak biçimde açık hale gelmişti" (Engels, 1895 *Fransa'da Sınıf Savaşımları Giriş*, CW27, 507).

Bu çalışma, Marx'ın; Engels ile yazılmış ve 1850 sürecinde *Neue Rheinische Zeitung*'ta yayınlanan dünyanın çağdaş

ekonomik ve politik durumu hakkındaki üç "İnceleme" ile başlamıştır.[59] Bu çalışmalarda Marx, İngiltere'de fazla sermaye kârlı çıkış yolları aradıkça artan spekülasyonla aşırı üretimi yoğunlaştıran, ticari ve mali krize yol açan, sonrasında Avrupa'da devlet maliyesinde bir kriz ve sonuçta devrimci siyasal ayaklanmalar başlatan mekanizmanın analizini geliştirmiştir (Bologna, n.d; Ricciardi, 1987).

İncelemeler'inin ilkinde Marx, Kıta'da artan politik gerilimlere ve vergi yükü büyüyen sivil hoşnutsuzluğu kışkırtırken, Kıta devletleri parasal genişlemeye ve borçlanmayı artırmaya zorlandığı için devlet maliyesinde her an yaşanabilecek krize işaret etmiştir. İngiltere'de atıl sermayenin spekülasyona akmasıyla birlikte yaşanan iyileşme dönemini bir büyüme dönemi izledi. Fakat "özellikle Doğu Hindistan olmak üzere en büyük pazarlardan birkaçı zaten tıka basa doyduğundan" bu büyümenin fazla uzun sürmesi beklenemezdi. "İngiliz endüstrisinin zaten sahip olduklarına eklediği ... ve hâlâ gün be gün eklenmekte olan devasa güçlerle, henüz doymamış olan pazarlar, özellikle Kuzey ve Güney Amerika ve Avustralya da kısa zamanda aynı şekilde doyacaktı" (CW10, 264). Bu sırada Kaliforniya'da altın keşfedilmesi, dünya ekonomisinin çekim merkezini Pasifik çemberine taşımayı vaat etmekteydi ve eğer Kıta Avrupası "İtalya, İspanya ve Portekiz'in şimdi indirgendiği aynı endüstriyel, ticari ve politik bağımlılığa" (CW10, 266) indirgenmeyecekse bu gelişmeyi sosyal ve teknik devrimle yanıtlamak zorundaydı.

İkinci İnceleme'de Marx, 1845 krizinden önce "fazla sermayenin demiryolu spekülasyonunda bir çıkış yolu bulmuş olduğunu", fakat demiryollarındaki aşırı üretim ve aşırı spekülasyon boyutunun sonraki bir iyileşmeyi olanaksızlaştırdığını ve mevcut büyüme sürecinde baskılanmış olan tahıl fiyatlarının ve devlet tahvilleriyle ilişkili riskin bunların da spekülasyon konusu olmalarını engellerken, fazla sermaye için olası çıkış yolu olarak demiryollarının önünü kesmiş olduğunu belirterek, İngiltere'de

59 Marx İncelemeler analizinin ilgili kısımlarını 1850 Kasım'ında tamamlanan *Fransa'da Sınıf Savaşımları*'na katmıştır.

gelmekte olan krize dair açıklamasını daha da geliştirmiştir. Alternatif çıkış yollarının yokluğunda fazla sermaye kendisini "tamamen endüstriyel üretime ve sömürge ürünleriyle endüstrinin belirleyici ham maddeleri olan pamuk ve yün spekülasyonuna" vermiştir. Netice, endüstriyel üretimin alışılmamış bir hızla gelişmesi "ve bununla birlikte pazarların tıka basa doyması, bu yüzden de kriz patlamasının yeterince çabuklaştırılması" oldu. Marx, demir ve pamuktaki kısıtlamaların ve sömürgelerle yürütülen ticarette yaşanan problemlerin işaretlerini gördü ki bunlar Tahıl Yasaları'nın iptal edilmesinden kaynaklanan kalıcı tarım krizinin üzerine bir de endüstriyel krizin bindirilmesinin önünü açan işaretlerdi. Bu kriz Kıta'da, özellikle de İngiltere'nin Avrupa'daki asıl ortağı olan Almanya'da devrimci bir etkiye sahip olabilirdi (CW10, 339-40).[60]

Sonbaharda krizin artık gelmediği belliydi ve üçüncü İnceleme'sinde Marx, krizin finansal boyutlarına bakarak durumu daha geniş perspektifte tekrar inceledi. 1840'lı yılların ortalarındaki patlama, "aşırı üretimin zaten tam hızında olduğu zamanlarda düzenli olarak gerçekleşen" spekülasyonla doruğa çıkmıştı. "Bu sırada aynı süreç krizin başlangıcını çabuklaştırmakta" "ve etkisini büyütürken, aşırı üretimin geçici olarak saptırılabileceği kanalları sağlamaktaydı" (CW 10, 490). Spekülasyon ilk önce demiryollarına odaklanmıştı, fakat demiryolu yatırımı 1845'te zaten zorluk içersindeydi ve bu noktada spekülasyon tahıla yöneldi. Tahıldaki spekülatif büyüme, pamuk ve demir de zorluk içindeyken, demiryolu yatırımlarının başarısızlıklarıyla zaten zayıflayan finans piyasalarını vurarak 1847 sonunda çöktü. Rezervlerindeki azalmayla karşı karşıya kalan Bank of England faiz oranını yükseltti, krediyi engelledi ve ödünç paraların iadesini istedi. İlk başta darbe alanlar, ticari kuruluşlardı, ancak kredi daralması kısa zamanda bankaları da vurdu, finansal çöküş Banka Kanunu'nun askıya alınmasıyla mümkün olan kredi kolaylığı sayesinde önlenebildi.

60 Nisan'da yazılmış bir dipnotta Marx baharın alışılagelmiş geçici iyileşmeyi getirdiğini kabul etmiş, fakat "bu ancak krizin gelişmesini biraz geciktirmiştir" iddiasında bulunmuştur (CW10, 341).

Bu sırada İngiltere'deki mali koşulların rahatlaması, Kıta bankaları üzerindeki baskıyı arttırırken altın Kıta'dan İngiltere'ye aktıkça iflaslar da Kıta'ya yayıldı. Kısa sürede Kıta'nın her tarafına yayılan Fransa'daki Şubat 1848 devrimi, altının İngiltere'ye panik akışını yoğunlaştırdı ve böylelikle İngiltere'deki baskıyı azaltırken Kıtasal paniği yaygınlaştırdı.

İngiltere'de iyileşme dönemi hızlıydı. "Kriz süresince atıl yatan mevcut sermayeye" yeni sermaye eklenmiş ve başka spekülatif çıkış yollarının yokluğunda sanayiye, özellikle de pamuğa yatırılmıştı. Spekülatif yatırımların büyümesine rağmen yeni pazarların açılmasının ve 1851 için planlanan Büyük Sergi'nin ürün için yeni çıkış yolları ve yeni ucuz pamuk kaynakları sağlayacağını belirten Marx, artık krizin yakın olduğundan daha az emindi. Krizin yaklaştığına dair tek işaret, şimdi spekülatif çıkış yolları arayışındaki fazla sermayenin göstergesi olan düşük faiz oranıydı. Bu sırada İngiltere ve Amerika'da iyileşme ve zenginliğin artışı herhangi bir devrim tehdidini ortadan kaldıracak şekilde kendini hızla Kıta'ya aktarmıştı. Gerçi Fransa'da yüksek vergilendirme ve tahıl fiyatının düşmesi halk kitlesini oluşturan köylüleri büyük bir çöküntüye sokmuş olsa da, geçen üç yılın tecrübesi "halkın bu sınıfının herhangi bir devrimci girişime tamamen yeteneksiz olduğunu" kanıtlamıştı (CW 10, 509). Bu kez dünya pazarının genişlemesiyle ilişkili olarak dünya taşımacılığındaki patlamanın teşvik ettiği aşırı spekülasyon odağının New York olacağı kanıtlanmışsa bile, devrimci dürtünün yenilenmesi İngiltere'de yeni bir krizin patlamasını beklemek zorundaydı.

1848'deki siyasal krizin odağı Fransa idi. İngiltere'deki ticari ve sanayi krizinin Fransa üzerindeki etkileri, sanayi burjuvazisiyle finans aristokrasisi arasındaki çatışmayı ortaya çıkardığı için çok tahrip ediciydi. Fransız finans aristokrasisi kamu borçlanması ve kamu işlerinin genişlemesi üzerinden gelişmişti, öyle ki karşısında halkın ezici çoğunluğunun dizildiği "Temmuz monarşisi Fransa'nın doğal zenginliğinin sömürülmesi için bir ortaklık şirketinden başka bir şey değildi" (CW10, 50). Ancak bankokrasinin politik zarafetini yitirmesi, toplumsal ve ekonomik gücünü yitirmesini gerektirmemişti. Çünkü Fransa'da ka-

pitalist üretimin sınırlı gelişmesi, imalatçı kapitalistler bile hem dış rekabete hem de kendi işçilerinin tehdidine karşı devlet korumasına bağımlıyken, daha birçok insanın geçiminin kapitalist girişime bağlı olmaktan çok devlet borçlanmasına, devlet istihdamına ve kamu işlerine bağlı olduğu anlamına geliyordu. Fransa Bankası'nın çöküşüne ve bunun yerini bir ulusal bankanın almasına izin vermektense geçici hükümet Bankayı destekledi. Hükümet, borcunu tasfiye etmek için devletin iflasını ilan etmek yerine köylülere, karşıdevrime yol açacak ek bir vergi dayattı. Kredinin yeniden yapılandırılmasında bu temeldi, çünkü kredi "mevcut ekonomik sınıf ilişkilerinin, rahatsız etmeyecek ve sorunsuz biçimde tanınmasına dayanmaktaydı" (CW10, 62).

Marx'ın 1840'lı yılların sonlarında yaşanan kriz sürecini tekrar tekrar incelemesi, cevapladığından çok daha fazla soru doğurmuştur. *Komünist Manifesto*'nun teorik modeli bütününde gayet iyiydi, fakat Marx somut bir krizin gelişmesine daha yakından baktıkça, krizle devrim arasında kurduğu bağların daha da zayıflamış olduğu görünüyordu. Başka ne olmuş olursa olsun, 1848 devrimleri proleter devrimin müjdecisi değildi. Kriz genel bir aşırı üretim krizi içinde gelişmiş olabilirdi, ama fazla sermaye yeni çıkış yolları aradığı için belli üretim dallarına yapılan aşırı yatırımın sonucu olarak başlamıştı. Krizin kaynağı İngiltere'deki aşırı üretimin sonucu olmuş olabilirdi, fakat ticari ve mali spekülasyon mekanizmaları sayesinde kriz yer değiştirmiş, bu yüzden öncelikle Fransa'da yaşanan mali bir kriz şeklinde görünmüştü. Buna karşılık, krizin serbest bıraktığı belirleyici çatışmalar, İngiliz ustalarla işverenleri arasındaki sınıf çatışmaları değil, Fransa'daki endüstriyel burjuvazi, mali ve toprak sahibi aristokrasiyle, devlete bağımlı olanlar arasındaki çatışmalardı.

1851 Defterlerinde Para, Kredi ve Kriz

1850'de patlayacağı tahmin edilen krizin çıkmaması sonucunda kritik bir noktaya ulaşan bu konular, Marx'ın kendisini ekonomi tarihi ve ekonomi politik teorilerini daha derin çalışmaya, özellikle de bankacılık ve finansal sistemi incelemeye adamasına yol açmıştır. Marx'ın Eylül 1850 ve Ağustos 1853

arasındaki döneme ait 24 tane defter neredeyse tamamen pasajlar ve özetlerden oluşmaktadır.[61] Ne 1851'den önce yayınlanmış defterler, ne gazete yazıları, ne de mevcut mektuplaşmaları, Marx'ın yaptığı ekonomi politik eleştirisinin bu dönemde fazla bir ilerleme kaydettiğine dair bir veri sunmamaktadır.[62] Marx, 1851 başlarında (07.01.1851 ve 03.02.1851) Engels'e yazdığı iki mektupta Ricardo'nun rant ve para teorileri üzerine yaptığı eleştirileri özetlemiştir, fakat bu eleştirilerin hiçbirisi orijinal ya da derin değildir ve para miktarı teorisi hakkındaki eleştirisi esas olarak Tooke'dan ve Bankacılık Ekolü'nden türemektedir. Yine de bu defterler, Marx'ın kriz teorisinde, 1857-63 defterlerinde geliştireceği analizin temellerini atan önemli bir ilerlemenin bazı belirtilerini içerir (CW38, 258-63, 273-8).

Marx'ın üzerinde kendi fikirlerini geliştirmeye başladığı esas konu, *Alman İdeolojisi*'nde zaten tartışma konusu olan meselenin, para kıtlığı şeklinde görünen parasal krizin yalnızca aşırı üretim krizinin yüzeysel ifadesi olduğunu göstermek için geliştirdiği para ve kriz arasındaki ilişkiydi.[63]

Marx'ın Şubat 1851 tarihli "Bullion. The Completed Money System (Değerli Maden. Tamamlanmış Para Sistemi)" adlı elyazması, Marx'ın "*Comments* on James Mill"ine (James Mill Üzerine Yorumlar) kadar giden ve meta üretimine özgü toplumsal ilişkilerin bir ifadesi olarak yaptığı para analizinin ilk taslağını içerir. Bu taslakta Marx, krizlerin kaynağını açıkça, arz ve talep dengesizliğinin ancak bir ifadesi olan para biçimine yerleştirir ve krizleri

61 Eylül 1853'ten Mayıs 1854'e uzanan ilave dört defter Kırım Savaşı tarihiyle ilgili pasajlar içerir (Marx, Fondements, Cilt 2, 441).

62 IV. (Kasım-Aralık 1850) ve VIII. defterlerde Ricardo ile ilgili pasajlar *Grundrisse*'nin Almanca ve Fransızca baskılarına eklenmiş, ancak İngilizce tercümesinde çıkmamıştır. Defterler, şimdiye kadar 1851 sonuna erişen *Toplu Eserler*'in mevcut Almanca baskısında yayınlanmış bulunmaktadır (MEGA IV, 7..8. CW 24, xxv ve n. 418, 703..4; CW28, xiii.).

63 "Bir kriz kesinlikle kişi parayla ödeme yapmak *zorunda* olduğu zaman vardır. Bu da, krizi karşılaştığı kişisel zorluklarla değerlendiren küçük burjuvanın hayal ettiği gibi yine para sıkıntısı nedeniyle değil, *genel* meta olan parayla pazarlanabilir meta olmaları sona eren *özel* metalar arasındaki belli farkın sabitleşmesi nedeniyle olur" (CW5, 396..7).

genel "orantısızlık" fenomenine bağlar. "Burada para olarak altın ve gümüş kendi kapasitelerinde *aracı* şeklinde ortaya çıkar. Değişim eylemi, karşılıklı olarak birbirinden bağımsız iki eyleme, satın alma ve satma eylemine ayrılmıştır. Bu yüzden paranın zorunlu sonucu olan talep ve arz bu iki eylemin, neticede elbette eşitlenmesi gereken, fakat verili herhangi bir uğrakta *uyumsuzluk, orantısızlık* içinde olabilecek şekilde ayrılmasıdır. Dolayısıyla krizlerin temeli kesinlikle parada yatar" (MEGA, IV, 8, 4. Ayrıca Engels'le 03/02/51 ve 25/2/51 mektuplaşmasına bakınız.).

Mart 1851'de yazdığı "*Reflections*" (Düşünceler) içinde Marx, aşırı üretim eğilimiyle, aşırı üretim krizinin kendini açığa çıkardığı mali ve ticari krizler arasındaki ilişkinin ilk sistemli anlatımını sağlar. Marx için başlangıç noktası, kapitalistlerin birbirleriyle olan ticareti ve kapitalistlerle tüketiciler arasındaki ticaret arasındaki ayırımdır; bu ayrım Bankacılık ve Para Ekolleri arasındaki tartışmada çok önemli bir yer tutar ve doğrudan doğruya Marx'ın aşırı üretim ve kriz analiziyle ilintili bir ayırımdır. Kapitalistler arasındaki ticarette meta ve para, meta dolaşım alanını terk etmeden elden ele geçer. Ancak kapitalistlerle tüketiciler arasındaki ticarette, meta dolaşım alanını terk eder ve tüketim alanına girer. Para tartışmalarında bu iki çeşit ticaret arasındaki ayırım, Tooke'un sermaye olarak para ve dolaşım aracı olarak para arasındaki ayırımına bağlanmıştı.

On dokuzuncu yüzyılda, kapitalistler arasında metaları dolaştıran banknotları içeren kredi para ve kapitalistlerle tüketiciler arasındaki metaları dolaştıran madeni para şeklinde farklı rolleri yerine getirmek üzere farklı para biçimleri eğilimi vardı (gerçi bu ayırım, meta sermayesi ancak nihai tüketiciye satılmanın sonucunda para biçiminde gerçekleştiği için sarih değildi). Esas nokta, farklı para türleri arasındaki değil, paranın üstlendiği farklı işlevler arasındaki ayrımdı ve para tartışmalarında bu kadar karışıklığa yol açan şey de esas olarak bu ayırımı yapmayı başaramamaktı[64] (CW33, 216). Marx *Kapital*'in İkinci Cilt'inde

64 Marx, 1861-3 elyazmalarında, kendisinin de daha evvelce ödünç almış olduğu Tooke'un "sermaye" ve "para" arasındaki ayrımını, "ilk olarak para ve

ayırımın işlevsel bir ayırım olduğunu vurgulamıştır. "Aynı paranın satıcının elinde bir amaca, satın alanın elindeyse başka bir amaca hizmet ettiği gerçeği basit olarak bütün meta satın alma ve satışlarına içkin bir fenomendir" (Kapital, İkinci Cilt, s. 515). Bankacılık Ekolü banka kredisi konusuna odaklanarak parayı sermaye işlevine indirgemek eğilimindeyken, Para Ekolü paranın konvertibilitesi konusuna odaklanarak parayı dolaşım aracı işlevine indirgemek eğilimindeydi. Marx, bu hatalı karşıtlığın ötesine geçmeye, sermayenin gerçekleşmesiyle dolaşımın karşılıklı iç içe geçmesini anlamaya çalışıyordu.[65]

Doğrudan üretici, sermayesini, metayı krediyle satın alan tüccar kapitaliste meta satarak gerçekleştirir. O zaman meta ve kredi, nihayetinde meta nakit karşılığında bir tüketiciye satılıncaya kadar bir dizi değişim eylemiyle elden ele geçer, bu sonuncu satış kredi zincirinin geri ödenmesine olanak sağlar. Sorun, aracılar arasındaki ticaretle malın nihai satışı arasındaki ilişkinin ne olduğudur. Smith'i izleyen ekonomi politik anlayışına göre, aşırı üretim imkânsızdı, çünkü kapitalistler arasındaki ticaret tüketicinin ürüne olan talebiyle zorunlu olarak sınırlıydı. Eğer ikincisi arz yetersizliğine düşerse, toptancılar siparişlerini keserler ve üretim pazarın sınırlarına göre ayarlanırdı. Oysa Marx, "tüm krizler aslında aracılar arasındaki ticaretin, aracılarla tüketiciler arasına konulan sınırları sürekli aştığını gösterir" (CW10, 584) iddiasında bulunmuştur – ticaret sürekli pazar sınırlarının ötesine genişleme eğilimindedir.

Marx burada söz konusu eğilimin sistemli bir analizini sunmaz, ama ticaretin neden tüketici talebiyle sınırlanmadığına dair birkaç farklı neden gösterir. Birincisi, aracılarla aracılar arasındaki ticaret herhangi bir ülkedeki talep seviyeleriyle değil, dünya çapındaki taleple kısıtlanmıştır. İkincisi, "işçi sınıfının

metayı, sermayenin varoluş biçimleri olarak para ve metayla, para ve meta sermayeyle karıştırmaktadır, ikincisi sermayenin dolaştığı belirli para biçimini 'sermaye' ve 'metal para' arasındaki ayırım olarak görür" diyerek temelde eleştirmiştir.

65 Buradaki fark kabaca bugün Keynesçiler ve monetaristler arasındaki farka karşılık gelir. Bu konuların daha geniş bir tartışması için bkz. Clarke 1988b.

gelirinin – Proudhon'un düşündüğü gibi bir ülkede değil dünya piyasasında – azalması olgusu, üretim ve tüketim arasında dengesizliğe ve dolayısıyla aşırı üretime yol açar", gerçi bu durum "mülk sahibi sınıfların artan savurganlığı" sayesinde düzeltilebilir, o zaman "bu öneriyi koşulsuz olarak öne sürmek yanlış olur". Üçüncüsü, Bankacılık Ekolü'nün iddia ettiği gibi, "aracılar arasındaki ticaret geniş ölçüde aracılarla tüketiciler arasındaki ticareti yaratır". Ne kadar spekülatif olursa olsun bir ilk yatırım yeni istihdam alanları yaratır, ücret artışlarını ve sonrasında tüketim artışını tetikler. Benzer şekilde, kriz daima aracılarla aracılar arasındaki ticarette başlar; tüketimin ve aracılarla tüketiciler arasındaki ticaretin düşüşü, yalnızca çöküntünün sonrasında yaşanır ve onun bir sonucudur (CW10, 585-6).[66] Dördüncüsü, Marx, burada bir yanda orantısızlık diğer yandaysa kapitalistlerle işçiler arasındaki sınıf ilişkisi arasında ne tür bir bağlantı olduğunu göstermemesine rağmen, "aşırı üretim"in "yalnızca orantısız üretime değil kapitalist sınıfla işçi sınıfı arasındaki ilişkiye atfedilmesi" (CW10, 486) gerektiğini vurgulamıştır.

Aşırı üretim eğilimi, aracıların ticari faaliyetleri sayesinde piyasanın sınırları içersinde kısıtlanmaz, çünkü aracıların faaliyetleri kendi dinamiklerine sahiptir. Bu ticari faaliyet, bankalar bunu finanse etmeye istekli ve yetenekli oldukları sürece sürdürülebilir, dolayısıyla bankalar sağladıkları kolaylıkları geri çekmeye başladıklarında kriz ortaya çıkar. Bu nedenle kriz mekanizmalarını anlamak için Marx, para meselesine döner.

Kriz döneminde özel kişiler bankaları krediyi sınırlamaya zorlayarak paralarını bankalardan çekerler, böylece daha sonra kapitalistler de işlemlerini kısıtlamak zorunda kalırlar ve "para sıkıntısı hakkındaki şikayetler, ticaret dünyasından tüketicile-

66 Marx bu noktaya, krizin kapitalistler arasında ödeme talebiyle patladığını belirttiği *Kapital*'in İkinci Cilt"inde geri döner: "Bu, ancak *ödeme talebiyle*, metaları paraya dönüştürmenin mutlak zorunluluğu ile ilgilidir. Bu noktada kriz patlak verir. Önce genel tüketici talebindeki, bireysel tüketim talebindeki azalışta değil, sermayenin sermaye için yaptığı değişim sayısındaki, sermayenin yeniden üretim sürecindeki azalışta belli olur" (*Kapital*, İkinci Cilt, 156-7).

rin dünyasına taşınır" (CW10, 586). Bir kriz anında sorun, kapitalistleri işlerini kısıtlamaya zorlayan kredi noksanlığıymış ve reformcuların talebi de bu yüzden kredinin kolaylaştırılması ve paranın bollaştırılmasıymış gibi görünür. Fakat kredi noksanlığının temelindeki gerçek sorun para noksanlığı değil, talep eksikliği olarak yansıyan aşırı üretimdir. Bankalar artık kredi vermeyeceklerdir, çünkü sermayenin somutlaştığı metalar satılmayıp istiflendikçe, kredilerinin teminatı olan sermayenin gerçekleşemezliği kanıtlanır.

Krizde ticari senetler kırdırılamaz ve banknotlar altını rehinden kurtaramaz, ama bunlar krizin ancak belirtileridir. Kriz anındaki gerçek zorluk, paranın, örneğin Banka Yasası askıya alınarak, kolayca çözülebilecek olan konvertibilitesi değildir. "Gerçek zorluk *metanın*, yani gerçek sermayenin altına ve banknota *çevrilememesidir*" (CW10, 587).[67] Bu yüzden sorun, parasal sistemin para noksanlığına yol açan *özel* bir şekli değil, parasal sistemin kendisi, üretimin amacının toplumsal ihtiyaç değil paraya el koymak olduğu toplumsal üretim tarzıdır.

Bu, parasal sistemin bir biçimi, bir diğeri kadar iyidir anlamına gelmez, çünkü kapitalist sistem geçerli para gerektirir. "Meta paraya çevrilmek zorunda olduğu, bir başka deyişle meta değişim değerine sahip olduğu ve dolayısıyla metadan ayrı *özel* bir eşdeğer gerektiği, yani aslında özel değişim sistemi hakim olduğu için, banknotların en sonunda altına çevrilmesi gereklidir"(CW10, 587). Para reformu isteyenler, sermayenin çevrilemezliği sorununun, "sanki sermayenin çevrilemezliği zaten her parasal sistemin varlığında ve sanki aslında ürünlerin varlığında bile sermaye biçiminde kapsanmıyormuş gibi", paranın çevrilebilirliğini terk etmekle ve parasal sistemi değiştirmekle

67 'Krizlerde (meta şeklindeki) sermaye alınıp satılamaz, bunun nedeni *çok az* dolaşım aracı olması değildir; meta olarak sermaye dolaşmaz, çünkü *alınıp satılabilir değildir*. Nakdin kriz zamanlarında edindiği önem ancak, sermaye değeri karşılığında alınıp satılamaz ... ve yalnızca bu nedenle değeri para biçiminde sabitlenmiş olarak karşısına çıkmış gibi görünür iken ... hâlâ ödeme yükümlülüğünün bulunması gerçeğinden doğar. Dolaşımın kesintiye uğramasının yanında *zorlama bir dolaşım* yer alır." (CW28, 520)

çözebileceklerine inanırlar. "Mevcut temelde bunu değiştirmeye çalışmak, sermayeye daima alınıp satılabilir olma niteliği vermeden, parayı parasal niteliklerinden mahrum etmek manasına gelir". Parayı serbestçe yaymak isteyenler ya da "parayı artık para özelliklerine sahip olmayacak şekilde koruyanlar" tümden aptaldır (CW10, 588). Marx'ın 1857'de ekonomi araştırmalarına döndüğünde *Grundrisse*'ye başlaması bu argümanı geliştirmesiyle olmuştur.

Mart ve Nisan 1851'de Marx, Ricardo'nun çalışmasını incelemeye döndü (MEGA IV.8, Defter VII ve VIII). Ricardo'nun önemi, piyasanın normal işleyişi sayesinde düzelebilecek bir dengesizlik olan genel aşırı üretim olasılığını, bir üretim dalındaki "aşırı üretimin" bir başka üretim dalındaki "eksik üretime" karşılık gelmesi temelinde şiddetle reddederek her çeşit eksik tüketimciliği inkar etmesiydi. Ricardo ile yüzleşme, bir diğer çalışmasında olduğu gibi burada da Marx'ı kendi düşüncelerini berraklaştırmaya (ve daha sonra Tugan tarafından ileri sürülen Marksist kriz teorisi eleştirisini ön görmeye) zorlamaktadır.

Ricardo hakkındaki notlarında Marx, üretici güçlerin eşitsiz gelişimi eğilimiyle aşırı üretim eğilimini, değer üretimiyle kullanım değeri üretimi arasındaki çelişkiyi, kapitalist üretim dinamizmiyle krizlerin zorunluluğunu geçmiş sonuçları özetleyen bir pasajda birbirine bağlar. Bu, gelecekteki çalışma için bir öngörü sağlar.

Marx, Ricardo'nun eksik tüketimci teoriye yönelttiği eleştirinin gücünü kabul eder ve kendi teorik analizini, krizin ardında yatan şeyin üretimin orantısız büyümesi olduğunu gösteren deneysel araştırmalarının sonuçlarıyla aynı çizgiye getirmeye başlar. Marx, aşırı üretim eğilimini uyaran şeyin üretici güçlerin *eşitsiz* gelişmesi olduğu iddiasını özellikle vurgular. (Emek değerindeki düşüş kapitalistin daha fazla emekçi istihdam etmesini sağladığı için sermaye sonuçta genişleyecek olmasına rağmen), üretici güçler standart biçimde ilerleselerdi, o zaman fiyatlar, standart bir genel kâr oranı elde etmek üzere derhal yeni maliyet seviyelerine uyarlanacakları için, ileri üretim yöntemleri sermayenin hacminde bir artışa değil, ürün hacminde

bir büyümeye yol açardı. Kapitalist üretim tarzının dinamizmi ve bununla bağlantılı aşırı üretim eğilimi, üretici güçlerin eşitsiz gelişiminden türer ki bu durum, daha ileri kapitaliste, yeni üretim yöntemleri genel olarak benimseninceye kadar artı kâr yapma fırsatı sağlar.

> "Burjuva zenginliği ve tüm kapitalist üretimin amacı, kullanım değeri değil *değişim değeridir.* Bu değişim değerini arttırmanın – eğer kişi karşılıklı dolandırıcılığı bir yana bırakırsa – ürünlere ilave yapmak ve daha fazla ürün üretmekten başka yolu yoktur. Bu üretim artışını gerçekleştirmek için üretici güçleri geliştirmek zorunludur."

Fakat, belli bir miktardaki emeğin üretici gücünün artmasıyla orantılı olarak ... burada (sabit sermayenin) daha sonra ele almamız gereken amortismanını bile düşünmeden ... ürünlerin değişim değerinde bir düşme vardır.

Eğer süreç standart biçimde uygulansaydı değer asla değişmezdi, öyle ki burjuva üretiminin itkisi tümüyle dururdu. Bu, sadece eşitsiz üretim yapıldığı için böyledir ve eşitsiz gelişmede bütün çatışmalar, ama aynı zamanda burjuva ilerlemesi görülür.

Daha fazla meta üretmek *asla* burjuva üretiminin amacı değildir. Onun amacı daha fazla *değer* üretmektir. Üretici güçlerin ve metaların *gerçek* gelişmesi, bu yüzden buna rağmen olur: Bütün krizler kendi hareketiyle üretim artışına dönüştürülen *değerlerin büyümesindeki* bu çelişkiden kaynaklanır. Böylece, burjuva endüstrisi bu çelişki içersinde devinir.

Endüstrinin içindeki tüm sermayeler eşit şekilde verimli olsaydı, sermaye daha üretken hale gelmek için artmazdı. Ulusun sermayesi Ricardocu anlamda, daha büyük zenginlik yani daha fazla ürün, vb. üretse bile aynı kalırdı.

> "Ancak, sermayenin üretici gücündeki artış daima *tek yanlı* olduğundan, bu artış önce *değer* büyümesine karşılık gelir (gelişmiş makine ürünlerini ortalama makineyle aynı fiyattan yapabilir, aynen en kötü toprağın en iyisiyle aynı fiyattan üretmesi gibi ve rant durumunda olduğu gibi bir değer yaratımı söz konusudur). Buna ilaveten kapitalist aynı sermayeyle daha fazla emekçiyi işe koştuğunda ... bu şekilde yine değer arttırır." (MEGA IV. 8, 364-5)

Marx ayrıca, üretimin çeşitli dallarındaki orantısız büyüme ile dünya piyasasının büyümesi arasındaki bağlantıyı tekrar dile getirir. Sermaye fazla ürününe yeni satış noktaları bulma çabasıyla gözünü dünya pazarına diktiği için, birikim sürecindeki kriz eğilimleri dünya çapında işler: "Piyasayla -değişimciler- sermaye arasındaki dengesizlik ve belli bir ülke içersindeki üretim orantısızlığı, metaları dünya piyasasında bir pazardan diğerine iter. Sanayi modern olunca, kendi üretiminin karşılığında bir eşdeğer, yani aktif bir talep bulmak istiyorsa, orantılı üretim -tabii ki burjuva sınırları içinde- dünyanın bütün alanına ihtiyaç duyar." (MEGA IV. 8, 417)

Bu dönemden kalan defterler, herhangi bir orijinal materyal içermediklerine dair bir veri olmamasına rağmen, yayımlanmadan kalmıştır. Marx ve Engels yayımlanmış yazılarında ve 1852-3 yıllarındaki mektuplaşmalarında hâlâ köşe başında beklemekte olan bir nihai kriz öngörmektedirler, fakat kısa ticari ve mali huzursuzluk dönemleri yaşansa ve o veya bu üretim dalında aşırı üretimin açık işaretleri olsa bile, öngörülen genel kriz gelmemiştir.[68] Krizin zamanında patlak vermemesi, Marx ve Engels'i umutsuzluğa düşürmemiştir. Tersine, krizin başlangıcı, serbest ticaret ve Kırım Savaşı gibi istisnai koşullar yüzünden ne kadar ertelenirse krizin o kadar şiddetli olacağını ummuşlardır.

Marx ve Engels'e göre döngünün alışılan ticari ve mali spekülasyon aşamasına girmemiş olması, kriz eğilimlerinin zayıfladığının bir göstergesi değildi. Tersine, fazla sermayenin ticari ve mali spekülasyona değil de üretime yönlendirilmeye devam ettiği gerçeği, krizin, "endüstriyel olmaktan çok ticari ve parasal olduğu 1847'deki krizden çok daha tehlikeli bir karaktere sahip olacağını" (CW11, 361) gösteriyordu. Krizin kaçınılmaz olduğuna dair hiç kuşku yoktu.

1853 ortalarında Marx, "hiç böyle belli bir olay olmasa da, zamanı geldiğinde pazarların büyümesinin Britanya imalatçıla-

68 Beş yıllık döngü temelinde krizin 1852'de patlak vereceğini umuyorlardı (CW10, 502; Marx'tan Engels'e, 19.08.52, CW39, 162-3, 1853 (NYDT 01.11.52).

rının büyümesine ayak uyduramadığı bir an gelir ve bu orantısızlık, tıpkı geçmişte yaşandığı gibi, kesinlikle yeni bir kriz getirmelidir" (CW12, 95-6) diye yazmıştı. Ama artık krizin zorunluluğuna ya da aciliyetine yapılan göndermeler azalmakta ve seyrekleşmekteydi.[69]

1853'teki Kriz Teorisi

Marx ve Engels tamamen tutarlı bir kriz teorisini hâlâ geliştirmemiş olsalar da, böyle bir teorinin unsurları 1848-53 arası dönemde yazılan yazılarından toplanabilir. Bu unsurlar birkaç noktada bir araya getirilebilir.

1) Kriz, kapitalist birikimin normal akışı olan döngünün bir aşamasıdır.

2) Marx ve Engels krizlere daima *aşırı üretim* krizi olarak gönderme yaparlar ve bu krizler her zaman üretimin pazar sınırlarının ötesinde genişleme eğilimiyle bağlantılıdır. (CW5, 518; CW10, 263, 338; CW11, 173-5; CW12, 95-9, CW13, 588; CW14, 23; CW19, 161; CW24, 412; CW25, 272).

Aşırı üretimin kaynağı, daha ileri üretim yöntemlerini ilk getiren kapitalistlere rekabet avantajı veren üretici güçlerin eşitsiz gelişimidir.

Dinamik güç, kapitalizmin üretici güçleri sınırsızca geliştirme eğilimidir; bu eğilim, üretken yatırım yapmak için sürekli yeni olanaklar arayan belli büyüklükte bir sermayenin daha fazla üretim yapmasıyla ve bununla birlikte sermaye miktarının devamlı büyümesiyle sonuçlanan rekabet baskısı altındaki kapitalistin, üretim için toplumsal olarak gerekli emek zamanı azaltmaya zorlanması yüzünden doğar.

3) Daha genel ifadelerinde Marx, krizleri hâlâ eksik tüketimci terimlerle açıklar; kriz, üretimin büyümesi pazarın gelişiminin ötesine geçtiği için doğar. Bununla birlikte Marx, bir üretim

69 1854-5 dönemi çalışmalarında Marx'ın "Büyük Britanya'da aşırı üretime ve bütün diğer ülkelerde aşırı spekülasyona yönelten İngiliz endüstriyel sisteminin ölümcül işleyişi" (CW13, 588) şeklinde krizle ilişkilendirdiği tek bir önemli gönderi buldum.

dalının dinamik eğiliminden yola çıkarak bir bütün olarak sistemin eğilimleri hakkında genelleme yapmanın meşru olmadığının farkındaydı, çünkü üretici güçlerin gelişmesinin eş zamanlı olarak piyasayı da geliştirdiğini kabul etmişti. Bu nedenle onun önceliği, bir tarafta sermayenin üretici güçlerini sınırsızca geliştirme eğilimiyle diğer tarafta krizin somut tezahürü arasındaki ilişkiyi daha kesin biçimde anlamaktı.

4) Teorik olarak bu, Marx'ı sanayi sermayesi, ticari sermaye ve finansal sermaye arasındaki ilişkiyi düşünmeye yönlendirmiştir. Kriz, sanki spekülasyon ve "aşırı ticaret" sonucu olarak doğmuş görünen bir mali ve ticari kriz yüzünden başlamış gibidir. Ancak, Marx aşırı ticaretin ticari ve mali düşüncesizliğin değil, pazarın büyümesinin ötesine geçme yönündeki bir üretim eğiliminin sonucu olduğunu iddia eder. Bu yüzden krizlerin kaynağı aşırı üretim eğiliminde yatmaktadır.

Fazla sermaye kârlı çıkış yolları aradığı için spekülasyon ve aşırı ticaret sadece aşırı üretimin belirtileridir. "Aşırı üretimin zaten en son noktasına vardığında, spekülasyon düzenli olarak görülür. Aşırı üretimin geçici olarak yönlendirildiği kanalları sağlarken, krizin başlamasını ve etkilerinin büyümesini hızlandırır. Krizin kendisi önce spekülasyon alanında patlak verir ve ancak ondan sonra üretim alanında hakimiyeti ele geçirir. Aşırı üretim değil yalnızca aşırı spekülasyonun kendisi aşırı üretimin bir belirtisidir, aşırı spekülasyon bu yüzden yüzeysel bakış açısına krizin nedeni olarak görünür" (CW10, 490).

5) Marx'ın aşırı üretim, dolaşım ve para krizleri arasındaki ilişki üzerine yaptığı inceleme, 1851 taslaklarında onu aşırı üretim eğilimini orantısızlık eğilimiyle ilişkisi üzerinden düşünmeye yönlendirdi. Bu perspektiften aşırı üretim krizi, üretim dalları arasındaki orantısızlıkları doğuran kapitalist üretimin eşitsiz gelişmesinin sonucudur. O zaman, eksik tüketimin ortaya çıkması da krizde üretimin çökmesinin sonucudur.

Aynı şekilde, Marx'ın deneysel çalışmalarında krizler, genel aşırı üretim krizleri olmayıp, üretici güçlerin en hızlı geliştiği belli üretim dallarındaki aşırı üretimden kaynaklanır. Daha özel olarak, kriz eğilimindeki dinamik güç, dünya pazarlarının

nispeten daha yavaş büyümesine karşılık Britanya imalat üretimindeki artıştır. Marx'ın bu çalışmalarında, tarım sektöründe yükselen fiyatlar, imalatçılar açısından talebin düşmesine yol açtığı için, Britanyalı imalatçılar tarafından yapılan aşırı üretimin tarımın dünya çapındaki göreli geriliğiyle bağlantılı olduğu fikri mevcuttur (CW12, 96-7).[70] Ancak Marx hâlâ krizin mekanizması hakkındaki somut incelemelerini kapitalist üretimin kriz eğilimleri hakkındaki teorik anlatımıyla uzlaştırmak zorundadır.

6) Bu analiz, aşırı üretim krizinin ilk önce ticaret ve finans alanında kendini göstereceğine, bu yüzden aşırı spekülasyonun bir aşırı üretim krizinin yaklaşan başlangıcının açık bir göstergesi olduğuna işaret etmektedir (CW10, 502). Bu nedenle Marx ve Engels sürekli olarak aşırı spekülasyon ve aşırı ticaretin kanıtlarına dikkat etmekteydiler ki Marx İngiltere Bankası ve Fransa Bankası'nın getirilerini incelerken, Engels Manchester'dan ticari bunalımın kanıtlarını rapor etmiştir.

7) Bir sonraki sonuç ise, ister 1844 Banka Yasası olsun, ister Proudhoncu ya da sosyalist serbest kredi önerileri olsun, hiçbir parasal reform önleminin kapitalizmin kriz eğilimlerini yok edemeyeceğiydi. Diğer yandan, 1853'te çıkması beklenen krizin çıkmaması, aşırı üretimle aşırı spekülasyon arasındaki ilişkinin Marx ve Engels'in belki de başta tasavvur ettikleri kadar basit olmadığını ortaya koymuştur ve Marx'ın 1850'li yıllarda yaptığı ekonomik incelemelerinin odağı da bu konu olmuştur.

8) "Kriz ve devrim dinamiği, İngiltere'deki merkeziliği ile birlikte dünya çapında gözler önüne serilir. Tıpkı kriz döneminin İngiltere'den sonra Kıta'da yaşanması gibi, refah dönemi de önce İngiltere'de sonra Kıta'da yaşanır. İlk süreç daima İngiltere'de meydana gelir; o burjuva evreninin hakimidir. ... Bu nedenle krizler ilk önce Kıta'da devrime yol açarken, yine de bunların temeli her zaman İngiltere'de yatar. Burjuva bedenin el ve ayaklarında düzenleme yapma olanağı kalbinde düzenleme yapma olanağından daha yüksek olduğu için, şiddetli patlamalar tabiatı ile burjuva bedenin kalbinden çok el ve ayaklarında ortaya

70 Kautsky emperyalizm teorisinin bir parçası olarak bu tezi kullanmıştır.

çıkmalıdır. Diğer yandan, Kıta'daki devrimlerin İngiltere'deki reaksiyon derecesi, aynı zamanda bu devrimlerin burjuva yaşam koşullarını gerçekte nereye kadar sorguladığını ya da sadece bunların politik oluşumlarını nereye kadar vurduğunu gösteren barometredir." (CW10, 509-10) "Kıta politik devrimlerin mekanıdır, fakat toplumsal devrim İngiltere'de olacaktır."

Her yerel kriz kendi dinamiklerine ve kendi özelliklerine sahiptir, ancak böyle özel krizlerin arizi nedenlerinin ardında çok daha temel bir neden olarak dünya pazarının genel durumu yatar (CW11, 173-5). Bu nedenle her yerel kriz kendi başına değil, dünya çapındaki ve özellikle de burjuva dünyasının kalbi olan İngiltere'deki ekonomik ve politik yankılarıyla önemlidir. Dolayısıyla Marx'ın 1850'li yıllardaki ampirik incelemelerinin çoğu, dünya kapitalist sisteminin farklı kesimleri arasındaki bağları kuran uluslararası ticari, finansal ve parasal hareketlerle ilgiliydi. Bu, Marx'ın finansal krizlerin çevreden merkeze aktarılmasında eksen rolü oynadığını kabul ettiği Fransa'ya verdiği özel önemi açıklamaktadır. Marx, 1850'li yılların ikinci yarısında, 1840'lı yıllardaki krizin açıklanmasında Fransa Bankası'nın finansal politikasını ve bir sonraki büyük krizin modelini öngörmekte bir temel işlevi görecek olan, Fransa'nın 1850'li yıllardaki uluslararası, finansal ve ticari ilişkilerini incelemiştir.

Devrimci Umutlar ve 1857 Krizi

Uzun zamandır beklenen kriz 1857 yılının Kasım-Aralık aylarına kadar gelmedi, ancak Marx ve Engels Nisan 1856'dan beri tüm Avrupa'da artan spekülasyon işaretlerini göstererek krizi beklemişlerdi (CW40, 32, 34-5). Haziran'da Marx, *New York Daily Tribune* için kendisi ve Engels açısından, bir yandan hileli faaliyetlerini Saint Simoncu sosyalizmin söz sanatıyla haklı çıkarırken öte yandan "ülkenin üretim kapasitesine hiç bakmadan" uzun vadeli borç vermek için kısa vadeli borç alan bir spekülasyon aracından başka bir şey olarak görmedikleri *Credit Mobilier* hakkında üç makalelik bir yazı dizisi yazdı (CW 15, 8-24). Marx, Eylül 1856'da, "yönetim ilkesi"ni " ... belli bir çizgide spekülasyon yapmak değil, spekülasyon içinde spekülasyon yapmak ve

dolandırıcılığı merkezleştirdiği oranda evrenselleştirmek" olarak tanımladığı ve "Emperyal Sosyalizm, St. Simoncu stokçuluk ve felsefi dolandırıcılığın tuhaf bir karışımı" olarak tanımladığı *Credit Mobilier*'a yeniden dönmüştür (CW 15, 109-110).[71]

Marx neredeyse aynı günlerde Engels'e büyük parasal krizin 1857 yılının kış aylarında geleceğini beklediğini yazmıştır (26.09.56, CW 40, 71). Cevabında Engels, gelmekte olan krizin sonunda büyük bir kriz olacağı konusunda Marx'la hemfikirdi: "Bu sefer daha önce hiç görülmemiş kıyamet günleri olacak: Avrupa sanayisinin tamamı harap, bütün piyasalar aşırı stoklu ... , tüm mülk sahibi sınıfların başı dertte, burjuvazinin tamamı iflasta, savaş ve sefahat son haddinde." (27?.09.56, CW 40, 74)

Bunu izleyen hafta Marx yalnızca bir ekonomik krizi değil, 1848 devrimlerini de cüceleştirecek bir politik krizi alenen öngörmekteydi. "En uzak görüşlü politikacıların şimdi emin olduğu şey, yalnızca 1847 krizinin değil 1848 devrimlerinin de genişleyerek yayılmasıdır... 1848'de, Devrim'i oluşturan hareketler, çok daha doğrudan ve sadece siyasal karakterliydi ... Şimdiyse tersine toplumsal devrim, siyasal devrim ilan edilmeden önce bile genel olarak anlaşılmıştır; toplumsal devrim, işçi sınıfının içindeki gizli cemiyetlerin yeraltı komplolarıyla değil egemen sınıfların Credits Mobilier'larının kamusal entrikalarıyla oluştu." Parasal krizin etkisi, "halkların ekonomik hayatı, tarihsel hareketin gerçek koşulları hakkında hiçbir şey bilmeyen resmi devrimcilerin" bildirilerinin aldatıcı karakterini ortaya çıkarır. (CW 15, 113-5)

Krizden bariz şekilde çıkılmaya başlanmasına rağmen, Kasım'da Engels'in iyimserliği sınırsızdı: "Devrim belki de asla şimdiki gibi boş bir sayfa bulmayacak. Bütün sosyalist hileler tükendi, altı yıldan beri zorunlu emek istihdamı beklendi ve boşa çıktı, yeni deneyimlere ya da sloganlara fırsat yok. Fakat diğer taraftan, zorluklar apaçık görünür olacak; boğanın gerçekten de boynuzlarından yakalanması gerekecek...1848'deki kadar hızlı bir

71 Gerçekte Credit Mobilier, 1867 krizine düşmek ve sonunda 1871'de tasfiye edilmek üzere 1857-8 krizini atlatmıştır.

çekilmeden korkmamız için artık neden yok." (Engels'ten Marx'a, 17.11.56, CW 40, 83) Marx da *New York Daily Tribune*'de "parasal paniğin geçici sebebi ne olursa olsun ... Avrupa'da ani bir ticari ve endüstriyel değişimin tüm unsurları olgunlaştı" (CW15, 122), bu yüzden "Fransız ticaret ve endüstrisinin, az ya da çok ciddi politik olayların eşlik ettiği ve yalnızca Avrupa'da değil Amerika'da da kredi ve iş istikrarını en feci boyutta etkileyen bir çöküşten kaçınması zor bir olasılık olarak görünmekte" (CW15, 135) diyerek, iyileşmenin yalnızca geçici olacağını umuyordu.

1857 yazı boyunca Marx, kapitalizmin nihai krizini müjdeleyecek olan finansal kriz için Fransa'ya ve özellikle de aşırı genişleyen *Credit Mobilier*'a bakmaya devam etti (*New York Daily Tribune* makaleleri 12.05, 15.05, 02.06, 10.07, 08.09, CW15, 270-7, 289-92, 301-4, 357-60).

Marx, Eylül sonu ve Ekim'de, Fransız mali politikası üzerine o zamandan beri kayıp olan beş makalelik bir dizi yazdı (CW40, 181; n.219, 606). 20 Ekim'de Engels'e, "güzel" Amerikan krizini işaret eden ve Fransız maliyesi hakkındaki çalışmasını aktaran bir mektup yazdı (CW40, 191-5) ve 31 Ekim'de Engels'e kriz yüzünden, *New York Daily Tribune* tarafından görevinin sadece Kızılderili savaşı ve mali kriz hakkında haftada bir makaleye yazmakla kısıtlandığını bildirdi (CW40, 197-8).

Krizin bu aşamada yarattığı en büyük etki, Marx'ın 6 Kasım'da yazdığı bir makalede (CW 15, 383) öngördüğü, ancak aynı zamanda gelmekte olan endüstriyel çöküşe kıyasla önemini azımsadığı bir sonuç olarak, Banka Yasası'nın derhal askıya alındığı İngiltere'de hissedildi (c.f. – CW40, 215). 13 Kasım'da Marx Engels'e yazarak, kendi yaşadığı finansal sıkıntıya rağmen krizden hoşnut olduğunu ifade etti ve "krizin aslında iki yıl önce gelmesi gerektiğini" gösteren "*British Revulsion*" adlı bir başka Tribune makalesine atıfta bulundu. Dahası, gecikmeler artık öylesine rasyonel terimlerle açıklanabilirdi ki Hegel bile, büyük bir memnuniyetle "sonlu çıkarlar dünyasının ampirik çeşitliliği içinde kavramı" yeniden keşfedebilirdi (13.11.57, CW40, 199).

Aslında Marx'ın makalesinin, sadece Avustralya ve ABD'den altın gelişinin Banka'ya zaman zaman kredi kolaylığı sağladığı-

nı, ama "diğer yandan ... [kriz] bir dizi geçici sarsıntıyla ötelenmiş olmasına rağmen, nihai patlayışı, belirtilerinin yoğunluğu bakımından olduğu kadar, salgın karakteri bakımından da daha önce tanık olunan bütün krizleri aşacağını" (CW15, 387)[72] iddia ederek, krizin gecikmesini pek de *açıkladığı* söylenemez.

Engels iki gün sonra, Amerika'daki çöküşün, Fransız ve Alman spekülasyonunun "kriz öncesi" dönemini bitirdiğini ve herşeyi sona erdirdiğini söyleyen Marx'a katılarak ona yanıt verdi. Engels, krizin uzun bir refah döneminden sonraki devrimci etkisini tahmin ederek Avrupa çapındaki etkisini belgelemiştir (belgelerin bazılarını Marx *New York Daily Tribune* için "The Financial Crisis in Europe" makalesinde kullanmıştır). Engels, baskıyı bütün Avrupa'ya yaymak ve "halkın kızgınlığını sürdürmek için ... kronik baskı dönemi" yaşanmasını umut ederek, krizin fazla hızlı gelişmesini istememiştir. "Uzun refah dönemi, kitleleri lanet bir uyuşukluk içine sokmuştur", ama Engels iyimserdi: "1848'de artık vaktimiz geliyor diyorduk ve bir bakıma da öyleydi, ama bu sefer gerçekten geliyor; bugün ya harekete geçme ya da ölme zamanı" (CW40, 200-3).

27 Kasım'da yazılan bir makalede Marx krizlerin sistematik karakterini vurgulamıştır: "geçmişin tüm uyarılarına rağmen krizlerin düzenli aralıklarla tekrarlanması, bunların nihai nedenlerinin tek tek bireylerin pervasızlığında aranması fikrini yasaklamaktadır ... spekülasyon ... çöküşün doğrudan öncüsü görünür ... (fakat) spekülasyonun kendisi [kriz] dönemin önceki aşamalarında meydana gelmiştir ve bu nedenle spekülasyon nihai neden ve esas olmak yerine bir sonuç ve bir rastlantıdır". Nihai neden ve esas, para piyasalarında değil İngiliz ticaret sürecinde yatmakta ve "bundan böyle endüstriyel kriz tepede, parasal zorluksa dipte durmaktadır". Para piyasası güçlendirilmiştir. ama bu yalnızca faiz oranlarının imalatçıların zararına yükselmesini zorlayarak gerçekleştirilmiştir (CW15, 401-2).

---

72 Marx mektubuna dipnot olarak şunu yazar: "Anavatanın yararı için kriz hakkında yazmayı düşünüyorum". Bu, Marx'ın mektuplarında bağımsız çalışmaya yeniden başlayacağına dair yaptığı ilk atıftır (13.11.57, CW40, 199). Hegel'e yaptığı atıf da bu bakımdan önemlidir (c.f.-CW40, 249).

Engels, öngörülerine sıkıca uyan ticari ve sanayi krizinin gelişimi hakkında Marx'ı bilgilendirmeye devam etti. 11 Aralık'ta Engels şöyle yazar: "Daha önce aşırı üretim hiç mevcut krizdeki kadar genel olmamıştır ... bu kadar muhteşem ve muazzam sonuçları olacak olan şey budur. Buna rağmen, aşırı üretim sanayiyle sınırlı olduğu sürece orada her şey ancak yarı yoldadır, ama ılıman kuşaktaki kadar tropik kuşaktaki tarım sektörü de etkilendiği anda muhteşem hale gelecektir".

"Aşırı üretimin harici ve görünen işareti, az ya da çok daima kredi genişlemesidir, ama bu defa krediyi aşırı genişleten şey *sahte bonoların düzenlenmesidir*". Sonuç şudur: Arz genişlemesi talep büyümesiyle karşılanmadığı sürece, "herkes kaynaklarının ötesinde aşırı ticaret yapmış demektir. Kabul edilmelidir ki aşırı ticaret aşırı üretimle eşanlamlı değildir, ama kesinlikle aynı şey anlamına gelir". "Ticaretin rüzgar gülü olan para piyasası, halihazırda krizi göstermiyor olsa bile, tek başına [aşırı ticaret] krizi başlatmak zorundadır. ... Mevcut kriz, aşırı üretimin ... aşırı kredi genişlemesi ve aşırı ticaret sayesinde nasıl oluştuğunun ayrıntılı incelenmesi için bir fırsat sağlar" (CW40, 220-1).[73] Ancak izleyen hafta Engels, krizin devrimci sonuçlarının şimdiye kadar sınırlandırıldığını belirtir. "Huzursuzluk proletarya arasında da yerleşmeye başladı, uzun refah dönemi korkutucu şekilde moral bozucu olduğundan henüz pek az devrim işareti mevcut. Caddelerdeki işsizler dilenmeye ve vakit öldürmeye devam etmekte." (17.12.57, CW40, 223)

Aralık sonunda Marx, Noel Günü'nü Engels'e uzun bir mektup ve *New York Daily Tribune* için bir baş makale yazmakla geçirerek dikkatini Fransa'ya çevirdi. Sorun şuydu ki Marx, Fransa'nın, büyük ölçüde yanından geçmiş olan finansal krizin merkezi olacağını öngörmüştü. Buna dair yaptığı açıklama, öncelikle Fransa'nın, durgunluğun en sert vurduğu ülkelerle yaptığı avantajlı ticaret

73 Engels'in burada, ekonomi politikçilerin, daha sonra Kautsky ve Hilferding tarafından kullanılan kriz açıklamasını sunduğuna dikkat edin. Marx'a göre ilişki normalde tersinedir: Aşırı ticaret aşırı üretimin sebebi değil belirtisidir.

dengesinden sağladığı yarardı ve bu denge söz konusu ülkelerle yapılan ticarette olası bir krizin sözüm ona Fransa'da parasal bir kriz başlatamayacağı anlamına gelen bir dengedir. Yine de Marx, Fransız krizi geldiğinde, krizin "şiddetle hisse senedi borsasını etkileyeceği ve o piyasanın üstün güvenliğini –Devlet'in kendisini– tehlikeye sokacağı" beklentisini tekrarladı (CW15, 416). 'Tüm eski çürük yapı parçalanmaktadır ve şimdiye kadar İngiltere'de hisse senedi piyasası tarafından açığa vurulan saçma ihtiyatsız yükseliş, aynı şekilde felaketle bitecektir" (CW40, 231-2).

İki hafta sonra Marx, artık İngiliz kapitalizminin karşılaştığı ve felaket krizinin değil somut bir gerilemenin temeli olarak düşündüğü çelişkinin kaynağına işaret ediyordu. "İngiltere için gerçekten endişe verici olan özellik, ... onun atıl sermayesi için yurt içinde yeterli istihdam alanı bulmakta aciz kalması; sonuçta gerileme dönemi içinde olan Hollanda'ya, Venedik'e ve Cenova'ya artan ölçekte borç vermek zorunda olması, rakiplerine kendi eliyle silah vermesidir. Büyük krediler vererek fazla sermayesine istihdam alanı bulmak için başka ülkelerde spekülasyonu beslemek ve böylece kazandığı zenginliği arttırmak ve korumak için onu tehlikeye atmak zorunda kalmıştır. Avrupa kıtasındakiler gibi yabancı ülkelerdeki sanayicilere büyük krediler vermek zorunda kalması yüzünden, endüstriyel rakiplerine ham ürünler için kendisiyle rekabet etme araçlarını vermekte ve böylece kendi kumaşlarının ham maddesini pahalılaştırmaya aracı olmaktadır. Dolayısıyla İngiliz sanayicisine kalan küçük kâr marjı, sürekli gereksinim yüzünden daha da azalmakta ... dünyanın geri kalanına sürekli düşük fiyata satış yapmanın bedeli, yurt içinde işçi sınıfının ücretlerinin düşürülmesiyle ve hızla büyüyen bir sefaletin yaratılmasıyla dengelenir. İngiltere'nin ticari ve sanayi üstünlüğü için ödediği doğal fiyat budur." (CW15, 430)

Aynı günlerde Marx, bariz iyileşmeden teselli bularak şöyle yazıyordu: "Krizdeki anlık yatışma çıkarlarımız için çok avantajlı, ya da bana öyle geliyor – parti çıkarlarını kastediyorum" (07.01.58, CW40, 243). Altı hafta sonra hâlâ iyimserdi: "Her şeyi hesaba katınca, kriz yaşlı bir köstebek gibi yerin altını kazmaya devam ediyor" (22.02.58, CW40, 274).

Şubat 1858'de Marx, şimdi endüstriyel durgunluk ve yüksek işsizlik seviyelerine rağmen hükümetin fiyatları sürdürmedeki rolünü vurgulayarak, Fransa'daki ekonomik krize döndü. "Hükümet, bu son derece basit olan ve istenilen her yere banknot dağıtma süreciyle felaketin kesinlikle defedilebileceğini hayal ediyor gibi görünüyor. Yine de bu entrikanın gerçek sonucu, bir yandan gelirleri azalmasına rağmen fiyatların düşmemesi yüzünden tüketiciler tarafında huzursuzluğun artması, diğer yandan ise gümrük antrepolarında, eninde sonunda olması gerektiği gibi piyasaya dayatıldıklarında, kendi ağırlıkları altında çökecek olan muazzam bir meta birikimi odu" (CW15, 461-2). Yine de Marx'ın beklentilerine karşın, hile işe yaradı ve tahmin edilen kriz gelmedi.

Mart 1858'den itibaren kriz konusu Marx ve Engels'in günümüze kalan mektuplarında, ancak bir sonraki 1866-8 kriz döneminde hafif bir ilgi konusu olarak tekrar görünmek üzere neredeyse yok olur. Marx özellikle Asya'daki aşırı ticaret miktarı yüzünden rakamların yanıltıcı olduğunu vurgulamış olsa bile, Haziran 1858'de İngiliz ihracatının düzelmiş olduğunu, böylece krizin sanki bitmiş gibi göründüğünü belirtmekteydi (CW15, 560-5).

1858 sonbaharında krizin geçmiş olduğu ve yine belki de ilk kez Marx'ın kafasında devrimin yaklaştığına dair kuşkular doğuran ve Hindistan'a yapılan ihracatla beslenen bir patlamanın gelmekte olduğu açıktı. "Burjuva toplumunun ikinci kez 16. yüzyılını, tıpkı birincisinin burjuva toplumun doğum çanını çaldığı gibi ikincisinin ölüm çanını çalacağını umduğum bir 16. yüzyılı yaşadığı reddedilemez. Burjuva toplumunun asıl işi, en azından tasarıda, bir dünya piyasası yaratmak ve bu piyasaya göre üretim yapmaktır". Bu iş artık tamamdır, fakat kapitalizm Avrupa'da sınırlarına yaklaşırken, belki de onun için dünyanın geri kalanında daha çok hayat vardır. "Bizim için zor olan soru şu: Kıta'da devrim yakın ve dahası bu devrim hemen sosyalist bir nitelik taşıyacak. Burjuva toplumunun hareketi, hâlâ çok daha büyük bir alanda yükselişte olduğundan, dünyanın bu küçük köşesinde bu devrim zorunlu olarak ezilmeyecek mi?" (8.10.58, CW40, 346-7)

Marx'ın 1857 krizinin politik önemi hakkındaki yazılarını yorumlamak zordur. 1848 devrimlerinin ardından Marx ve Engels'in 1853'te çıkmasını bekledikleri bir sonraki krizin politik etkisi hakkında büyük umutlara sahip oldukları kuşkusuzdur ve Marx kendisini krizin gelecekteki seyrini tahmin edebilmek için yine onun somut mekanizmalarını ayrıntılı olarak analiz etmeye adamıştır. Marx ve Engels 1857 krizinin başlamasından dolayı kesinlikle heyecanlanmışlardı, fakat sahip oldukları iyimser retoriğe rağmen gerçekte bundan bir şey çıkacağı beklentisine sahip görünmüyorlardı, kendilerini siyasal faaliyete atmadılar ve kriz ardında yalnızca ufak arızalar bırakarak geçtiğinde de şaşırmış görünmediler.

Yine de kriz ve onun Marx'ın öngördüğü seyre göre gelişmemesi, Marx'ı ekonomi üzerine yaptığı çalışmalara geri dönmeye, yaklaşmakta olan krizin, aşırı spekülasyonun ve aşırı ticaretin belirtilerinin ardına bakmaya ve krizin bizzat kapitalist üretim biçimi içindeki köklerini aramaya teşvik etmiştir. Marx'ın araştırmalarının başlangıç noktası yine, ne ekonomi politiğin ne de para reformcularının anlamış olduğu temel bir soru olarak para dolaşımı oldu.

Grundrisse'de Para, Sermaye ve Kriz

Marx'ın yoğun ekonomi politik çalışmaları üç aşamada sürdürülmüştür. Engels'le karşılaşmasının etkisi altında kaldığı 1844-7 döneminde ekonomi politikle ilk kez ilgilenmiştir. 1848 devrimleri süresince ve sonrasında politik ve polemik faaliyetin içersinde bulunan Marx, 1847-8 krizinin temelindeki somut mekanizmaları anlamak için 1851-3'te ekonomi çalışmalarına tekrar dönmüştür. Sonrasında, gazete çalışmasına ve dünya olaylarının analizine yoğunlaşarak, 1854'te bir süre ekonomi politik üzerine çalışmayı bırakmıştır. 1857 krizinin ortalarında, üç yıl önce bıraktığı çalışmaya tekrar başlayarak, mali kriz ve kapitalist üretim tarzının altındaki çelişkiler arasındaki ilişkiyi anlama çabasıyla bir kez daha ekonomi çalışmalarına dönmüştür. Fakat bu defa ekonomi çalışmaları kendi hızını kazanmıştır. Ondan sonra *Grundrisse* olarak yayınlanan defterlerinde Marx *Kapital*'de doruğa yükselecek olan olgun analizin temellerini atmıştır.

Marx çalışmalarına dönme arzusunu ilk olarak Nisan 1857'de Engels'e bir mektupta açıklamıştır ki bu, Marx'ın en azından geçmiş notlarına dönüp bakmakta olduğunu göstermektedir: "Henüz bununla ilgilenmedim, ama değişim oranıyla değerli metal arasındaki ilişkiyi bir süre gerçekten araştırmalıyım. Paranın, banka oranı ve para piyasasının belirlenmesinde oynadığı bu rol, dikkat çekici ve ekonomi politiğin tüm yasalarına karşı. Tooke'un *History of Prices* (Fiyatların Tarihi) adlı çalışmasının yeni yayınlanan iki cildi kayda değer. İhtiyarın para prensibiyle kafadan çatışmasının, bütün tezlerine böylesine tek yanlı bir dönüş yaptırmasına neden olması çok yazık." (Marx'tan Engels'e, 23.04.57, CW40, 126; c.f-24.02.57, CW40, 102)

Marx nihayet Temmuz 1857'de, Bastiat ve Bastiat'ın fikirlerinin çoğunu türettiği Carey hakkında yaptığı eleştirel yorumların taslağını çıkararak çalışmaya başladı. Bu yorumlar, başlangıçta Bastiat ve Carey'in, Ricardo ve Sismondi'den beri ekonomi politiğin genel durgunluğu içinde "bariz istisnalar" olarak kabul edildiği bir Bastiat incelemesi biçiminde başladı, ama elyazmasının yarısı (Marx'ın Haziran 1851'de çalışmalarından kapsamlı şekilde pasajlar almış olduğu – MEGA IV.8, 672-81, 684-752) Carey tartışmasına ayrılmıştır, ikinci yarıysa "*Bu saçmalığı daha fazla sürdürmek imkansız*" (CW28, 6, 16) diye biten ve Bastiat'ın Ücretler bölümünü giderek hor gören bir tartışmadan ibarettir. Fakat bu çalışma, Marx'ın ekonomi incelemeler için iştahını kabartmış gibidir ve Ağustos 1857 sonlarında *Grundrisse* diye bilinen elyazmasının "genel giriş"i üzerinde çalışmaya başlamıştır.

1850 başlarındaki çalışmalarında Marx, krizlerin nedeni olarak görünen spekülasyon ve aşırı ticaretin sadece kapitalist üretim tarzına içkin aşırı üretim eğiliminin yüzeysel göstergesi olduğunu iddia etmiştir. Bu iddia, parasal ve mali reformların kapitalist birikimin kriz eğilimlerini yok edemeyeceği anlamına geliyordu. Ancak Marx, analizini bu anlamda bazı programlı ifadelerden ileriye götürmemiştir. 1857 krizinin ardından Marx bu iddiayı daha özenli teorik temellere oturtmayı amaçlamıştır.

Marx'ın açıkça derinleşen kriz karşısında daha acil hale gelen, kendini daha iyi açıklamaktan daha fazlasını başarmak

niyetiyle ekonomi araştırmalarına yeniden başladığına dair bir kanıt yoktur. Fakat o kısa zamanda, ekonomi politiği tamamen yeni temeller üzerine oturtacak çok daha esaslı bir inceleme yönüne işaret eden sonuçlar elde etmeye başlamıştır. Bu sonuçlar özellikle, Marx'ın 1850'lerin başında araştırmaya başlamış olduğu üretim ve dolaşım arasındaki analitik ayırımı geliştirmesi temelinde ulaştığı, fiyat kavramından ayrı olarak temel değer kavramı ve kârdan ayrı olarak artı değer kavramı ile ilgiliydi. Marx bu sonuçların ne anlama geldiğini fark eder etmez 1844'te tasarladığı, ama kısa sürede bıraktığı ekonomi politiğe dair sistemli eleştiri yazma planını tekrar başlattı. Sonraki on yıl boyunca yoğun olarak bu eleştiri üzerinde çalışacaktı

Marx *Grundrisse*'nin esas elyazmaları üzerinde çalışmaya 1857 Ekim sonlarında başladı ve hızlı bir ilerleme sağladı. 16 Ocak 1858'de Engels'e şöyle yazar: "Ben bu arada çok güzel bazı iddialar keşfetmekteyim. Örneğin şimdiye kadar ileri sürülen kâr teorisini tamamen yıkmış bulunuyorum" (CW40, 249; c.f. Marx'tan Lassale'a, 11.3.58, CW40, 286'da Marx, Ricardo'nun kâr anlatımıyla değer tanımı arasındaki çelişki meselesini açıklığa kavuşturduğunu belirtir). 22 Şubat'ta altı kitap ve iki küçük ilave ciltten ibaret çalışması için Lassalle'a yayıncı ayarlamasını önermekteydi (Marx'tan Lassalle'a, 22.02.58, CW40, 270). Planlanan kitaplar şunları içerecekti: Sermaye, Toprak Mülkiyeti, Ücretli Emek, Devlet, Uluslararası Ticaret ve Dünya Piyasası. İlave iki cildin biri ekonomik kategorilerin diğeriyse ekonomik ilişkilerin gelişimi hakkında kısa bir tarihsel taslak sağlayacaktı. Marx'ın ölümüyle büyük ölçüde genişletilmiş birinci kitap bile tamamlanmadan kaldı.

Üretim ve Dolaşım

Marx'ın *Grundrisse*'de 1851'deki *"Düşünceler"*de tasarladığı analizi geliştirerek işaret ettiği temel sorun, aşırı üretimin altında yatan eğilimle ticari ve mali krizlerin görünümü arasındaki ilişkiyi açıklamanın temeli olarak üretimle dolaşım arasındaki ilişkiyi ele alma sorunuydu. *Grundrisse*'de Marx her şeyin ötesinde, çelişkili birikim sü-

recinin en temel belirleyicilerini öne çıkarmak için toplumsal üretimin kapitalist biçimine özgü çelişkileri ortaya koyarak, kapitalist birikimin yüzeysel göstergelerinin ardına ulaşmaya çalışıyordu.

Analiz yöntemi, kapitalistlerin bir bütün olarak kapitalist üretim sisteminin dinamikleri içindeki önvarsayımlarını keşfetmek için onların etkinliklerine özgü günlük belirlenimlerden soyutlama yapmaktı. Bu, Marx'ı, sermayenin rekabet eden belli sermayeler olarak göründüğü biçime karşı "genel olarak sermaye" üzerine odaklanmaya ve artı değer üretiminin genel olarak sermayenin dolaşım ve bölüşümüne göre önceliğini analiz etmeye yönlendirmiştir. Marx'ın kendisine biçtiği karmaşık görev, artı değer üretimi ve birikimine dayalı kapitalist üretim sisteminin özel sermayeler arasındaki rekabet alanında ortaya çıkan yüzeysel görünümleriyle, yine bu sistemin temel belirlenimlerini tek bir teori içinde uzlaştırmaktı.[74]

Bu yöntemsel kaygı, Marx'ı elyazmasının başladığı parasal krizleri ele almaktan paranın üretimle değişim arasındaki ilişkiyi dolayımlayan rolünü ele almaya, sonra da geriye, sermayenin analizine ve böylece ilk kez daha önceki tüm çalışmalarının kalbinde yatan artı değer teorisinin taslağını geliştirerek kapitalist üretim sürecini teorik olarak inceleme fikrine yönlendirmiştir. Artı değer teorisi, Marx'ın, hem ücretli emeğin sömürülmesine dayalı bir sistem olarak kapitalizmin temellerini açıklayabildiği, hem de kriz eğilimine dair daha derin bir kavrayış geliştirmeye başladığı temeli sağlamıştır.

---

74 Marx, soyutlama yöntemini Engels'e yazdığı bir mektupta şöyle dile getirmiştir: "Ancak bu yöntemle diğer bütün ilişkileri tartışmadan bir ilişkiyi tartışmak mümkündür". Değer üzerine odaklanma, "her bakımdan değişimle yönetilmeyen tüm az gelişmiş, burjuva öncesi üretim tarzlarının aşılmış olmasını önvarsayar. Bir soyutlama olsa bile bu tarihsel bir soyutlamadır ve dolayısıyla ancak toplumun özel bir ekonomik gelişimi üzerinde temellendiğinde elverişlidir..." (Marx'tan Engels'e, 02.04.58, CW40, 298, 301). Engels bundan etkilenmemişti. Çalışmanın çok soyut olduğu yanıtını vermiş ve "özetinin soyut, diyalektik tonunun ilerledikçe elbette kaybolacağını" umut etmiştir. (Engels'ten Marx'a, 09.04.58, CW40, 304)

"Genel Giriş"te Marx, üretim, bölüşüm, değişim ve tüketim arasındaki ilişkiler sorusunu en soyut terimlerle ele alarak ve bunların "üretimin, hem üretimin çelişkili belirlenimi içinde kendisi açısından hem de diğer uğraklar açısından hakim uğrak olduğu bir birlik içindeki farklılıklar, bir bütünün unsurları olduğu" sonucuna vararak ekonomi politiğin teorik ve metodolojik ilkelerini çizmiştir. "Belli bir üretim tarzı böylece belli bir tüketim, bölüşüm ve değişim tarzını ve *bu farklı uğrakların birbirleriyle olan belli ilişkilerini belirler.*" (CW28, 36)

Marx kısmen *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ne Önsöz'de (1859), "bana henüz daha kanıtlanması gereken sonuçları tahmin etmek kafa karıştırıcı geliyor" (CW29, 261) şeklinde belirttiği ve benzer şekilde asıl elyazmasında daha önce "dolaşımın diğer üretim ilişkileriyle olan ilişkisine dair genel mesele ancak sonuçta ortaya konabilir" (CW28, 60-1) diyerek açıklamış olduğu görüşü nedeniyle girişi yazmayı hemen bırakmıştır. Fakat Giriş çalışması, aynı zamanda daha gündelik işlerin baskısıyla da engellenmiş gibi görünmektedir.

Giriş'in yazıldığı Defter 23 Ağustos 1857 tarihlidir. Bu notlar üzerinde çalışırken Marx, aynı zamanda dünya kriz süreci hakkında hacimli defterlerini düzenliyor; *New York Daily Tribune* için düzenli makaleler yazarken aynı zamanda Kızılderili krizinin gelişimini yakından izliyor ve Engels'le birlikte *New American Cyclopedia* için askeri meseleler hakkındaki maddeleri yazıyordu. Ortalama olarak Marx *New York Daily Tribune* için haftada bir makale yazıyordu, fakat 1857 Eylül ve Ekim başlarında toplam 11 tane yazdı; Cyclopedia'daki işi 1857 Eylül ve Ekim'in ilk yarısında çok ağırdı (bu dönemde yaklaşık 12 makale yazılmıştı), Kasım'dan itibaren 1858'in ilk çeyreğinde ise bu sayı sıfıra indi. Bu altı haftalık dönem içersinde yazılan 23 makaleyle Marx'ın bile herhangi bir başka iş için fazla vakti ya da enerjisi kalmamış olmalı.[75]

75 15 Eylül'de "ilk önce çok fazla iş ve ikinci olarak da 'iç isteğin' hiçbir rol oynamadığı sayısız vakit alıcı ayak işi yüzünden" (CW40, 168) yazamamış olduğu için Engels'ten özür dilemiştir. 20 Ekim'de de bir hafta genç bir ziya-

20 Ekim'de uzun süredir gecikmiş olan kriz sonunda patlak vermiş gibiydi ve belki de Marx'ı daha somut meselelerden bahsetmenin acil olduğu fikrine yönelten buydu. İki ay sonra Lassalle'a yazdığı gibi, "Mevcut ticari kriz, beni ekonomi politik taslaklarım üzerinde çalışmaya ve ayrıca mevcut kriz hakkında bir şeyler hazırlamaya sevk ediyor" (CW40, 226).

Marx *Grundrisse*'nin asıl elyazmasına muhtemelen 1857 Ekim sonu ya da Kasım başı başlamıştır.[76] Mektuplarında Aralık'tan önce bundan bahsetmemiş olsa bile, Kasım sonunda zaten önemli bir ilerleme sağlamıştı, III. Defter'in başlangıcı "29, 30 Kasım ve Aralık" tarihlidir (CW28, 219 n-c). Gazeteciliği devam ettirme zorunluluğu, bozulan sağlığının ciddi şekilde kötüleşmesi pahasına Marx'ın sadece geceleri çalışabildiği anlamına geliyordu.[77] (8.12.57, CW40, 217) ... "Kural olarak her gün sabahın dördüne kadar çalışmak...1. Ekonomi politiğin ana hatlarının ayrıntılandırmak (Kendi adıma bu kabustan kurtulmak için olduğu kadar halkın faydası için de mutlaka meselenin derinlerine inmek gerek) 2. Mevcut kriz – bir yığın malzeme toplamak ..." (18.12.57, CW40, 224; c.f- Marx'tan Lassalle'a, 21.12.57, CW40, 226).

Para, Kriz ve Para Reformu

Grundrisse'nin asıl elyazmasının başlangıç noktası, kapitalist sistemin kötülüklerinin üreticilerin bankerler tarafından sömürülmesinden kaynaklandığı fikrini temel alan ve özel mülkiyete dayalı üretim sistemini dönüştürmeden parasal sistemi değiştirmekle bunların üzerinden gelinebileceğine inanan para-

---

retçiye çevreyi göstermesi gerekmesi ve "bir sürü iş" (CW40, 191) nedeniyle yazamadığı için tekrar özür dilemiştir.

76 *Collected Works*'un İngilizce baskısını yapan editörlerin öne sürdüğü gibi, o yıl Engels'e daha önce yazdığı bir mektupta, Darimon'un kitabına yaptığı referansa bakılırsa elyazmasının ilk birkaç sayfasının daha önce yazılmış olması mümkündür.

77 Marx'tan Engels'e: "En azından *tufandan* önce ana hatları netleştirebileyim diye her gece bütün gece boyunca ekonomik incelemelerimi toparlamak için deli gibi çalışıyorum".

sal reformculara Marx'ın yönelttiği yeni saldırıydı. Parasal reformculara göre bankerler krediyi kısıtlayarak yüksek faiz oranları dayatmak için tekelci para politikalarını kötüye kullanıyor, böylece üreticinin meşru kârına haksız yere el koyuyor ve en kıt olduğu zamanda krediyi kısıtlayarak daha da kötüleştirdikleri ticari ve mali krizleri başlatıyorlardı.

"Burjuva sosyalizminin" bu reformist çerçevesi, özellikle Marx'ın *Felsefenin Sefaleti*'nde (1846-7) acımasızca saldırdığı ve *Komünist Manifesto*'da "burjuva toplumunun devam eden varlığını güvenceye almak için toplumsal şikayetleri düzeltmeye arzu duymak"la (CW6, 513) itham ettiği Proudhon'un adıyla birlikte anılıyordu. Gücü zayıflamayan, 1850'lerde Fransa'da Bonapartist rejime radikal bir kimlik kazandıracak ve küçük burjuva toplumsal temelini sürdürecek bir reformist program sağlamayı vaat eden Proudhoncu sosyalizm, 1840'larda olduğundan daha ciddi bir engeldi.

1840'larda Proudhoncu sosyalizm, bölüşüm ve mülkiyet eşitliğine odaklanmıştı. 1850'lerdeyse vurgusu, dolaşım alanına ve özellikle de üretimi kredi kıtlığının dayattığı kısıtlamalardan kurtarma faaliyetine kaymıştı; Proudhonculara göre bu kredi kıtlığı, bankerlerin değişim aracı üzerindeki tekelci kontrolden kâr elde etmelerini sağlayan metal paraya süregiden bağlılıklarının yarattığı bir kıtlıktı. Metal para sisteminin kötülüğü, tam da ticaret ve üretimin kredi serbestliğine gereksinimi varken bankerlerin faiz oranlarını yukarı zorlamak ve krizi kışkırtmak için nakit sıkıntısının avantajını kullandıkları zorluk zamanlarında öne çıkar. Dolayısıyla Proudhoncu sosyalistler, aynen İngiliz sosyalist ve Amerikan popülist yandaşları gibi, metal paranın konvertibilitesinin sınırlarıyla kısıtlanmamış bir serbest kredi sisteminin hem üreticilerin bankerler tarafından sömürülmesini, hem de metal para sisteminin doğurduğu periyodik krizleri ortadan kaldırabileceğine inanıyorlardı. Credit Mobilier'in hileli spekülasyonunu ve Bonapartist devletin finansal savurganlığını ve enflasyonist araçlarını gizlemek için Proudonculuktan ödünç alınan retorik, aynı zamanda daha az radikal amaçlara da hizmet edebiliyordu.

Grundrisse elyazması Darimon'un *De la reforme des banques* kitabının eleştirisi olarak başlar. Bu çalışma Marx açısından, yalnızca Proudhoncu bir broşür olduğu için değil, (Credit Mobilier'in kurucusu) "Isaac Pereire'ye hayranlığını açıkça ele veren" Bonapartist gazeteci Girardin tarafından yazılmış bir önsözü olduğu için de önemliydi. "Böylece [bu broşür], insanın Bonaparte'ın başvurabileceğini düşündüğü türden bir sosyalist hükümet darbesi hakkında fikir sahibi olmasını sağlıyor" (Marx'tan Engels'e, 10.01.57, CW40, 90).

Marx, Darimon'un cehaletiyle alay eder ve daha önce 1851'de "Reflections"da araştırmış olduğu sermaye biçimi olarak para gereksinimiyle dolaşım aracı olarak para gereksinimi arasındaki farkı anlama konusunda Darimon'un karakteristik Proudhoncu başarısızlığına odaklanır. Bir krizde meta, değişim işlemini yerine getirecek para olmadığı için değil, karşılığında değişim yapılabilecek bir şey olmadığı için meta sermayesi biçiminde satılmadan kalır. Mesele, eşdeğerlerin değişimini kolaylaştırabilen dolaşım aracı olarak para kıtlığı değil, eşdeğerlerin kendilerinin kıtlığıdır. Dolaşım aracı olarak para arzı, ticaretin gereksinimlerine göre paranın dolaşım hızındaki değişimler yoluyla dalgalandığı için ticaret zorlaşabilir, ama hiçbir zaman sadece para kıtlığından aksamaz.[78]

Eğer temel mesele, karşılığında metaların değiştirilebileceği eşdeğerlerin yokluğuysa, o zaman hiçbir para miktarı bu yokluğu karşılayamaz, çünkü gerekli olan şey para değil üretim artışının yarattığı eşdeğer meta biçimindeki sermayedir. Kısıtlanmamış miktarda para çıkararak krizin üstesinden gelme çabası, krizin Marx'ın araştırdığı bu özel durumda üretim orantısızlığında yatan nedenini ortadan kaldırmak için bir şey yapmayacak, sadece enflasyonu kışkırtacaktır. Bu temelde Marx, Darimon'un ticari rahatsızlığın temelinde olduğu varsayılan para kıtlığının çaresi olarak matbaa makinesine dönme teklifini kınar.

---

78 Marx bu noktayı daha önce, banka mevduatlarının banknotların yerini almakta olduğunu böylece para meselesinin büyük ölçüde geçersiz olduğunu, Banka'nın düzenleyici rolünün artık onun kredi işlemlerinin şirket bankalarının mevduatlarına yaptığı etki sayesinde yerine getirildiğini iddia ettiği 1844 Banka Yasası tartışmasında ortaya koymuştur (CW16, 3..7).

Marx'ın Darimon eleştirisi onu derhal "temel soru"ya yöneltir. "Genel soru şudur: mevcut üretim ilişkilerini ve buna karşılık gelen bölüşüm ilişkilerini dolaşım aracındaki değişimler yoluyla, dolaşımın örgütlenmesindeki değişimlerle dönüştürmek mümkün müdür?" (CW28, 60). Marx bunun yanıtını beklemeden, "o zaman bir ilişkinin esas koşullarının üstesinden, bunun içersinde biçimsel bir değişim gerçekleştirerek gelmeye çalışmanın kendisinin zorunlu olarak yenilgiye mahkum olup olmadığını" sorar ve şöyle devam eder: "Çeşitli para biçimleri, toplumsal üretimin gelişmesinin çeşitli aşamalarına daha iyi uyabilir; bir biçim diğerinin baş edemeyeceği bazı eksiklikleri giderebilir. Fakat üretimin temel ilişkisi olarak kaldığı sürece hiçbir para biçimi, para ilişkisine özgü çelişkileri çözemez, yalnızca bu çelişkileri bu ya da şu biçimde ifade edebilir" (CW28, 61). Öyleyse ilk iş, paranın belirlenimlerini araştırarak bu çelişkileri tespit etmektir.

Görmüş olduğumuz gibi, Marx parayı en baştaki ekonomi çalışmalarında eleştirel dikkatini yönelttiği bir odak olarak tespit etmiş ve 1850'lerde yaptığı ekonomi politik okumalarının çoğunu para tartışmalarına ayırmıştır. 1851'de Değerli Metaller üzerine yazdığı elyazmasında, "krizlerin temeli bu nedenle kuşkusuz parada yatmaktadır" (MEGA, IV, 8, 4) sonucunu ve bir sonraki ay "Düşünceler"de meselenin belli bir parasal düzenlemede değil para sisteminde, kapitalist meta üretim sisteminde yattığı sonucunu çıkarmıştır. Fakat daha önceki çalışmalarının hiçbirisinde üretimle dolaşım arasındaki ilişkinin temeline inmemiştir. *Grundrisse*'de ilk yapmaya çalıştığı şey buydu.

Para Biçimi ve Kriz Olasılığı

Marx daha önceki araştırmalarının sonuçlarını özetlemekle başlar. "Para ilişkisine özgü çelişkiler", para biçiminden ya da varlığından değil, paranın değişim aracı işlevinde aracı olarak hizmet ettiği toplumsal üretim ilişkilerinden türer. Bu, kesinlikle üretimin doğrudan toplumsal ihtiyaca değil değişim değerine yönelik olmasından ve meta arzıyla meta talebi arasında kurulu zorunlu bir ilişki olmamasından kaynaklanır. Eğer meta için yeterli talep yoksa bu olası müşterilerin elindeki paranın eksikliği olarak görü-

nür; ancak mesele para eksikliği değil, arz ve talebin başlangıçtaki ayrılışıdır. Yine de işbölümünün meta değişimiyle dolayımlandığı bir toplumda her üretici "metasının değişim değerine bağımlı hale gelir", bu yüzden "değişim ilişkisi kendisini üreticilere dışsal ve onlardan bağımsız bir güç olarak kurar" (CW28, 83).

Bu dışsal ve bağımsız güç, üreticilerin karşısına paranın gücü olarak çıkar, fakat "para bu karşıtlığı ve çelişkiyi yaratmaz; tersine, bunların gelişmesi görünürde paranın aşkın gücünü yaratır". Arz ve talebin dengelenmesi tamamen rastlantısal olduğu için, değişim ilişkisinin gelişmesi, meta ve para arasındaki ilişkinin zorunlu olarak rastlantısal bir ilişki olduğu anlamına gelir. "Para, metanın yanında dışsal bir şey olduğu anda, metanın para karşılığı değiştirilebilirliği hemen mevcut olan ya da olmayan dışsal koşullara bağlanır. Bu, dışsal koşullara tabidir, ... bu yüzden de şans meselesidir" (CW28, 84-5)

Arz talebi aşarsa meta değerine karşılık gelen bir fiyattan satılamaz, fakat bu durum para eksikliğinin değil, para miktarı ne olursa olsun düzeltilemeyecek olan bir üretim orantısızlığının sonucudur. Diğer yandan, eğer iktisatçılarla beraber arz ve talebin zaten dengede olduğunu varsayarsak, o zaman paranın ne olarak hizmet gördüğünün önemi yoktur. "İçersinde bir malın fiyatının onun değişim değerine eşit olduğu, yani arz ve talep, üretim ve tüketim dengesinin, son tahlilde orantılı üretim koşullarının yerine getirildiği varsayılıyorsa ... o zaman para meselesi, özellikle de paranın mavi mi yeşil mi, metal mi kağıt mı olacağı, ya da toplumsal muhasebenin başka hangi biçimde tutulacağı son derece ikincil bir mesele hale gelir" (CW28, 90).

Bu para analizi, bizi doğrudan krizlerin biçimsel olasılığının gösterilmesine götürür. Arz ve talebin olası orantısızlığı ve böylece üreticilerin metalarının değerini gerçekleştirememesi, zaten meta üretimine dayalı toplumun işareti olan alış ve satış işlemlerinin ayrılmasına içkindir, kriz *olasılığının* en soyut belirlenimi işte burada yatmaktadır. "Bu nedenle, aracı olarak paranın niteliği, değişimin iki eyleme ayrılması, kavramına uygun klasik ve tam gelişmiş dolaşımın temel koşullarının var olduğu yerler

dışında gerçekleşemeyecek olan kriz mikroplarını, en azından olasılıklarını zaten içinde barındırır (CW28,133).[79]

Para tartışması kriz meselesini çözmez, ama içersinde meselenin anlatılabileceği çerçeveyi oluşturur. Proudhon ve takipçilerinin iddia ettikleri gibi, kriz olasılığı meta üretiminin para ve sermaye dolaşımına tabi olmasına içkindir, fakat ikincisi temel değişim ilişkisinin "özgürlük ve eşitliği" üzerine dayatılmış yabancı bir güç değildir; çünkü para ve sermaye, kapitalist üretimi tetikleyen ve üretimle değişimin altında yatan itici gücü sağlayan değişim değerinin yalnızca farklı biçimleridir. Para ve sermayenin yabancılaşmış niteliği, zaten meta üretiminin toplumsal ilişkilerine özgü yabancılaşmanın gelişmiş biçiminden başka bir şey ifade etmez. Paranın ve metanın ayrılması, yalnızca değişimin temel biçimine içkin olan alma ve satmanın ayrılmasının bir ifadesidir. Fakat krizlerin biçimsel olasılığının gösterilmesinin ötesine geçip bunların zorunluluğunu ve somut biçimlerini anlamak, kapitalist üretim ve yeniden üretim dinamiklerinin daha yakından analizini yapmayı gerektirir ve bu da sermayenin ve onun altında yatan kapitalist üretimin toplumsal biçiminin analizini geliştirmek için paranın ötesine geçmek anlamına gelir.

Paradan Sermayeye Geçiş

'Tam gelişmiş dolaşım" basit olarak alış ve satışın ayrılmasıyla değil, ayrıca tüccarların maksadının kullanmak için değil kâr yapmak için meta edinmek olduğu uzmanlaşmış ticaret faaliyetinin ortaya çıkmasıyla da belli olur (CW28, 86, 134-5). Bu ise para kavramına bir başka boyut katar, çünkü para artık yalnızca değişim aracı olmayıp, tüccarın elinde "meta ticareti ve değişiminin sadece gerçekleşmesine hizmet ettiği kendi içinde bir amaç" haline gelmiştir, böylece para artık "dolaşımın dışında bağımsız bir varlığa sahip olur ve bu yeni belirlenim içersinde dolaşımın dışına çekil*ebilir*" (CW28, 137-8). Ancak, çekilme ola-

79 "M --- P ve P --- M uygunluğunun olmaması, kriz olasılığının ifade edildiği en soyut ve yüzeysel biçimdir" (Marx'tan Engels'e, 02.04.58, CW40, 302).

sılığı kriz olasılığına daha somut bir belirlenim sağlarken yine de böyle bir krizin niçin ortaya çıktığını açıklamaz.

Bu belirlenimde para, "dolaşımın dışında bağımsız bir varlığa sahiptir; onuna dışına adım atmıştır. ... Bu bakımdan onun *sermaye* olarak rolü zaten gizlidir". "Dolaşımla tüm ilişkilerden mahrum olan para, para değil, altın ya da gümüş, basit bir doğal nesne" olduğu için, bu bağımsızlık mutlak değildir. Bu belirlenimde para, dolaşımın sonucu olduğu kadar öncülüdür de. Onun bağımsızlığı, dolaşımla olan ilişkisinin kesilmesi değil onunla *olumsuz* ilişki kurmasıdır". Şayet para dolaşımdan çekilirse dolaşım durur, fakat biriken bu para dolaşıma geri de yollanabilir ki bu durumda rolünü sermaye biçiminde gerçekleştirir ve ücretli emekle ilişki kurar (CW28, 151-2).

Sermaye olarak para, "değişim değerlerinin yaratılmasıyla" ilgili bir "üretim aracı" haline gelir. Bu şekliyle para, daha evvelki bütün komünal üretim biçimlerini fesheder; para, kapitalist toplumsal ilişkilerin yıkıcı gücü değil, bu ilişkilerin gelişmesinin itici gücüdür. "Sadece *ücretli emeğin* mevcut olduğu yerlerde gelişkin bir üretim unsuru olarak var olabilmesi paranın kendi doğasına içkindir, onun içindir ki toplumsal düzeni feshetmekten uzaktır, aslında onun gelişiminin bir koşulu ve tüm üretici güçlerin gelişmesinin itici gücüdür. ... *Genel zenginliğin maddi temsilcisi* olarak, *bireyleşmiş değişim değeri* olarak para, genel emeğin, tüm bireylerin emeğinin *dolaysız* konusu, amacı ve ürünü olmak zorundadır. Emek doğrudan değişim değeri, yani para yaratmak zorundadır. Dolayısıyla *ücretli emek* olmak zorundadır. ... Bu yüzden, bir yanda *ücretli emek*, diğer yandaysa *sermaye* yalnızca gelişkin değişim değerinin ve onun vücut bulmuş hali olarak paranın farklı biçimleridir" (CW28, 152, 156, 158).

Parayla dolaşım arasındaki ilişkinin analizi, Marx'ı doğrudan doğruya sermaye sorununa, özel olarak da ilk kez *Grundrisse*'de sistematik olarak anlattığı artı değerin kaynağı sorununa götürmüştür.

Marx 1844'ten beri, Ricardo'nun emek değer teorisi ve kendisinin yabancılaşmış emek analizi temelinde, kârın kaynağının

işçinin artı emeği olduğu konusunda netti, ancak kapitalistin bu artı emeğe el koymayı nasıl becerdiğini tam olarak hiç incelememişti. Özellikle de Marx, sömürünün kaynağını meta üretimine özgü toplumsal ilişkilerde değil bankerlerin para tekelini ellerinde bulundurmasında gören Bastiat ve Proudhon'un yanılsamalarının temelini sağlayan eşit ve özgür değişim fikri ile işçinin sömürülmesi fikrinin nasıl uzlaştırılabildiğini tam olarak hiç göstermemişti.

Bu paradoksu çözmenin anahtarı, Marx'ın küçük meta üreticisi tarafından satılan *emek ürünü* ile ücretli emekçinin sattığı *emek kapasitesi* arasında ayırım yaparak ilk kez *Grundrisse*'de ifade ettiği emek gücü kavramıydı (CW28, 197). Kârın kaynağı, işçinin kendisine gerekli geçim araçlarının yeniden üretimi için yeterli olan zamanın ötesinde çalışmaya zorlandığı zamanda bulunmaktadır. Bu artı emek zaman, satılması kapitalistin kâr, rant ve faizin yalnızca bileşen parçalarını oluşturduğu artı değerini gerçekleştiren meta kitlesi içersine gömülüdür. Marx, artı değer teorisini geliştirerek, artık yalnızca Proudhon'la değil bir bütün olarak ekonomi politikle hesaplaşabileceğine inanıyordu.[80]

Sermayenin Kendini Genişletmesi ve Aşırı Üretim

Artı değer teorisi, Marx'ı hemen kapitalizmin itici gücünün sermayenin artı değere doymayan iştahı olduğunu tespit etmeye yönelttiği için, kapitalist birikimin kriz eğilimlerine dair kavrayışımız açısından doğrudan içerimlere sahiptir. Ricardo üretici güçlerin gelişmesini kapitalist üretim tarzının ayırt edici özelliği olarak tanımlamış, fakat bunu artı değer üretimi olarak kapitalist üretimin toplumsal biçimi ile ilişkilendirmemiş ve böylece üretici güçleri sınırsız geliştirme eğilimiyle üretici güçlerin gelişmesinin kârlılık sınırları içersinde kısıtlanması arasında kapitalist üretime içkin olan temel çelişkiyi anlayamamıştı (CW28,

80 Marx, 16 Ocak 1858'de elyazmasının bu bölümünün ortasındayken Engels'e şöyle yazar: "Gece çalışmalarımın dozunu kaçırmış durumdayım ... Bu arada çok güzel argümanlar keşfediyorum. Mesela şimdiye kadar ileri sürülen kâr teorisini tamamen bir yıktım" (CW40, 249).

277). *Grundrisse*'nin geri kalanının altında yatan temayı sağlayan ve gelişmesi kapitalist birikimin kriz eğilimlerini açıklayan şey, bu çelişkinin izahıdır.

Daha da fazla artı değere el koyma güdüsü içersindeki sermaye, kendi genişlemesinin önündeki tüm engellerin üstesinden gelmeye çalışır ve bu da onu aşırı meta üretimine içkin eğilimi arttırarak üretimi sınırsızca genişletmeye yönlendirir. Bu, kapitalizmin olumsal bir özelliği değildir, "sermaye kavramının tam gelişmesinden" ve "burjuva üretiminin bütün çelişkilerini ve ayrıca bu ilişkinin kendisine dar gelen sınırlarını ortaya çıkarmak" için "[kapitalist] ilişkinin temel öncülünün açıkça anlaşılması"ndan türer (CW28, 256).

"Sermaye, zenginliğin genel biçimini – parayı – temsil ettiği için, kendi sınırlarını aşmak yönünde sınırsız ve ölçüsüz bir dürtüye sahiptir. Her sınır onun için bir engeldir ve öyle de olmalıdır. Yoksa sermaye, sermaye olmaktan, kendisini yeniden üreten para olmaktan çıkar. Eğer belli bir sınır onun için engel olan değil de, kendisini zorlanmadan sınırlayabileceği bir sınır olsaydı, sermaye kendisini değişim değerinden kullanım değerine, genel zenginlik biçiminden onun belli bir özüne indirgemiş olurdu. Sermaye bu haliyle belli bir artı değer üretir, çünkü birden bire sınırsız bir artı değer yaratamaz; fakat daha fazla artı değer yaratmanın daimi güdüsü budur. Artı değerin sürekli üstesinden gelmeye çalıştığı ve sürekli ötesine gitmeye çalıştığı niceliksel sınırı, sermayeye yalnızca doğal bir engel, bir zorunluluk olarak görünür" (CW28, 259-60). Gerekli emek zamanı en aza indirerek nispi artı değer üretimini artırma çabası içersinde, bütün bu engellerin üstesinden gelme çabası üretici güçleri sınırsızca geliştirme eğilimi olarak ortaya çıkar.[81]

Kapitalist artı değer için duyulan iştah, ancak üretici güçlerin sürekli gelişimiyle karşılanabilir. Yeni üretim yöntemlerinin getirilişi, emek gücünün değerini düşürerek ve işgününün ürününde kapitalistin artı değer olarak el koyabileceği kısmın oranını arttırarak, işçilerin geçim araçlarının üretim maliyetini

81 Marx gerekli emek ve nispi artı değer kavramlarını ilk kez burada kullanır.

azaltır. Bu yüzden artı değer güdüsü, işçilerin geçimi için gerekli emek zamanını en aza indirmek üzere üretici güçleri sınırsızca geliştirme güdüsüdür. "Sonsuz bir zenginleşme güdüsü olarak sermaye, emeğin üretici güçlerinin sınırsızca genişlemesi için çabalar ve bunları var eder" (CW28, 266).

Metalar ilk önce değerin vücut bulmuş hali olarak paraya çevrilmek ve paraya çevrilmek için de pazar bulmak zorunda oldukları için, büyüyen bir meta yığınının üretilmesi, kendi başına, büyüyen bir artı değer kitlesine el konulmasına yeterli temeli sağlamaz. Üretilen artı değeri gerçekleştirme zorunluluğu, kapitaliste pazarın sınırlı alanının koyduğu engel olarak görünür.

Kapitalist üretim süreci, aynı anda hem kullanım değerlerinin üretildiği bir emek süreci hem de bir değer toplamının daha büyük bir para toplamına dönüşmek üzere para biçiminde konduğu bir değerlenme sürecidir. Fakat ilk durumda genişleyen sermaye ancak meta yığını olarak var olur ve bu yüzden "yalnızca belli bir para toplamı biçiminde fikir olarak ve yalnızca değişimde *gerçekleştirilebilecek* şekilde mevcuttur". Bu anlamda "sermayenin değerlenme *süreci* ...aynı zamanda onun değersizleşme süreci, tedavülden kalkması olarak görünür" (CW28, 328-9) çünkü "sürecin ürünü doğrudan biçiminde *değer* değildir, bu şekilde değerlenmek için önce dolaşıma yeniden girmesi gerekir ... Genelde *meta* olarak sermaye, artık genelde metanın kaderini paylaşır; para karşılığında değişilip değişilmeyeceği, *fiyatının* gerçekleştirilip gerçekleştirilmeyeceği şansa bağlı hale gelir" (CW28, 330-1).[82]

Artı değer üretiminin önündeki engeller, bizzat üretim sürecinin içinde yatar ve en azından ilkesel olarak, sadece kapitalistin gerekli üretim araçlarına ve bunları eline vereceği emek gücüne sahip olması halinde o süreç içersinde aşılabilirler. Fakat üretilen metanın satılması yoluyla artı değerin gerçekleştirilmesinin za-

82 Marx genelde fiyatının gerçekleştirilmeyeceğini, çünkü üretim maliyetlerinin sürekli düştüğünü, bu yüzden de "yeniden üretilebileceği üretim maliyetlerinin düşmesiyle, mevcut sermayenin bir kısmının sürekli değer yitireceğini belirtir" (CW28, 329).

manı gelince, sermaye dışsal bir engelle karşılaşır. "Üretim süreci içinde değerlenme, artı emek üretimiyle tamamen özdeş görünüyordu... ve dolayısıyla bu sürecin içinde kısmen önvarsayılan kısmen de vazedilmiş bulunanlar dışında herhangi bir sınırı yokmuş gibi görünüyordu, bununla birlikte bu sınırlar bu süreç içinde daima aşılacak *engeller* olarak vazedilmişti. Ne var ki şimdi sürecin *dışında* yatan engeller ortaya çıkar." (CW28, 331)

Bu bizi, aşırı üretim eğilimi analizinin anahtarı olan üretim büyümesiyle pazarın büyümesi arasındaki ilişkiye dair temel soruya götürür. Tartışma konusu olan şey, Proudhon ve para reformcularının inandığı gibi yalnızca ürünü satın alacak paranın mevcudiyeti değil, artan ürün için etkin bir talebin varlığıdır. Marx ilk çalışmalarında aşırı üretim eğilimi olduğunu ileri sürmüşse bile, kapitalist üretimin erişimindeki pazarları tüketeceğini kabul ederek bu eğilimi yalnızca üretim tarafından analiz etmiştir. Fakat üretim büyümesinin kendisi pazarı büyüttüğü için pazarın büyüklüğü basitçe veri olarak alınamaz. Ekonomi politiğin temel yasalarından biri olan "Say'in Piyasalar Yasası"na göre genel aşırı üretim imkansızdır, çünkü her satış buna karşılık gelen bir satın almaya yol açtığı için "arz kendi talebini yaratır". Eğer Marx bir aşırı üretim eğilimi kuracaksa, Say'in Yasası'na karşı çıkmalıdır.

Üretim ve Gerçekleşme

Marx analizine belli bir kapitalistin karşılaştığı, artan üründe içerilmiş olan artı değerin, bütün diğer kapitalistler ve işçiler tarafında olduğu varsayılan sabit talep seviyesiyle ilişkili olarak gerçekleştirilmesi sorunuyla başlar.

Eğer meta değişim değeri olarak satılacaksa bir kullanım değeri, bir tüketim nesnesi olmak zorundadır. [Rastlayacağı] "ilk engel bu nedenle *tüketimin* kendisi - ona olan *taleptir*" ve bu talep "talep edilen meta için değişim eyleminde verilecek para" ile desteklenen efektif bir talep olmak zorundadır. Fakat henüz talepte hiçbir artış olmasa bile, üretim şimdi üretilen artı değer ölçüsünde artmıştır. Bu durum sermayenin değerlenmesinin önünde ikinci bir engel yaratır, "çünkü sermaye üretim

süreci içersinde yeni bir değer üretmişken, dolaşım başlangıçta belli bir hacme sahip olan sabit bir büyüklük olarak önvarsayılır, aslında [üretilen yeni değer] karşılığında bir eşdeğer olamazmış gibi görünür" (CW28, 332).

Kapitalist yeniden üretim bir engelle karşılaşır, çünkü "eğer süreç yenilenecekse tüm üretim paraya çevrilmek zorundadır". Meta değişiminin özelliği olan alım ve satımın ayrılmasındaki biçimsel bir çelişki olarak ortaya çıkan ve değer olarak meta ile kullanım değeri olarak meta arasındaki çelişki, artık sermayenin üstesinden gelmesi gereken önemli bir engel haline gelmiştir. "Bunlar, basit, objektif ve tarafsız bir incelemeden kaçamayan çelişkilerdir. Bunların sermayeye dayalı üretimde nasıl sürekli aşıldığı, yine de nasıl sürekli yeniden üretildiği ve ancak zorla aşılabildiği geldiği (gerçi bir noktaya kadar bu üstünlük sadece kolaylaştırıcı bir düzenleme olarak görünür) başka bir sorudur. Şu an için önemli olan bu çelişkilerin varlığına dikkat etmektir. ... [Basit meta] dolaşımının bütün çelişkileri yeni bir biçimde tekrar canlanır ... Ama bu sefer çelişki artık *sadece biçimsel bir farklılık* olarak konulmaz" (CW28, 333).

Metanın para eşdeğeri, ne gökten zembille iner ne de banker tarafından yaratılır. Bu eşdeğer yalnızca, kapitalist üretimin başka bir yerde de gerçekleşmesiyle, metalarda ilkinin karşılığında değiştirilebilecek cisimleşmiş bir artı değer üretmesi halinde var olabilir. Bu nedenle, artan üretim için bir tüketiciye duyulan ihtiyacın ardında, faaliyeti talep artışını teşvik edecek olan bir başka kapitalist üreticiye duyulan ihtiyaç yatar. Eğer basitçe dolaşımdaki para toplamına bir ilave değilse ve üretilen altın miktarındaki gerçek artışa karşılık geliyorsa, gerekli eşdeğer ilk önce para biçiminde ortaya çıkar, çünkü gerekli olan "dolaşım aracı olarak değil para olarak para"dır ... "Bir noktada üretilen *artı değer bir başka* noktada karşılığında değiştirilebileceği artı değer üretimini gerektirir. Başlangıçta daha fazla altın ve gümüş, daha fazla para üretilmesi yeterli olacaktır", (CW28, 334) ki bu durumda büyüyen sermaye sadece para biçiminde tutulacaktır. Fakat daha genel olarak, gereken şey sistemdeki diğer noktalardaki üretim artışıdır. Dolayısıyla ar-

tan ürünün emilmesi için gereken büyüyen pazarın arkasında kapitalist üretimin sistematik büyümesi yatar.

> "Bu nedenle sermayeye dayalı üretimin koşulu, ister dolaşım alanı doğrudan genişletilsin ya da ister bu alanın içersinde daha fazla nokta *üretim noktası haline getirilsin, sürekli büyüyen bir dolaşım alanının üretilmesidir.* Dolaşım ilk başta belli bir büyüklük olarak ortaya çıkmış olsa bile, burada üretimin kendisi sayesinde büyüyen hareketli bir şey olarak görünür. Bunun ışığında, dolaşımın kendisi zaten üretimin bir uğrağı olarak görünür." (CW28, 334)

Ürün için bir pazarın varlığı belli bir kapitalistin kontrolünün dışında olsa bile, kapitalist üretimin büyümesinden başka bir şey olmayan pazar, kapitalist üretimin büyümesiyle eş zamanlı olarak büyüdüğü için, pazarın dışsal bir engel oluşturmadığını artık görebiliriz. "Genel sermaye kavramı" üretim ve dolaşımın her ikisini de kapsar, çünkü bu kavram " belli koşullara ve görünmekte olduğu gibi dışsal koşullara *doğrudan* değil ama bir *süreç olarak bağlı olan* üretim ve değerlenmenin *bu birliği*"dir. (CW28, 334)

Sermaye kendi suretinde dünya pazarını yarattığı için, pazarı genişletme eğilimi üretimi sınırsızca genişletme eğiliminin yanında gelişir. "*Dünya pazarı* yaratma eğilimi, doğrudan sermaye kavramının kendisine içkindir. Her sınır aşılacak bir engel olarak görünür, ... bu yüzden sermaye (1) dolaşım alanını sürekli genişletme; (2) bunu bütün noktalarda sermaye tarafından yürütülen üretime dönüştürme eğilimi taşır".[83] Üretkenliği arttırma temelinde nispi artı değer üretimi, "birincisi mevcut tüketimde niteliksel artışa, ikincisi, mevcut olanların daha geniş bir alana yayılmasıyla yeni ihtiyaçların yaratılmasına; *üçüncüsü* de *yeni* ihtiyaçlar üretilmesine ve yeni kullanım değerlerinin keşfedilmesine ve yara-

83 "Dünya piyasası da aynı şekilde hem bütünlüğün önvarsayımı ve hem de onun taşıyıcısıdır. O zaman krizler, bu önvarsayımın ve ötesinin genel göstergesi ve yeni bir tarihsel biçimin benimsenmesinin itici gücüdür." (CW28, 160).

tılmasına", böylece yeni üretim dallarının ortaya çıkmasıyla işbölümünün gelişmesine yol açar (CW28, 334-5).

> "Sermayeye dayalı üretim bir tarafta evrensel endüstriyi, yani artı emeği, değer yaratan emeği üretirken, öte yandan da doğal ve insani niteliklerin sömürülmesinin evrensel sistemini, taşıyıcısı tüm fiziksel ve ruhsal nitelikler kadar bilimin kendisi olan evrensel fayda sistemini üretir ve bu koşullar altında, bu toplumsal üretim ve değişim çemberi dışındaki hiçbir şey *kendinde daha üstün* bir şey olarak, kendinde bir amaç olarak görünmez. O yüzden, burjuva toplumunu ve de doğanın ve toplumsal bağın kendisinin toplumun üyeleri tarafından evrensel olarak mülk edinilmesini yaratan sadece sermayedir. Sermayenin büyük uygarlaştırıcı gücü, kendisiyle kıyaslandığında daha önceki tüm toplum aşamaların sadece insanlığın *yerel gelişmeleri* ve *doğa putperestliği* olarak göründüğü bir toplum aşamasını üretmesi bundan ileri gelir." (CW28, 336-7)

Marx'ın Kriz Teorisi: Tek mi Yoksa Üç Teori mi?

Tartışma, üretimle artı değerin gerçekleşmesi arasında var olan ve kapitaliste ürünü için sınırlı pazar engeli biçiminde görünen temel çelişki öne sürülerek başlamıştı. Oysa Marx, sermayenin bütün bu sınırları aşılacak engellerden başka bir şey olarak görmediğini de iddia etmiştir. Artı ürünün gerçekleşme koşulları, kapitalist üretimin daha da genişlemesinin koşullarıdır ve kapitalist üretim tarzının yoğun ve yaygın gelişimi sayesinde oluşturulur: bir taraftan nispi artı değer üretimiyle, diğer taraftan da dünya pazarının gelişmesiyle. Artık sermayenin ilerlemesinin önündeki tüm engelleri ve onu sınırsızca ileri iten temel çelişkisini yok edebileceği yolları keşfetmiş görünüyoruz.

Bununla birlikte, sermayenin ilerlemesinin karşısına çıkan engelleri öncelikle dünya piyasasının gelişmesiyle yıkabileceği gerçeği, zorunlu olarak böyle yapacağı anlamına gelmez. "Sermayenin bu türden her sınırı *ideal olarak* zaten aşması gereken bir engel olarak koyması gerçeğinden, hiç de sermayenin bunu *gerçekten* aşmak zorunda olduğu çıkmaz" (CW28, 337). Sermaye çelişkili kalır. Onun dinamizmi çelişkiyi askıya alabilir, ama asla çözemez. Mesele, kapitalizmin ne sınırsızca gelişebilmesi ne de sabit sınırlarla karşılaşması değil, "canlı bir çelişki" olmasıdır. O nedenle bu

çelişkinin her iki yanının da görülmesi elzemdir. Yalnızca kapitalist üretimin büyümesine bakan ve dolaşımın önündeki engelleri görmezden gelen Ricardo, en iyi kapitalizmin olumlu tarafını görebilmişken, tüketimin önündeki engeli vurgulayan Sismondi sermayeye dayalı üretimin olumsuz tarafını daha iyi kavrayabilmişti. Yine de, iki taraf birbirinden ayrılamaz.

Şimdiye kadar Marx, kapitalist üretimin çelişkili karakterini yalnızca en soyut biçimde belirtmiştir. Şimdi ortaya çıkan soruysa, belki de kapitalist birikimin kriz eğilimlerine özgü belirlenimlerini tespit etmek için bu çelişkinin daha somut olarak belirtilip belirtilemeyeceği ya da krizlerin çıkışını tamamen rastlantısal, içsel zorunluluğu olmayan olumsal birikim aksamalarının sonucu olarak kabul etmemizin gerekip gerekmediğidir.

Tartışmanın seyri ilerledikçe, Marx'ın metinlerinin yorumlanmasının son derece zorlaşması tam da bu noktada ortaya çıkar. Görmüş olduğumuz gibi, Marksist gelenek içersinde, çelişkinin altında son derece farklı belirlenimlerin yattığını iddia eden üç ayrı kriz teorisi ortaya atılmıştır. Bunlar, İkinci Enternasyonal Marksizmi'ne hakim olan eksik tüketimci teori, yirminci asrın başlarında popüler olan orantısızlık teorileri ve krizleri kâr oranının düşme eğilimiyle ilişkilendirerek çağdaş Marksizme hakim olan teorilerdir. Genel olarak bu teoriler, birbirini dışlayan teoriler olarak kabul edilmiş ve en sert teorik ve politik ihtilafların odağı olmuşlardır. Fakat Marx'ın daha sonraki çalışmalarında olduğu gibi *Grundrisse*'de de, Marx bunların birbirleriyle tutarsız olduğunu kabul ettiğini belirtmemiş olsa bile, bu üç teorinin hepsini açıkça bir arada buluruz. Bu sadece, Marx'ın kuramcılığının gelişmemiş karakterinin mi, bu meseleleri tartışırken düştüğü kesin kafa karışıklığının mı, yoksa birbirleriyle aynı anda var olan ve gelişmeye devam eden bir argümanın birbirini izleyen aşamalarının mı göstergesidir? Yoksa farklı kriz teorileri bir tür birliğe mi sahiptir? Eğer birliğe sahipseler, hepsi aynı statüye mi sahiptirler, yoksa birbirleriyle bir çeşit hiyerarşik ilişki içinde midirler? Yoksa yorumlar o kadar yanlış mıdır ki, görünüşe rağmen Marx tutarlı bir kriz teorisine sahiptir?

Göreceğimiz gibi bütün bu yorumlarda bir doğruluk unsuru vardır. Marx'ın kuramcılığının gelişmemiş ve tartışmasının

çoğunlukla tutarsız ve karışık olduğu şüphe götürmez. Farklı metinlerde değişen vurgularla düşüncesinde bir miktar gelişme vardır. Onun kriz teorisi, kuşkusuz eksik tüketimci, orantısızlık ve düşen kâr oranı teorilerinden unsurlar içerir, fakat üçünün bir karışımı ya da eklektik bir bileşimi değildir. Tartışmalarını baştan sona kat eden kavramsal bir birlik ve tutarlılık vardır.

Bu tutarlılık en çok *Grundrisse*'de yürüttüğü tartışmada barizdir. Bu, *Grundrisse*'nin Marx'ın sonraki çalışmalarının kavramsal temellerini geliştirdiği metin olmasından değil, daha sonraki çalışmalarında yürüttüğü tartışma daha parçalıyken, *Grundrisse*'de nispeten az sayıda kesintiyle tek bir argümanın peşinden giderek yoğun ve tek bir patlama içinde yazdığı bir metin olmasındandır. Sonraki bölümlerde *Grundrisse* tartışmasında Marx'ın teorisinin tutarlılığını ortaya koymaya çalışacağım ve Marx'ın daha sonraki çalışmalarından çıkan farklı teorilerin düşünsel izlerini takip edeceğim.

Daha önceki çalışmalarında olduğu gibi Marx, *Grundrisse*'de de, soyut kriz eğilimini genellikle aşırı meta üretimini pazarın sınırlı gelişmesiyle ilişkilendirerek belirgin biçimde eksik tüketimci terimlerle ifade eder. Bununla birlikte, konuyu daha somut biçimde tartışmaya başladığı andan itibaren, problemi yukarda gördüğümüz gibi orantısız üretim terimlerini kullanarak formülleştirir ve bu da onu daha sonraki el yazmalarında tekrar tekrar döndüğü bir tema olan orantısızlıkla genel aşırı üretim arasındaki ilişki sorunuyla enine boyuna boğuşmaya yönlendirir. Son olarak, Marx'ın dikkatini klasik ekonomi politiğin eskiden beri uğraştığı kâr oranının düşme eğilimi ile ilişkili somut yasaya ilk kez çevirmesi yine *Grundrisse*'de olur. Kâr oranının düşme eğilimi ile ilişkili somut yasa, dönemsel krizler için bir açıklama sunmaz, ama daha düşük bir genel kâr oranı, krizleri daha olası ve daha yıkıcı kılar.

Orantısız Üretim ve Genel Aşırı Üretim

Ekonomi politik, orantısız üretim olasılığını özellikle kötü hasat ya da savaş yüzünden ticaretin kesilmesi gibi önceden görülemeyecek olayların sonucu olarak kabul etmiştir. Ancak ekonomi

politikçiler, arz kıtlığında meta fiyatlarındaki artışın ve arzı fazla olanların fiyatlarındaki düşüşün, bu dengesizliği düzeltmek üzere sermayenin, fiyatları düşük meta üreten dallardan fiyatları yüksek meta üretimi dallarına hareket etmesini teşvik edeceği için, bu tür orantısızlıkların rekabet yoluyla kolayca düzeltilebileceğine inanmışlardır. Diğer taraftan ekonomi politik genel aşırı üretim olasılığını Say yasası temelinde reddetmiştir. Bizim bakış açımızdan sorun şudur: Genel aşırı üretim orantısızlıktan ayrı bir olgu olarak olası mıdır ya da bu ikisi bir ve aynı şey midir?

"*Aşırı-üretimin* sermayeye dayalı üretimde mümkün ve gerekli olup olmadığı hakkındaki tüm tartışma, sermayenin üretimde değerlenmesinin, değerlenişini doğrudan dolaşımda ortaya koyup koymadığı ile ilgilidir ... Ortodoks ekonomik bakış açısından belli bir anda *genel aşırı üretim* gerçeğini inkar etmek için" sadece arz ve talebin özdeşliğini ve böylece gerekli arz talep uygunluğunu ileri sürmek üzere Say'in yasasına dayanarak "yapılan teşebbüsler aslında çocukçadır" (CW28, 337-8).

Fakat Marx, Say yasası tartışmasının çok karmaşık olduğunu iddia eder. Arz ve talebin özdeşliği, arz edilen ve talep nesnesi olan metaların özdeş değeri anlamında kurulur. Ancak bu özdeşlik tamamen nominaldir, çünkü meta değer olarak ancak "*para* karşılığında değişilmek sayesinde gerçekleştirilebilir ve para karşılığında değişilen bir nesne olarak kendi *kullanım değerine* bağlıdır; buna karşılık kullanım değeri olarak da ... ona olan talebe bağlıdır" (CW28, 338), ki bu da onun değerine değil ona olan ihtiyaca bağlıdır ve metanın arzı hiçbir şekilde ona olan ihtiyacı yaratamaz. Her satış satıcıya daha sonra onunla alım yapmak için para temin eder, ama satıcı o alımı yapmak zorunda değildir ve eğer ihtiyacı olan belli metalar mevcut değilse alımı yapamayacaktır.

İktisatçılar bunun, aşırı üretimin değil yalnızca bazı metalardan çok fazla bazılarından ise çok az üretildiği, sadece piyasanın normal işleyişiyle düzeltilebilecek bir orantısızlık olan ve üretimin orantısızlığını gösteren bir arz ve talep dengesizliği olduğunu iddia ederler. Marx ise bunun paranın sermayenin yeniden üretiminde ve meta dolaşımında üstlendiği aracılık rolünü göz ardı etmek

demek olduğunu iddia eder. Ricardo metaların kendi değerlerine karşılık fiyatlardan değişildiğini önvarsayar, öyle ki "böylece değişimin kendisi tamamen boş verilebilir. Ürün olarak ortaya konmuş sermaye, Ricardo'ya göre sadece değişim eylemine biçim, hem de formel biçim ekleyen *kendinde* bir değişim değeridir". Eğer değer eşitliği zaten önvarsayılıyorsa, o zaman orantılılık bu değerin gömülü olduğu somut kullanım değerleriyle ilgilidir. "*Değişim* biçimi altında, her değer vb. tamamen *nominaldir*; sadece *oran* biçiminde gerçektir. Büyük bir *maddi çeşitlilik* üretmedikçe tüm değişim *nominaldir*" (CW28, 258).

Sorun sadece kullanım değerlerinin uygun olmayan arzı değil, kullanım değerlerini değere dönüştürme yeteneksizliğidir. "Burada unutulan şey, üreten sermayenin belli bir kullanım değeri değil, kendisi için *değer*, yani para – dolaşım aracı rolündeki değil genel zenginlik biçimi olarak ya da bir bakımdan sermayenin gerçekleşme biçimi olarak diğer bakımdan da başlangıçtaki hareketsiz haline dönen para – talep etmesi olgusudur" (CW28, 339). Problem, ne yetersiz değer üretimi meselesidir, ne de yetersiz kullanım değerleri üretimi problemidir. Bu, değer ve kullanım değeri arasında, kullanım değerlerinin ancak sermayenin değerlenmesine yönelik bir araç olarak üretildiği kapitalist toplumsal üretim biçimine içkin temel çelişkinin ifadesidir. Kapitalist, metayı kullanım değeri olarak değil sermayesini büyütmenin aracı olarak satın almanın peşindedir. Eğer üretim araçlarını ve emek gücünü kârlı bir şekilde istihdam etmeyi öngöremezse, sermayesini sadece para biçiminde tutacak, böylece de dolaşımı sekteye uğratacak ve potansiyel olarak kriz başlatacaktır.

Bir kez bu çelişkiyi kabullendiğimizde orantısızlığın neden yalnızca üretim dengesizliği olarak değil aşırı üretim olarak ortaya çıktığını görebiliriz. Aşırı üretim ihtiyaca ilişkili olarak değil, değerlenmeye ilişkili olarak ortaya çıkar. Belli metaların aşırı üretiminin diğer metaların eksikliği olarak değil para eksikliği olarak ortaya çıkması bundandır. Fakat o zaman "çok *az para* üretildiği iddiası, üretimin değerlenmeyle çakışmadığı iddiasıyla eşanlamlıdır, dolayısıyla sonuç *aşırı üretim* olur... para hokkabazlarının (Proudhon, vb.nin de) paranın kıymeti yüzünden,

dolaşım aracı eksikliği olduğu ve suni olarak daha fazla paranın yaratılması gerektiği yanılsaması bundandır." (CW28, 339)

Orantısızlığın *zorunlu olarak* krize yol açması için bir neden yoktur, çünkü arz ve talep etkileşiminin dengesizliği düzeltebilmesi, Ricardo'nun umduğu gibi kesinlikle mümkündür. "Üretimin kendisi üretim maliyetleriyle düzenlendiğinden, o kendi kendisini düzenler. Eğer üretimin belli bir dalı kendisini değerlendirmezse sermaye bir dereceye kadar bundan çekilir ve gerekli olduğu başka dallara kayar". Buna karşılık Marx iki argüman öne sürer.

Birincisi, genel bir krizde sorun, sermayenin herhangi bir üretim dalında daha kârlı olması değil, üretimin tüm dallarında kârsız görünmesidir, bu yüzden "genel bir aşırı üretim krizinde çelişki, üretken sermayenin farklı türleri arasında değil sanayi ve borç sermayesi arasında, üretim sürecine doğrudan karışan sermayeyle bu sürecin dışında bağımsız para olarak görünen sermaye arasındadır" (CW28, 340).

İkincisi, sermaye birikiminin temelindeki eğilim tüm engelleri, böylelikle de orantıları aşmaktır, öyle ki arz ve talep etkisi altındaki yeniden bölüşüm ancak ikincil bir karşı eğilim olabilir. "Dengeleme gerekliliğinin kendisi dengesizliği, uyumsuzluğu ve buradan da çelişkiyi *önvarsayar*, ... kendisini doğru orantılarla dağıtmak sermayenin eğilimiyse, doğru orantının ötesine götürmek de aynı şekilde onun zorunlu eğilimidir çünkü o artı emek, artı verimlilik, artı tüketim, vs. için sınırsızca çabalar." (CW28, 340)[84]

Rekabet ve Orantısızlık

Orantısızlık sadece bir rastlantı değildir. Orantılı engelleri sürekli aşma eğilimini sermayeye rekabet dayatır. "*Rekabette* sermayenin bu içkin eğilimi, kendisine *diğer* sermaye tarafından dayatılan ve onu sürekli bir "*marş, marş*"la doğru orantının öte-

84 Görmüş olduğumuz gibi bu, Engels'in ve Marx'ın ilk ekonomi yazılarında sundukları bir argümandır. Marx bu hususu *Kapital*'de tekrar etmiştir. "Çeşitli üretim alanlarının sürekli dengelenme eğilimi, ancak bu dengenin sürekli bozulmasına karşı bir tepki şeklinde işler." (KI, 356)

sine götüren bir zorlama olarak ortaya çıkar. Bay *Wakefield*'in Smith hakkındaki yorumunda haklı olarak burun kıvırdığı gibi, hakkında ne kadar çok gevezelik etseler de ve sermayeye dayalı tüm burjuva üretiminin temeli olsa da serbest rekabet *hiçbir zaman* ekonomi politikçiler tarafından analiz edilmiş değildir".

İktisatçılar, rekabete sadece tekelciliğin reddi olarak bakarlar, ama kapitalist gelişmeye içkin eğilimleri tekil sermayelere dışsal bir güç şeklinde dayatan bir biçim olarak onun pozitif önemini asla ele almazlar. "Kavramsal olarak *rekabet*, esas karakteri birçok sermayenin birbirleri üzerindeki karşılıklı eylemi olarak ortaya çıkan ve gerçekleşen *sermayenin içsel doğasından*; dışsal gereklilik olarak gerçekleşen içsel eğilimden başka bir şey değildir. (Sermaye, pek çok sermaye olarak var olur ve ancak böyle var olabilir; dolayısıyla sermayenin niteliği pek çok sermayenin birbirleri üzerindeki karşılıklı eylemi olarak görünür.) Değişim ilişkisine girdiği öteki sermayelerle karşı karşıya kalmayan *evrensel bir sermaye* ... olanaksızdır. Kapitalistlerin karşılıklı tepkileri, gerçekleşmiş değişim değeri olarak sermayede zaten mevcuttur" (CW28, 350).[85]

Rekabet, kapitalist üretimi arz ve talep baskısıyla orantısal sınırlar içersinde tutar. Fakat bu sadece, üretim için gerekli emek zamanı azaltmak için üretici güçleri geliştirme baskısı

85 Marx bu temel noktayı söz edilen el yazmalarında defalarca tekrarlar. Sermayelerin kendi aralarındaki rekabeti, "sermaye yasalarının ancak onun içersinde gerçekleştiği sermayelerin gerçek hareketidir. Bu yasalar aslında bu hareketin genel ilişkilerinden başka bir şey değildir, sonuçları bir yanda eğilimi diğer yandadır" (CW33, 72). "Sermayelerin rekabeti, sermayeye yani kapitalist üretime özgü yasaların gerçekleşmesinden başka bir şey değildir, burada her sermaye diğerinin karşısına bu yasaların uygulayıcısı olarak çıkar, bireysel sermayeler içsel doğalarına göre birbirlerine yönelttikleri dışsal zorlamaya dayanmak için içsel doğalarını getirirler. Fakat rekabette sermayenin, kapitalist üretimin içkin yasaları sermayelerin birbirleri üzerindeki mekanik etkilerinin sonucu olarak, yani ters çevrilmiş ve baş aşağı ortaya çıkar. Etki sebep olarak görüldüğü gibi tersine çevrilen biçim orijinal gibi görünür, vb. Kaba ekonomi politik bu nedenle anlamadığı her şeyi rekabetten açıklar, örn. olguyu en yüzeysel biçiminde belirtmek onun için olgunun yasalarını bilmek anlamına gelir." (CW33, 102)

altında, rekabetin kapitalist üretimi sürekli bu sınırların ötesine götürmek zorunda olması yüzünden böyledir. "Sermaye, orantılı üretimin sürekli aşılması olduğu kadar sürekli olarak bunun konmasıdır. Mevcut oranlar, artı değerlerin yaratılması ve üretici güçlerin artması yoluyla sürekli aşılmak zorundadır. Ancak üretimin *aniden, aynı anda* ve *aynı oranlarda* büyümesini talep etmek, sermayeye, sermayenin kendisinden kaynaklanan bir şeye hiçbir şekilde uymayan dış talepler dayatmaktır. Gerçekten de üretimin bir dalında belli bir orantıdan ayrılmak, bütün diğer dalları bu orantının dışına, üstelik eşit olmayan oranlarda çıkartır" (CW28, 340-1). Üretimin bir dalı pazar sınırlarının ötesinde büyürse bu tamamlayıcı dalların gelişimini kendi açılarından aşırı üretim yapacak şekilde teşvik eder, öyle ki orantısızlık üretimin bir dalıyla sınırlanmaz, tersine genelleşir.

Orantısızlık ve rekabet yoluyla orantılılığın yeniden dayatılması eğilimlerinin karşılıklı etkileşiminde, orantının gerçekten kurulup kurulmamasının bir rastlantı sorunu olduğu görülür. "Şimdiye kadar değerlenme sürecinde elimizde olan şey, yalnızca tekil uğrakların birbirlerine karşı kayıtsızlığıdır ki, bunlar içsel olarak birbirlerini belirlerler ve dışsal olarak da birbirlerini ararlar, fakat birbirlerini bulabilir, dengeleyebilir, birbirlerine denk düşebilir ya da birbirlerini bulamaz, dengeleyemez ve birbirlerine denk düşemezler. Birbirine bağlı uğrakların zorunlu içsel bağlantısı ve bunların karşılıklı olarak kayıtsız ve bağımsız mevcudiyeti zaten çelişkilerin temelidir" (CW28, 340).

Şimdiye kadarki tartışmayı özetlersek, Marx'ın, her kapitalist artan ölçekte yeni üretim yöntemleri getirerek kârını arttırmaya çalıştığı için, rekabet baskısı altında pazarın sınırlarına bakılmaksızın, üretici güçlerin geliştirilmesi yönünde kapitalist üretim tarzına içkin bir eğilim olduğunu tespit ettiğini söyleyebiliriz. Herhangi bir daldaki üretimin gelişme uğrağı, ürüne olan taleple değil, üretici güçlerin ilerlemesi sonucunda artı kâr elde etme fırsatları ile belirlenir. Netice, kapitalist üretimin büyümesi aynı zamanda dünya piyasasını da belirlemesine rağmen, rekabetin üretimin çeşitli dalların-

da sürekli bir orantısız gelişme eğilimini zorlayacak biçimde üretici güçlerin dengesiz ve orantısallık gerekleri ile ilişkisiz şekilde gelişmesidir.

Belirli metaların aşırı üretilmesi bunların fiyatlarında düşüşe yol açtığından, arz ve talep etkileşimi orantısız üretimin gelişmesine karşıt bir eğilim oluşturur. Ekonomi politik açısından, kâr oranındaki dengesizlik sermayenin üretimin aşırı gelişmiş dallarından azgelişmiş olanlarına rahat bir şekilde akmasına yol açar. Fakat diğer taraftan kâr güdüsü, arz ve talep arasındaki ilişkiyle değil üretici güçlerin dengesiz gelişimiyle belirlenir, öyle ki ilki ancak üretici güçlerin dengesiz gelişimine bir karşı eğilim olarak hareket edebilir. Diğer taraftan bu karşı eğilim, ancak belli metaların aşırı üretimi karşısında harekete geçer. Bu metalar zaten üretilmiş olduğundan, piyasa ancak metanın değersizleşmesi ve üretimin aşırı genişlemiş dallarındaki üretim kapasitesinin yok edilmesiyle karşı eğilim olarak hareket edebilir. Bu kapitalistlerin ettiği zararlar, onları satın alımlarını azaltmaya yönlendirir, öyle ki aşırı üretim derhal genelleşir ve üretimin tüm dallarındaki kapitalistler zarar olasılığıyla karşı karşıya kalır. Klasik ekonomi politiğin özel ve genel aşırı üretim arasında yaptığı ayırım bu yüzden tamamen sahtedir.

Eksik Tüketim ve Kriz Eğilimi

Marx'ın özel ve genel aşırı üretim arasındaki ilişkiye dair yürüttüğü tartışma, kapitalist üretim tarzındaki kriz eğiliminin temelinin, kapitalist üretimin doğasına içkin üretimin zorunlu olarak orantısız gelişmesi ve kapitalist birikimin en temel eğiliminin ifadesi olduğunu tespit etmiş görünmektedir. Bununla birlikte Marx bu noktada durmaz, üretici güçleri sınırsızca geliştirme eğilimiyle üretimi kârlılık sınırları içersine kapatma gereksinimi arasındaki çelişkiyi daha genel ve soyut bir seviyede formülleştirmeye devam eder. "Tabiidir ki buradaki husus, henüz bütün özel karakteristikleriyle aşırı üretimi değil, yalnızca sermayenin kendisiyle ilişkisinde ilksel bir biçimde konulmuş olduğu üzere buna olan yatkınlığını analiz etmektir" (CW28, 345). Bu genel formülleştirme, sık sık kriz eğiliminin klasik ek-

sik tüketimci formülleştirmesi olarak, üretici güçlerin sınırsızca gelişmesiyle nüfus kitlesinin sınırlı tüketim gücü arasındaki çelişki olarak yorumlanmıştır. Aşağıdaki pasajı yorumlamak zordur ve yakından bakılması gerekmektedir.

Marx, aşırı üretim eğiliminin sadece Kautsky'nin "piyasa anarşisi" dediği orantısızlığın tesadüfen ortaya çıkışı olarak görülemeyeceğini, aynı zamanda kapitalist üretimin temel bir özelliği olarak görülmesi gerektiğini vurgulayarak başlar. Fakat işimiz henüz bitmiş değildir. Üretim ve değerlenme arasındaki çelişki ... yalnızca sürecin veya daha doğrusu süreçler bütünlüğünün tekil uğraklarının karşılıklı olarak kayıtsız ve görünürde bağımsız ortaya çıkmasından daha ziyade kendine özgü bir biçimde kavranmalıdır. Konuya daha yakından bakalım: *ilk anda* genel olarak üretime değil sermayeye dayalı üretime özgü bir sınır vardır. Bu sınır iki taraflıdır, daha doğrusu iki farklı yönden düşünülmüş aynı sınırdır. Gelişkin sermayenin temel çelişkisi olan aşırı üretimin temelini ortaya çıkarmak için burada sermayenin üretim üzerinde - onun üretime karşı her engelin ötesine geçme genel eğilimiyle çelişen - *özel* bir kısıtlama içerdiğinin gösterilmesi yeterlidir. ... Bu içkin sınırlar sermayenin doğasıyla, kavramının esas karakteriyle çakışmalıdır (CW28, 342).

Aşırı üretim ortaya çıkar, çünkü sermaye daima kendi içsel sınırlarının ötesine geçmeye çalışır. Marx bu sınırları tanımlamaya devam eder:

> "Bu zorunlu sınırlar şunlardır: (1) Canlı emeğin değişim değerinin veya sanayi nüfusunun ücretinin sınırı olarak gerekli emek. 2) artı emek zamanın ve ... üretici güçlerin gelişiminin sınırı olarak *artı değer;* (3) aynı anlama gelmek üzere, *paraya çevrilme,* üretimin sınırı olarak genel olarak değişim değeri... Bunlar şöyledir: (4) yine aynı anlama gelmek üzere, *kullanım değeri üretiminin* değişim değeriyle *kısıtlanması* ya da üretimin bir nesnesi olacaksa...gerçek zenginliğin kendinden farklı belirli bir biçim alması zorunluluğu." (CW28, 342)

Fakat rekabet sermayeyi daha da büyük çabalara yönelttikçe, "*sermayenin* bu sınırları unutması ve kendini bu sınırlardan soyutlaması *sermayenin genel eğiliminden* doğar" (ve basit dola-

şımda, dolaşım aracı olarak paranın ancak gelip geçici, bağımsız gereklilikten mahrum bir şekilde görünmesi ve bu yüzden de bir sınır ya da engel olarak görünmemesi gerçeğinde açığa çıkan şey budur). "Dolayısıyla sonuçta aşırı üretim, yani bütün bu sermayeye dayalı üretimin zorunlu uğraklarının ani *hatırlatıcısı* ve bunları unutmanın neticesi olarak genel değersizleşme." (CW28, 343)

"*Sermaye olarak* daha da büyük bir çöküş" söz konusu olduğundan, üretici güçlerin gelişmesi, ardı ardına gelen her kriz öncekilerden daha kötü olacak demektir. "Bu yüzden sermayenin gelişme düzeyi ne kadar yüksekse, üretimin önünde o kadar engel olarak ortaya çıkacağı açıktır." (CW28, 343)

Bu iddianın genellikle eksik tüketimci olarak, üretici güçleri sınırsızca geliştirme eğilimiyle nüfus kitlesinin tüketim ihtiyaçlarını minimumla sınırlama eğilimi arasında var olan ve arzın tüketici talebinin ilerisine geçip bir gerçekleşme krizine yol açmasına neden olan temel çelişkiyi açıklayan kriz eğilimi olarak olarak yorumlanması, Marx'ın yaptığı dört vurgudan birincisine dayanır.[86] Fakat böyle bir yorum kusursuz bir şekilde akla yatkın görünse bile, sorun ilk bakışta görünebileceğinden çok daha karmaşıktır, çünkü Marx eksik tüketimci kriz teorisinin yetersizliğinin açıkça farkındadır ve yorumun söz konusu pasajı izleyen hiçbir yerinde krizleri eksik tüketimci terimlerle açıklamaz.

İşçi sınıfı talebinin artı ürünün gerçekleşmesine hiçbir katkı yapamayacağı sıradan bir konudur. Marx işçilerin talebinin sadece gerekli emeğe karşılık geldiğini kabul eder, öyle ki Malthus'tan, "'herhangi bir meta üzerinden elde edilen kârın varlığı *onu üreten emekçinin dışındaki bir talebi* önvarsayar'" bu yüzden "'*emekçinin kendi talebi asla yeterli bir talep olamaz*'"alıntısını yapar (CW28, 346). Başka bazı talep kaynakları olmasaydı, kapitalist üretim yalnızca kriz içinde değil, imkansız da olurdu.

86 Rosdolsky, "artı emek büyüdükçe gerekli emek (nispeten) küçülür; ama o zaman, artı ürünün gerçekleşme olasılığı da küçülür" diyerek, Marx'ın iddiasını burada eksik tüketimci olarak yorumlar (Rosdolsky, 1977, 326, c.f. Itoh, 1980, 96..8; Lallier, 1989, 100..1).

Marx, ancak kapitalist üretimin topyekun gelişmesi sayesinde çözümlenebilir olduğunu iddia ettiği artı ürünün gerçekleşmesi sorunundan başlayarak, bunu zaten gayet açık hale getirmiştir. Öyleyse artı ürün, üretimi arttırmak için kendi artı değerlerini sermayeye katan diğer kapitalistlere satışı sayesinde gerçekleşir. Gerçekleşme sorunu bu yüzden işçi sınıfının sınırlı tüketimine indirgenemez, fakat büyüyen bir artı değer kitlesinin kârlı yatırım olasılığıyla ilişkilendirilmelidir. Gerekli emek azaldıkça gerçekleşmesi gereken artı değer miktarı büyür, fakat üretilen artı değerin gerçekleşmesi asla işçilerin değil, kapitalistlerin talebine bağımlıdır.

Bunlar Marx'ın Ricardo'yu eleştirirken el yazmasında daha önce sunmuş olduğu terimlerdir. Kapitalist ürün artan meta stoğu değil, para biçimindeki sermayedir. Dolaşımdan çekilen bu para toplamı "dolaşım karşısında olumsuz şekilde bağımsız kılınmış değerdir" (CW28, 291), fakat "paranın bağımsız ve yanıltıcı varlığı aşkınlaşmıştır; o artık ancak kendisini değerlendirmek, yani sermaye haline gelmek için vardır. ... Şimdiye kadar sermaye olarak *kendi içinde* zaten var olan *para*, böylece sadece *gelecekteki* (yeni) emek *hakkında bir taslaktır* ... genel zenginliğin gerçek olasılığı hakkında, emek kapasitesi hakkında ve daha kesin olarak *oluş halindeki emek kapasitesi* hakkında ... gelecekteki emeği *ücretli emek* olarak, sermayenin kullanım değeri olarak koyan bir taslak Yeni yaratılan emeğin bir *karşılığı* yoktur; onun olasılığı ancak yeni emekte (mevcuttur)" (CW28, 291-2).

Artan ürünün gerçekleşmesi, kapitalistler tarafından ancak artı değerin daha da büyümesinin aracı olarak satın alındığında gerçekleşir. Gerçekten de emekçilerin tüketimi bu emekçileri daha da fazla artı değer üretme aracı olarak istihdam eden kapitalistlerin harcamalarından türediğinden, bu yalnızca üretilen artı değerin gerçekleşmesi için değil bütün olarak ürünün gerçekleşmesi için doğrudur. Marx, "canlı emek kapasitesinin değişim değeri üzerindeki ya da sanayi nüfusunun ücretleri üzerindeki sınır olarak *gerekli emek*"ten bahsettiğinde nüfus kitlesinin sınırlı tüketim gücünden değil, işçilerin ancak eğer ücretleri artı değere el konulmasının temeli olarak artı emek üretme imkanı

sağlayan gerekli emekle sınırlı olursa istihdam edilecekleri gerçeğinden bahsetmektedir.

Bu aşamada iddia edilen nokta, sermaye birikiminin tek bir mutlak sınırı olduğu değil, kapitalist üretimin toplumsal biçimine özgü sınırların bulunduğudur. Her tür sebepten özel krizler doğabilir, ancak tüm krizlerin nihai sebebi sermayenin üretici güçleri sürekli olarak kârlılık sınırları ötesinde büyütmesinde yatmaktadır. Marx'ın bu bölümdeki tartışmanın her yerinde yaptığı vurgu, kapitalist üretimin sınırı olarak işçi sınıfının sınırlı tüketimi değil, kâr üzerinedir.

Marx, kapitalist tüm diğer işçilerle tüketiciler olarak ilişkilense bile kontrol ettiği yalnızca kendi işçilerinin ücretleridir ve minimuma indirmeye çalıştığı da bu ücretlerdir şeklinde vurgu yaparak, zaten belirtilmiş olan temel noktayı geliştirir. "Her kapitaliste, kendisininkiler hariç tüm işçilerin toplam kitlesi işçi olarak değil tüketici olarak görünür ... Her kapitalist kendi işçisinin karşısına bir üreticinin tüketicisinin karşısına çıktığı gibi çıkmayacağını bilir ve onun tüketimini olabildiğince kısıtlamak ister. Fakat elbette ki *diğer* kapitalistlerin işçilerinin, kendi metasının mümkün olan en büyük tüketicileri olmalarını ister. Yine de *her* kapitalistin *kendi* işçileriyle olan ilişkisi, asıl ilişki olan *sermaye ve emeğin genel ilişkisidir*" (CW28, 346). Bu, kapitalistlerin işçilerin talebinin artış gösterdiğini görmek istedikleri, ama ayrıca her birisinin kendi işçilerinin ücretlerini kısıtlama baskısı altında olduğu, böylece krizi yoğunlaştırdıkları bir kriz arifesinde daha da fazla böyledir. "O zaman sermayenin kendisi *emekçinin talebini*, yani bu talebin dayandığı ücretlerin ödenmesini kazanç değil kayıp olarak görür, yani *sermaye ve emeğin içkin ilişkisi* kendisini ortaya koyar" (CW28, 349).

Bu pasaj kapitalistle işçi sınıfı arasındaki çelişkili ilişkiden bahseder, fakat Marx bu çelişkiden herhangi bir eksik tüketimci anlatım geliştirmez. Üretimin işçilerin talep sınırlarının ötesinde büyüdüğü örnekte bile Marx'ın iddiası şudur: Kriz "*emekçinin kendi talebinin dışındaki* talep ortadan kaybolur ya da küçülürse" patlak verir, "çöküş bundan olur". Marx bu örneği herhangi bir eksik tüketimci eğilimle değil, kapitalistleri işçilerin talebini var olanın üzerinde tah-

min etmeye yönlendiren "sermayelerin rekabetiyle, onların birbirlerine olan kayıtsızlık ve bağımsızlıkları" ile ilişkilendirir, bu yüzden üretim "doğru orantının dışına çıkarılmıştır" (CW28, 349). İşçilerin talebiyle ilgili özel bir şey yoktur. "Ham maddeler, yarı mamuller ... vs. için üretimin kendisi tarafından yaratılan talep açısından da tamamen aynısı geçerlidir." (CW28, 349)

Pasajın sonunda tartışmasını özetlerken Marx, sermayenin içkin sınırını tanımladığı için üretimle değerlenme arasındaki çelişkiye geri döner. Sermaye üretici güçleri sınırsızca büyütmeye meyillidir, fakat aynı zamanda kapitalist üretimin amacı artı değere el konulması ve gerçekleştirilmesidir ki bu sürekli aşmaya çalıştığı, kapitalist üretimin içkin sınırını belirler. Önceki pasajı yorumlayışımız Marx'ın bu noktayı burada açıklamasıyla doğrulanır. Gerekli emek sınırlı bir talep kaynağı olarak değil, ancak artı değer üretimi amacıyla genişletilebilen artı değerin kaynağı olarak sınırdır.[87]

Marx, değişimin önünde, sermayenin sadece aşılacak engeller olarak gördüğü belli iki sınırı daha saptayarak devam eder. Birinci sınır kapitalist üretimin ancak eğer artı emek karşılığında artı emek değişimi yapılırsa yeniden üretilebileceğidir ki bu da zaten görmüş olduğumuz gibi üretilen artı değerin gerçekleşme koşuludur.

İkinci sınır, sermaye gerçekleştirilecek artı değer miktarı sürekli artsın diye devamlı olarak gerekli emeği minimuma indirerek artı emeği büyütmeye çalıştığı için doğar (CW28, 350-351). Fakat artı değer üretimini genişletme eğilimiyle işçilerin talebini kısıtlama eğilimi arasındaki bu çelişki de yine eksik tüketimci kriz teorisinin temeli değildir. Emeğin üretkenliği arttıkça daha fazla artı değer elde edilmesi giderek zorlaştığından Marx, büyü-

87 "Sermaye gerekli emeği ancak artı değer olduğu *sürece* ve olduğu *kadarıyla* ve artı değer olarak *gerçekleşebilirse* koyar. Bu nedenle artı değeri gerekli emeğin koşulu olarak ve artı değeri nesnelleşmiş emeğin, genelde değerin sınırı olarak koyar. İlkini koymayınca sonrakini de koymaz. ... Bu nedenle doğası gereği, sermaye emeğe ve değer yaratılmasına bir sınır koyar ki bu onun bunları sınırsızca genişletme eğilimiyle çelişki içersindedir. Ve hem kendine *özgü* bir sınır koyması hem de diğer taraftan her sınırın ötesine geçmesiyle sermaye bu çelişkinin ta kendisidir" (CW28, 350).

yen kâr miktarının yanı sıra bunun oranındaki düşüşe de dikkat çeker. Sermaye genişledikçe artı değerde daha fazla artışı sağlamak için, üretkenlikte orantısal bakımdan daha da büyük bir artış gereklidir ve eğer bu artış sağlanamazsa o zaman sermaye dolaşımdan çekilecektir – burada "düşen kâr oranı"yla ilgili kriz teorisinin ilk işaretini buluruz: "Sermaye ne kadar gelişkinse o kadar çok artı emek yaratmıştır, kendisini değerlendirebilmek için üretkenliği de o kadar muazzam geliştirmelidir. ...Gerekli emeği temsil eden kesir kısmı ne kadar küçükse *artı emek* o kadar büyüktür ve üretkenlikteki herhangi bir artış gerekli emeği bariz biçimde o kadar az azaltabilir, çünkü payda muazzam büyümüştür. Sermayenin kendisini değerlendirmesi zaten değerlenmiş olduğu ölçüde zorlaşır." (CW28, 265-6)

Şimdi Marx, "tüketime dayalı taleplerdeki" artış aynı zamanda gerekli emek zamanı azaltmayı ve ücretleri aşağıda tutmayı daha da zorlaştırırken, "görmüş olduğumuz gibi nispi *artı değer*, üretim gücüne nispeten çok daha az artar ... *Fakat ürün hacmi benzer oranda büyür*" (CW28, 351) diyerek iki iddiayı birbirine bağlar. Göreceğimiz gibi, Marx bu çelişkiyi kâr oranının düşme eğilimi tartışmasında daha kapsamlı şekilde geliştirir. Şimdilik esas noktayı belirtmek yeterlidir: Kapitalist gelişme artı değer oranının arttırılması ve böylece genel kâr oranındaki bir düşüşün önlenmesinin giderek daha da zorlaşmasıyla, aynı zamanda, gerçekleştirilecek artı değer miktarında ve bu artı değerin içerildiği meta miktarında artışa yol açar.

Marx bu bölümü yine neredeyse önceki gibi aynı sözlerle, kapitalist üretimin artı değere dayandığını ve bunun kapitalizmin hem üretkenliğin hem de sınırlarının kaynağı olduğunu özetleyerek bitirir. Bir yandan sermaye üretilen artı değerin arttırılmasının aracı olarak üretici güçleri sınırsızca geliştirmek eğilimindedir. Diğer yandan üretici güçlerin gelişmesinin sınırları, büyüyen bir sermayenin gerçekleşmesi – kâr yapması – ihtiyacı tarafından dayatılır. Marx'ın temel olarak kabul ettiği şey, bunun daha spesifik bir formülünden ziyade bu genel çelişkidir (CW28, 351. Aynı argümanın ADT2, 520'de burada sunulan yorumu destekleyen daha sonraki haliyle kıyaslayınız).

Orantısızlık ve Sermayenin Değerlenmesi

Marx kapitalist üretim tarzında krize yatkınlığın temelinde yatan içkin sınırlar bulunduğunu artık göstermiştir. Aşırı üretim basit olarak her üretim tarzında bulunabilecek bir rastlantısal üretim dengesizliği meselesi değil, üretim ve değerlenme arasındaki çelişkide ifade edilen engellerin belirli bir özelliğidir, öyle ki "aşırı üretim değerlenmeyle ilişkili olarak meydana gelir, başka bir şeye değil" (CW28, 352).

Kapitalist üretim tarzına içkin sınırlar, birikimin aşamayacağı sabit sınırlar değildir, çünkü kapitalizmin belirli özelliği sürekli olarak bütün bu sınırların ötesine geçmektir. Üretilen artı değerin gerçekleşmesi piyasanın boyutuyla sınırlıdır, ama kapitalist üretimin her genişlemesi aynı zamanda piyasayı genişleterek bu sınırları da genişletir.

Marx, krize olan yatkınlığı bir taraftan artı değeri maksimize etmek, diğer taraftansa o artı değeri para biçiminde gerçekleştirmek arasındaki çelişkiye bağlar. Fakat bu, noksanlarını Marx'ın bütünüyle anladığı eksik tüketimci bir kriz teorisinin temeli değildir.

Marx genel aşırı üretimin belli bir aşırı üretimin genelleşmesi olarak ortaya çıktığını kabul eder, bu yüzden eğer çeşitli üretim dalları arasındaki orantısallık ilişkileri sürdürülürse genel aşırı üretim krizi doğmayacaktır. Benzer şekilde Marx'ın sınadığı her farazi ve tarihsel örnekte, krizler tüketimin yetersizliği yüzünden değil üretimin orantısızlığı yüzünden doğar. Yine de Marx orantısızlığa dayalı basit bir kriz teorisi sunmaz.

Marx teorisinin yanlış kararlar ya da piyasa "kusurları" yoluyla ortaya çıkabilecek orantısızlıklara dayanmasından tatmin olmamıştır. Tatmin olmamasının ilk nedeni şudur: Böyle rastlantısal orantısızlıklar genel bir kriz yoluyla tasfiye edilmekten ziyade Ricardo'nun rekabetçi düzenleme dediği yolla gayet iyi düzeltilebilirler. İkincisi ve belki de en önemlisi, bu orantısızlık özel olarak "değerlenmeyle ilişkili" değil, genişletilmiş yeniden üretimin kullanım değeri ihtiyaçları ile ilişkili olan aşırı üretimin bir neticesidir (CW28, 352). Marx'ın daha derine inmek ve kriz eğilimini değer ilişkileri

bakımından açıklamak istemesi bu yüzdendir. Orantısallık problemini üretim dalları arasındaki orantısal ilişkiler bakımından değil de gerekli ve artı emek arasındaki orantısallık bakımından yeniden formüle etmesinin nedeni budur. Marx bunu, özgül olarak kapitalist bir orantısızlık biçimi olarak tanımlar ve kapitalist üretim tarzına içkin kriz yatkınlığının altında bu yatar.

Bir yandan gerekli ve artı emek arasındaki orantısallık gerçekleşme sorununu tanımlar. Kapitalistin geliriyle işçinin geliri arasında temel bir fark vardır. İşçi gelirini hemen geçim araçları satın almak için harcamalıdır, ama kapitalist artı değerini ancak eğer bu şekilde sermayesini arttırma olasılığı varsa harcayacaktır. Artı değer üretimini arttırma eğilimi, eğer gerekli ve artı emek arasındaki orantısallık bozulmayacaksa, yatırımı arttırma yönünde uygun bir eğilim olmak zorundadır anlamına gelir. Diğer yandan böyle bir yatırım artışının itici gücü, gerekli ve artı emek arasındaki orantısallığın alternatif bir ifadesi olan kâr oranıdır. Böylece kriz problemi üretim dalları arasındaki, öncelikle de üretim araçları üretenlerle geçim araçları üretenler arasındaki orantısallık ilişkilerini bozarak krizi başlatan kâr oranındaki düşüşün açıklanması problemine döner. Mesele kriz içersindeki sermayeler arasındaki rekabetten evvel ve ondan soyutlanmış olarak genel kâr oranındaki düşüşün sebebinin konumlandırılmasıdır.

Bu Marx'ı, itici gücü her kapitaliste rekabet yoluyla dayatılan üretici güçlerin gelişmesi olan kapitalist üretim tarzının belli dinamiklerine geri götürür. Fiyatlarda düşüşe, sermayenin değersizleşmesine, kârlılıkta önemli bir düşüşe ve geri kalmış sermayelerin iflas etmesine yol açan aşırı üretim, yeni üretim yöntemlerinin eskilerin yerine geçtiği belli bir yöntemdir. Bu nedenle orantısızlık, yalnızca kapitalist birikimin çelişkili biçiminin bir ifadesidir.

Marx'ın bu meseleleri tartışması, Proudhon'un eksik tüketimci kriz teorisini eleştirisinden ve kriz sırasında nispi ve mutlak fiyatlardaki değişimin rolünün araştırılmasından doğar. Bu geçiş, Marx iddiasının izini nereye giderse gitsin sür-

düğü için sergileyici olmaktan çok daha önceki bölümlerde olduğu gibi araştırmacıdır, öyle ki tartışma çözdüğünden fazla soru doğurur. Bununla birlikte, Marx'ın şimdi "yeniden üretim şemaları"nın ilk versiyonu olarak formülleştirdiği büyüyen artı değerin gerçekleşme koşulları ile ilgili temel problemi ele alışında önemli bir ilerlemeye yol açar.

Tartışma, aşırı üretim eğiliminin belirlenmesinde ya da çözümlenmesinde fiyatların rolünün ele alınmasıyla başlar. Ricardo'nun, nispi fiyatlardaki yükseliş ve düşüşün, orantısallığı yerine getirmek için sermayenin üretimin çeşitli dallarına arasında akmasına yol açmaya yeterli olduğuna inandığını yukarda gördük. Diğer yandan Marx, bir krizde problemin, üretimin bir ya da diğer dalının kârsızlığı değil, mali ve parasal yatırımlardaki gelirlere ilişkin olarak genel endüstriyel kâr oranındaki çöküş olduğunu iddia etti. Bu daha sonra, kâr oranı ve fiyat değişikliklerinin genel kâr oranı üzerindeki etkisi sorusunu doğurur.

Marx tartışmaya Proudhon ve takipçilerinin ham eksik tüketimciliğini reddetmekle başlar. Proudhon aşırı üretimi kapitalistlerin para üzerindeki tekelleri nedeniyle uygulayabilecekleri faiz ve kârın varlığının sonucu olarak görür, öyle ki bu nedenle işçi tüm ürünü geri satın alamaz. Proudhon'a göre serbest kredi kapitalistin dayatabileceği ek ödemeyi ortadan kaldırabilir, böylelikle fiyatların düşmesine izin verip aşırı üretim tehlikesini de yok edebilirdi. Marx bu iddiayı reddeder. Aşırı üretim kârın varlığı ya da seviyesi ilgili bir mesele değildir ve bu yüzden de fiyatların düşürülmesiyle çözülemez. Gerçekten de Marx'ın bir başka yerde belirttiği gibi, krizin yakınlığını belirten şey kesinlikle ücretlerdeki nispi artış ve bunun en yıkıcı sonucu olan fiyatların çöküşüdür (KII, 486-7).

Belli fiyatlardaki yükseliş ve düşüş sadece artı değerin kapitalist sınıf içersinde yeniden bölüşümü sorunuyken, fiyatlardaki genel bir düşüş, basitçe her şeyi ilk başta bulunduğu yerde bırakır. Kapitalist kâr, işçiye yüksek fiyattan satış yapmaktan değil artı emek süresinden doğar, dolayısıyla aşırı üretim sorunu işçiyle kapitalist arasındaki eşitsiz değişim sorunu değildir.

Proudhon'un, "aşırı üretimin *sebebi budur*" şeklinde vardığı "sonuç, bu soyutlama düzeyinde yanlıştır" (CW28, 362).[88]

Proudhon'un hatası, kârı artı değer üretimi ile belirlenen mevcut değerin bir parçası olmaktan çok fiyata yapılan bir ilave olarak görerek, fiyat ve değeri karıştırmasıdır. Fiyat değişiklikleri yoluyla yapılan yeniden bölüşüm genel kâr oranını değiştirmez, sadece kârı kapitalistler arasında yeniden bölüştürür (Marx burada Ricardo'ya onaylayarak atıfta bulunur, CW29, 135-6). Bu yeniden bölüşüm, kapitalistler arasındaki rekabet yoluyla genel bir kâr oranının oluşturulmasının vasıtasıdır, ama rekabet genel kâr oranını azaltamaz. "Rekabet kendi başına genel düzeyi indiremez, sadece böyle bir düzeyi oluşturmaya meyillidir. [Bu problemin] daha ileri düzeyde analizi rekabet üzerine bölümdedir". Tüketim araçlarının fiyatları düşerse işçiler ufak bir miktar kazanabilirler, fakat bu durumda rekabet kısa zamanda ücrette bunu karşılayan bir düşüşe yol açar (CW28, 364, 365, 368).

Bir kriz anında fiyatlardaki genel düşüş, sermayenin üretimin bir dalından diğerine akışını başlatan nispi fiyatların yükseliş ve düşüşünden oldukça farklı bir olaydır. Bu ayrıca, Proudhon tarafından fiyatlarda, aşırı üretim eğilimini önlemenin aracı olarak tasavvur edilen genel düşüşten de oldukça farklıdır. Bu durumda fiyatlardaki genel düşüş kâr oranı üzerinde bir etkiye sahiptir, ama bu krizin bir *sonucu*dur ve gayet açıktır ki krize bir açıklama sağlayamaz, tersine kendisi açıklanmak zorundadır.

Kriz sırasında fiyatlardaki genel düşüş sadece kârı kapitalistler arasında yeniden dağıtmaz, aynı zamanda gerekli ve artı emek arasındaki değer ilişkilerini de dönüştürür. Genel aşırı üretim krizinde fiyatlar düşer, bu yüzden diğer yandan paranın değerlenmesi olarak görünen şey, "*genel değersizleşmesi*... sermayenin yok oluşu"dur. "Dolayısıyla – genel fiyat düşüşü olan – bir krizde belli miktara kadar *genel değersizleşme* ya da *sermayenin yok oluşu* da meydana gelir. Değersizleşme, *değer kaybında* olduğu gibi

88 Marx ayrıca, Proudhon'a "dolaşım aracı olarak paranın hacminin sermayenin gerçekleşme zorluğuyla bir alakasının olmadığı daha önceki tartışmada zaten barizdir" hatırlatmasını yapar (CW28, 362).

yalnızca göreceli değil *genel* ve mutlak olabilir, çünkü değer fiyat gibi sadece bir metanın diğeriyle ilişkisini değil, metanın fiyatıyla bunun içersinde nesnelleşen emek arasındaki ilişkiyi de ifade eder ... Eğer bu miktarlar eşit değilse, diğer taraf değişimle değiştirilemeyen sabit miktarda nesneleşmiş bir emek temsil ettiği için, diğer tarafta bir değerlenmeyle karşılanmayan bir *değersizleşme* meydana gelir. Genel krizlerde bu değersizleşme canlı emek kapasitesine kadar bile genişleyebilir." (CW28, 375)

Genel aşırı üretim krizi, endüstriyel kâr oranında bir düşüşe yol açar, çünkü kapitalistler paralarını dolaşımdan çeker ya da verimli şekilde yatırım yapmak yerine bunu spekülatif girişimlere yatırır. Yatırım fonlarının bu geri çekilişi, dolaşımdan çekilen artı değere karşılık gelen metalara olan talepte bir düşüşe yol açar ve böylece normal orantılı üretim ilişkilerini bozar ki bu da sistem içinde artan oranda bir ters tepki oluşturur. Böylece orantısızlık bundan böyle genel kâr oranında orantısal ilişkileri bozan bir düşüşün sonucudur. Üretim ve fiyatlar düştükçe, sermaye de değersizleşir ve yok olur. Kriz esnasında sermaye ve emek gücünün değersizleşmesi, kâr oranını yeniden kurar. Fakat biz yine de krizi başlatan genel aşırı üretim ve kâr oranındaki düşüş olasılığını açıklamak zorundayız. Bu da bizi üretici güçlerinin gelişmesine geri götürür.

Kriz sırasında sermayenin genel olarak değersizleşmesi, üretkenlikte genel bir artışın diğer yüzüdür. "Yukarda belirtilenlere göre, değer ve sermayenin kriz anında yıkımının ortaya çıkması, *üretici güçlerin genelde büyümesi* ile aynı anda olur, ya da aynı anlama gelir ki bu, emeğin üretkenliğindeki gerçek artış yoluyla değil ... ham maddelerin, makinelerin ve emek kapasitesinin mevcut değerinin azalması yoluyla meydana gelir". Mevcut sermayenin fiyatlardaki düşme yoluyla meydana gelen bu değersizleşmesi, daha ileri sermayeler tarafından ulaşılan üretkenlik artışının neticesidir. Fiyatlardaki bu düşüş mevcut sermayelerin kârlılığına zarar verir ve bu sayede bir kriz başlatabilir. "Diğer yandan aynı şekilde üretici güçlerin genelde aniden büyümesi tüm *mevcut değerleri* değersizleştirir ... ve böylelikle aynen mevcut emek kapasitesini tahrip ettiği gibi mevcut sermayeyi de

tahrip eder. Son tahlilde her şeyin dayandığı gerekli emeğin artı emeğe olan doğru orantısını yerine getirmek için krizin diğer yönü kendini üretimde, canlı emekte gerçek bir düşüşe dönüştürür" (CW28, 375).[89]

Üretici güçlerdeki genel bir artış genel kâr oranında nasıl düşmeye yol açar? *Belli* bir üretim dalındaki üretkenlikte büyük bir artış varsa, elde edilebilecek fazla kârın, o üretim dalında önemli bir aşırı üretimi ve sonuçta mevcut sermayelerin değersizleşmesini ve yok olmasını tetikleyebileceği açıktır. Ancak üretkenlikteki genel bir artış, üretimin her dalında orantılı olarak dağılan *genel* bir artışa yol açmışsa fiyatlarda herhangi bir değişiklik olması gerekmez ki bu durumda değersizleşme de olmaz.[90] Netice, sadece daha yeni sermayelerin eski sermayelerden daha yüksek bir kâr oranı elde etmesi olur. Öyleyse üretkenlikteki genel bir artış genel kâr oranında bir düşüşe nasıl yol açar?

Marx rekabetin belli bir üretim dalında kâr oranını düşürebileceğini fakat genel kâr oranının ancak artı değer oranı düşerse ya da sermayenin organik bileşiminde bir artış varsa düşebileceğini belirtir. "Sonuçta *genel kâr oranı* bir ya da birkaç üretim dalında düşebilir, çünkü rekabet, vb. kapitalisti

89 Marx krizin yenileyici gücü hakkındaki bu argümanın içerimlerini bu aşamada daha fazla geliştirmez. Eylül 1859'da "İmalat ve Ticaret" üzerine yazdığı makalesinde Marx "eğer aşırı üretim ve aşırı spekülasyon nedeniyle kriz gelmiş olsa bile, yine de ulusun üretici güçlerinin ve dünya pazarının massetme yeteneğinin o sırada erişilen en yüksek noktadan sadece geçici olarak geri çekilecek kadar genişlemesi ve birkaç seneye yayılan bazı dalgalanmalardan sonra ticari döngünün bir dönemindeki en yüksek zenginlik noktasını gösteren üretim ölçeğinin bir sonraki dönemin başlangıç noktası olması üretimin yasasıdır" diye belirtir (CW16, 493).

90 Genel üretim artışının sonucu olarak genel fiyat seviyesinde bir değişikliğin olup olmaması esasında parasal bir sorudur. Luxemburg'un iddiasının bir yorumu, para miktarında buna karşılık gelen bir büyüme olmadan üretimin büyümesinin fiyatlarda böyle bir düşmeye yol açacağıdır (Marazzi, 1984). Marx'ın görüşü, para arzı ve/veya dolaşım hızının artan para talebine uyacağı, böylece fiyatlar üzerinde bir etkisi olmayacağıdır. Bir kez saf meta olarak paranın ötesine gider ve parasal yetkililere takdir yetkisi verirsek bu, kapitalist sistemi hareket yasalarından çok parasal politikanın konusu haline gelir.

değerin altında satmaya zorlar ... Fakat genel [kâr] oranı bu şekilde düşmez; o ancak artı emeğin gerekli emeğe [ve sabit sermayeye] oranının *göreli* olarak düşmesi nedeniyle düşebilir. Bu da, daha önce gördüğümüz gibi eğer [sabit ve değişken sermaye] oranı zaten çok büyükse olur ... Bu durumda mutlak artı emek artsa bile genel kâr oranı düşer" (CW28, 363). Fakat Marx bu aşamada kâr oranının düşme eğilimiyle krizler arasında ima edilen ilişkiyi takip etmez, bunun yerine artı değer kapitalistler arasında yeniden bölüşüldüğünden rekabetin kâr oranını eşitlemedeki rolüne geri döner. Bu daha sonra üretimin çeşitli dalları arasındaki ilişkilere ve üretimin çeşitli dalları arasındaki orantısızlık problemine geri dönmesine yol açar.

Aşırı üretim Proudhon'un inandığı gibi aşırı fiyat seviyesinden değil, artı ürünün satılma zorunluluğundan türer. Fiyatlar ne kadar manipüle edilirse edilsin, kapitalistin artı ürünü işçilere satamayacağını gördük. Değer terimleriyle söylersek sorun, üretilen artı değere karşılık gelen meta sermayesini gerçekleştirme zorunluluğundan doğar. Ancak şimdiye kadar içinde artı değerin gömülü olduğu somut kullanım değerlerinin karakteri hakkında ya da bu gerçekleşmenin mümkün olup olamayacağı koşullar hakkında hiçbir şey sormadık.

Bu problemi daha ileri düzeyde araştırmak için Marx, ikisi hammadde üreten, biri makine üreten, biri işçilerin tüketimi için üreten ve biri de kapitalistlerin tüketimi için üreten beş üretim dalının dahil olduğu basit bir model geliştirir. Bu model, kapitalistler kendi aralarında üretilen artı değere karşılık gelen metaların değişimini yaptıklarından tüm ürünün yenilenmiş ve genişlemiş yatırım beklentisiyle gerçekleşmiş olabileceğini göstererek, Marx'ın daha soyut olan orantısızlık tartışmasının sonuçlarını onaylar. "Değerlenme her kapitalistin kendi ürününü diğer dördünün ürünlerinin küçük bir parçası karşılığında değişmesinden ibarettir ve bu, artı ürünün bir parçasının kapitalistin tüketimine yöneltilmesi, bir parçasının da sayesinde yeni emeğin harekete geçirildiği artı sermayeye dönüşmesi şeklinde olur. Değerlenme, daha büyük

değerlenmenin – yeni ve daha büyük değerler üretiminin – *gerçek olasılığından* ibarettir "(CW28, 371).[91]

Bu yeniden üretim şeması ayrıca daha önceki genel aşırı üretimin, çok az tüketim olduğundan değil bir üretim dalındaki kapitalistlerin sermayelerini ürün satışı yoluyla değerli kılamadıkları için genelleşen üretim orantısızlığından doğduğu sonucunu onaylar. Eğer kapitalistlerin ya da işçilerin tüketim araçlarının aşırı üretimi gerçekleşirse "*genel aşırı üretim* oluşur, nispeten *çok az* ... [tüketilmiş olmasından değil], *her ikisinden* de çok fazla üretilmiş olmasından – *tüketim için* çok fazla *değil, tüketimle değerlenme arasındaki doğru oranı* sürdürmek için çok fazla; *değerlenme için çok fazla.*" (CW28, 372)

Üretici güçlerin gelişimindeki belli bir noktada çeşitli metaların gerekli olduğu orantılar bellidir, fakat üreticiler birbirlerinden bağımsız hareket ederler ve bu orantılar hakkında bir bilgileri yoktur. "Kendinde ve kendi için *değişim*, kavramsal olarak farklı bu uğraklara birbirlerine kayıtsız bir varlık kazandırır. Birbirlerinden bağımsız var olurlar; içsel zorunlulukları krizlerde kendini belli eder ve bu da karşılıklı kayıtsızlıklarının benzerliğinin çok az sürmesine neden olur". Üretici güçlerin gelişmesi, büyüyen üretimde istihdam edilecek sermayeyi ve canlı emeği serbest bırakarak üretim dalları arasındaki orantıları değiştirir, fakat "ikisi de kullanılmadan kalabilir, çünkü bunlar yeni gelişen üretici güçler bakımından üretimin gerektirdiği orantılarda mevcut değildirler" (CW28, 372-3).

Marx'ın yeniden üretim şemaları orantısızlıkla genel aşırı üretim arasındaki ilişkinin daha ayrıntılı bir gösterimini sağlar. Fakat Marx, aşırı üretim ve orantısızlık tartışmasını bu aşamada daha ileri götürmez ve tartışmayı yürütme sabrını yitirir. Sorun Marx'ın, sermayenin özünü oluşturan değer ilişkilerine yoğunlaşarak sermayeyi daha yüksek bir soyutluk seviyesinde

---

91 Bu, Marx'ın 1863 elyazmasında genişlettiği ve sistematik olarak *Kapital*, İkinci Cilt, Bölüm III'de geliştirdiği "yeniden üretim şemaları"nın ilk taslağıdır. Burada artı değerin kâr biçiminde bölüşülmesini ele alırken ilk önce şemaları tanıtır.

analiz etmek istemesidir. Bu da değişim ve rekabet realitesinden ve fiyatların yükseliş ve düşüşlerinin getirdiği karışıklıklardan soyutlanmak demektir. Bununla birlikte değişim genel sermaye kavramının bir parçasıdır, öyle ki sermayeye değişimden soyutlanmış olarak bakılamaz. "Bunun gerçekten meydana geldiği hareket ancak *gerçek* sermayeyi düşündüğümüzde düşünülebilir, yani rekabet, vs. ... Öte yandan, değişim *olmadan* böyle bir sermaye üretimi olmazdı" (CW28, 376).[92] Böylece Marx bu noktada gerçekleşme sorunları üzerine yürüttüğü araştırmayı keser ve bunların çözülmüş olduğunu farz eder. "Sermayenin ancak genel olarak düşünülebileceği erişmiş olduğumuz bu noktada, bu üçüncü sürecin gerçek zorlukları ancak *olasılıklar* şeklinde var olur, bu nedenle de aynı şekilde *olasılıklar* olarak aşılırlar. Bu yüzden ürün artık yine paraya dönüşmüş olarak vazedilir" (CW28, 376).

Soyutlama problemi orantısızlık analizi bakımından özellikle önemlidir. Daha önceki tartışmasında Marx, kapitalist üretimin piyasa sınırlarına bakmaksızın gelişme eğilimi temelinde, orantısızlığın yalnızca piyasa anarşisinin olumsal bir sonucu olmayıp kapitalist üretimin zorunlu bir özelliği olduğunu tespit etmiştir. Fakat bu iddiada yöntemsel bir sorun vardır. Aşırı üretim eğiliminin üretim dalları arasındaki orantısal ilişkileri bozarak bir krizi kışkırtabileceği açıktır, o zaman bir üretim dalının çöküşü genel bir krize doğru genelleştirilmiş olur. Fakat böyle bir orantısızlık, ancak kapitalist üretimin kullanım değeri yönünü ve belli sermayeler arasındaki ilişkileri düşündüğümüzde ortaya çıkar, bu yüzden de *Grundrisse*'nin

92 Marx, *Grundrisse*'de sık sık "üretim ve tüketim arasındaki ilişkiyi ... sermaye ve kârın altına mı, yoksa yine sermayelerin birikim ve rekabetinin altına mı" (CW28, 217) konulacağı sorunu hakkında yorum yapar. Benzer şekilde sermayenin üretim maliyetinin düşmesiyle değersizleşmesi meselesi, "sermayelerin yoğunlaşması ve rekabeti doktrinine aittir" (CW28, 330). "Kendi karakteristik gelişimleri içersinde sermayeyi önvarsaydıkları için henüz talep, arz, fiyat ilişkilerine devam edemiyoruz. Talep ve arz henüz belli bir ekonomik ilişkiyi açıklamayan soyut kategoriler olduğundan belki de basit dolaşım ya da üretimle beraber düşünülmelidir?" (CW28, 334)

iddiasının dayandığı en soyut değer ilişkileri ve genelde sermaye bakımından özel olarak belirtilemez. Marx üretimin belli dallarında ortaya çıkan aşırı üretimin genelleştirilmesinin tersine, sermayenin esasına içkin genel aşırı üretim gerekliliğini hâlâ daha açıklamış değildir.

Yeniden üretim şemalarında Marx, orantısızlık problemini gerekli ve artı emek arasındaki orantısızlık bakımından formülleştirir. Bu da karşılığında Marx'ı orantısızlığı belli kullanım değerleri bakımından değil sermayeyi oluşturan kısımlar bakımından tanımlamaya yönlendirir. Bu nedenle "yeniden üretim şeması" üretimin orantılılığı ile sermayenin genişleyen yeniden üretimi arasındaki bağlantıyı göstermek için üretim kollarını tüketim araçları üretenlerle üretim araçları üretenler olarak böler. Eğer sermayenin genişleyen yeniden üretimi, örneğin kâr oranının düşmesiyle bozulursa bu, yeniden üretimin (azalan) gerekleriyle ilgili olarak derhal üretim kollarında bir orantısızlığa ve böylece genel krize yol açacaktır. Ancak yeniden üretim şemaları şu soruyu yanıtlamaz: Doğrudan kâr oranında genel bir düşüşe yol açan genel aşırı üretim nasıl mümkündür?

Kâr Oranının Düşme Eğilimi

Marx, *Grundrisse* elyazmasının büyük bölümünü artı değer ve kâr arasındaki ilişkinin araştırılmasına adar, bu da artı değeri kâr oranına dönüştürmek üzere ilişkilenmesi gereken sermaye büyüklüğünü tespit etmek için sabit ve dolaşan sermaye arasındaki ve üretim zamanıyla dolaşım zamanı arasındaki ilişkinin ayrıntılı olarak düşünülmesini gerektirir. Bu uzun tartışmanın sonunda daha önce kısaca açıklamış olduğu, sermayenin organik bileşiminin yükselme eğilimiyle buna karşılık gelen kâr miktarında devam eden yükselişe rağmen kâr oranındaki düşüş olasılığı sorusuna geri gelir. "Şimdiye kadar geliştirdiğimiz genel yasalar kısaca şöyle özetlenebilir: ... aynı artı değer *varsayılarak* ... *kâr oranı* sermayenin canlı emek karşılığında verilen kısmıyla bunun hammadde ve üretim araçları biçiminde var olan kısmı arasındaki orana bağlıdır. Böylece, canlı emek karşılığında verilen kısım azaldıkça kâr oranında buna karşılık gelen bir azalış olur" (CW29, 130-1).

Sermaye Bileşiminin Artma Eğilimi

"Kâr oranının düşme eğilimi yasası"nın etrafında dönen anlaşmazlık karşısında, Marx'ın bu tartışmaya soktuğu kavramlar biraz daha yakından düşünmeye değer. Yasanın başlangıç noktası, emeğin harekete geçirdiği büyüyen hammadde miktarına ve üretim araçlarına giderek artan oranda sermaye bağlanırken, emek gücü satın alımı için ayrılan sermaye oranının kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte sürekli düştüğü gözlemidir. "Sermayenin organik bileşiminin artması" kavramında sonradan açıklanan budur.

Her emekçi daha fazla makine kullandığı ve daha büyük miktarda hammadde işlediği için, sermayenin organik bileşimi emeğin artan üretkenliğinin sonucudur. Fakat artan üretkenlik ayrıca hem emek gücünün hem de üretim araçlarının değerini düşürür, bu yüzden değer ilişkisindeki değişiklikler teknik ilişkideki değişiklikleri ister istemez yansıtmayacaktır. Üretim araçlarının değeri miktar artışlarından daha hızlı düşerken emek gücünün değeri önemli oranda düşmezse sermayenin organik değer bileşiminin düşmesi gayet mümkündür. Bununla birlikte, uzun lafın kısası için Marx genellikle, baştan beri sabit sermayenin değersizleşmesinin bu eğilime karşı olduğunun kesinlikle farkında olsa bile, daha fazla düşünmeksizin eğilimin su götürmez biçimde sermayenin bileşiminin artması yönünde olduğunu varsayar (CW28, 309).

Kapital'in Birinci Cilt'inde Marx, üretim araçlarıyla canlı emek gücü arasındaki fiziksel ilişkiyi ifade eden sermayenin "teknik" bileşimiyle sabit ve değişken sermaye arasındaki değer ilişkisini ifade eden değer bileşimi arasındaki farkı anlatmış, sonra da merkezi kavramını, sermayenin organik bileşimini "teknik bileşim tarafından belirlendiği ve bunun değişikliklerini yansıttığı kadarıyla değer bileşimi" olarak tanımlamıştır (KI, 612).

Marx eleştirmenlerinin birçoğu "sermayenin organik bileşimi" kavramını, değer ilişkilerinde söz konusu varsayımı çürütebilecek değişikliklere aldırmadan sermayenin artan bileşimi varsayımını korumak, böylece kâr oranının düşme eğilimi yasasına zarar vermek üzere getirilmiş gereksiz bir araç olarak kabul etmişlerdir. Ben Fine, farkın, değer değişikliklerinden soyutlan-

mış teknik bir değişikliğin anlık etkisi ile değerlerin de değiştiği zamanki uzun vadeli etki arasında olduğunu iddia etmiştir (Fine ve Haris, 1990, 59-60). Bu iddia Marx'ın kâr oranının düşme eğilimi yasası formülasyonunun eleştirilerini yeterince cevaplamaz. Sermayenin organik bileşiminin artması kavramı, kâr oranının düşme eğilimi yasasıyla ilişkili olsa bile Marx'ın bunu başlangıçta getirdiği ya da genelde uyguladığı bağlam bu değildi.

Sermaye Bileşimi ve Nispi Artı Nüfusun Oluşumu

Sermaye bileşimi kavramı ilk olarak, bunu kâr oranının düşme eğiliminin açıklanmasına uygulamadan on sene önce, Marx'ın Aralık 1847'deki "Ücretler" üzerine derslerinde açıkça ortaya çıkmıştır. Bu derslerde Marx, kavramı Malthusçulara karşı aşırı nüfusun, nüfusun geçim araçlarının sınırlı üretimine ilişkin olarak doğal büyümesinin sonucu değil, işçiler üretimden çıkarıldıklarından sermaye birikiminin kesin sonucu olduğunu göstermek için kullanır. "Dolayısıyla, üretici güçlerin büyüme sürecinde üretim sermayesinin makine ve hammaddeye dönüştürülen kısmının, yani bu biçimdeki sermayenin, ücretler için ayrılan sermayeye göre orantısız olarak artması, kesinlikle sermaye ve emek arasındaki ilişkinin doğasından çıkan genel bir yasadır". Böylece işçiler arasındaki rekabet "daha da şiddetli hale gelir ... Basitçe işçilerin sermayeyle ilişkisinden doğan ve onun lehine olan koşulu, üretim sermayesinin hızlı büyümesini bile aleyhine çeviren bu yasayı, burjuva doğa yasasına göre nüfus, istihdam araçlarından ya da geçim araçlarından daha hızlı artar diyerek toplumsal yasadan doğa yasasına çevirmiştir" (CW6, 432).

Sermayenin "organik" bileşimi kavramı bu bağlam içinde uygundur, çünkü söz konusu olan, mevcut sermayenin emek gücüne yatırımla üretim araçlarına yatırım arasında bölünmesidir. Teknik bir değişiklik, sermayenin bileşen unsurları arasındaki bölünmede bir değişikliğe yol açar, fakat ilk defasında bu bölünme mevcut değerlere dayanır.

Sermayenin artan organik bileşiminin doğrudan anlamı, sermaye birikiminin zorunlu olarak artan "teknolojik işsizlik" ve "nispi artı nüfus" yaratılması ile ilişkili olmasıdır. Sermayenin

azalan bir bölümü değişken sermaye olarak yatırılmıştır, böylece belli emek gücü değeri ve mutlak sermaye miktarıyla azalan sayıda işçi istihdam edilir.

Bu argüman ekonomi politik içinde zaten iyi kurulmuştu ve geçerliliği Ricardo tarafından *Prensipler*'inin üçüncü baskısına eklenmiş olan, makine getirilmesinin doğrudan sonucunun, sabit sermaye olarak yatırılan sermaye oranının artması ve dolayısıyla emekçi istihdam etmek için var olan miktardaki düşüşün sonucu olarak işsizlik olduğunu kabul ettiği meşhur "Makineler Üzerine" bölümde onaylanmıştı. Ricardo, birikim oranıyla sermayenin bileşimi arasındaki ilişkiyi araştırmamış olsa da artan kârlar sermaye birikim oranını arttırdığı için uzun vadede istihdamın düzeleceğinden emindi.[93]

Marx'ın sermayenin organik ve değer bileşimleri arasındaki ayrımı, daha fazla geliştirmemiş olsa bile, değerdeki değişikliklerin önemine dikkat çekmeden önce teknik ilişkileri benzer şekilde ele almış olan Ricardo'nun soruna yaklaşımına denk düşer. Marx'ta Ricardo'nun argümanına göre yeni olan yan, Ricardo'nun sabit ve dolaşan sermaye arasındaki ilişki açısından kurduğu formülasyon yerine Marx'ın sabit ve değişken sermaye açısından daha uygun bir formülasyon koymasıydı.

Sermayenin artan organik bileşiminin istihdam üzerindeki etkisi, hem emek gücünün değerinin düşmesi eğilimiyle, ki böylece belli bir miktar sermaye daha fazla işçiyi istihdam eder, (CW28, 328), hem de istihdamda mutlak bir artışa yol açabilen sermayenin artan mutlak büyüklüğüyle dengelenir. Bu faktörlerin etkileşimi karmaşıktır ve Marx bunları *Kapital*'in peş peşe gelen taslaklarında çok geniş şekilde araştırmıştır. Yine de genel sonuç ne olursa olsun, Marx umumiyetle, sermaye bileşiminde teknik ilerleme sonucu yaşanan bir artışın doğrudan etkisinin emeğin yerinden edilmesi olduğunu varsayar.

---

93 Bu argümanın manasının, kâr *oranındaki* değişiklikler işsizlerin yeniden emilmesi için kritik iken kâr *miktarındaki* değişikliklerin sermaye birikiminin istihdam seviyesi üzerindeki doğrudan tesiri için kritik olduğuna dikkat ediniz.

Sermaye Bileşimi ve Kâr Oranının Düşme Eğilimi

Sermayenin organik bileşimi kavramı, Marx'ın artı değer oranıyla kâr oranı arasındaki farkın araştırılması bağlamında *Grundrisse*'de önce kâr oranıyla ilintilenmiştir. Artı değer oranı, artı değer ile emek gücü satın alınmasına yatırılan değişken sermaye arasındaki ilişki olarak tanımlanmıştır, fakat kâr oranı artı değerle toplam sermaye arasındaki ilişki olarak tanımlanmıştır. Kâr oranındaki farklılıkların mutlaka artı değer oranındaki farklılıkları yansıtmadığı hemen görülür, bu yüzden "sermayenin kâr oranı hiçbir şekilde canlı emeğin nesnelleşmiş emeği arttırma oranını ifade etmez" (CW28, 297).

Marx, sermaye büyüklüğünün ve kâr oranının değişmediği böylece farklı sermaye bileşimlerinin farklı artı değer oranlarıyla ilişkilendiği bazı çapraşık aritmetik örnekleri inceler ve sonra da bunun olması son derece mümkündür sonucuna varmadan önce, "toplam sermayeye göre nispeten azalsa – yani söz konusu kâr oranı azalsa – bile artı değer artmaz mı?" (CW28, 306) diye sorar. Bu, Marx'ı, Ricardo'nun artı değer oranıyla kâr oranı arasında ayırım yapamamasına dayanan ve kâr oranındaki düşüşün tarımsal verimlilik düştüğü için ücretlerde görülen artışın sonucu olduğu şeklinde vardığı hatalı sonucun kaynağını tanımlamasını sağlar. Fakat Marx, Ricardo'nun kâr teorisine yönelik eleştirisini hemen geliştirmez, nüfus teorisi için sermayenin değişen bileşiminin sonuçlarını analiz etmeye yönelir.[94]

Sermaye birikimi, çalışan nüfusu arttırarak artı değerin arttırılmasını gerektirir. Fakat aynı zamanda sermayenin artan organik bileşimi sermayenin orantısal olarak daha az emekçi istihdam ettiğini gösterir. Sonuç, büyüyen işçi arzının artan üretkenliğin sonucu olarak işten çıkarılanlar tarafından sağlanması olur. "Bu nedenle tıpkı gerekli emeği en aza indirmek gibi, mümkün olduğu kadar çok emek yaratmak da sermayenin eğilimidir.

94 Daha sonraki tartışmasında nüfus yasasını doğrudan kâr oranının düşme eğilimi yasasına bağlar. "Aynı yasa basit olarak ... nüfusun, özellikle de bunun çalışan kısmının artışının zaten önceden varsayılan sermayeyle ilişkisi olarak ifade edilir" (CW29, 135).

Dolayısıyla sermaye bir yandan çalışan nüfusu genişletme, diğer yandan çalışan nüfusu sürekli olarak artı nüfusun bir parçası yapma eğilimindedir. ... Artı nüfus ve artı sermaye teorisinin doğru olması bu yüzdendir" (CW28, 326).

Marx, elyazmasında Ricardo'nun kâr oranının düşme eğilimi üzerine yaptığı açıklamanın eleştirisine daha sonra geri dönmüştür. Marx tartışmayı açıkça verili bir artı değer oranı varsayarak başlatır (CW29, 131) ki bu durumda kâr oranının düşme eğilimi doğrudan sermayenin organik bileşiminin artma eğilimi varsayımını izler.[95]

Marx artı değerdeki bir artışın sermayenin yükselen organik bileşiminin kâr oranı üzerindeki etkisine karşı hareket edeceğinin kesinlikle farkındaydı. Görmüş olduğumuz gibi, Marx'ın ilk hipotezi düşen kâr oranı ve yükselen artı değer oranının aynı anda var olmasına dayanır ki Marx açısından bu, kâr oranının ancak artı değer oranında bir düşmenin sonucu olarak düşebileceğini ileri süren Ricardo üzerine yaptığı eleştiride belirleyicidir. Mevcut tartışmada Marx, artı değer oranındaki bir artışın hafifletici etkisini hemen ele alır. Sermayenin büyüklüğünün artmasıyla ilişkili olarak, kâr oranındaki düşme oranı, toplam kârın yükselmeye devam edip etmediği, aynı kalıp kalmadığı ya da düşüp düşmediğine bağlıdır (CW29, 133).

Marx ayrıca, her ikisi de artan üretkenliğin tamamlayıcı sonuçları olduğu için, artı değer oranındaki bir artışın olumsal bir karşı eğilim olmadığını, tersine sermayenin organik bileşimindeki artıştan ayrılamayacağını kabul etmektedir. Marx yasa üzerine yürüttüğü tartışmayı özetlerken, "emeğin üretici gücünün gelişmesinin", hem nispi artı değerin büyümesiyle hem de sermayenin bileşimindeki artışla "eşanlamlı olduğunu" belirtir ve "bu yüzden kâr oranı nispi artı değerin büyümesiyle ters iliş-

95 Marx, eğer sermayenin organik bileşimi değişmezse kâr oranının düşmeyeceğini derhal kabul eder, fakat "sermayenin gelişme yasasıyla, özellikle de sabit sermayenin gelişmesiyle çelişen" (CW29, 132), üretim yöntemlerinin değişmediğinin ve verimliliğin büyümediğinin varsayılması gerekeceği ve bu yüzden ancak kapitalist üretim tarzının henüz kurulmadığı yerlerde gerçekleşebileceği için bu olasılığı reddeder.

kilidir" sonucuna varır (CW29, 147). Fakat *Grundrisse*'deki tartışmanın hiçbir yerinde Marx, artı değer oranının sermayenin organik bileşimindeki artışı karşılamaya, böylece kâr oranının artmasına yetecek kadar artabileceğini düşünmez bile.

Kâr Oranının Düşme Eğilimi ve Kriz Eğilimi

Kâr oranının düşme eğilimi tartışması, sermayenin yeniden üretim süreci tartışmasını tamamlar. Bu bakış açısından yasa, sermayenin, canlı emeğin sömürülmesine ama aynı zamanda minimuma indirilmesine dayanan çelişkili karakterinin, başka bir benzer niteleme ile ifade edilmesidir. "Emek zamanını en aza indirmeye çalışan, diğer yandan da emek zamanını zenginliğin tek ölçüsü ve kaynağı durumuna getiren sermayenin kendisi, gelişme halindeki çelişkidir" (CW29, 91). Bu çelişkinin doruğa çıkışı kapitalist üretim tam gelişmesine eriştiğinde ortaya çıkar ve "tarihsel gelişiminde sermayenin kendisi tarafından getirilen üretici güçlerin gelişimi, belli bir noktada sermayenin kendi değerlendirmesini ortadan kaldırır. Belli bir noktanın ötesinde, üretici güçlerin gelişmesi sermayeye engel hale gelir ve sonuçta sermaye ilişkisi üretici güçlerin gelişmesine engel oluşturur" (CW29, 133).[96]

Marx kâr oranındaki düşüşün krizi nasıl başlatabileceğini tam olarak göstermeden kâr oranındaki bu düşüşü hemen krizlerin patlamasına bağlar. Yine de Marx kâr oranındaki düşüşün sonucu olarak kapitalizmin kıyamet öngörüsünü sunar. Bu nok-

96 Marx daha önceleri sermayenin nihai olarak kendini olumsuzlamasına benzer terimlerle, ama kâr oranına göndermede bulunmadan işaret etmiştir. Artı değer oranı arttıkça ve gerekli emek zamanı azaldıkça, artan üretkenliğin artı değer üzerindeki etkisi, önemsiz hale gelinceye kadar orantısal olarak azalır. "Üretkenlik artışı sermaye için bir kayıtsızlık meselesi haline gelebilir; onun değerlenişi bile sorun olmaktan çıkabilir, çünkü orantıları minimal hale gelmiştir ve sermaye olmaktan çıkmıştır", gerçi "bütün bu ön varsayımlar bu soyutluk derecesinde ancak analizin bu belli aşamasındaki ilişki için doğrudur. Bunları önemli biçimde değiştiren başka ilişkiler daha sonra gelecektir" (CW28, 265-6) diyerek derhal meseleyi sınırlandırmıştır. Daha sonraki bir pasajda bu gelişmeyi, "sermaye üretime hakim biçim olarak kendisini feshetmeye çalışır" (CW29, 86) sonucunu çıkararak, bilimin uygulanışına bağlar.

tada ücretli emek sistemi, toplumsal zenginliğin gelişmesine bir engel haline gelir ve kapitalist üretim biçiminin kendi çelişkilerinin gelişmesinin sonucu olarak reddedilir. Üretimin gelişmesiyle mevcut üretim ilişkileri arasında büyüyen uyumsuzluk "şiddetli ve ani çelişkiler, krizler, sarsıntılar" içersinde ifade edilir. "Sermayenin dışsal koşullar nedeniyle değil kendini korumasının koşulu olarak şiddetle yıkılması, onun çekilip gitmesi ve daha yüksek bir toplumsal üretim durumuna yer açması için önerilen en çarpıcı biçimdir ..." (CW29, 134). Sermaye kâr oranını, gerekli emeğe yapılan ödemeyi azaltarak ve yine de istihdam edilen toplam emeğe nazaran artı emek miktarını daha da arttırarak yerine koymaya çalışacaktır. Böylece mevcut zenginliğin çok fazla genişlemesiyle birlikte üretici gücün en üst düzeyde gelişimi, sermayenin değer yitirmesiyle, emekçinin aşağılanmasıyla ve yaşamsal güçlerinin en açık biçimde yok edilmesiyle aynı anda olacaktır. Bu çelişkiler, emeğin anlık olarak askıya alınması ve sermayenin büyük bölümünün yok olmasıyla, sermayenin intihar etmeksizin bütün üretici güçlerini istihdam etmeye devam edememe noktasına zorla geldiği patlamalara, felaketlere ve krizlere yol açar. Yine de düzenli şekilde olan bu felaketler, bunların daha üst bir seviyede tekrarına ve nihayetinde şiddetle devrilmesine yol açar (CW29, 135).

Kâr oranının düşme eğilimine karşı çeşitli faktörler müdahale eder. "Sermayenin gelişkin hareketi içinde, bu süreç krizlerden başka uğraklar tarafından yavaşlatılır; örn. mevcut sermayenin bir kısmının sürekli değer yitirmesi; sermayenin büyük bir kısmının doğrudan üretim aracı olarak hizmet etmeyen sabit sermayeye dönüşmesi; sermayenin büyük bir kısmının verimsizce dağıtılması, vs." (CW29, 135). Kâr oranının düşme eğilimi ayrıca, vergiler veya kira gibi mevcut kesintilerin azaltılması ya da ortadan kaldırılmasıyla, sermayenin organik bileşiminin daha düşük olduğu yeni üretim dallarının geliştirilmesiyle ya da tekellerin ortaya çıkmasıyla kontrol edilebilir. Ancak Marx "bu nokta daha ayrıntılı şekilde ancak birikimin incelenmesinde geliştirilecektir" diyerek kâr oranının düşme eğilimi yasası ve nüfus yasası hakkında daha

ileri düzeyde sonuçlar geliştirmez.[97] Dahası, tartışmayı bitirirken, "bu noktada yukarıda belirtilen yasaları izleyen neticeler ya da bu konudaki herhangi bir spekülasyon yüzünden konumuzdan sapmamalıyız" (CW29, 148) diye ekleyerek belki de biraz uzağa sürüklenmiş olduğunun farkında görünür.

Burada daha sonraki çalışmasındaki gibi Marx'ın kâr oranının düşme eğilimi yasası tartışmasına ne kadar önem vermek gerektiğini bilmek zordur. Marx yasanın önemini defalarca belirtir. "Her bakımdan bu yasa, modern ekonomi politiğin en önemli ve son derece karmaşık ilişkileri anlamaktaki en temel yasasıdır. Tarihsel bakış açısından en önemli yasadır. Şimdiye kadar, basitliğine rağmen hiç anlaşılmamıştır ve hatta daha da bilinçsizce formülleştirilmiştir" (CW29, 133).[98] Bu da kapitalizm analizinin merkezinde söz konusu yasanın yattığını ima eder gibidir ve yine de kıyamet kokusu taşımasına rağmen Marx burada bu konuyla son derece üstünkörü ilgilenir. Analizi daha bütünüyle 1861-3 ve Engels'in *Kapital*'in Üçüncü Cilt'inin temeli olarak kullandığı 1864-5 elyazmalarında geliştirse bile, Marx'ın kendi yaşamında yayınladığı çalışmalarının herhangi birisinde hiç görünmez. *Kapital*'in Birinci Cilt'inde göreceğimiz gibi, sermayenin organik bileşimi merkezi bir rol oynar, ancak kâr oranının düşme eğilimi değil nüfus yasasına ilişkin olarak.[99]

---

97 *Kapital*'in Birinci Cilt'nin meşhur Yedinci Kısım'ı olan birikim hakkındaki bölümün ilk kısa taslağı, ancak Marx'ın 1861-3 elyazmasının sonunda yazılmış ve kâr oranının düşme eğilimi yasasına gönderme yapmadan nüfus yasasına odaklanmıştır.

98 Marx yasayı 1861-3 elyazmalarında (CW33, 104) "ekonomi politik içindeki en önemli yasa" olarak tarif eder. *Kapital*'in 1864-5'te yazılan Üçüncü Cilt'inde yasayı "kapitalist üretim için büyük önem" taşıyan yasa olarak ve Engels'e 30 Nisan 1868 mektubunda ise "önceki tüm ekonominin yetenekleri işe yaramaz aptallardan ayıran çizgisi üzerindeki en büyük zaferlerden biri" (*Letters on Capital*, 137) olarak tanımlamıştır.

99 Marx'ın yaptığı çalışmayı hep ekonomi politiğin *eleştirisi* olarak tanımladığına dikkat ediniz, onun için genelde ileri sürüldüğü gibi "ekonomi politiğin en önemli yasası" iddiası, Marx'ın bunu kendi teorisinin en önemli yasası olarak kabul ettiği yorumunu mutlaka doğurmaz. "Tarihsel bakış açısından bu en önemli yasadır" iddiası da göründüğü kadar önemli değildir, çünkü

Kapitalist birikimin kriz eğilimlerinin anlaşılmasında, kâr oranının düşme eğilimi yasasına nasıl bir önem vermek gerektiği anlaşılamadan kalır. Marx'ın analizinin gelişmesinin mevcut aşamasında kâr oranının düşme eğilimi yasası, tamamen şekilsel bir öneme sahiptir. Üretimin farklı dalları arasındaki orantısızlıktan ayrı olarak genel aşırı üretimin kâr oranındaki genel düşüşle açıklanabilmesi mümkündür, çünkü kriz eğilimi tam da sermaye kavramına içkindir. Fakat Marx henüz, ne kâr oranının düşme yasasını özenle kurarak ne de sayesinde böyle bir düşüşün genel bir aşırı üretim krizini başlatabileceği mekanizmayı takip ederek bu olasılığı göstermeyi denemiştir.

Kâr oranındaki düşüş, büyüyen artı değer miktarıyla ve dahası üretilen metaların büyüyen miktarıyla mükemmel biçimde tutarlı olduğu için, bitirmeden önce krizlerin kâr oranının düşme eğilimine bağlanmasının, daha da hızlı büyüyen meta miktarıyla dışa vurulan büyüyen bir artı değer miktarını gerçekleştirme problemiyle ilişkilendirilmiş olan daha önceki derinleşen kriz eğilimleri analiziyle çelişmediğinin belirtilmesi önemlidir. Kâr oranı düşer, çünkü sermayenin organik bileşimi artı değer oranından daha hızlı artar. Aynı şekilde kâr oranının düşme eğilimi yasasının krizlerle bağlantısı, orantısızlık üzerine kurulu analizi zayıflatmaz, çünkü kâr oranının düşmesi, sermayenin genişleyen yeniden üretimini azaltıp orantısallık ilişkilerini bozduğu için krizler ortaya çıkar. Eksik tüketimcilik, orantısızlık ve düşen kâr oranı üzerinden açıklanan kriz teorileri birbirleriyle tutarsız değil, tutarlı bir şemanın parçalarıdır. Fakat bu parçalar arasındaki somut ilişki yine de açıklanmalı ve değerlendirilmelidir.

Kapitalizmin Dinamikleri ve Kriz Eğilimi

Marx bu noktadan hemen sonra *Grundrisse* elyazmasını terk etmiştir. Daha sonraki çalışmalarında yaptığı analizi geliş-

---

Marx'ın demek istediği, bu yasanın kapitalizmin nihai tarihsel sınırlarının belirlenmesinde en önemli yasa olduğudur ki bu, bunun böylesine büyük bir çağdaş önemi olduğu anlamına gelmez.

tirmeye başlamadan önce *Grundrisse*'de kaydetmiş olduğu ilerlemeyi özetlemeye değer.

Grundrisse daha çok Marx'ın temel teorik fikirlerinin gelişimine paha biçilmez bir kavrayış katan bir çalışma taslağıdır. Bu çalışma, kapitalist sistemi rahat bırakmayan periyodik krizlerin biçim ve belirlenimlerini açıklama sorunuyla ve özellikle Proudhoncu sosyalizmin eleştirisiyle başlar. Fakat bu eleştiri, Marx'ın derhal bir bütün olarak kapitalist üretimin toplumsal biçimini araştırmak ve böylece kapitalist tarafından el konulan artı değerde kârın kaynağını bulmak üzere para biçiminin peşine düşmesine yol açar.[100] Kapitalist üretimin toplumsal biçimi üzerine yaptığı vurgu, Marx'ı hem kârın doğuşunun artı emeğe doğrudan el konulmasında yattığına inanan Ricardocu sosyalistlerin, hem de kârın kaynağının dolaşımda yattığına inanan Proudhoncuların ilerisine götürdüğü için temeldir.

Kapitalist üretimin toplumsal biçimini araştırmak Marx'ı doğrudan doğruya, üretim süreci içersinde tüketilen emekten ayrı olarak kapitalist tarafından satın alınan meta şeklindeki emek gücü kavramını ve artı değer ve kâr arasında ayrım yapabilmesini sağlayan sabit ve değişken sermaye kavramlarını açık-

100 Marx'ın Hegel'e geri dönmesi, bu metodolojik açıdan çok önemlidir. "Ele alış *yöntemi* bakımından benim için çok faydalı olan şey basit bir tesadüfle bir kez daha bakmış olduğum Hegel'in *Mantık*'ıdır ... Eğer böyle bir çalışmanın mümkün olacağı bir zaman gelirse, Hegel'in yalnızca keşfetmekle kalmayıp anlaşılmasını güçleştirdiği yöntemin *akılcı* yönünü alelade okuyucu için erişilir kılmak adına iki üç sayfa yazmayı çok isterdim" (Marx'ta Engels'e, 16.01.58, CW40, 249). Ancak Uchida'nın 1988'te yapmak istediği gibi *Grundrisse*'yi Hegel'in *Mantık*'ının bir *uygulaması* olarak görmek gayet yanlış olacaktır. Marx'ın, Lassalle eleştirisinde belirttiği gibi, "eleştiri için bir bilimi diyalektik sunumu kabullenme noktasına getirmek farklı bir şey, soyut, hazır yapım bir mantık sistemini aynen böyle bir sistemin belli belirsiz sezgilerine uygulamak farklı bir şeydir" (Marx'tan Engels'e, 01.02.58, CW40, 261). Ayrıca Hegel'in diyalektiği, kapitalizmin kusurlarını kapitalist akılcılığın öznel deformasyonuna atfeden ekonomi politiğin öznel idealizminin eleştirisini sağlamada önemlidir. Marx bazen Hegel'le olan flörtünü, sermaye kavramının öz gelişmesinin nesnel idealist (özcü) bir anlatımını önerme noktasına kadar götürse bile, muntazaman böyle bir formülleştirmeden kaçınır ve bunu düzeltir.

lamaya yöneltmiştir. Bu da onu nispi artı değer kavramını geliştirmeye ve böylece her bir kapitaliste rekabet baskısıyla üretici güçleri sınırsızca geliştirmeyi dayatan eğilim içersinde kapitalist birikimin ana dinamiğini tanımlamaya yönlendirmiştir. Bu eğilim, üretim güçlerini kârlılık sınırları içersine kapatan kapitalist üretim tarzının sınırlı toplumsal temeliyle çatışır. Böylece bu temel çelişki *Grundrisse*'de kapitalist gelişme dinamikleri analizine kılavuzluk eder.

Üretici güçleri sınırsızca geliştirme eğilimiyle bu gelişmeyi kârlılık sınırları içersinde tutma ihtiyacı arasındaki çelişki, derhal her bir kapitalistin karşısına diğer kapitalistlerle rekabet biçiminde çıkan piyasa sınırı olarak görünür. Kapitalistler bu engeli emeği yoğunlaştırarak, işgününü uzatarak, piyasayı büyüterek ve üretici güçleri geliştirerek aşmaya çalışırlar. Fakat bu temel engeli aşma girişimleri, bunu sadece daha yüksek bir seviyede yeniden üretmeye yarar. Emeğin üretkenliğindeki artış satılacak meta miktarının daha da artmasıyla sonuçlanır. Artan artı değer oranı, toplumsal ürünün artan bir kısmı için, büyüyen sermayelerine eşdeğer meta olarak, diğer kapitalistlere satılacağı bir piyasa bulmanın zorunlu olduğunu belirtir. Dünya piyasasının büyümesi daha da uzak bölgeleri kapitalist üretim tarzının yörüngesine sokar ve onun yasalarına tabi hale getirir.

Kriz olasılığı meta biçimine içkindir, alış ve satış eylemlerinin ayrılmasında ve paranın değer olarak varlığının bağımsız bir biçim olarak ayrılmasında zaten mevcuttur. Bu olasılığın gerçekleşmesi buna karşılık gelen miktarda metayı satılmadan bırakacak kadar paranın dolaşımdan çekilmesine bağlıdır. Basit meta üretimi içersinde bu paranın dolaşımdan çekilmesi için bir neden yoktur, bu yüzden rastlantısal rahatsızlıklardan başka bir kriz olasılığının gerçekleşmesine de neden yoktur. Klasik ekonomi politiğin kapitalist krizleri anlayamaması, onun kapitalizmi basit meta üretiminin genelleşmesinden başka bir şey olarak görmemesindendi.

Kapitalizmde kriz problemi, kapitalistin para yatırmaktaki amacının gereksinim değil artı değer üretmek ve el koymak olmasından doğar. Kapitalist, parayı dolaşımdan parasal sermaye

biçiminde çeker ve bu parayı dolaşıma ancak bunu yapmakla kâr gerçekleştireceğini tahmin ederse geri verir. Bu nedenle kârlı sermaye birikim koşullarının herhangi bir şekilde aksaması, paranın dolaşımdan çekilmesine yol açacak, böylece sermayenin genişleyen yeniden üretiminin aracı olarak hizmet etmeye yazgılı metada nesnelleşmiş ve halihazırda üretilmiş olan artı değere eşdeğer bir paranın çekilmesiyle krizi başlatacaktır. Kapitalizm geliştikçe problem giderek zorlaşır, çünkü daha da hızlı büyüyen bir meta miktarında nesnelleşen, yeni çıkış noktaları arayan sermaye miktarı büyüdükçe, sermaye birikimini giderek aksamaya maruz bırakarak büyümekte olan ve gerçekleşmesi gereken bir artı değer miktarı vardır.

Büyüyen artı değerin gerçekleştirilmesi kapitalist üretimin geniş çapta gelişmesine bağlıdır, ama artı değer büyüdükçe yeniden üretim de bunun devam eden değerlenişine bağlı hale gelir. Ayrıca artı değer oranı arttıkça gerekli emek zamanı işgününün giderek azalan bir kısmını oluşturur ve gerekli emek zamanını azaltmak ve artı değer oranını daha da arttırmak giderek zorlaşır. Bu zorluk kâr oranının düşme eğiliminde açıklanmıştır.

Üretim ve artı değere el koyma koşullarının aksaması, doğrudan krizin başlamasının yeterli koşulu değildir. Üretici kapitalistler, büyümenin doruğundayken koşullar kötüleştikçe dolaşımdan para çekebilirlerken, meta ve para kapitalistleri bu metalar için pazar bulma olasılığı olmasa bile meta satın alarak ve yeni girişimlere yatırım yaparak artan bir çılgınlıkla spekülasyona girerler. Bu spekülatif yatırımlar çöktüğünde kriz patlak verir. Bu şekilde spekülasyon daha da tahrip edici bir çöküşü başlatma pahasına büyümeyi sürdürür ve yoğunlaştırır. Bu para ve ticari sermaye hareketleri, döngünün dinamiğini sanki bankaların ve hükümetin kredi politikalarıyla desteklenen ya da kısıtlanan bankerlerin ve tüccarların değişken ruh hallerinde yatıyormuş gibi gösterir. Fakat krizin başlangıcı ve sermaye birikiminin sınırlarının kaynağı üretim alanında yatmaktadır.

Marx ister tarihsel çalışmalarında isterse varsayımlara dayalı örneklerde olsun ne zaman krizlere somut olarak baksa, bunların üretim dalları arasındaki orantısızlığın ortaya

çıkışıyla doğduklarını anlarız, üretimin bir dalındaki kriz ticari ve kredi sistemi sayesinde genelleşir, böylece orantısızlık krizi genel aşırı üretim krizi haline gelir. Üretimin orantısız gelişmesi basit olarak "piyasa anarşisinin" sonucu olmayıp, üretici güçlerin sürekli gelişmesi sayesinde nispi artı değerin üretilmesi gibi, kapitalistlere üretici güçlerini piyasa sınırlarına bakmaksızın büyütmelerini dayatan kapitalist üretimin toplumsal biçimine özgüdür. Fakat Marx, eksik tüketim ve kâr oranının düşme eğilimine geri götüren gerekli ve artı değer arasındaki ve işçilerin kısıtlı tüketimiyle üretilmiş olan büyüyen artı değer arasındaki daha soyut ve genel orantısızlığa gönderme yaparak bir orantısızlık kriz teorisini su götürmez biçimde onaylamaktan kaçınır.

Engels'i izleyen Marx ilk çalışmalarında krizleri, sermayenin dünyanın her köşesine girmesiyle giderek büyüyen bir engel haline gelen, üretimin piyasanın genişlemesinin ötesine geçmesi eğilimi anlamında açıklamıştır ki bu teoriyi daha sonra Engels Kautsky'e devretmiştir. *Grundrisse*'de hâlâ böyle bir engele atıflar vardır, ancak Marx artık kapitalizmin yoğun gelişimini daha fazla vurgular. Büyüyen sermayenin gerçekleşmesine engel olan piyasanın sınırlı boyutu değildir. Gerçekleşme problemi büyüyen üretilmiş artı değere karşılık büyüyen miktarda metanın satılmasıdır ve bu da ancak sermayelerini kârlı bir kazanç beklentisiyle yatıran diğer kapitalistlere satılabilir. Marx için gerçekleşme problemi, üretim sınırlarını belirleme ve artı değere el koyma problemidir.

Klasik ekonomiye göre kapitalist üretimin sınırsız gelişiminin engeli kâr oranının düşme eğiliminde yatar. Adam Smith'e göre büyüyen sermaye miktarı sınırlı bir çıkış alanıyla karşılaştıkça kâr oranı düşer, böylece kâr oranını kapitalistler arasındaki rekabet düşürür. Ricardo'ya göre rekabet kârı kapitalistler arasında yeniden dağıtabilir, ancak kâr oranını azaltamaz. O bu nedenle kâr oranının düşme eğilimini, artan nüfusu doyuracak ekmek talebi baskısı daha az bereketli toprakların üretime sokulmasını gerekli kıldıkça rantın yükselmesi eğilimi açısından açıklamıştır.

Marx, kâr oranındaki somut düşüşün kapitalistler arasındaki rekabetin sonucu olduğunu reddetmeyerek Ricardo'yu izlemiş, ancak kapitalizmde herhangi bir rant artışı eğiliminin aynı şekilde kapitalist sınıf içersinde artı değerin yeniden dağılımı meselesi olduğunu iddia etmiştir. Marx'a göre kâr oranı ne kârlı yatırım fırsatları üzerindeki teknolojik sınırlar nedeniyle, ne de doğanın pintiliği nedeniyle değil, kapitalist birikime özgü sermayenin organik bileşiminin artış eğilimi nedeniyle düşer. Belli bir artı değer oranıyla, sermayenin bileşimindeki bir artış kâr oranında düşüşe yol açacaktır.

Marx kâr oranının düşme eğilimini kapitalizmin nihai sınırlarına bağlasa bile, kâr oranının düşme eğilimiyle kriz arasındaki bağlantının ne olduğu hiç de açık değildir. Eğer kâr oranı nispeten düşükse kapitalist sistem krize daha da maruz olabilir, geldiklerinde de krizler daha ağır olabilir, ancak Marx öncelikle kriz eğilimi ancak rekabet alanında ifade edilen belirli sermayeler arasındaki somut ilişkiler içersinde gerçekleşirken, kâr oranının düşme eğilimi ancak genel sermayenin iç ilişkilerinin en soyut seviyesinde formülleştirildiği için, kâr oranının düşme eğilimiyle kriz gerekliği arasında doğrudan bir bağ kurmaz.

Marx'ın sadece kâr oranındaki *düşüşün* bir krizi kışkırtmaya yeterli olmadığının gayet farkında olduğunun vurgulanması önemlidir – düşse bile kâr oranı hâlâ pozitif olduğu sürece sermayenin atıl halde bırakılması yerine yeniden yatırılması buna değer. Marx için kâr oranındaki düşüşle kriz eğilimi arasındaki ilişki doğrudan değildir. Özellikle, en azından dolaylı olarak orantısızlıkların ortaya çıkmasına bağlıdır. Bir yandan, yeni üretim yöntemlerinin getirilmesiyle ilişkili olarak sermayenin bileşiminde meydana gelen bir değişiklik, kendi içersindeki üretim dalları arasındaki orantısal ilişkileri, üretim araçları talebinde nispi bir artış ve geçim araçları talebinde nispi bir düşüşle değiştirir. Ricardo'nun "Makineler" üzerine bölümünde ele aldığı bu orantısızlık, sermaye bileşiminin kâr oranı üzerindeki etkisine bakmaksızın artar. Diğer yandan, kâr oranındaki bir düşüşün kendisi de sermaye belli metalara

olan talebi şişirerek ve sonra da spekülatif ve yatırım talebi geri çekildikçe çöküntüyle spekülatif kanallara saptırıldıkça orantısızlıklar getirecektir.

Kâr oranının düşme eğiliminin önemine daha sonra döneceğiz, ama şimdilik Marx'ın belki de tüm mekanik kâr oranının düşme eğilimi fikirlerinden daha fazla önem verdiği kapitalist birikimin tarihsel eğilimleri tartışmasından çıkardığı üç noktayı hatırlamak gerekmektedir. Birincisi, Marx kâr oranının düşme eğilimini basitçe kaçınılmaz bir somut eğilim olarak nitelendirmez. Bu eğilimi, sermayenin karşısına çıkan, artı değer oranı büyüdükçe kâr oranı üzerinde önemli etkisi olabilmesi için üretkenliğin de o kadar büyümesi gerekmesi problemi açısından tartışır. Üretkenlikteki bu artış yalnızca teknolojiyle değil artı değer üzerinde yürütülen sınıf mücadelesinin sonucuyla da belirlenir. Böylece kapitalist, emeği yoğunlaştırarak, işgününü uzatarak, ücretleri düşürerek, sabit sermayede tasarruf yaparak ve sermaye döngüsünü hızlandırarak kullanımındaki tüm araçlarla kâr oranının düşme eğiliminin üstesinden gelmeye çalışır. Bu bakış noktasından bakıldığında, mekanik bir kâr oranının düşme eğiliminin değil, kapitalizm geliştikçe artı değer üretimi üzerinde yoğunlaşacak tarihsel bir sınıf mücadelesi eğiliminin var olduğu sonucu çıkar (KIII, 227; CW33, 111; ADT3, 365). İkincisi, artı değer miktarı büyüdükçe diğer kapitalistlere satılarak gerçekleştirilecek meta miktarı artar ve bu yüzden kapitalizm krizlere daha fazla maruz kalır. Bunun için Marx, kâr oranının düşme eğilimi yasasını kâr miktarının ve bunun nesnelleştiği meta miktarının artış eğilimine bağlar. Üçüncüsü, sermayenin artan organik bileşimi ve büyüyen artı değer miktarı, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesiyle büyüyen nispi artı nüfus, halkın çok daha geniş bir tabakasının yoksullaşması ve toplumun giderek iki sınıfa kutuplaşması –*Kapital*'in Birinci Cilt'inde merkezi rol oynayacak olan "kapitalist birikimin mutlak genel yasası"– ile ilişkilidir.

Grundrisse'nin Metodolojisi ve Kriz Teorisi

Grundrisse, Marx'ın daha önceki çalışmaları üzerinde muazzam bir teorik ilerlemeyi işaret etse de, başlangıcını oluşturan kriz zorunluluğu hakkındaki problemi çözmez.

Marx'ın kriz zorunluluğunu açıklamakta karşılaştığı sorun, bir yere kadar kendi metodolojisi ile belirlenmiştir ve bu metodoloji, incelemesinin bu aşamasında üretim ve dolaşım arasında yaptığı radikal bir analitik ayırıma dayanır. Kriz probleminin dolaşım alanında ortaya çıkan bir problem olmadığı, basit meta üretimi dünyasına değil nesnelerin üretiminin üretime ve kâra el konulmasına tabi olduğu kapitalist üretime dayalı dünyaya ait bir problem olduğu konusunda ısrar eder. Fakat problemin üretim alanında açığa çıkmadığını da kabul eder. Artı değer üretiminin koşulu, basitçe emeğin, üretilen metaların değerinin emekçilerin geçinmeleri için gereken değeri aşmasına yetecek kadar üretken olmasıdır. Kapitalist üretim biçiminin tarihsel dinamiği ve tarihsel gerekçesi üretici güçlerin sınırsızca gelişmesi eğilimidir. Artı değer üretimine engeller koymak bir yana kapitalist üretimin gelişmesi bütün bu engelleri süpürüp atar.[101] Bu yüzden kriz problemi üretimle dolaşım *arasında* doğar.

Aynı şekilde kriz eğilimi değerle kullanım değeri *arasında* ortaya çıkar. Metalar gerek duyulmadıklarından değil satın alınamadıklarından satılmadan kalırlar ve satın alınamazlar, çünkü kârlı bir biçimde kullanılamazlar: kullanım değerleri olarak değil değer olarak gereksizdirler. Diğer taraftan, değer ilişkilerinin yalnızca bir yanına bakarsak neden kriz olacağını görmek zordur: Artı değer oranı ve kâr oranı pozitif olduğu sürece kâr oranı düşse bile, her ilave sermaye kârlı bir şekilde istihdam edilebilir. Kâr oranındaki ufak bir düşüş ancak başka yerde, örneğin faizle borç verme gibi daha kârlı fırsatlar varsa sermayenin dolaşımdan çekilmesine yol açacaktır. Fakat bu durumda problem, kâr oranındaki düşme değil kredilerin para yetkililerince kısıtlanmasının sonucu olarak faiz oranının orantılı olarak düşürülememesidir. Marx'ın *Grundrisse*'de ilk olarak çalışmaya başladığı şey, tam da bu kriz açıklamasını yıkmaktı.

---

101 İşçi sınıfının üretim sürecindeki boyun eğdirilişine karşı direnişi, son derece farklı bir konudur. İşçiler kendi yeniden üretimleri için gerekli emek zamanının ötesinde çalışmayı reddederlerse, bir krizin ortaya çıkacağı açıktır.

Marx'ın *Grundrisse*'de tekrar tekrar ilerletmeye çalıştığı sonuç, kriz eğiliminin üretimle dolaşım *arasında* ve kullanım değeriyle değer *arasında* bir yerlerde ortaya çıktığıdır. Fakat bu düşüncesini takip etmez, çünkü artı değer üretimi fikrinin ötesine geçer geçmez tartışmayı ileri düzeyde sürdürmeyi dolaşımı ele alana kadar erteler.

Grundrisse'de sistemli bir kriz analizi geliştirmedeki başarısızlık, soyut ve somut olan arasındaki ilişkiye dair metodolojik sorunla da bağlantılıdır. Krizler kapitalist üretim tarzının en temel çelişkisinin ifadesidir, ama ayrıca bu çelişkinin en yüzeysel ve dramatik ifadesidir. Bu, Marx'ın *Grundrisse*'yi yazdığı zamanda zorla ve acı bir şekilde anlaşılmış olmalıdır. 1850 başlarında Marx ve Engels, üretimin çökmesine ve sınıf mücadelesinin yoğunlaşmasına yol açarak, belki de beklenen devrimle sonuçlanacak bir mali ve ticari krizle birlikte, son krizin peşinden gelecek bir sonraki krizi bekliyorlardı. 1858'den beri her krizin zamanlamasının, kaynağının ve gelişim sürecinin farklı olup, somut ve olumsal bir dizi faktörler tarafından belirlendiği açıktı. Marx belki de kapitalist üretim tarzına içkin bir kriz eğilimi olduğunu tespit edebilirdi. Belki büyüyen artı değer miktarı, sermayenin artan organik bileşimi ve düşen kâr oranı kombinasyonunun, büyüyen bir kriz potansiyeli anlamına geldiğini de tespit edebilirdi. Fakat problem, bu soyut kriz belirleyicilerini gerçek bir krizin belli ve belki de olumsal tarihsel faktörlerce belirlenir görünen fiili başlangıcına bağlamaktı.

Krizin doğrudan nedeni, üretim dalları arasındaki orantısızlık ve bunun genelleşmesi, kredi zincirinin kırılması olabilir. Orantısızlıkların önemi, bunların üretim ve dolaşımın, değerle kullanım değerinin sınırında bulunmalarındadır. Fakat teorik problem, bu tür orantısızlıkların neden zorunlu olduğunu ve neden sadece olumsal yanlış hükümler olmadığını açıklamaktır. Bu, Marx'ın *Grundrisse*'de açık bir sonuca ulaşmadan uzun uzadıya tartıştığı orantısızlıkla genel aşırı üretim arasındaki ilişki sorunuyla birleşir. Ayrıca Marx'ın yine gelişmemiş olan, üretim dalları arasındaki duruma bağlı olabilen orantısızlıklar ile gerekli ve artı emek arasındaki orantısızlık arasında fark vardır

önerisiyle de birleşir. Birinci orantısızlık prensipte nispi fiyatlardaki değişikliklere cevap olarak orantıların ayarlanmasıyla çözülebilirken, diğeri çözülemez (ki bu Keynes'in yetmiş beş yıl sonra daha yüzeysel olarak anladığı bir şeydir).

Son olarak, *Grundrisse*'de geliştirilen argümanın genel yapısı içersinde kriz teorisinin öneminin ne olduğu sorusu vardır. Metin kriz fikriyle başlar ve aşağı yukarı da öyle biter. Fakat analizin içersinde kriz eğilimleriyle kapitalizmin gündelik dinamikleri arasında Marx'ın daha önceki çalışmalarında var olmayan bir süreklilik kurulur. Bu anlamda Marx, kapitalizmin kalıcı krizde olduğunu tespit eder: Sermaye birikiminin dinamiği, kesinlikle kapitalist üretim tarzının temelindeki kalıcı çelişkinin yol açtığı krizi sürekli olarak savuşturma çabasının sonucudur. Kapitalist birikimin çelişkili temelinin ve krizin bu şekilde özdeşleştirilmesi, tıpkı politik açıdan Marx'ın krizle başlayan bir politik olay olarak felaketçi devrim vizyonunu bırakıp, bir işçi sınıfı hareketi kurmaya yönelik daha uzun bir mücadelenin sonucu olarak bir devrim vizyonuna yönelmesi gibi, Marx'ın teorik ilgisinin daha sonraki çalışmalarında çok az rol oynayacak şekilde krizden uzaklaşmasının da temelidir.

Marx *Grundrisse*'de aşırı üretim ve kriz eğilimi analizinin temellerini genişletmiş olsa bile, bu analiz hiçbir anlamda bitmiş değildi, çünkü krizin somut mekanizmaları rekabet ve rekabetçi düzenleme ve hepsinin ötesinde de para ve kredi müdahalesi süreçlerinin zorunlu olarak ele alınmasını gerektirirken, Marx analizi yüksek bir soyutlama düzeyinde tutmaya çalışmaktaydı. Marx, para reformunun kapitalizmin kriz eğilimlerini giderebileceği şeklindeki Proudhoncu yanılsamaları ilk ve son kez yok etme arayışındaki analizine ikinci soruyla başlamışsa bile, kısa zamanda para ve kredinin sermayenin yeniden üretimindeki aracılık rolüne ve özellikle de bunların kapitalist birikimin kriz eğilimlerini iyileştirmek ya da yoğunlaştırmaktaki olası rollerine dönmeden dikkatini üretim süreci ve üretimle dolaşım arasındaki doğrudan ilişkiye odaklamıştır. Marx'ın 1860'lardaki daha olgun çalışmalarında analizini ne kadar ilerletebildiğini görmemiz gerekmektedir.

Eksik Tüketim, Orantısızlık ve Aşırı Üretim

Grundrisse'de Marx özenli ve tutarlı bir kuramsal temel üzerinde ekonomi politiğin sistemli bir eleştirisini geliştirmiştir ve bu temel Marx'ın bundan sonraki politik faaliyetlerini şekillendirmiş ve bu faaliyetler tarafından şekillendirilmiştir. Kriz probleminden başlayarak Marx, kapitalizmin çelişkili dinamikleri analizini üzerine inşa ettiği temeli yaratarak, kapitalist üretim tarzının temellerine inmiştir. Marx kriz probleminden bahsetmeye devam etse bile 1850 sonlarından itibaren krizler onun kuramsal çalışmasında ve politik tahminlerinde çok daha az önemli bir rol oynamıştır.[102]

Mart 1858 sonunda kendi "Ekonomi"si için Lassalle sayesinde nihayet bir yayıncı bulduktan sonra Marx, *Grundrisse* üzerinde çalışmayı bıraktı ve *Grundrisse* elyazmalarının analitik içeriğini hazırlayarak *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'nin bir sonraki taslağı üzerinde çalışmaya başladı. Marx en başta *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ni Mayıs 1858'de tamamlamak niyetindeydi, ancak çalışma kısmen yenilenen hastalık nöbetleri yüzünden tahmin ettiğinden çok daha uzun sürdü ve Haziran'a gelindiğinde henüz başlayamamıştı bile. 1858 sonbaharında ilk taslak üzerinde çalışmaya girişti, fakat bundan memnun kalmadı ve yeniden başladı. Kısa zamanda çalışmanın Marx'ın düşündüğünden çok daha kapsamlı olacağı açığa çıkmıştı. Ocak 1859'da teslim edilen ve aynı yılın Ha-

102 1860'lar ve 1870 başları boyunca Marx işçi sınıfının politik gelişiminin başlatıcısı olarak ekonomik krizden çok savaşa bakmıştır. Fakat 1870 ortalarında Marx ve Engels krizler gibi savaşı da işçi sınıfını bölen ve moralini bozan olaylar olarak görmeye başlamışlardır. Engels, Sorge'a Paris Komünü'nün düşüşünden sonra uluslararası rekabet ve farklılıklar ortaya çıktığı için eski enternasyonalin artık öldüğünü yazmıştır (04.08.74). Marx açıkça savaşı daha ziyade, işçi sınıfının ilerlemesinin önünde bir engel olarak kabul etmiştir. "Yeni bir savaş er ya da geç kaçınılmazdır ve onun bitişinden önce herhangi bir yerde şiddetli halk hareketlerinin çıkması zordur" (Marx'tan Kugelman'a 18.05.74, CW45, 18). "Avrupa'nın içinde bulunduğu genel koşullar, *genel bir Avrupa savaşı* çıkaracak şekildedir. Avrupa işçi sınıfı açısından belirleyici açıktan bir faaliyet fikrinin olabilirliğinden önce böyle bir savaşın içersinden geçmek zorunda kalacağız" (Marx'tan Sorge'e, 12-17.09.74, CW45, 30).

ziran ayında *Ekonomi Politiğin Eleştirisi* adıyla yayınlanan elyazması, tüm çalışmanın ancak ilk iki bölümünden oluşmaktaydı.[103]

Ağustos 1861'de Marx elyazması üzerindeki çalışmasına geri döndü ve sonraki iki yıl boyunca bu çalışma devam etti, fakat elyazmasının yarıdan fazlasını oluşturan ve daha evvelki ekonomi literatürünün kapsamlı eleştirel incelemesi olan *Artı-Değer Teorileri* Kautsky tarafından Marx'ın ölümünden sonra yayınlanmış olsa da, elyazmalarının bütünü Marx'ın yaşam süresi içersinde yayınlanmadan kaldı.[104]

Ekonomi Politiğin Eleştirisi'nin yayımlanmış kısmı sonuçta *Kapital*'in Birinci Cilt'inin ilk iki bölümünün temelini oluşturmuştur. Elyazmasının yayımlanmayan kısımlarıysa Birinci Cilt'in paranın sermayeye dönüşmesiyle, emek süreci ve değerlenme süreciyle ve mutlak ve nispi artı değer üretimiyle ilgili geri kalan kısmının ilk taslağını oluşturmuş ve daha sonra Engels tarafından *Kapital*'in İkinci ve Üçüncü Cilt'lerine eklenen unsurları içermiştir. Bu elyazmaları, ilk kez *Grundrisse*'de yapılan analizin gelişmesini ve sistematikleştirilmesini vermektedir.

Marx 1867'de *Kapital*'in Birinci Cilt'i olarak yayınlanan ilk kısmının son halini bitirmeden önce elyazmasını, metni sonraki Fransızca ve Almanca baskıları için revize ederek 1864-5'te temize çekmiştir. Engels tarafından *Kapital*'in Üçüncü Cilt'i olarak yayımlanan metnin çoğu bu 1864-5 defterlerinden alınmıştır. Marx, *Kapital*'in sonuçta Engels'in tamamladığı İkinci Cilt'inin temelini oluşturan elyazmasına 1870 ve 1878'te geri dönerek çalışmasını hızlandırmıştır.

---

103 Marx'ın zihni hâlâ Proudhoncu sosyalizmin yıkılmasıyla meşguldü. Göndermiş olduğu *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'nin elyazmalarında Marx, Weydemeyer'e şöyle yazmıştır: "Özel mülkiyete dokunmayan, ama özel ürünlerin değişimini *düzenleyen*, yani *parayı* değil *metayı* isteyen ve şimdilerde Fransa'da çok moda olan Proudhoncu sosyalizmin dayanakları da bu iki bölümde çökertiliyor" (01.02.59, CW40, 377). (Marx'tan Engels'e: "1. Proudhonculuğun kökünü kazır, 2. burjuva üretiminin *kesinlikle* toplumsal olan, ama hiçbir şekilde *mutlak* olmayan karakteri en basit biçiminde, meta-da doğru düzgün analiz edilmiştir" (22.07.59, CW40, 473).

104 Elyazmasının tamamı artık Almanca Toplu Eserler'in (MEGA II.3.1 - II.3.6) son baskısında yayınlanmış bulunmaktadır ve İngilizce Toplu Eserler baskısının da 30–34. ciltlerini oluşturmaktadır.

Kronolojik olarak bakıldığında kriz probleminin bu çalışmalarda giderek azalan bir rol oynadığı göze çarpar. Engels'in *Kapital*'in Üçüncü Cilt'ine eklediği 1864-5 elyazmasındaki kâr oranının düşme eğilimi yasasıyla bağlantılı olarak tekrar ele alınan *Artı-Değer Teorileri*'nde oldukça yoğun bir tartışma vardır, ama ondan sonra Marx'ın çalışmalarında önemli bir teorik kriz tartışması bulamayız, konu ancak Engels tarafından *Anti-Dühring*'de tekrar ele alınmıştır. Öte yandan somut eğilim ve kapitalist üretim tarzının nihai sınırları problemi, Marx'ın teorik yazılarında giderek önemli bir rol oynar. 1861-5 elyazmalarında Marx'ın birikimin somut eğilimleri üzerine yaptığı analiz, kâr oranının düşme eğilimi yasası analizinin egemenliğindedir. Fakat *Kapital*'in Birinci Cilt'inde bu yasadan söz edilmez, onun yerini nüfus kitlesinin nispi yoksullaşması yönündeki eğilimden ve *Komünist Manifesto*'nun analizinde merkezi rol oynamış olan sınıf ilişkilerinin giderek kutuplaşmasından söz eden ve Marksist ordodoksluğun temeli olarak kalan "kapitalist birikimin mutlak genel yasası" almıştır.

1860'ların ilk yarısında yazılmış elyazmalarında kriz analizi parça parçadır. Tartışmanın yorumlanması zordur, çünkü kriz problemi ancak Marx'ın ekonomi politik hakkındaki eleştirel yorumları sürecinde ortaya çıktığı şekilde ele alınmıştır, tam gelişmesi rekabet ve kredi konuları ele alınana kadar tekrar tekrar ertelenmiştir. Bu elyazmalarının her tarafında Marx, sermayenin "içsel doğası"nı keşfetmekle ve bu yüzden de kriz eğiliminin değişim alanındaki belli sermayeler arasındaki ilişkiler içersinde gelişen yüzeysel görünümleri ile değil, bunun en genel belirleyicileriyle ilgilenmiştir. Yine de problem, ikincisinin aslında ilkinin ifadeleri olduğunu göstermek için kapitalist üretimin içsel eğilimleriyle bunların yüzeysel görünümlerini birleştirmek şeklinde sürer. Bu elyazmalarının her yerinde ana konu "eksik tüketimciliğe", "orantısızlığa" ve "düşen kâr oranı"na dayalı kriz teorileri arasındaki ilişki olarak kalır.

Grundrisse'de kazanılan anlayış üzerine kurulu 1861-5 elyazmaları, bu metindeki iddiaları özetler ve geliştirir. Marx'ın, *Grundrisse*'de geliştirilen, *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'nde sistem-

li şekilde işlenmiş ve *Kapital*'in Birinci Cilt'inin ilk kısmında ise özetlenmiş olan olgun analizinin temeli, ürünün meta biçimine özgü olan ve değerle kullanım değeri arasındaki çelişkidir. Bu temel çelişki alım satımın ayrılmasında ve metalarla para arasındaki çelişkili ilişkide açıklanarak gelişmiş bir şekilde ortaya çıkar. Bu soyutlama düzeyinde, kriz olasılığı zaten meta üretiminin toplumsal biçimine içkindir. "Değişim eyleminin alış ve satış olarak bölünmesi ... genel ticari kriz olasılığını içerir, çünkü meta ve paranın çelişkisi esas olarak, burjuva emek biçimine özgü tüm çelişkilerin en soyut ve genel biçimidir. Kriz olmadan para dolaşımı olabilse de, para dolaşımı olmadan kriz olamaz" (CW29, 332).

Krizler parasal krizler olarak ortaya çıksa bile bu ikincisi meta üretiminin daha temel çelişkilerinin yüzeysel belirtisidir. Parasal kriz değerle kullanım değeri arasındaki temel çelişkiyi en genel biçimiyle ifade eder, çünkü para sonuçta tek "uygun değişim değeri biçimidir". ... "Paranın zenginliğin tek cisimlenişi olduğu gerçeği, kendisini tüm maddi zenginliğin gerçek değersizleşmesinde ve değersizliğinde gösterir ... Dünya piyasasındaki krizlerin bu özgül aşaması, parasal krizler olarak bilinir" (CW29, 378). 1825'ten beri ticari krizler tekil olaylar değil, "burjuva üretim sürecindeki tüm unsurlar arasındaki antagonizmaların dünya piyasasında patlak verdiği büyük fırtınalardır". İktisatçılar, fiyatların yükselmesi ve düşmesiyle ya da paranın değerlenmesi ya da değersizleşmesiyle ilişkili olduğundan krizleri açıklamak için paranın dolaşımına bakarlar. Fakat parasal kriz daha derinde yatan bir krizin yalnızca yüzeysel ifadesidir, para alanı sadece "bu sürecin en yüzeysel ve soyut alanıdır" (CW29, 412).

Ekonomi Politiğin Eleştirisi, meta ve paranın soyut analizinin ötesine gitmez ve bu düzeyde krizler hakkında bunların genel olasılığını ve en soyut biçimini teşhis etmekten başka söylenecek çok fazla bir şey yoktur. *Grundrisse*'de Marx kriz eğiliminin temelini, nesne üretiminin artı değer üretimine ve el konulmasına tabi oluşuna özgü olan çelişkide tanımlamıştır. Bu da, krizin teorik olarak anlaşılmasındaki gelişmenin, Marx'ın zihnini 1860'ların ilk yarısı boyunca meşgul eden artı değer teorisindeki gelişmeyi beklemesi gerektiğini belirtir.

Marx'ın 1861-5 elyazmalarındaki kriz tartışması, her biri ilk kez *Grundrisse*'de geliştirilen üç bağlam içinde ortaya çıkar ve daha sonra bunları ekonomi politiğin eleştirisi içinde geliştirir. Kriz teorisi, ekonomi politiğin kendi içersinde, eksik tüketimci kriz teorisi öneren Malthus ve Sismondi'ye karşı Say ve Ricardo'nun genel aşırı üretimin imkansız olduğunu söyledikleri bir tartışmanın odağını oluşturduğu için, birçok bakımdan Marx'ın yaptığı eleştirinin kilit noktasıdır. Marx söz konusu tartışmayı yürüten tarafların dayandıkları ortak teorik temellerin eleştirisini geliştirmek çabasıyla bu tartışmada her iki tarafla da çatışmıştır. Bu da Marx'ı, kapitalist üretim tarzının nihai sınırları analizini kâr oranının düşmesi yönündeki somut eğilim içersinde geliştirmek için teorik bir temel aramaya yöneltmiştir. Bir sonraki bölümde düşen kâr oranı sorusuna dönmeden önce, bu bölümün geri kalanında kriz teorisine Marx'ın ekonomi politik eleştirisi bağlamında bakacağım.[105]

Eksik Tüketim Teorileri: Malthus ve Sismondi

Marx, Malthus ve Sismondi'nin eksik tüketim teorilerini nispeten kısa, fakat doğrudan onayladığı izlenimi verebilecek şekilde iki ayrı pasajda tartışır. Marx, Ricardo'nun pürüzsüz dengelenme varsayımına karşı Marcus ve Sismondi'nin kapitalist birikimin kriz eğilimlerine olan vurgularını kesinlikle onaylar ve sürdürülen kapitalist birikimin önündeki engelin sürekli büyüyen artı ürünün elden çıkarılması probleminde ortaya çıktığı konusunda onlarla aynı fikri paylaşır. Fakat Marx hiçbir yerde onların bu problem için eksik tüketimci açıklamalarını onaylamaz, çünkü onların Ricardo ile paylaştıkları ve Adam Smith'ten türeyen "tüketim bütün üretimin tek sonucu ve amacıdır" önerisini reddetme konusunda bütünüyle ısrarlıdır. Marx'a göre üretimin itici gücü tüketim değil artı değer üretimi ve buna el ko-

105 Modern ekonominin Marx'ın eleştirdiği ekonomi politikle aynı teorik temeller üzerinde kaldığını, öyle ki eleştirisinin bugün de yazdığı zamanki kadar geçerli olduğunu söylemek gereksizdir. Bariz paralelliklere dikkat çekmeyip bunu ilgilenen okuyucunun kendisine bırakacağım.

nulmasıdır. Birikimin önündeki engeller üretimle tüketim arasındaki herhangi bir çelişkide değil, artı değer üretimi ve onun gerçekleşmesine özgü çelişkide bulunur.

Artı-Değer Teorileri'nin birinci cildi olarak yayımlanan el-yazmasındaki üretken ve üretken olmayan emek problemini tartışma sürecinde Marx ilk olarak eksik tüketim konusunu ortaya koyar. Adam Smith'e ve ondan sonra Ricardo'ya göre üretken olmayan emek, üretici güçlerin gelişmesinde yatırım için kullanılabilir kaynakları azaltarak, fazlayı tüketen bir tüketiciydi. Malthus'a göreyse tersine, üretken olmayan emeğin büyümesi kriz eğilimini önlemede esaslı bir rol oynuyordu. Malthus, asalak toprak sahibi sınıfının varlığını, üretici olmayan tüketimin büyüyen artığı emmek böylece aşırı üretim probleminden kaçınmak için gerekli olduğu temelinde haklı çıkarıyordu. Marx, Malthus'un toprak sahibi sınıfı savunmasını hakir görüyor, ama onun eksik tüketimci kriz teorisine sempati duyuyor gibiydi.

Malthus'un görüşünün temeli "*tüketimi* üretim için gerekli bir saik olarak" (ADT1, 272) kabul eden ve tabi ki Marx'ın düşünmeden reddettiği bir görüştü. Fakat Malthus'un teorisinin ardında "emekçinin ortalama tüketimi, ürettiği ürüne değil kendi üretim maliyetine eşittir" gerçeği yatıyordu. "Bu nedenle emekçi, bütün fazlayı başkaları için üretir ve *üretiminin* bütün bu kısmı *başkaları için üretimdir*. Dahası, emekçiyi bu *aşırı üretime* iten endüstriyel kapitalist ... artı ürüne kendisi için el koyar. Fakat kişileşmiş sermaye olarak kapitalist, üretim uğruna üretir ve zenginlik birikimi uğruna zenginlik biriktirmek ister ... Eğer emekçinin aşırı üretimi *başkaları için üretimse*, normal kapitalistlerin üretimi ... *üretim uğruna üretimdir*" ADT1, 273-4).

Kapitalistler kesinlikle zenginliklerinden yararlansalar bile, "endüstriyel kapitalist zenginliğin keyfini sürdürmeyi kişiselleştirdiği anda, biriktirme zevki yerine zevk biriktirmek istediği anda neredeyse işlevini yerine getiremez hale gelir".

"Bu yüzden kapitalist, *aşırı üretimin*, *başkaları için üretimin* üreticisidir. Bir yanda duran bu aşırı üretimin karşısına aşırı tüketim yerleştirilmelidir, üretim uğruna üretimin karşısına tüketim uğruna tüketim çıkmalıdır" (ADT1, 274).

Marx bu yaklaşımı, meta üretim sistemine içsel olan alım ve satımın ayrılmasının gelişmiş biçimi olarak, kapitalizmde üretim ve tüketimin birlik içindeki ayrılmasına dair bilindik tanımlayışına bağlar. "Üretim ve tüketim *doğaları* gereği ayrılamaz. Bu fikirden de kapitalist üretim sistemi içersinde üretim ve tüketim aslında ayrı oldukları için bunların birliği karşıtlıkları sayesinde kurulur fikri çıkar" (ADT1, 274).

Marx bu noktada Malthus'un teorisine hiçbir eleştiri getirmez, öyle ki gözlemleri yalıtılmış olarak alındığında, Malthus'un eksik tüketimciliğinin bir kabulü olarak okunabilir ve gerçekten de birçok yorumcu tarafından böyle okunmuştur. Fakat elyazmasının daha önceki bölümlerinde Marx, artı değer tüketilmek değil mevcut sermayeyi genişletmek için büyüdüğünden, özünde büyüyen artı değerin gerçekleşmesi sorununun olmadığını gayet iyi açığa kavuşturmuştu.

Bütün ürünü ücretler, rant ve kâr biçiminde böldüğü için, Smith'in sabit sermayenin yeniden üretimini anlama konusundaki başarısızlığını tartışırken Marx, kapitalistin kârının "kısmen kapitalist için bir tüketim fonu" olduğunu ve "kısmen de ilave sermayeye dönüştüğünü" belirtmiştir (ADT1, 106). Benzer şekilde, Marx Malthus'a karşı ve Ricardo ile birlikte, üretici olmayan tüketimin hiçbir artı değer artışını emmeye ihtiyacı bulunmadığı, çünkü ilave emeğin ve üretici güçlerin istihdam edilmesiyle kâr ilave sermayeye dönüştürüldükçe "üretken ek tüketim" yaratıldığı konusunda ısrar etmiştir.[106] "Bir yandan meta üretimi için gerekli emek zamanı ve dolayısıyla ürün miktarına *göre* üretken nüfus sayısını giderek asgariye indirmek sermayenin eğilimidir. Ancak diğer yandan, birikim, kârı sermayeye dönüştürme, başkalarının emeğine mümkün olan en büyük miktarda el koyma yönünde karşıt bir eğilime sahiptir. Gerekli emek normunu azaltmaya, ama belli bir normda mümkün olan en

106 Gerçi emeğin yerini makinelerin ilk alışı kesinlikle "(belki de halkın doğrudan etkilenen kesiminin hiçbir direnç gösteremediği) bir şok" (ADT1, 222) yaratır ve "makineler daima nispi bir artı nüfus, sermayenin gücünü büyük çapta arttıran bir yedek işçi ordusu yaratır" (ADT2, 554).

büyük üretici emek miktarını istihdam etmeye çalışır. ... Kârın sürekli yeniden sermayeye dönüşümü, aynı döngüyü her zaman daha geniş bir temelde kurar" (ADT1, 221-2). Bu, bir gerçekleşme sorunu varsa, bu sorunun bir fazlanın üretimi değil bu üretimin kesintiye uğramasının sonucu olduğu anlamına gelir.[107]

Marx elyazmasının *Artı- Değer Teorileri*'nin Üçüncü Cilt'i olarak yayınlanan, esas olarak Malthus ve Ricardo'nun takipçileriyle ilgili olan ve Marx'ın yine eksik tüketimci kriz teorisini onaylar göründüğü sonraki bölümünde, Malthus ve Sismondi'ye döner. Marx, Malthus'un artı değerin gerçekleşmesiyle ilgili bir sorun olduğunu fark ettiğini kabul etmesine rağmen -ki bu sorun Ricardo'nun "daima bu bölünmeye yol açan ara süreç olan değişimi düşünmeden kapitalistle işçi arasında bölünen bitmiş ürünü varsaydığı" (ADT3, 16) için aldırmadığı bir sorundur- tartışmayı Malthus'a beslediği bilindik hor görüyle açar. Fakat Marx'ın Ricardo'nun karşısına çıkardığı kişi Malthus değil Sismondi'dir. Ricardo ve Sismondi, kapitalizmin kapitalist üretim biçiminin çelişkili temellerini ifade eden olumlu ve olumsuz yanlarının ayrılmaz biçimde birbirine bağlı olduğunu görmeden, kapitalizmin hem olumlu hem de olumsuz yanları olduğunu kavramışlardır.

Sismondi'yi ele almak, Marx'ın defterinde birkaç sayfa önce Ricardo tartışmasını bitirme olanağı sağlamıştır. Marx'ın argümanının bu aşamasında Sismondi'nin tek kusuru, kapitalizme içkin çelişkileri açıkça görmesi, ama bunların kapitalist üretim tarzındaki temellerini ve dolayısıyla bunların ötesini görememesidir:

> "Sismondi kapitalist üretimdeki çelişkilerin son derece bilincindedir; bir taraftan bu çelişkilerin aldığı biçimlerin – üretim ilişkilerinin – üretici güçlerin ve zenginliğin sınırsız gelişimini güdülediğinin; ve diğer taraftan da bu ilişkilerin koşullu

107 Malthus ve Sismondi'nin tartışması, gerçekleşme sorununun ancak rekabetle bağlantılı olarak tartışılabilecek olması nedeniyle eksiktir. Marx'ın elyazmasında sonradan belirttiği gibi, "Burada Sismondi'yi tarihsel araştırmamın dışında tutuyorum, çünkü onun görüşlerinin eleştirisi çalışmamın sermayenin gerçek hareketiyle ilgili kısmına (rekabet ve kredi) aittir ki, bunu ancak bu kitabı bitirdikten sonra ele alabilirim" (ADT2, 53).

> olduğunun farkındadır. ... Özellikle temel çelişkinin farkındadır: bir yandan üretici güçlerin sınırsız gelişimi ve metalardan oluşan ve paraya çevrilmek zorunda olan zenginliğin artışı; diğer yandansa sistem üretici kitlesinin zorunlu ihtiyaçları ile sınırlandırılmış olduğu gerçeğine dayanmaktadır. Bu yüzden, Sismondi'ye göre krizler Ricardo'nun inandığı gibi tesadüfi değil, içkin çelişkilerin –büyük ölçekte ve belli zaman periyotlarında gerçekleşen– zorunlu patlamalarıdır. Sismondi sürekli bir gelgit içindedir: Devlet üretici güçlerini üretim ilişkilerine uygun hale getirmek için onları sınırlamalı mıdır, yoksa üretim ilişkileri üretici güçlere uygun hale mi getirilmelidir. Sık sık geçmişe döner...ya da bölüşüm ilişkilerinin yalnızca farklı bir açıdan görülen üretim ilişkileri olduğunu anlamayıp çelişkileri, sermayeyle ilişkili olarak geliri ya da üretimle ilişkili olarak dağılımı farklı bir şekilde düzenleyerek defetmeye çalışır. Burjuva üretiminin çelişkilerini kuvvetle eleştirir fakat bunları *anlamaz*, dolayısıyla sonuçta çözülebilecekleri süreci de anlamaz." (ADT3, 55-6)[108]

Sismondi yalnızca Marx'ın kriz eğiliminin altında yatan temel çelişki tespitini doğrular. "Burjuva üretiminin kendi içkin yasalarınca bir yandan sanki üretim dar bir kısıtlı toplumsal temel üzerinde yer almıyormuş gibi üretici güçleri geliştirmesi, diğer yandan da bu güçleri ancak bu dar sınırlar içersinde geliştirebilmesi krizlerin, burjuva üretiminin içinde yürütüldüğü ve gelişigüzel bir bakışla bile bu üretimin sadece geçici, tarihsel bir biçim olduğunu gösteren çelişkilerin en derin ve en gizli sebebidir" (ADT3, 84).

Bu pasajlar, Marx'ın tekrar tekrar böyle bir teorinin sınırlarının gayet farkında olduğunu açıklamış olduğu gerçeğine rağmen,

---

108 *Grundrisse*'deki benzeri iddiayı kıyaslayın: Ricardo "üretimin bu yönde karşılaştığı engelleri basitçe aşılacak engeller olarak rastlantısal kabul eder ... *Sismondi* ise tersine, yalnızca engelle karşılaşmayı değil, bu şekilde kendisini çelişkilere, içersinde sermayenin gelmekte olan çöküşünü gördüğü çelişkilere sokan sermayenin kendisi tarafından yaratılmasını da vurgular. Böylece, yalnızca dışsal ve yapay olan kısıtlamalar mutlaka sermaye yüzünden yıkılacağından gelenek, yasalar, vb. yoluyla üretime dışardan engeller dayatmak ister. Diğer taraftan Ricardo ve onun tüm ekolü sermayenin bu çelişkisinin kendini şiddetli fırtınalarla boşalttığı, toplumun ve üretimin temeli olarak sermayenin ta kendisini daha da fazla tehdit ettiği gerçek *modern krizleri* hiç anlamamışlardı" (CW28, 338).

Sismondi ve Malthus tarafından önerilen eksik tüketimci kriz teorilerine doğrudan onay verir görünmektedir. Marx, Malthus'un başlangıç noktasını, "*tüketimi* üretime gerekli bir saik" (ADT1, 272) olarak gören görüşü kuvvetle reddeder. Kapitalizmin amacı üretim uğruna üretimdir – nesne değil kâr, kullanım değeri değil değer üretimi. Dolayısıyla bu artı değerin gerçekleşme koşulları ne işçilerin ne de kapitalistlerin tüketimiyle değil, sürdürülen sermaye birikim koşullarıyla ilgilidir. Sermaye yeni yatırımlar için kârlı fırsatlarla karşılaşmaya devam ettiği sürece bu yatırımlar, kapitalistler ilave emek gücü ve üretim araçları satın aldıkları için, üretilen ilave artı değere karşılık gelen sermaye ürünlerine yönelik artan talebi temin edecektir.

Bu bariz çelişki, Marx'ın sonraki defterlerindeki Engels'in *Kapital*'in İkinci Cilt'ine eklediği ve her birisinin krize daha somut göndermeler yaptığı iki kısa pasaj arasındaki karşıtlıkta açıkça ortaya çıkar. İki pasaj doğrudan birbirleriyle çelişir görünür. İlk pasaj, eksik tüketimci kriz teorisini doğrulamak üzere sıklıkla alıntı yapılan, 1870 yılında yazılmış bir defterden türetilen ve "daha ileride incelenecek bir not"tur.

> "Kapitalist üretim tarzındaki çelişki. İşçiler, meta alıcısı olarak pazar için önemlidirler. Fakat kapitalist toplum kendi metalarının –emek gücü– satıcıları olarak onları asgari fiyatla kısıtlama eğilimi taşır. Bunun da ötesindeki çelişki: kapitalist üretimin tüm güçlerini düzenli olarak harcadığı dönemler, kendilerini aşırı üretim dönemleri olarak gösterirler; çünkü üretici güçlerin uygulanışının sınırı basitçe değer üretimi değil aynı zamanda bunun gerçekleşmesidir. Fakat metaların satışı, meta sermayenin ve aynı şekilde artı değerin gerçekleşmesi, genel olarak toplumun tüketim ihtiyaçları ile değil, büyük çoğunluğu fakir ve daima fakir kalmak zorunda olan bir toplumun tüketim ihtiyaçlarıyla sınırlanmıştır. Ancak bu daha çok bir sonraki kısmın konusudur." (KII, 391)[109]

İkinci pasaj bir 1878'de yazılan defterden türer ve Engels'in bir dipnotta "Rodbertus'un kriz teorisinin olası destekçilerine"

109 Bahsedilen "bir sonraki kısım" elyazmasının eksik tüketimci bir teoriye gönderme yapmayan yeniden üretim süreciyle ilgili bölümüdür.

yönelttiği, eksik tüketimci teorilerin doğrudan bir eleştirisini ve ücretlerdeki artışın ve büyüme sırasındaki tüketim artışının bir anlatımını sunar. "(Artık bütün yedek emek ordusunun içinde bulunduğu) işçi sınıfı da, aksi halde çoğunlukla yalnızca kapitalistler için 'gerekli' olan lüks malların tüketiminden geçici bir pay alırlar." Marx devam eder:

> "Krizlerin gerçek talep ya da gerçek tüketim eksikliğiyle kışkırtıldığını söylemek tam bir totolojidir ... Metaların satılamaz olduğu gerçeğinin bunlar için hiçbir gerçek alıcının olmamasından başka bir anlamı yoktur ... eğer bu totolojiye, işçi sınıfının kendi ürününün çok ufak bir kısmını aldığı ve daha büyük bir pay alırsa, örn. ücretleri artarsa, kötülüğün düzelebileceğini söyleyerek daha derin bir görünüm verilmeye çalışılırsa, krizlerin yalnızca ücretlerin genelde yükseldiği ve işçi sınıfının tüketime gidecek olan yıllık üretimden gerçekten de daha büyük pay aldığı bir dönem tarafından hazırlandığını belirtmemiz gerekir. Bu sağlam ve "basit" (!) sağduyunun avukatlığını yapanların bakış açısından, böyle dönemler daha ziyade krizi önler. Dolayısıyla kapitalist üretim, işçi sınıfının nispi refahına ancak geçici olarak ve dahası daima krizin habercisi olarak olanak veren, insanların iyi ya da kötü niyetlerinden bağımsız belli koşulları içerdiği görülür." (KII, 486-7)

Aynı elyazmalarında yan yana ortaya çıktığı için açıkça göze batan bu çelişkiler, Marx'ın düşüncesinin olgunlaşmasına dayandırılamaz. Yoksa Marx'ın Malthus ve Sismondi'nin eksik tüketimci kriz teorilerini açıkça doğrudan onaylamasını onların ilkel teorik görüşlerini eşit derecede doğrudan eleştirisiyle nasıl uzlaştırırız? Marx, Malthus ve Sismondi'yi nerede onaylıyor ve nerede onlardan ayrılıyor?

Mesele, *Grundrisse* tartışmasında bahsettiğimiz meselenin aynısıdır. Marx'ın Malthus'ta ve özellikle de Sismondi'de onayladığı şey, kapitalist birikimin sürdürülebilmesi için satılması gerekli olan artan bir meta miktarında nesnelleşmiş bulunan büyüyen artı değer üretimi anlamında içkin bir aşırı üretim eğilimi olduğu anlayışıdır. Fakat aşırı üretim eğiliminin teşhis edilmesi, hiçbir şekilde eksik tüketimci bir kriz teorisinin savunusuyla

aynı şey değildir.[110] Marx işçi sınıfı tüketiminin, artı değerin bir zerresinin bile gerçekleştirilmesine yeterli olamayacağını gayet açıkça gösterir. Artı ürün ne kadar büyük ya da küçük olursa olsun ancak başka kapitalistlere satılmasıyla gerçekleştirilebilir. Sismondi, kapitalist üretim tarzının kalbindeki temel çelişkiyi teşhis etmiş olabilir, ama kapitalist birikimin kriz eğilimlerini anlamak için bu çelişkinin sermayenin genişleyen yeniden üretimine engeller koyarak gelişmesini araştırmak gereklidir.

Bir aşırı üretim eğilimi mevcuttur, ama bu eğilim artı değerin sermayeye yeniden dönüşmesinin sınırlı fırsatlarıyla ilgilidir. Bununla birlikte kapitalist üretim tarzının eğilimi üretici güçleri sınırsızca geliştirmekse, birikimin niçin sonsuz devam etmemesi gerektiği açık değildir. Malthus ve Sismondi, Ricardo'nun ortaya koyduğu genel aşırı üretim olasılığı problemini çözmez ve Marx'ın 1860 elyazmalarında kriz üzerine yürüttüğü en önemli tartışmada bahsettiği konu da budur.

Aşırı Üretim ve Kriz: Say ve Ricardo

Marx'ın tüm çalışmalarında kriz teorisi üzerine yürütülen en önemli tartışma, Marx'ın Ricardo'nun birikim analizini ve Ricardo'nun genel aşırı üretim olasılığını reddedişini eleştirisi bağlamında, *Artı-Değer Teorileri*'nin İkinci Cilt'i olarak yayımlanan elyazmalarında bulunur. Marx'ın, belli metaların üretim dallarının orantısız gelişmesinden kaynaklanan aşırı üretimiyle bir krizde ortaya çıkan genel aşırı üretim arasındaki ilişkiyi kurmaya çalıştığı bu uzun pasaj, *Grundrisse*'deki paralel tartışma üzerine inşa edilmiştir.

Artı Değer Üretimi ve Kriz Olasılığı

Marx, sürdürülen sermaye birikiminin mümkün olduğu koşullar sorusunu ortaya atarak problemi tespit etmekle başlar. Bu koşullar, "onun başlangıç üretiminin ya da genelde yeniden

110 Bu bakımdan hiçbir şey, Sweezy'nin aşırı üretim ve eksik tüketimin "aynı paranın ters yüzleridir" şeklinde ifade ettiği gelişigüzel iddiasından daha yanıltıcı olamaz (Sweezy 1946, 183).

üretiminin koşulları ile aynıdır" (ADT2, 483).[111] Kapitalist, genişleyen üretime harcamak istediği, üretilen artı değer miktarı artı başlangıç sermayesine eşit miktarda bir paraya el koymuş bulunmaktadır. Bunu yapmak için kapitalist, "*artı ürün* üretimini önvarsayan" (ADT2, 484) piyasada elverişli fazla emek gücü ve üretim araçları bulmalıdır. Kapitalist üretim ne kadar geliş-kinse gereken üretim araçlarının ulaşılabilir olması da o kadar olasıdır. "Bu nedenle birikimin gerçekleşmesi için tüm alanlarda sürekli *artı üretim* zorunlu görünmektedir" (ADT2, 485). Ayrıca eğer bu üretim gerçekleşiyorsa ve yeterli emek bulunabiliyorsa, o zaman sürdürülen sermaye birikimi başka zorluklarla karşılaşmayacak gibi görünür.

Kapitalist üretimin sürekli genişlemesinin önünde kapitalist üretim koşullarına içkin bir engel yokmuş gibidir. Üretimin büyümesi, tüketimin büyümesinden kaynaklanan herhangi bir uyarıyla belirlenmez, bu büyüme sermayenin kendisine içkindir. "Kapitalist üretimde önemli olan doğrudan kullanım değeri değil değişim değeri, özellikle de artı değerin genişlemesi olduğu" için, bu doğrudan doğruya kapitalist birikimin tüketim ihtiyaçlarıyla sınırlanmadığını belirtir. "Kapitalist üretimin itici güdüsü budur ve -kapitalist üretimin çelişkilerini defetmek için- onun kendi temelinden çıkan ve üreticilerin tüketiminin doğrudan tatmin edilmesini hedef alan üretim olarak resmeden görüş hoş bir görüştür." Büyüyen ölçekte üretim, "krizler sırasında ortaya çıkan fenomenin içkin temelini oluşturur" (ADT2, 495), ama tüketimle değil artı değerin yenilenen üretim olanaklarıyla ilişkilidir.

Marx krizlerin birçok farklı şekilde ortaya çıkabileceğini vurgular, ama burada "gerçek üretim sürecinin içinde yer aldığı gerçek koşullarla" ilgilenmez. "Ne sermayelerin rekabetini, ne kredi sistemini, ne de toplumun fiili oluşumunu inceliyoruz." Marx burada, krizlerin fiili mekanizmalarıyla değil, sermayenin

111 "Üretilen meta miktarının satılmasının imkansız olduğu krizler, vb. durumları burada göz önünde bulundurmuyoruz. Bu rekabetle ilgili bölüme aittir" (ADT2, 484. c.f.- ADT2, 468).

genel doğasına içkin kriz olasılığıyla ilgilenir. "Aynen paranın -hem metaların doğal biçiminden tamamen farklı bir biçimi temsil ettiği hem de ödeme aracı olduğu biçiminde- incelenmesinin bunun kriz olasılığı içerdiğini göstermesi gibi, hepsi de gerçek üretim sürecinin önkoşullarını oluşturan gerçek ilişkilere girmeden sermayenin genel doğasının incelenmesi, bunu daha da açık ortaya çıkartır" (ADT2, 492-3).

> "Artı değer üretiminin yenilenmesinin koşulu, uygun bir tüketim düzeyinin daha önceden varlığı değil, emek gücünün ve üretim araçlarının uygun oranlarda hazır bulunmasıdır. Bu da, orantılılık ilişkileri hiçbir şekilde garanti olmadığı için krizlerin temelinin orantısızlıkların tesadüfen ortaya çıkması olması gerektiğini ima ediyor gibidir. Bu üretim büyümesinin kriteri, *sermayenin* kendisi, üretim koşullarının mevcut düzeyi ve kapitalistlerin kendilerini zenginleştirmek ve sermayelerini büyütmek için duydukları sınırsız arzudur, ama emek talebi *mutlak olarak* büyüse de, kapitalizmin gelişimine göre *nispeten* azalırken nüfusun çoğunluğu olan çalışan halk, tüketimini ancak çok dar sınırlarda arttırabildiği için daha başlangıçtan engellenmiş olan hiçbir şekilde *tüketim* değildir. Dahası, tüm eşitlemeler *rastlantısaldır* ve tek tek alanlarda işletilen sermaye oranı, devamlı bir süreç sayesinde eşitlense bile, bu sürecin kendisi de devamlı olarak, çoğunlukla da şiddetle düzeltmek zorunda olduğu daimi orantısızlığı eşit şekilde önvarsayar." (ADT2, 492)

Grundrisse'de olduğu gibi, Marx'ın sermayenin yeniden üretiminin aksayabileceğine dair verdiği somut örneklerin hepsi, orantısızlıkların üretimin bir dalında kârlılığı aşındıran fiyat değişikliklerine yol açtığı örneklerdir. Böyle orantısızlıklar, mevcut sermayenin ve mevcut meta miktarının değerini azaltan özellikle kötü ya da özellikle iyi hasat nedeniyle, ticaretin aksaması nedeniyle, birikim oranındaki bir hızlanma nedeniyle, üretimin belli bir dalındaki aşırı üretim nedeniyle ya da üretici güçlerin gelişmesi nedeniyle ortaya çıkabilir. Eğer ürünün piyasa fiyatı maliyetinin altına düşerse ya da üretim araçlarının eksikliği bunların maliyetini yükseltirse, sermayenin yeniden üretimi azalacaktır.

Kaybetme tehdidi karşısındaki para dolaşımdan çekildikçe, orantısızlık genel bir krize yol açar. Kaybetme tehdidi, birikimin "daha da durgunlaşması" demektir. Bu durumda "Para biçimin-

de (altın ya da banknot) biriktirilen artı değer, ancak bir kayıpla sermayeye dönüştürülebilir. Bu nedenle bankalarda istiflenmiş şekilde ya da aslında hiçbir surette fark etmeden kredi para biçiminde atıl yatar" (ADT2, 494). "Sermayenin dolaşım süreci ... oldukça uzun bir döneme yayıldığından" bunun böyle olması gayet olasıdır. Bu dönem boyunca pazardaki ve emeğin üretkenliğindeki değişiklikler, değerde ciddi değişikliklere yol açabilir, bu yüzden "büyük felaketler ortaya çıkmak ve kriz unsurları bir araya toplanmak ve gelişmek zorunda kalır" (ADT2, 495).

Kriz kapitalist üretim tarzının sonunu değil, ancak döngü içinde krizin sermayenin canlanma aracı olduğu bir aşamasını belirler. Marx, sermayenin gerçek yıkımı ile sermayenin değersizleşmesini birbirinden ayırır ki, ikincisi iyileşmenin yolunu hazırlar. Birinci durumda üretim araçları ve emek gücü hem değer hem de kullanım değeri olarak yok edildiği için, aşırı üretim söner. Diğerindeyse "daha sonra aynı ölçekte sermaye olarak yeniden üretim süreçlerinin yenilenmesine engel olan *değer* yitirmesi"ni kastediyoruz. "Bu, meta fiyatlarındaki düşüşün tahrip edici etkisidir." Sermayenin değersizleşmesi, mevcut kapitalistlere devasa kayıplar dayatır. Üretim araçlarını yok etmese bile bunların değerlerini azaltarak istihdam kârlılıklarını düzeltir. "Hiçbir kullanım değerinin yok olmasına neden olmaz. Birisinin yitirdiğini diğeri kazanır. ... Toplumun nominal sermayesinin, yani mevcut sermayenin *değişim değerinin* büyük bir parçası ilk ve son kez yok olmuştur, gerçi bu aynı yok oluş kullanım değerini etkilemediğinden yeniden üretimi çok fazla hızlandırabilir. Bu ayrıca, parasal çıkarın endüstriyel çıkar pahasına kendisini zenginleştirmesi dönemidir" (ADT2, 496). Kullanım değerlerinin yok olmasıyla sermayenin değersizleşmesi arasındaki ayırım, bir kez daha problemin toplumsal ihtiyaçla ilişkili bir aşırı üretim problemi değil, fiyattaki bir düşüş ürüne olan ihtiyacı canlandırdığı için kapitalist üretimin, kâr için üretimin kısıtlı koşulları ile ilişkili bir aşırı üretim problemi olduğunu açığa kavuşturur.

Kriz tamamen rastlantısal bir şeymiş, "piyasa anarşisinin" sonucuymuş ve açıkça kapitalist üretim tarzına içkin değilmiş gibi görünür. Kâr oranındaki farklılıklara cevap olarak serma-

ye üretim dalları arasında aktığı için, piyasanın orantısızlıkları düzgün bir şekilde düzelteceğini beklese bile, ekonomi politik böyle rastlantısal kriz olasılıklarını kabul etmeye gayet hazırdı. Açıktır ki Marx'ın orantısızlıklarla genel aşırı üretim arasındaki ilişkiye ve para, değişim ve kapitalist üretim arasındaki ilişkiye daha yakından bakması gerekmektedir.

Orantısızlık ve Genel Aşırı Üretim

Bu konulardan bahsetmek için Marx, tartışmaya *Grundrisse*'de ekonomi politiğin orantısızlıkla genel aşırı üretimin ortaya çıkışı arasındaki ilişki probleminden yola çıkar ki ekonomi politik bu ilişkiyi Say'in piyasa yasaları temelinde reddeder. Marx'ın asıl vurgusu şudur: Bir kez meta üretimi ve değişimine para dolaşımının aracılık ettiğini ve yine meta üretiminin ve değişiminin artı değerin para biçimindeki üretimine ve ona el konulmasına tabi kılındığını kabul ettiğimizde, özel ve genel aşırı üretim arasındaki ayırım ortadan kalkar.

Marx bir kez daha, ekonomi politiğin üretimin amacının tüketim olduğunu iddia ettiği için kriz probleminin özellikle kapitalist bir problem olduğunu görmezden geldiğini öne sürer. Bu yüzden hiç kimsenin satın almak dışında satış yapmayacağını söyleyen Ricardo'yu izleyen Say, her satışın kendisine eşdeğer bir satın almaya yol açtığı için, genel aşırı üretimin imkansız olduğu sonucuna varır. Kapitalist üretimin amacı ekonomi politiğin sürekli iddia ettiği gibi tüketim değil paraya el koymaktır. Say ve Ricardo'ya göre eğer kişi daha sonra bir satın alma eylemi yapmak istemiyorsa satış yapmaz. Fakat Marx ısrar eder, üretmiş olan adam satmak ya da satmamak seçeneğine sahip değildir. *Satmak* zorundadır. "Krizde satamadığı ... ya da pozitif bir kayıpla da olsa satmak zorunda olduğu bir durum ortaya çıkar. ... Ricardo kişinin *ödeme* yapmak için *sattığını* ve bu zorunlu satışların krizde çok önemli bir rol oynadığını unutur. Kapitalistin satıştaki doğrudan amacı, metasını daha doğrusu meta sermayesini *para sermayeye* çevirmek ve bu şekilde kârını *gerçekleştirmektir.* Tüketim – gelir – hiçbir şekilde bu sürecin yönlendirici güdüsü değildir ... Herkes ilk önce satmak için, yani metaları paraya dönüştürmek için *satar.*

... Kriz kesinlikle yeniden üretim sürecinin bozulması ve kesintiye uğratılması aşamasıdır. Bu bozulma, kriz olmadığı zamanlarda bozulmanın meydana gelmediği olgusuyla açıklanamaz. ... Kapitalist üretimin doğrudan amacı 'başka mallara sahip olmak' (Ricardo) değil, değere, paraya soyut zenginliğe el koymaktır" (ADT2, 503, *Grundrisse*, CW28, 339).

Tüm metaların değil yalnızca belli metaların aşırı üretilebileceği iddiası saçmadır. Üretimin çeşitli dallarının karşılıklı bağımlılığı, *bir* meta satılamazsa o zaman *tüm* metaların dolaşımının aksaması anlamına gelir, çünkü *belli* bir metanın aşırı üretim olasılığı doğrudan *genel* aşırı üretim olasılığını içerir. "*Metanın* paraya çevrilmesi gerektiği [önerisi] yalnızca şu demektir: *tüm* metalar paraya çevrilmelidir. Aynen başkalaşımdan geçmenin zorluğunun bir meta için mevcut olması gibi, bu tüm metalar için de mevcuttur. Metaların başkalaşımının – birlikleri gibi satın alma ve satma eylemlerinin ayrılmasını içeren – genel doğası, genel bir tıkanıklık *olasılığını* dışlamak yerine tam tersine genel tıkanıklık olasılığını içerir" (ADT2, 504).

"Metayı paraya çevirme yani onun değişim değerini gerçekleştirme güdüsü, metaları yeniden kullanım değerine dönüştürme güdüsüne galip geldiği" (ADT2, 505) zaman, kapitalistler metalarını paraya çevirip paralarını dolaşımdan çektiklerinde genel tıkanıklık ortaya çıkar. Fiyatları düşerse tüm metaların satılabileceklerini iddia etmek kaçış değildir, çünkü krizi başlatan şey fiyatlardaki düşüştür. "Metaların fazlalığı her zaman görelidir; bir başka deyişle bu fazlalık belli fiyatlardaki bir fazlalıktır. Metaların emildiği fiyatlar, üretici ya da tüccar için mahvedicidir." Benzer şekilde, aşırı üretim krizinin önce belli bir metayı etkilemesi mümkündür, fakat bu kısa zamanda genelleşebilir. "Bir krizin (bu nedenle de aşırı üretimin) genel olması için, bunun başlıca ticari malları etkilemesi yeterlidir" (ADT2, 505).

Aşırı üretimin, üretimin tüm dallarına yayıldığı periyodik krizlerin yinelenmesine rağmen, daha önce genellikle bankerlerin aşırı hoşgörüsünün izin vermiş olduğu spekülatif kredi genişlemesinin sonucu olarak açıklanan krizleri "sermayenin aşırı bolluğu"nun bir sonucu olarak açıklayan iktisatçılar, genel

aşırı üretim olasılığını reddederler.[112] Fakat Marx sermayenin aşırı bolluğunun metaların aşırı üretimiyle tamamen aynı şey olduğunda ısrar eder. Sermayenin "aşırı bol" olduğunun tek işareti kapitalistler ürettikleri metaları satamadıkları zaman ortaya çıkar, böylece aşırı bol sermaye artık satılamayan metaların birikmesinden başka bir şey değildir. "Sermayenin aşırı üretimi", basit olarak "artı değer üretimine yazgılı aşırı değer üretimi ... yeniden üretime yazgılı aşırı meta üretimi, yani saf ve basit aşırı üretimin aynısı olan *çok büyük bir ölçekte yeniden üretim* demektir" (ADT2, 533).[113]

Kriz Eğilimi ve Ekonomi Politiğin Eleştirisi

İktisatçıların genel aşırı üretim olasılığını reddetmeleri, bizi Marx'ın ekonomi politik eleştirisinin kalbine götürür. "Dünya piyasası krizinde burjuva üretiminin çelişkileri ve antagonizmaları çarpıcı şekilde açığa çıkar", fakat iktisatçılar bunların varlığını "düzenli ve periyodik tekrarlanışlarına rağmen, üretim ders kitaplarına göre sürdürülürse krizlerin asla olmayacağında ısrar ederek" reddederler. Bu yüzden savunmaları, en basit ekonomik ilişkilerin tahrif edilmesinden ve özellikle de çelişkinin karşısında birlik kavramına tutunmaktan ibarettir." Bu çelişkiler üretimle gerçekleşme arasındaki, nesne olarak meta üretimiyle bunların değer olarak satışları arasındaki çelişkide ortaya çıkar. Üretim ve dolaşımın tek bir yeniden üretim sürecinin iki aşamasının birliğini temsil ettikleri doğrudur, ama bu iki aşama birbirinden bağımsızdırlar. "Sadece krizde birliklerini ortaya koyarlar ... Birbirlerine açıkça kayıtsız olan bu faktörlerin içsel birliği olmadan kriz olamaz" (ADT2, 500).[114]

---

112 Gördüğü krizlere rastlantısal açıklamalar yapılabileceği için Ricardo, Marx tarafından kısmen aklanmıştır, fakat krizler açıkça periyodik olarak yeniden gerçekleştiği için 1825'ten sonra bu türden bir inkar artık mümkün değildi.

113 Sermayenin aşırı üretimi ve metaların aşırı üretimi "*aynı karşıtlığı* yalnızca farklı bir biçimde açıklar" (CW33, 114).

114 "Krizleri reddetmek için kullanılan mazeretçi cümleler daima kanıtlamak niyetinde olduklarının tersini kanıtladıkları kadarıyla önemlidir.

Marx, Ricardo'nun metanın çelişkili biçimine içkin kriz olasılığını anlamadaki başarısızlığını, onun teorik olarak en temel yanlış kavrayışına, yani değişimi en ilkel takas biçimine indirgeyerek, çelişkili para ve değer biçimlerini anlamadaki başarısızlığına bağlar. "Kapitalist üretimin genel krizlere yol açamayacağını ispat etmek için, onun tüm koşulları ve ayırıcı özellikleri, tüm ilkeleri ve özgün nitelikleri – kısaca *kapitalist üretimin* kendisi – reddedilmiştir" (TSV2, 501). Dolayısıyla Marx kriz olgusunu doğrudan, ekonomi politiğin ilk kez *1844 Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*'nda tasarladığı, *Grundrisse*'de geliştirdiği ve olgun biçimiyle *Kapital*'de sunduğu kavramsal temellerinin eleştirisine bağlar.

Ricardo, değişimi birbirini izleyen üretim aşamaları arasındaki sadece biçimsel bir bağ olarak gören, böylece metayı para biçiminde gerçekleştirme ve bu parayı yenilenmiş birikimin temeli olarak sermayenin maddi unsurlarına tekrar dönüştürme gereksiniminin karşılaştığı tüm engelleri yok sayan bir "üretim iktisatçısıdır." Ricardo değişim eylemini bir takas eylemine indirger, bu yüzden para ve değişim "[Ricardo'nun] ekonomi politiğinde ancak salt biçimsel bir unsur olarak ortaya çıkar ... [Ricardo] hiçbir yerde aracının biçimini araştırmaz" (CW28, 252), "*değişimin özel ekonomik biçimlerinin* kendileri, onun ekonomi politiğinde hiçbir *ekonomik* rol oynamaz" (CW28, 256). Onun aşırı üretimi gözden kaçırmasının nedeni budur, çünkü ona göre değişim tamamen nominaldir ve para yalnızca değişim aracı rolü oynar (CW28, 258). Fakat para yalnızca değişim aracı değil, "aynı zamanda sayesinde ürünün ürünle değişiminin birbirlerinden bağımsız, zaman ve mekan olarak birbirinden ayrı iki eyleme ayrıldığı aracıdır", bu ayrım değer stoğu ve ödeme aracı olarak eşit şekilde hizmet edebilen bağımsız değer biçimi olarak paranın, değişim eyleminden ayrılmasıyla ifade edilmiştir.

Krizleri reddetmek için çatışma ve çelişkinin olduğu yerde birlik olduğunu iddia ederler. Dolayısıyla bunlar, [ekonomistlerin] kafalarından sildikleri çelişkiler gerçekte mevcut olmasaydı krizlerin de olmayacağını kanıtladıkları söylenebildiği kadarıyla önemlidir. Fakat gerçekte krizler vardır, çünkü çelişkiler vardır. ... Çelişkilerin var olmadığına kendini ikna etme arzusu aynı zamanda gerçekten var olan çelişkilerin olmaması gerektiği şeklindeki sofu inancın ifadesidir" (ADT2, 519).

Aynı şekilde, Ricardo ancak değer büyüklüğünün belirlenmesiyle ilgilenir ve içinde toplumsal emeğin yabancılaşmış değer biçiminde temsil edildiği toplumsal biçimi dikkate almaz. "Bireysel emeğin kendisini yalnızca kendi yabancılaşması yoluyla *soyut, genel toplumsal* emek olarak sunmak zorunda olduğu *niteliksel* özelliği unutarak," sadece "belli bir emek zamanı miktarına eşit olan değişim değerinin *niceliksel olarak belirlenmesine* bakar" (ADT2, 504, c.f. – ADT3, 131-9).

Meta biçiminin sınırlarından tamamen soyutlayarak Ricardo, gerçekte söylemek istediği şeyin "yani üretim mevcut tüketimin sınırlarına bakmaksızın gerçekleşir, yalnızca sermayenin kendisiyle sınırlıdır ve bu aslında bu üretim tarzının özelliğidir"(ADT2, 520) demenin tersini iddia etmektedir. Ricardo'nun ekonomi politiğinin teorik sınırlılığı, son tahlilde Ricardo'nun ekonomisinin bile mazeretçi bir özelliğe sahip olduğunu gösteren, ideolojik önvarsayımla doğrudan ilişkilidir.

> "Üretimin sınırlarını, hiçbir şekilde üreticilerin ihtiyaçları değil, kapitalistin kârı belirler. Fakat ürünlerin aşırı üretimiyle *metaların* aşırı üretimi tamamen farklı iki şeydir. Ricardo eğer *meta* biçiminin üründen farklı olmadığını ve dahası *meta dolaşımının* takastan yalnızca şeklen farklı olduğunu, bu bağlamda değişim değerinin yalnızca nesnelerin değişiminin hızlandırıcı biçimi ve dolayısıyla paranın yalnızca dolaşımın biçimsel aracı olduğunu düşünüyorsa – o zaman bu, onun burjuva üretim tarzının mutlak üretim tarzı olduğu, bu yüzden belli bir özgün niteliğinin olmadığı ve ayırıcı özelliklerinin yalnızca biçimsel olduğu şeklindeki önvarsayımına gerçekten uyar. Ricardo bu nedenle, burjuva üretim tarzının kendi içersinde üretici güçlerin özgür gelişimine bir engel, krizlerde, özellikle de krizlerdeki temel olgu olan aşırı üretimde yüzeye çıkan bir engel bulundurduğunu itiraf edemez" (ADT2, 527-8).[115]

115 "Ricardo burjuva üretimini, üretici güçlerin en sınırsız gelişmesini gösterdiği oranda savunmuştur" (ADT3, 52), fakat Ricardo "burjuva üretimini saf kullanım değeri üretimine dönüştürür ... Burjuva zenginliğin özel biçimini, kendi içeriğini etkilemeyen salt biçimsel bir şey olarak görür. Bu nedenle burjuva üretiminin krizlerde patlak veren çelişkilerini de inkar eder. Onun son derece hatalı olan para görüşü bundan kaynaklanır. Sermayenin üretim sürecini düşünürken, metaların başkalaşımını, sermayenin paraya dönüşme

Dolayısıyla kriz olasılığını anlamak için, kapitalist üretim tarzının, kullanım değerleri üretiminin artı değer üretimine ve buna el konulmasına tabi oluşunda yatan çelişkili temellerine geri dönmeliyiz.

Sermayenin Çelişkileri ve Kriz Olasılığı

Birkaç vesileyle gördüğümüz gibi, kapitalist üretim *biçimini* tetkik eder etmez genel aşırı üretim krizi olasılığının, zaten ardında kapitalist yeniden üretimin uğrakları olarak üretim ve dolaşımın ayrılmasının yattığı satın alma ve satmanın ayrılmasının ilk anına özgü olduğunu anlarız. Kriz eğilimi, üretim ve dolaşım *arasında* ekonomi politiğin görmezden geldiği *ilişkide* yatar. "Metanın *basit başkalaşımında* ortaya çıkan kriz *olasılığı*, (doğrudan) üretim süreciyle dolaşım süreci arasındaki ayırım sayesinde bir kez daha gösterilmiş ve daha da geliştirilmiştir. Bu süreçler birbirleri içersine düzgün şekilde karışmayıp, birbirlerinden bağımsız hale geldikleri anda kriz oradadır" (ADT2, 507).

Kriz, üretim sürecinin doğurduğu meta sermaye paraya dönüştürülemediği zaman ortaya çıkar. Bu, bir yerde birileri parayı hemen metaya dönüştürmeyip ellerinde tuttuğu için olur, bu yüzden krizleri mümkün kılan şey paranın varlığıdır ve iktisatçıların değişim eylemini paranın yalnızca biçimsel bir rol oynadığı takas eylemine indirgemekle inkar ettikleri şey de tam olarak budur. "Kriz, satmanın olanaksızlığı yüzünden olur. *Metayı* – bireysel emeğin belirli ürününü – karşıtına, paraya, yani soyut genel

---

zorunluluğunu içerdiği kadarıyla dolaşım sürecini tamamen görmezden gelmesi bundandır. ... Ricardo burjuva ya da belirgin olarak kapitalist üretimi, üretim ilişkilerinin özel biçimlerinin asla üretimin amacıyla çelişki içersine giremeyeceği ya da zayıflatamayacağı *mutlak* bir üretim *biçimi* olarak görür. ... Gerçekte onun burjuva üretiminde en çok hayran olduğu şey bunun – daha önceki üretim biçimlerine kıyasla – kesin biçimlerinin üretici güçlerin sınırsız gelişmesine fırsat sağlamasıdır. Bunu yapmayı bıraktıklarında ya da bunu yaptıklarında çelişkiler ortaya çıktığında, çelişkileri reddeder; daha doğrusu çelişkiyi, üreticilere bakmasızın, zenginliği olduğu haliyle, *ultima Thule* [geçmişte yeryüzünün son noktası olduğu sanılan ada (ç.n.)] olarak– özünde kullanım değerleri kitlesi olarak– sunarak başka bir biçimde ifade eder." (ADT3, 54 –5; c.f. – CI, 80, n.2)

toplumsal emeğe dönüştürme zorluğu, *paranın* bireysel emeğin belirli ürünü olmadığı gerçeğinde yatar" (ADT2, 509), ama para herhangi bir ürünü herhangi bir zamanda satın alma aracı sağlar, böylece parası olan kişi bunu harcamak zorunda kalmaz. Takasta böyle bir kriz doğmaz, olabilecek tüm şey değişimin gerçekleşmeyecek olmasıdır, fakat para alım ve satım eylemlerinin ayrılmasını mümkün kılarak krizleri mümkün kılar.

Üretim ve dolaşım uğraklarının birbirlerinden ayrılması, kapitalist toplumun yüzeyinde beliren patolojik bir olgu değil, sermayenin yenilenen yeniden üretimini mümkün kılmak üzere fiyatları ve üretimi düzenlenen normal ve düzenli araçlar olan kriz olanaklarını kurar. "Bu *biçimin kriz olasılığını* içerdiğini, yani karşılıklı ilişkisi olan, ayrılmaz unsurların ayrıldıklarını ve sonuçta zorla tekrar birleştiklerini, karşılıklı bağımsızlıklarına karşı tutarlılıklarının zorla ortaya konduğunu söyledik. *Kriz*, üretim sürecinin birbirinden bağımsız hale gelen aşamalarının birliğinin zorla öne sürülmesinden başka bir şey değildir" (ADT2, 509).[116]

> "Alım ve satımın ayrılmasına dayanan meta biçimi ve değer olarak bu ayırımın içinde gelişerek değişim eyleminden bağımsız, maddi bir biçim elde eden para biçimi, kriz olasılığını açıklar ve içersinde bir krizin zorunlu olarak ortaya çıktığı biçimi tanımlar. Fakat bunlar yine de ne belli bir krizin nasıl ortaya çıkabileceği hakkında bir şey söylerler ne de kriz *zorunluluğuna* dair bir açıklama içerirler, çünkü bunlar yalnızca para ve meta biçimleriyle değil, kapitalist üretim biçimiyle de ilişkili olan modern krizlerin ortaya çıkışından çok önce var olmuşlardır. Genel, soyut kriz olasılığı içeriksiz, zorlayıcı bir motivasyon faktörü olmaksızın, *en soyut* kriz *biçiminden* fazlasını ifade etmez. Satış ve alış birbirlerinden ayrılabilir. Bu yüzden potansiyel krizi temsil ederler ve aynı anda varoluşları meta için her zaman kritik bir faktör olarak kalır. Fakat birinden diğerine

116 "Bütün olarak dolaşım süreci veya bütün olarak sermayenin yeniden üretim süreci, onun üretim ve dolaşım aşamasının birliğidir, bu yüzden bu iki süreç veya aşamadan oluşur. Krizin daha gelişkin kriz olasılığı ya da soyut biçimi burada yatar. ... Kriz bağımsız hale gelmiş olan unsurlar arasında zorla birlik kurulması ve aslında bir olan unsurların birbirlerinden zorla ayrılmasıdır" (ADT2, 513).

geçiş pürüzsüzce ilerleyebilir. *En soyut kriz biçimi* (ve dolayısıyla biçimsel krizin olasılığı) bu yüzden bizzat *metanın başkalaşımıdır*; metanın birliği içinde mevcut olan değişim ve kullanım değeri ve dahası parayla metanın çelişkisi, başkalaşım içersinde sadece kapsanmış bir hareket olarak mevcuttur. Bu kriz olasılığını (gerçek bir) krize çeviren faktörler, bizzat bu biçimin içersinde bulunmaz; ancak bir kriz *çerçevesinin* mevcut olduğunu belirtir." (ADT2, 509)[117]

John Stuart Mill'in yaptığı gibi, krizlerin varlığını kabul etmek veya hatta alım ve satım arasındaki ayrımdan kriz olasılığını içeren bir ayrım olarak söz etmek yeterli değildir, çünkü bu, gerçek krizleri hâlâ rastlantısal ve açıklanmamış halde bırakır. "Kriz olasılığını açıklayan bu faktörler, bunların fiili olarak ortaya çıkışını hiçbir şekilde açıklamaz. Bunlar, sürecin aşamalarının içsel birliklerinin kendisini *neden* ancak krizle, şiddet içeren bir süreçle ortaya koyabilecek bir çelişki içersine girdiğini izah etmez. Bu *ayrım* krizde ortaya çıkar; krizin basit biçimidir. Krizi bu temelde, yani basit biçiminde *açıklamak*, krizin varlığını onun en soyut biçimini anlatarak açıklamaktır, yani krizi krizle açıklamaktır" (ADT2, 502).

"Bu artık, aşırı üretim ve kriz olgusunu açıklayamadıklarında, bu biçimlerin *kriz* olasılıkları içerdiğini, bu yüzden de krizlerin gerçekleşip gerçekleşmemesinin tamamıyla *rastlantısal* ve sonuçta bunların meydana gelmelerinin sadece bir *şans meselesi* olduğunu söylemekle yetinen iktisatçıların ne kadar yavan olduklarını gösterir" (ADT2, 512).

---

117 "Bu yüzden kriz kendisini aynı zamanda en basit biçiminde, alım ve satım arasındaki çelişki olarak ve ödeme aracı olarak paranın çelişkisi olarak göstermeden var olamaz. Fakat bunlar krizin sadece biçimleri, genel olasılıklarıdır, bunun için de gerçek krizin soyut biçimlerini oluştururlar. Bunların içinde krizin doğası en basit biçimiyle ortaya çıkar ve bu biçimin kendisi krizin en basit içeriği olduğu oranda da krizin doğası en basit içeriğiyle ortaya çıkmış olur. Fakat içerik henüz *doğrulanmış* değildir. Basit para dolaşımı ve hatta ödeme aracı olarak bile para dolaşımı – ve her ikisi de kapitalist üretimden çok *önce* krizler yokken var olmuşlardır – mümkündür ve gerçekte kriz olmadan da gerçekleşirler. Bu yüzden bu biçimler, yalnız başlarına, önemli yönlerinin neden göze çarpar hale geldiğini ve içlerinde bulunan potansiyel çelişkinin neden gerçek bir çelişki haline geldiğini açıklamaz" (ADT2, 512).

Eğer krizleri açıklayacaksak, analizi krizlerin daha soyut belirlenimlerinden somut göstergelerine doğru ilerletmemiz gerekir. Bu bakış açısından krizlerin açıklanması, Marx'ın teorisinin karşılaştığı en zor iştir, çünkü krizler kapitalist üretime içkin en soyut çelişkilerin en somut göstergeleridir. "Dünya ticaret krizi, burjuva ekonomisinin tüm çelişkilerinin asıl yoğunlaşması ve zorla düzenlenmesi olarak görülmelidir. Dolayısıyla bu krizlerde yoğunlaştırılmış tekil faktörler, burjuva ekonomisinin her alanında ortaya çıkmalı ve tanımlanmalıdır. Bu incelemede ilerleme kaydettikçe, bir yandan bu çatışmanın daha fazla boyutunu izlemeli, diğer yandansa bunun daha soyut biçimlerinin tekrarlanmakta olduğunu ve bunların daha somut biçimlerde kapsandığını göstermeliyiz" (ADT2, 510).

Para, Kredi ve Kriz Olasılığı

Üretim ve dolaşım arasındaki ilişkinin kopması, alım ve satım birliğinin kopması anlamında açıklandığı için, krizin soyut biçimi bize krizin mutlaka meydana geleceği biçimi söyler. Daha somut bir analize doğru gitmek için Marx, sermayenin yeniden üretim süreci içinde krizlerin "kendilerini ortaya koyacakları bir temel, bir içerik elde ettikleri" soyut biçimlerini gösterme ihtiyacı duyar (ADT2, 510).

Alım ve satım arasındaki doğrudan ilişkide para, geçici değişim aracı rolü oynar. Fakat bu temelde para ikinci bir işlev, "içersinde paranın birbirlerinden zamanla ayrılmış iki farklı dönemde iki farklı işleve ve biçime sahip olduğu ödeme aracı rolü işlevini" edinebilir. Paranın ödeme aracı rolüne dayalı kredi paranın gelişmesi, alımın satımdan ayrılmasını mümkün kılar, ama karşılıklı olarak birbirine bağımlı alım ve satım şebekelerinin parçalanma olasılığını da arttırır.

Sermayenin yeniden üretim süreci, kapitalistler arasında, talebin genişletilmiş yeniden üretim gereksinimleriyle arzın ise artı değer üretiminin zorunluluklarıyla belirlendiği büyük sayıda ayrı ve karşılıklı olarak bağımlı alım ve satımları kapsar. Ara ürünlerin alım satımı, ödenmeleri nihai ürünün satılmasına bağlı olan kredi zincirleri oluşturur. Eğer bu satış sekteye uğrarsa o zaman bütün bir ödemeler zinciri de yapılamaz. "Burada,

kapitalist üretimde, karşılıklı talepler ve zorunluluklar arasında, satışlar ve alımlar arasında, olasılığı gerçekliğe dönüştüren bağlantıyı zaten görebiliriz" (ADT2, 511-2).

Ödeme aracı olarak paranın gelişmesiyle krizin birbiriyle karşılıklı olarak ilişkili iki yönünü açıklamış oluyoruz. "Genel kriz *olasılığı* bizzat *sermayenin başkalaşım* süreci içersinde verilidir ve iki şekilde ortaya çıkar: Para *dolaşım aracı* işlevini gördüğü sürece [kriz olasılığı] *alım ve satımın* ayrılmasında [yatar]; ve para *ödeme aracı* işlevi gördüğü sürece iki farklı boyuta sahiptir, *değerin ölçüsü* ve *değerin gerçekleşmesi* olarak hareket eder. Bu iki boyut ayrı[labilir]" (ADT2, 513-4). Eğer meta bunlar arasındaki sürede değersizleşirse, bir dizi işlem gerçekleştirilemez, bu yüzden "*ödeme yetersizliği* yalnız bir değil birçok noktada ortaya çıkar ve böylece *kriz* doğar" (ADT2, 514).

Şimdi artık, bir zaman dilimindeki bütün bir işlem dizisinin birbiriyle bağlantısını kuran kredi ile kriz gelişiminin daha somut bir resmine sahibiz ve bu da belli bir metanın aşırı üretimi kriziyle genel aşırı üretim krizi arasında neden bir fark olmadığını anlamamızı sağlar. Bu ayrıca, aşırı üretim krizinin nasıl para krizi biçiminde ortaya çıktığını görmemizi de sağlar. Kapitalist, krediyle ticaret yapıyorsa borcunu ödemek için metasını zamanında satmak zorundadır. "Kriz yalnızca metanın satılamamasından değil onun *belli bir zaman süresi* içersinde *satılamamasından* kaynaklanır ve kriz niteliğini metanın satılamazlığından değil bu belli metanın belli bir zaman süresi içersinde satılmasına bağlı olan *bütün bir ödemeler serisinin yerine getirilememesinden* alır. *Para krizlerinin karakteristik biçimi* budur" (ADT2, 514). Krediler genişlemişse, para krizi ticari krizin peşini "doğal bir şekilde izler."

Paranın ödeme aracı olarak sunulması, bizi kriz açıklamasına yaklaştırmış değil, hâlâ daha "krizin *biçimsel olasılıkları* düzeyindeyiz" (ADT2, 514). Eğer satışlar tatmin edici düzeyde gerçekleştirildiyse, o zaman tüm borçlar geri ödenebilir ve kriz olmaz.[118] Bu demektir ki daha gelişkin bir kriz *mekanizması*

118 Marx burada dolandırıcılık fikrini dışlar ve "*aşırı kredi*" sorununu ele almayı da erteler (ADT2, 515).

anlayışına sahipken paranın ödeme aracı olarak sunulması bizi bunların *açıklanmasına* yaklaştırmaz, çünkü para krizi metaların alım ve satımındaki bir krizi önvarsayar. Ödeme aracı olarak paranın işlevindeki kesinti, ancak dolaşımın kesintiye uğramasının bir sonucu olabilir ve biz hâlâ daha dolaşımın neden kesintiye uğrayacağını açıklamış değiliz. "Krizler kredisiz, ödeme aracı işlevi gören para olmadan da olasıdır. Ancak ikinci biçim, yani ödeme aracı olarak para, *birincisi olmadan* – yani alım ve satımın ayrılması olmadan mümkün değildir. ... Bu yüzden kişinin, genel *kriz olasılığının* neden gerçek bir krize dönüştüğünü ve kriz *koşullarını* araştırırken, *ödeme aracı* olarak paranın gelişiminden doğan kriz *biçimleriyle* ilgilenmesi oldukça yüzeyseldir. İktisatçıların bu *aşikar* biçimin kriz *nedeni* olduğunu ileri sürmekten hoşlanmaları tam olarak bundandır." (ADT2, 514-5)

Kapitalist Üretim ve Kriz Olasılığı

Buraya kadar Marx, meta üretiminin toplumsal biçimine ve paranın ödeme aracı işlevine içkin çelişkilerle ilgili olan krizi eğilimini, üretimin kesinlikle kapitalist karakterine özel bir atıfta bulunmadan incelemişti.

Üretimin kapitalist karakteri fikri, ilk bakışta analize bir şey katmaz. Sermayenin yeniden üretiminde dolaşımın rolüne özellikle baktığımızda, yeniden üretilen meta ve para biçimlerinin temel çelişkilerini buluruz. "Meta ve paranın gelişmiş dolaşımı, aslında ancak sermaye temelinde gerçekleştiği için, meta dolaşımına içkin olan ve paranın dolaşımında daha da gelişen çelişkiler – ve dolayısıyla da kriz olasılıkları– kendilerini otomatik olarak sermaye içersinde yeniden üretirler" (ADT2, 512).

Dolaşımdan kapitalist üretim sürecine geri dönsek de, kriz eğilimini açıklayacak bir şey hâlâ bulamayız. Kapitalist, üretim unsurlarını elde ettiğinde sadece bunları işe koşması gereklidir, bu yüzden dışsal bir engelle karşılaşmayan artı değer üretimi tamamen onun elindedir. Gerçekleşme sorusunu ele aldığımızda, artı değerin üretilmiş olduğu gerçeğine dair anlamlar buluruz, ama bu soru artı değer üretimiyle bağlantılı olarak ortaya

çıkmaz.[119] "Sadece sermayenin kendi içinde (doğrudan) *üretim* süreci, bu bağlamda yeni bir şey ekleyemez. Var olması için, sermayenin koşulları önvarsayılmıştır. Sermayeyle – *doğrudan* üretim süreciyle – ilgili birinci kısım, yeni bir kriz öğesi sunmaz. Gerçi böyle bir öğeyi içerir, çünkü üretim süreci, artı değer üretimine el konulmasını ve böylece üretimini kapsar. Ancak bu, üretim sürecinin kendisini ele alırken gösterilemez, çünkü ikincisi, yeniden üretilen değerin veya artı değerin *gerçekleşmesiyle* ilgili değildir" (ADT2, 513).

Kriz eğilimi ne meta ve para dolaşımının özellikleri bakımından ne de kapitalist üretimin özellikleri bakımından açıklanamazsa, yalnızca üretim ve dolaşım arasındaki, yani bir bütün olarak sermayenin yeniden üretim sürecinin bir parçası olarak, sermayenin ürünleri olan metaların alım ve satımındaki karşılıklı ilişkinin belirgin kapitalist karakteri bakımından açıklanabilir. "Bu ancak, bizzat kendisi de bir *yeniden üretim süreci* olan dolaşım süreci içersinde ortaya çıkabilir" (ADT2, 513)

Kapitalist Yeniden Üretim, Orantısızlık ve Kriz

Krizin soyut biçiminin ötesine geçmek için sermayenin yeniden üretim sürecine daha somut bakmalıyız, ama Marx (hiç yazıya dökmediği) rekabet ve kredi analizinde belli sermayelerin genel sermaye hareketi içindeki etkileşimini ele alıncaya kadar bunu tam olarak yapamaz. "Ama artık potansiyel krizin ilerideki gelişimi izlenmelidir – gerçek kriz ancak kapitalist üretim, rekabet ve kredinin gerçek hareketinden çıkarılabilir – kriz sermayenin sermaye olarak kendine özgü özel yönlerinden doğduğu sürece, sadece meta ve para olarak varlığından oluşmaz" (ADT2, 512-3). "Gerçek hareket mevcut sermayeden başlar – yani gerçek hareket kendi temelinden başlayan ve onu önvarsayan gelişmiş kapitalist üretimi ifade eder. Yeniden üre-

119 Elbette artı değer üretiminin önünde, en belirgini işçilerin direnişi olan teknik ve toplumsal engeller vardır, ama var olan sınırlar sadece "bu sürecin kendi içersinde kısmen önvarsayılan ve kısmen de konulmuş bulunan, ancak her zaman bu sürecin içersinde aşılacak *engeller* olarak konulmuş" olanlardır. (*Grundrisse*, CW28, 331)

tim süreci ve daha sonra onun içersinde gelişen krize yatkınlık, bu yüzden ancak kısmen bu başlık altında anlatılabilir ve '*Sermaye ve Kâr*' hakkındaki bölümde daha ileri düzeyde bir incelemeyi gerektirir" (ADT2, 513).

Aynı zamanda Marx, krizlerin kaynağını bir bütün olarak hâlâ sermayenin yeniden üretim sürecine, yani yalnızca belli sermayelerin rastlantısal etkileşimlerine değil, kullanım değerleri olarak meta üretimi ile bunların artı değer üretimi ve el koyma aracı olarak alınıp satılması arasındaki ilişkiye yerleştirmek istemektedir. Bu da bizi tekrar, Marx'ın yalnızca "piyasa anarşisi"nin sonucu olarak belli sermayelerin etkileşiminden doğan kriz nedenlerinden sermayenin genel doğasına içkin kriz nedenlerini birbirinden ayırmaya çalıştığı ve daha sonra eklediği bir dizi notta ele aldığı bir konu olan üretimin orantısallığı sorununa geri götürür.

Marx biçimsel kriz olasılığıyla kriz nedenleri arasındaki ayrımı bir kez daha belirtir. "*Genel* kriz o*lasılığı* bizzat sermayenin biçimsel *başkalaşımı*, alım ve satımın zaman ve mekanda ayrılmasıdır. Fakat bu asla krizin *nedeni* değildir; çünkü bu, *krizin en genel biçiminden* başka bir şey değildir, yani bizzat krizin *en genelleşmiş ifadesidir.* Ama *krizin soyut biçiminin krizin nedeni* olduğu söylenemez. Birisi nedenin ne olduğunu soruyorsa, *krizin soyut biçiminin*, olasılık biçiminin niçin olasılıktan gerçekliğe döndüğünü bilmek istiyor demektedir." (ADT2, 515)

Marx rastlantısal fiyat dalgalanmalarından bağımsız bir kriz nedeni aradığımız konusunda ısrarcıdır. "Krizin *genel koşulları*, değer dalgalanmalarından ayrı olarak *fiyat dalgalanmalarından* (bunlar kredi sistemiyle bağlantılı olsun ya da olmasın) bağımsız oldukları sürece, kapitalist üretimin genel koşullarıyla açıklanabilir olmalıdır." Krizlerin değer değişikliklerivle çakışmayan fiyat değişikliklerinden doğduğu yerlerde, krizler "metaların fiyatlarının metaların *değerleriyle özdeş* olduğunun varsayıldığı genel sermaye incelemesi içinde araştırılamaz" (ADT2, 515). Bu, metodolojik bir dogmacılık meselesi değil, Marx'ın krizlerin kapitalist üretim tarzına içkin olduğunu ve bu yüzden metalar değerlerine karşılık gelen fiyatlarda satılsalar bile krizlerin orta-

ya çıkacaklarını göstermek için yaptığı bir belirlemedir. Bu da, krizlerin kaynağı değer ilişkilerindeki değişikliklerde, yani üretim koşullarındaki değişikliklerde bulunmalı demektir.

Marx, kötü hasat nedeniyle pamuk değerindeki artışı örnek göstererek, değerdeki bir değişimden kaynaklanan kriz olgusunu ele alır.[120] Üretilen pamuk miktarındaki azalma, "üretimi önceki ölçekte sürdürmek için, paranın, *sermayeyi oluşturan çeşitli parçalara* yeniden dönüştürülmesinde gereken *orantıları*" bozar (ADT2, 515). Pamuğun artan maliyeti ve azalan miktarı, daha az emeğin istihdam edilebileceği anlamına gelir, bu yüzden işçiler işten çıkarılır ve sermaye atıl yatar. Ham maddelerin artan maliyeti ve azalan üretim ölçeği, kâr oranında bir düşüşe yol açar; dolayısıyla kapitalist sabit faiz ve kira ödemelerini karşılayamaz ve kriz çıkar. Bu sırada pamuklu malların fiyatları, üretimin diğer dallarındaki orantıları bozarak ve diğer metalara olan talebi başka bir yöne çevirerek artar, böylece kriz genelleşir.

Marx, aynı sürecin kötü hasadın doğal koşulları değil "ilave sermayenin kendi içindeki çeşitli unsurlara *orantısız* dönüşümü" yoluyla harekete geçirilebileceğini tamamıyla kabul eder. Örneğin üretimin belli bir dalında, arzı eski üretim düzeyi için yeterli ama artan ölçek için yetersiz olan hammadde talebini arttırarak makinelere çok fazla yatırım yapılmışsa (ADT2, 516), bu durumda üretim koşullarında bir değişiklik olmamasına rağmen, mantıksal olarak değerdeki değişikliğe karşılık gelmeyen bir fiyat değişikliğiyle uğraşıyoruz demektir.

Marx'ın burada ele aldığı bu ve diğer örneklerin hepsi, üretimin belli bir dalındaki aşırı üretimin sonucu olarak genelleşen bir krizde üretimdeki orantısızlıkların yıkıcı etkilerine dair örneklerdir. Bu örnekler, "kısmi krizlerin bu yüzden

120 Bu, özellikle yardımcı bir örnek değildir. Bir yandan kötü hasadın fiyattan çok bir değer yükselişine yol açacağının düşünülüp düşünülmeyeceği tartışmalıdır. Diğer yandansa ekonomi politik, böyle doğal afetlerin bir kriz başlatabileceğini kabullenmeye gayet hazırdı.

orantısız üretimden doğabileceğini"[121] gösterir. Üretimin başlıca birkaç dalında aşırı üretim gerçekleşirse kısmi kriz genelleşebilir; böylece aşırı üretim krizi, "kendi üretim dallarında aşırı üretim yapmamış olan" (ADT2, 523) üreticilere bile yayılır. Bu temelde "önde gelen ama az sayıdaki bu malların aşırı üretiminin nasıl az çok genel (*göreli*) bir aşırı üretime neden olduğu anlaşılabilir" (ADT, 523). Fakat Marx, genelde sermaye kavramına içkin *genel* aşırı üretim koşullarını kurmaya çalışırken, "bunun ancak sermayelerin rekabetiyle bağlantılı olarak ele alınabileceğini" (ADT2, 521) tekrar eder.

Kriz *zorunluluğunun* orantısızlık temelinde açıklanmasında iki problem vardır. Birincisi aşırı üretimin niçin ilk önce üretimin önde gelen dallarında ortaya çıkması gerektiğinin açıklanmasıdır. Üretimin önde gelen dallarındaki krizin nasıl genelleşebileceğini anlayabiliriz, ancak "bu hiçbir şekilde bu mallardaki aşırı üretimin nasıl ortaya çıktığını açıklamaz (ADT2, 523). Önde gelen dallarda üretimin büyümesi sürdürüldüğü sürece, "gelirde ve böylece kendi tüketimlerinde genel bir büyüme temin edilmiş gibidir" (ADT2, 524), yani bunlar kısır bir büyüme döngüsüne kilitlenmiş görünürler.

İkinci problem orantısızlığın neden bir krize götürmesi gerektiğinin açıklanmasıdır. Orantısızlıkların ortaya çıkışı; "bu orantısızlığın piyasa değerinde neden olduğu artış veya düşüş, sermayenin üretimin bir dalından diğerine çekilmesine neden olduğu" (ADT2, 521) için, "toplam toplumsal emek zaman miktarını *çeşitli üretim alanları arasında* toplumsal gereksinime göre dağıtma etkisine sahip" (ADT2, 209-10) olan kapitalist rekabet süreciyle dengelenmiştir. Sonuç, "rekabetin, bu bölüşümü tıpkı sürekli düzensizleştirmesi gibi, aynı zamanda sürekli düzenliyor" (ADT1, 225) olmasıdır.

Kısmi veya yerel krizler normal denge biçimini kapitalist rekabet sayesinde temin eder. "Fakat bizzat bu eşitlenme zaten ön-

121 "Dünya piyasası krizlerinde, burjuva üretimin tüm çelişkileri birlikte patlak verir; özel krizlerde (içerik ve kapsamlarında *özel*) patlamalar, sadece zaman zaman ortaya çıkar, yalıtılmış ve tek yanlıdırlar." (ADT2, 534)

koşul olarak eşitlenmenin tersine işaret eder ve bu nedenle *krizi* içerir; krizin kendisi bir eşitlenme biçimi olabilir. Ricardo bu kriz biçimini kabul eder" (ADT2, 521). Üreticilerin görünüşte bağımsızlığına karşı kapitalist üretimin toplumsal karakterinin kendisini yeniden ortaya koyuşu krizlerde olur. "Üretim sürecinin sürekli içerdiği ve sürekli yeniden ürettiği çeşitli unsurların görünüşteki bu *bağımsızlığına* son veren *krizlerdir*" (ADT3, 518).[122]

Pasajın sonuna doğru Marx, retorik olarak şu soruyu ortaya koyar: "Çeşitli üretim alanlarının gereken denge ve karşılıklı bağımlılığının, bunların boyutlarının ve arasındaki orantıların, sürekli bir uyumsuzluğun sürekli giderilmesinin dışında başarılması nasıl mümkündür?" (ADT2, 529). Fakat Marx, iktisatçıların rekabeti kalıcı bir dengeye düzgün bir geçiş olarak tasvir etmelerine yönelik keskin bir eleştiri sunsa bile, rekabetin orantısallığı yeniden kurabileceği gerçeği, orantısızlığın *mutlaka* genel bir krize yol açmayacağını ima eder.

Marx aynı zamanda, genel aşırı üretimin her zaman orantısızlıkla ilişkili olduğunu kabul eder. "Genel aşırı üretim zamanlarında bazı alanlardaki aşırı üretim, her zaman yalnızca önde gelen ticari mallardaki aşırı üretimin *sonucudur*; [bu], yani aşırı üretim daima *görelidir*, çünkü aşırı üretim başka alanlarda mevcuttur" (ADT2, 529).

Genel aşırı üretim imkansızdır, çünkü ortantısızlıklar olmadığında "*genel* aşırı üretim orantılı üretimdir". Tüm orantısallık ilişkileri sürdürülürse, "aşırı üretim değil, ama bütün üretim alanlarındaki üretici güçlerde alışılmıştan daha büyük bir gelişme olur" (ADT2, 530). Marx, eşitsiz gelişmenin kapitalist üretim tarzının duruma bağlı rastlantısal bir özelliği değil onun esası olduğu sonucuna varmadan önce, iktisatçıların, sorunu üretimin önde gelen dallarındaki aşırı üretim değil geri üretim dallarındaki eksik tüketim olarak gören saçma düşüncelerini

122 "Burjuva üretimde var olan koşullar ... aynı zamanda kendisini kriz biçiminde, birbirilerinden bağımsız olarak işleyen ve yine de ilişkili olan bağlantısız faktörlerin şiddetle kaynaşması şeklinde gösteren bir düzenleme süreciyle uzlaştırılırlar." (ADT3, 120; c.f. - *Grundrisse*, CW28, 340-1)

reddeder. "Fakat kapitalist üretim ancak belli alanlarda ve belli koşullar altında kendine serbestlik tanıdığı için, bütün alanlarda *aynı anda* ve *eşit biçimde* gelişmek zorunda olsaydı kapitalist üretim hiç olmazdı" (ADT2, 532).

Üretimin orantısız gelişmesinin sermeyenin üretici güçleri sınırsızca geliştirme eğilimine içkin olduğu iddiası, kriz zorunluluğunu kapitalist üretimin toplumsal biçiminin kalbine yerleştirdiği için, en azından problemin anahtarını sunuyor gibidir. Fakat Marx böyle bir orantısızlığı, krize neden olabilecek çok sayıdaki durumsal faktörlere benzeterek söz konusu iddiayı daha ileriye götürmez. "Sermayenin dolaşımı, kendi içersinde aksama *olasılıklarını* içerir"; buna paranın üretim unsurlarına geri dönüşüne karşı olan, "ancak somut koşullar, özellikle de sermayelerin ve kredinin rekabeti ele alınırken incelenebilecek çok sayıda başka kriz faktörleri, koşulları, olasılıklarıyla" (ADT2, 533) birlikte, örneğin ham madde fiyatları arttığında ortaya çıkan engeller de dahildir.

Marx pasajı, iddiayı daha ileriye götürmeden, genel aşırı üretim ve piyasa sınırları problemine dönerek bitirir. Genel aşırı üretim, piyasa büyümesinin üretim büyümesinin gerisinde kaldığını ima eder. Marx bunun bir açıklama olmadığını, sadece kriz olgusunu daha somut olarak tanımladığını kabul eder. Fakat aşırı üretim problemini üretim ve tüketimin karşılıklı bağımlılığı açısından ayrıntılarıyla tartışmış olan Marx, tartışmayı bunların birbirlerinden bağımsız olduklarını iddia ederek ve ayırarak sürdürür. "Eğer aşırı üretim olmayacaksa piyasanın genişlemek zorunda olmasının kabulü, aynı zamanda bu yüzden aşırı üretim olabileceğinin de kabulüdür. Çünkü o zaman piyasa ve üretim iki bağımsız faktör olduklarından, birisinin genişlemesi diğerinin genişlemesine karşılık *gelmez*" (ADT2, 525).

Piyasanın üretimin gereksinimlerini karşılamaya yetecek kadar hızlı genişleyememesine dair tek açıklama, Marx'ın kapitalist birikimin temel çelişkisinin eksik tüketimci anlatımlarını yeniden tekrar ettiği pasajın sonunda verilmiştir. "*Aşırı üretim* sermaye üretiminin genel yasası tarafından özellikle koşullandırılır: üretici güçler tarafından konulan sınıra kadar üretmek,

yani piyasanın gerçek sınırlarına ya da gereksinimlerin ödeme kabiliyetince desteklendiğine bakmaksızın, belli bir miktar sermayeyle azami miktarda emek sömürmek ve bu, yeniden üretim ve birikimin sürekli büyümesi ve böylece gelirin sermayeye sürekli yeniden dönüşümü sayesinde yürütülürken, diğer yanda üretici kitlesi ortalama ihtiyaç seviyesine bağlı kalır ve kapitalist üretimin doğası gereği bağlı kalmak zorundadır." (ADT2, 534-5) Ancak Marx, eğer kapitalizm işçi sınıfının tüketim ihtiyaçlarına bağlı olsaydı, yalnızca krize eğimli olmayıp bizzat varlığının imkansız olacağını zaten saptamış bulunmaktadır. Bu nedenle sermayenin temel çelişkilerini bu çelişkilerin kriz olarak somut açığa çıkma biçimleriyle bağlama problemi sürmektedir.

Kapitalist üretim biçimine içkin olan zorunlu bir kriz eğilimi olduğu yolundaki ısrar, sadece Marx'ın kendi teorisinin dogmatik bir gereği değil bizzat kapitalist birikimin tarihsel sürecinin sunduğu bir problemdir. Ticari ve mali krizler, ticaretin ve meta üretiminin ilk ortaya çıkışından beri olmuştur, ama kapitalist üretim tarzının genelleşmesiyle birlikte krizler kapitalist birikimin düzenli şekilde ortaya çıkan bir özelliği haline gelmiştir. İktisatçılar her kriz için olumsal bir açıklama ortaya atabilirler, fakat kapitalist birikimin neden sermaye birikiminin ancak dönemsel krizlerde üretim araçlarının yok olması, işçi çıkarılması ve sermayenin değersizleşmesi sayesinde sürdürülebileceği döngüsel bir karaktere sahip olduğunu açıklayamazlar. Kriz zorunluluğunu saptama teşebbüsü, iddialı bir dogmatizm değil görünür bir gerçeği açıklama ihtiyacı ile ilgili bir meseledir.

Genel aşırı üretimin koşulu, metaların satışından elde edilen paranın buna karşılık gelen bir meta sermayesini satılmadan bırakarak dolaşımdan çekilmesidir. Kapitalistin parayı dolaşımdan çekmesinin tek nedeni, o paranın kârlı şekilde yeniden yatırılma fırsatlarının yokluğudur. Dolayısıyla kriz problemini, krizi başlatan kâr oranındaki düşüşü açıklama problemi olarak yeniden formülleştirebiliriz. Böylece "kâr oranının düşme eğiliminin" kriz teorisi için alternatif bir temel sağlayıp sağlamayacağı sorusu doğar. *Grundrisse*'de Marx'ın

kâr oranının düşme eğilimini krizin yinelenmesine ve kapitalist sistemin nihai yıkılışına bağladığını zaten görmüştük, ama Marx kâr oranının düşme eğilimi yasasını kriz teorisiyle bütünleştirmemiştir.

Kâr oranının düşme eğilimi yasasının büyük cazibesi, analizin en soyut düzeyinde türetilebilmesidir. "Burada bu yüzden bir kez daha, birçok sermayenin rekabetine girmeden genel yasayı doğrudan gelişmiş olduğu kadarıyla sermayenin genel doğasından türetebileceğimiz sağlam bir zeminde durmaktayız. Ekonomi politiğin en önemli yasası olan bu yasa, *kâr oranının kapitalist üretimin ilerlemesiyle düşme eğilimine sahip olmasıdır.*" (CW33, 104)

Düşen Kâr Oranı ve Kriz Eğilimi

Marx'ın düşen kâr oranı tartışması, 1862'de yazılan ve bazıları ADT'nin İkinci ve Üçüncü Cilt'lerine dahil edilen el yazmasının çeşitli kısımlarında bulunur, ama bu konu en sistemli şekilde Engels'in *Kapital*'in Üçüncü Cilt'ine dahil ettiği ve 1864-5 taslağının temeli olan 1861-3 el yazmasının daha önce yayımlanmamış kısmında ele alınır. Araya giren bu el yazmasının yakın zamanda yayımlanmış olması, yorum problemlerinin hepsini çözmez, ama Marx'ın düşüncesinin gelişimini izlemeyi kolaylaştırır.

Marx düşen kâr oranı yasasını kapitalist birikimin somut eğilimlerinin yalnızca bir yönü olarak, kapitalist üretim tarzının altında yatan daha temel çelişkilerin bir ifadesi olarak görmüştür. Yorumcuların çoğunun yaptığı gibi yasayı kriz eğiliminden yalıtılmış ya da onunla ilişkili düşünmek, buna daha geniş teorik bağlamından dışından bakmak ve bu şekilde Marx'ın yasanın kapitalist birikimin bir yandan artan sömürü oranı diğer yandan da sermayenin artan organik bileşimi ile ilgili somut eğilimlerini çok daha geniş ve karmaşık analizinin bir parçası olduğu yönündeki tartışmasını çarpıtmak anlamına gelir.

Marx'ın düşen kâr oranı tartışmasının çoğu, Marx'ın sermayenin organik bileşimindeki artışı destekleyebilecek ya da ona karşı koyabilecek faktörler olarak gördüğü bu farklı eğilimler arasındaki ilişkiyi halletme çabasını ifade eder. İçerilen etkileşimlerin karmaşıklığı, Marx'ın bu çaba içersinde sık sık kaybolduğu ve dayanağı

olmayan sonuçlara ulaşmak üzere tartışmanın etrafında dolandığı anlamına gelir. Meseleler, cebirsel bir formülasyonla çok daha basit ve ayrıntılı şekilde ifade edilebilirdi, ama Marx'a göre böyle bir formülasyonun dezavantajı bunun maddi süreçlerin tamamen biçimsel bir ifadesini sağlaması ve böylece biçimsel olarak mümkün olanı maddi olarak muhtemel olandan ayırmamasıdır. Kapitalistler kâr oranı için sermayenin organik bileşimindeki bir artışın sonuçlarını basitçe kabullenmek yerine bunun olumsuz etkisine sömürü oranını arttırarak, sermaye çevrimini hızlandırarak karşı çıkmak üzere her çabayı gösterdikleri için, ilişkiler sadece mekanik değildir.[123]

Bu bölümde, Marx'ın kâr oranının düşme eğilimi yasası üzerine yürüttüğü tartışmayı, çalışmalarının bütünü içersindeki bağlama yerleştirmeyi deneyeceğim ve bu temel üzerinde bunun kriz teorisi açısından anlamlarını çıkaracağım. İlk kısımda tartışmayı önemli bir parçası olduğu Marx'ın ekonomi politik eleştirisi bağlamına koyacağım. Sonra da kapitalist birikimin maddi eğilimleriyle kâr oranı arasındaki ilişki tartışmasına geçip kâr oranının düşme eğilimiyle kriz eğilimi arasındaki ilişki tartışmasıyla bitirmeden önce, Marx'ın kâr oranının kaçınılmaz bir düşme eğilimi içinde olduğuna inanıp inanmadığı hakkındaki "teknik" meseleyi tartışacağım. Tartışma bir bakıma zorunlu olarak bir sonuca ulaşmayacaktır, çünkü Marx'ın genellikle kendi çalışmasındaki sonradan hiçbir zaman geliştirilmeyen temaları izleyen ve sorular ortaya atan kendi notları da bir sonuca varmaz.

Ekonomi Politiğin Eleştirisi ve Düşen Kâr Oranı

Ekonomi politiğin temel yasalarından birisi olan kâr oranının düşme eğilimi yasasını Marx icat etmemiştir. Marx'ın yaptığı şey, genelde bilimsel açıklama gerektiren, sorgulanamaz bir deneysel olgu olarak görülen şeye yeni bir açıklama sağlamaktı. Adam Smith kâr oranındaki düşüşü, kıt yatırım noktaları için

123 Marx 1875'te vaktinin büyük bir kısmını, sonunda artı değer oranıyla kar oranı arasındaki ilişkiyi matematiksel olarak yeniden formülleştirmesini sağlayan 'matematiksel incelemelere' adamıştır. Engels bu notları *Kapital*'in Üçüncü Cilt'inin Üçüncü Bölüm'ünü hazırlarken kullanmıştır, ama bunları kar oranının düşme eğilimi yasasıyla ilişkili olarak kullanmamıştır.

kapitalistler arasındaki artan rekabetin sonucu şeklinde izah etmiştir. David Ricardo kâr oranındaki düşüşü, ücretlerde, artan nüfusla toprağın azalan verimliliğini izleyen bir artışın sonucu olarak açıklayıp, rekabetin kâr oranını azaltabileceğini reddetmiştir. Marx ise eğilimi, birbirlerine karşıt iki eğilimin, yani sermayenin organik bileşimiyle sömürü oranının artma eğilimlerinin etkileşiminin sonucu olarak açıklamakla hem Smith'in, hem de Ricardo'nun açıklamalarını eleştirmiştir.

Marx başlangıçta, sermayenin organik bileşimi kavramını, işsizliğin kapitalist birikimin belli bir sonucu olduğunu göstermek için kendi "nispi artı nüfus" kavramını Malthus'un nüfus kavramının karşısına koyarak, kapitalist birikim süreci içersinde emeğin yerinden edilmesi eğilimini öne sürmek üzere kullanmıştı. Artan artı değer miktarı, yenilenen sermaye birikiminin temeli olarak, kapitalistlerin birbirlerine satmaları gereken artan meta miktarında cisimleştiği için, kriz problemine dair en soyut ve açıkça "eksik tüketimci" formülasyonunun temeli olarak sömürü oranının artması eğilimi fikrini kullandı. Sonra da Ricardo'ya karşı, düşen kâr oranının artan sömürü oranıyla son derece uyumlu olduğunu göstermek için *Grundrisse*'de bu iki kavramı birleştirmiştir. Burada kâr oranının düşme eğilimini doğrudan kriz teorisine bağlamasa bile, yürüttüğü tartışmayı, kâr oranının düşmesi birikime yönelik dürtüleri geri çektiği için, kapitalizmin çöküşüne dair felaketçi bir bakış açısıyla bitirmiştir.

Marx, 1861-3 el yazmalarında kâr oranının düşme eğilimi konusuna geri dönmüştür; bu el yazmaları aynı zamanda Marx'ın kendi rant teorisini de ilk kez ayrıntılı olarak ele aldığı el yazmalarıdır. Bu bölümün temel amacı, Ricardo'nun kendi rant teorisini dayandırdığı kâr oranının düşme eğilimi açıklamasındaki yanlışı göstermektir. Başka yerde olduğu gibi burada da Marx, kâr oranının düşme eğiliminin olduğunu onaylamak için bu konuyu ele alır.[124] Problem, bu eğilimi açıklamaktır (ADT2, 438).

124 Bu, Marx'ın Ricardo'nun teorisini tersten kanıtlayan bir dönem olarak gördüğü 1797-1813 döneminde, hem tarımsal fiyatların hem de kâr oranının arttığını belirtmesine rağmen böyledir. Marx, kâr oranındaki bu artışı, iş-

Marx açıklamasını, Adam Smith ve David Ricardo'nun yaptığı açıklamaların karşısına koyar.

Adam Smith, kâr oranındaki düşüşün sermayenin sınırlı yatırım fırsatlarıyla ilişkili olarak aşırı üretim yönündeki somut eğiliminin sonucu olduğunu, bu yüzden kapitalistler arasında artan rekabetin fiyatları ve dolayısıyla da kâr oranını düşürdüğünü iddia etmişti. Marx, Ricardo'nun kâr oranının düşme eğiliminin sermayeler arasında artan rekabetin sonucu olabileceğini inkar etmekte haklı olduğunu iddia eder: "Rekabet, üretimin farklı alanlarındaki kârları dengeleyebilir ... ama genel kâr oranını azaltamaz" (ADT2, 438).[125]

Marx, Smith'in iddiasını *Grundrisse*'de benzer terimlerle eleştirmiştir. "Rekabet, ortalama kâr oranını ancak ve ancak yasa olarak işleyen kâr oranındaki genel ve kalıcı bir düşüş rekabetten *önce* ve ona bakmaksızın tasavvur edildiği kadarıyla kalıcı olarak bastırabilir" (CW29, 136). Marx, Wakefield'in Smith'inkinden türeyen ve "*kâr oranının düşmesi yönündeki içkin eğilimin reddine varacak şekilde, sermaye açısından artan kâr hacmini gerçekleştirme zorluğuyla uğraşan* [yaklaşımını reddetmiştir]. Ayrıca sermayenin sürekli büyüyen bir istihdam alanı arama zorunluluğunun kendisi bir sonuçtur." (CW29, 138) Son olarak Bastiat ve Carey'in kâr oranının düşmesini yükselen ücretlerin sonucu olarak açıklama girişimini reddetmiştir (Gerçi bu elbette ücretlerdeki artışın kâr oranını azaltmayacağını ima etmez).

Ricardo'nun kâr oranının düşme eğilimine dair yaptığı açıklama hatalıydı. Kârla artı değer arasında ayrım yapmadığı

---

gününün uzaması ve işçilerin tüketimine giren mamul malların fiyatlardaki düşüşle ilişkilendirdiği sömürü oranındaki artışla ve gelirin ranttan kâra doğru kayan enflasyonist yeniden bölüşümüyle açıklar. (ADT2, 460)

125 El yazmasında daha sonra Marx, rekabetin fiyatları düşürmekle üretimin tüm dallarında endüstriyel kâr oranını düşürebileceğini, böylece rant ve faizin endüstriyel kâr aleyhine kazanç getireceğini belirtir, fakat bunun ancak geçici ve artı değer bölüşümünü ilgilendiren bir etki olabileceğini, onun için de bu soyutlama seviyesinde ele alınmasının uygun olmadığını iddia eder (CW33, 92).

için, Ricardo kâr oranındaki düşüşün, ancak tarımdaki verimlilik düşüşünden kaynaklanan emek gücü değerindeki artış olarak açıklanan artı değerdeki düşüşün sonucu olabileceğine inanıyordu. Buna rağmen Marx, artı değer oranı yükseldiği zaman bile kâr oranının düşme eğiliminde olduğunu iddia eder.

Ricardo'ya karşı Marx, "değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranı emeğin üretken gücünün gelişmesiyle arttığı için, artı değer oranı aynı kalsa ya da yükselse bile" kâr oranının düşebileceğini iddia eder. "Böylece kâr oranı emek daha az üretken olduğu için değil, daha fazla üretken olduğu için ... işçi daha az sömürüldüğü için değil daha fazla sömürüldüğü için düşer, ... çünkü kapitalist üretim emeğin düşen değerinden ayrılamaz" (ADT2, 439; c.f. – ADT2, 90; ADT3, 302).[126]

Bu tartışmalarda Marx, kâr oranında burada sorgulanan somut düşüşü, bir krizde kâr oranındaki dönemsel düşüşten gayet açık biçimde ayırır. Ricardo, Smith'in düşen kâr oranının artan rekabetin sonucu olduğu inancını eleştirmekte haklıyken, bu iddiayı aşırı üretim krizinin sonucu olarak kâr oranındaki düşüş olasılığının reddine bağlamakta oldukça hatalıydı ki bunu burada Marx hem işçilerin ve hem de kapitalistlerin talep yetersizliğine bağlar. Ricardo, "Adam Smith'i *aşırı üretimin* tek bir ülkede imkansız olduğunu iddia ederek çürütmek" istemiştir. "...[Adam Smith] Çıktı seviyesinin hiçbir şekilde keyfi seçilmediğini, bunun yerine kapitalist üretim geliştikçe anlık taleple bir ilgisi olmayıp dünya piyasasının sürekli genişlemesine bağlı olan bir ölçekte üretmeye zorlandığını gözden kaçırıyor. Say'in kapitalistin kâr ve artı değer için değil doğrudan tüketim -kendi tüketimi- için kullanım değeri ürettiği şeklindeki klişe varsayımına başvuruyor. Metanın paraya çevrilmek zorunda olduğu gerçeğini gözden kaçı-

126 Artan organik bileşim "yalnızca *emeğin artan verimliliğinin* bir başka ifadesidir" (ADT2, 596). "Emeğin üretici gücünün artması, (a) işçinin sermayeye verdiği nispi artı değerdeki ya da nispi artı emek zamandaki artışla; (b) emek kapasitesinin yeniden üretimi için gerekli emek zamanın kısalmasıyla; (c) sermayenin genel olarak canlı emeğe karşılık değişilen kısmının, üretim sürecinde nesnelleşmiş emek ve önceden konulmuş değer olarak katılan kısımlarına göre azalmasıyla eşanlamlıdır" (CW29, 147).

rıyor. İşçilerin talebi yeterli değildir ... Kapitalistlerin kendi aralarındaki talebi de aynı şekilde yeterli değildir" (ADT2, 468).

Kâr oranında genel aşırı üretim krizinden kaynaklanan düşme, kâr oranında somut bir düşüşle açıklanabilecek kalıcı bir koşul değildir, ama diğer yandan kâr oranındaki somut azalış da birikimi aksatan geçici krizleri açıklayamaz. "Adam Smith, kâr oranındaki düşmeyi aşırı sermaye bolluğuyla, sermaye birikimiyle izah ettiği zaman, *kalıcı* bir etkiden bahsetmektedir ve bu yanlıştır. Buna karşılık olarak, sermayenin geçici aşırı bolluğu, aşırı üretim ve krizler farklı şeylerdir. Kalıcı krizler yoktur." (ADT2, 497n)

"Aşırı üretim kârda *kalıcı* bir düşüşü ortaya çıkarmaz, fakat *dönemsel* aşırı üretim sürekli olarak yeniden gerçekleşir. Bunu eksik üretim vb. dönemleri takip eder. Aşırı üretim kesinlikle, halk kitlesinin zaruri olanların ortalama miktarından fazlasını asla tüketemeyeceği, bu yüzden tüketimlerinin emeğin üretkenliğine denk gelecek biçimde büyümeyeceği gerçeğinden doğar." Böylece Marx'ın, kapitalist birikimin somut eğilim teorisi olarak düşen kâr oranı teorisinin, belirgin olarak bir eksik tüketimci kriz teorisi gibi görünen bir teoriyle bileşimini önerdiğini görüyoruz, fakat burada analizi şu bilindik nedenle devam ettirmez: "bu bölümün tümü *sermayelerin rekabeti ile ilgilidir*" (ADT2, 468).

Kâr Oranının Düşme Eğilimi Var mıdır?

Marx'ın kâr oranının düşme eğilimi yasasının esaslı üç eleştirisi yapılmıştır. Birincisi, emekçi tarafından harekete geçirilen sabit sermaye miktarında büyümeye yol açan üretkenlik artışı, onun değerinde ilk eğilime karşı çıkabilecek hatta onu etkisizleştirebilecek bir düşüşe yol açar, bu yüzden sermayenin değer bakımından bileşiminin mutlaka artacağını varsayamayız. İkincisi, Marx sömürü oranındaki artışın sermayenin bileşiminde herhangi bir artışı karşılamaya yetecek kadar kusursuz olabileceği, böylece kâr oranının iyice artabileceği gerçeğini büyük oranda görmezden gelir. Üçüncü olarak da Marx kapitalistin ancak artan bir kâr oranı sağlarsa yeni bir üretim yöntemi getireceği, bu yüzden böyle bir düşüş olasılığıyla karşılaşan kapitalistlerin en azından emek kıtlığının yükselen ücretlerin sonucu olarak

kâr oranında düşüşe yol açtığı, emek tasarrufu yöntemlerinin kârlı bir hale gelebileceği zamana kadar eski üretim yöntemini kullanmaya devam edecekleri ve eski oranda kâr elde edecekleri gerçeğini görmezden gelir.

Bu eleştiriler kuşkusuz yasayı kapitalist gelişmenin ya da kapitalist krizin mekanik yasası olarak önerme girişimlerinin altını oyar ve kesinlikle Marx'ın kendi tartışmasında net olmayan noktaları gösterir. Fakat Marx böyle mekanik bir yasa oluşturmayı değil, kâr oranının düşme eğilimini kapitalist gelişmenin daha geniş bağlamı içersine yerleştirmeye çalışıyordu. Marx'ın yürüttüğü tartışmada netsizliğin kaynağı, onun konuları ihmal edişinden ya da cebirsel beceriksizliğinden çok bu çabasıydı.[127]

Marx'ın, tıpkı çağdaşları gibi, kâr oranının düşme eğiliminin var olduğunu ve ekonomi politiğin görevinin bu eğilimi açıklamak olduğunu teslim ettiğinin vurgulanması mühimdir. Gerçekten de Marx analitik problemi, kâr oranının neden düştüğünü değil, emeğin üretkenliğinin muazzam büyümesi durumunda neden beklenebileceği kadar hızlı düşmediğini açıklamak olarak görmüştür. Zorluk "bu düşüşün neden daha büyük ve daha hızlı olmadığını açıklamaktır." Kapitalistler tasarruflarındaki tüm araçlarla kârlılıklarını sürdürmenin yollarını bulmaya çalışırlarken, "işlemekte olan, genel yasanın etkisini aşan ve fesheden ve ona sadece bir eğilim karakteri veren karşıt bazı etkilerin olması gerekmektedir" (KIII, 227; c.f. – CW33, 111; ADT3, 365). Sonuç şudur: "Genel kâr oranında bir düşüş eğilimine yol açan etkiler, aynı zamanda bu düşüşü engelleyen, geciktiren ve kısmen felç eden karşı etkileri de ortaya çıkarır. Bu ikincisi yasayı ortadan kaldırmaz ama onun etkisini zayıflatır. Yoksa anlaşılamayacak olan şey, genel kâr oranının düşmesi değil bunun göreli yavaşlığı olurdu. Dolayısıyla yasa ancak bir eğilim olarak işler. Etkilerinin çarpıcı biçimde belirgin hale gelmesi ancak belli koşullar ve ancak uzun sürelerden sonradır" (KIII, 233). Marx, sabit

127 1860'larda yazılan el yazmalarında tartışmanın büyük kısmı, artı değer oranı ve miktarı, sermayenin organik bileşimi ve kâr oranı arasındaki ilişki problemini ele alır. Tartışma, Marx'ın onlara atfetmeye çalıştığı ağırlığı çoğunlukla taşımayan aritmetik örneklerden yoğun şekilde yararlanır.

sermayenin değersizleşmesinin sermayenin bileşimindeki artışı düzelteceğinden, sömürü oranının artacağının ve kâr oranının düşme eğiliminin su götürmez olmadığının açık biçimde farkındaydı, fakat yine de artan bir sermaye bileşiminin artan sömürü oranının her etkisine ağır basacağını varsaydı ve somut eğilimin kâr oranının düşmesi olduğunu verili kabul etti.

Sermaye Bileşiminin Artma Eğilimi

Marx'a göre sermayenin "teknik" bileşiminin artış eğilimi, iki bakımdan emeğin artan üretkenliğinin doğrudan sonucuydu. Birincisi, artan üretkenlikle her işçi artan bir hacimde ham madde işler. İkincisi Marx'a göre üretkenlik artışı, artan ölçek ekonomisi sağlayan daha da muazzam makinelerin uygulanmasıyla ilişkili olan üretim ölçeğindeki büyümeyle ilişkiliydi.

Emeğin üretkenliğinin artması, sermayenin bileşenleri arasındaki değer ilişkileri üzerinde de bir etkiye sahiptir. Bir yandan, işçilerin geçim araçları ucuzladıkça emek gücünün değeri düşer, böylece tüm sermayenin bir bölümü olan değişen sermaye de sermayenin artan bileşiminin teknik belirleyicilerini güçlendirerek azalır. Diğer yandan, "sabit sermaye öğeleri" de üretkenliğin artarak geçim araçları ve üretim araçları üretimindeki göreli üretkenlik oranı artışına bağlı olan net bir etkiyle karşıt bir kuvvet sağlamasıyla giderek ucuzlar.[128]

Marx emeğin artan üretkenliğinin ham maddelerin ve makinelerin değerini düşüreceğinin daima farkındaydı (CW28, 309). *Kapital*'in Üçüncü Cilt'inde Marx'ın karşıt etkilerden birisi olarak ele aldığı sabit sermaye öğelerinin ucuzlaması,[129] sermayenin organik bileşiminin artma eğilimini azaltır ve kâr

128 Marx ayrıca sermayenin çevrim süresindeki değişikliklerin doğurduğu daha ileri pürüzleri de düşünür – örneğin, taşımacılıktaki yeniliklerle ortaya çıkan üretim aracı stoklarındaki düşüş sermayenin bileşimini azaltacaktır.

129 Marx sabit sermaye unsurlarının ucuzlamasının ve mevcut sermayenin değer yitirmesinin her ikisini de, "sermayenin değerini azaltırken fiziksel miktarını arttırmaları anlamında, kâr oranını düşürmeye eğilimli aynı etkilerin aynı zamanda bu eğilimin etkilerini azalttığı" karşıt etkiler olarak kabul eder (KIII, 231, c.f. – 233).

oranındaki düşüşün "söylenilenden daha az olmasının" sebeplerinden birisi budur (ADT3, 365). Yine de, Marx bunun sermayenin organik bileşiminin artış eğilimini tersine çevirmeye yeterli olmadığını varsayar. Marx, "kapitalist üretim geliştikçe makine ve ham maddelere yatırılan sermaye payının büyüdüğü ve ücretlere yatırılan payın azaldığı tartışılmaz bir gerçektir" iddiasında bulunur (ADT3, 364).

Marx birkaç sayfa sonra bu konuyu daha da pekiştirir: "Böylece, makinelerin emeğin üretkenliğinde yol açtığı artışın, makinelerin değerinin istihdam edilen emeğe göre artmasına tekabül ettiği aşikar veya totolojik bir önermedir" (ADT3, 366-7). Fakat daha önce 1862'deki el yazmasında Marx, bu "totolojik önermeyi" zaten nitelendirmişti. Marx, Ricardo'nun emek gücünün değerindeki artıştan ayrı olarak "*sabit sermayenin değişkene göre değerinde* bir artış olmadıkça ... kâr oranı *düşemez*" diye belirtir. Totolojik bir önerme olması bir yana, Marx eğer "üretkenlik endüstrinin sabit sermaye üreten ve bunu kullanan dallarında aynı anda ve *aynı ölçüde* büyürse" (CW33, 33) o zaman sermayenin organik bileşimi değişmeyecektir ki[130] "bu ikincisi emeğin üretici gücünün metanın üretimine katkıda bulunan tüm üretim dallarında *eşit şekilde* ve *aynı anda* artmadığı durumlarla sınırlandırılmış görünmektedir" (CW33, 33-34) der. Kâr oranının düşme eğilimi yasası tartışmasıyla ilgili olmasa bile, bunu izleyen sayfada Marx kâr oranının "arttığını, düştüğünü ya da aynı kaldığını" (CW33, 35) belirtir.

Sömürü Oranı ve Kâr Oranı

Marx değer ilişkilerindeki değişikliğin sermayenin bileşimini arttırma eğilimini hafiflettiğinin farkında olduğu gibi, aynı şekilde sömürü oranındaki bir artışın kâr oranının düşme eğilimini hafifletmeye eğilimli olduğunun da farkındaydı. As-

130 Marx'ın örneği konuyu aşırı basitleştirir, ama genel husus açıkça tanınmıştır. Marx hususu, organik bileşimin "birkaç durum dışında (örneğin eğer emek verimliliği, sabit ve değişken sermayenin tüm unsurlarını aynı şekilde ucuzlatırsa)" diye belirttiği *Kapital*'in III. Cilt'inde ancak sadece istisnai bir durum olarak tekrar eder.

lında Marx'ın yasaya ilişkin esas tartışmasındaki bütün meselesi, Ricardo'ya karşın kâr oranındaki bir düşüşün sömürü oranındaki artışla ve böylece kâr miktarındaki artışla gayet uyumlu olduğunu göstermekti.

Bu husus açıktır, ama birçok yorumcu Marx'ın bunu gözden kaçırdığını iddia ettiğinden biraz dikkati hak etmektedir. Bunun nedeni *Kapital*'in Üçüncü Cilt'inde yayınlanan versiyonda Marx'ın yasayı "artı değer oranının ya da emeğin sermaye tarafından sömürülme yoğunluğu aynı kalır" ilk varsayımı üzerinde türetmesidir (KIII, 208). Bu varsayım Marx'ın yasayı formülleştirmesinin en yaygın eleştirisinin temeli olmuştur. Gerçekte asla olmayacağının gayet farkında olduğu için varsayım, Marx tarafından açıkça metodolojik bir aygıt olarak ortaya atılmıştır, fakat *Kapital*'de yayınlanan tartışmada Marx bunu sürdürmekte hiç de tutarlı olmadığı halde varsayımı yumuşatmanın neticelerini sistemli olarak araştırmamıştır (KIII, 209, 210, 211-2, 234, 242, 243).[131]

Ayrıca Marx *Kapital*'in Üçüncü Cilt'inde, "yatırılan sermayenin büyüklüğünü değiştirmeden ... sadece yöntemlerin iyileştirilmesi"nden doğması dışında, kâr oranının düşme eğilimine "karşı koyan etkiler" arasında nispi artı değer artışını düşünememiştir (KIII, 228). Marx'ın göz önünde bulundurduğu en önemli karşı koyucu eğilimler kapitalistin kâr oranındaki düşüşü umutsuzca savuşturma teşebbüsü içersinde seferber edilenlerdir: Bunlar, emeğin üretkenliğini arttırarak değil, işgününün ödeme yapılan kısmını emekçinin yaşama ve çalışma koşulları pahasına azaltılarak artı değer üretimini arttıran işgününün uzatılması, kadın ve çocuk emek istihdamı ve emeğin yoğunlaşması ve aşırı sömürülmesidir. Buna ilaveten Marx, büyüyen nispi artı nüfus, kolaylıkla makineleşemeyecek ve de karşılık gelen sermayenin organik bileşiminin oldukça kadar düşük olduğu üretim dallarında

131 Marx ayrıca "kâr oranının düşmesini kontrol eden faktörler ... son tahlilde düşüşünü daima hızlandırır" (*K*III, 228), diye belirtir, çünkü kâr oranını yükselterek birikim oranını hızlandırırlar, öyle ki uzun vadede kar oranındaki düşüş kaçınılmazdır.

istihdam edilebilecek büyüyen bir ucuz emek bolluğu olduğu anlamına gelir der.[132]

Kapital'in Üçüncü Cilt'inin, Marx'ın daha önceki taslaklarda izah ettiği hususları ele aldığı 1864-5'de yapılan bu tartışmaya ait üçüncü taslağın notlarından derlendiğini hatırlamalıyız. Sömürü oranındaki nispi artı değer artışıyla ilişkili bir artış "karşı koyucu bir etki"den ziyade eğilimin ayrılmaz bir parçasıdır. Marx "karşı koyucu etkiler" hakkındaki bölümün en sonunda, yanlış anlamalardan kaçınmak için Ricardo'ya karşı "kâr oranının düşme eğilimi emek sömürüsü oranının artış eğilimine bağlıdır" diye vurgulayıp, hatırlanması gereken bir husus olarak kaçınılmaz biçimde sermayenin organik bileşimindeki artışa eşlik eden sömürü oranındaki artıştan bahsettiğinde, bu faktörün öneminin farkında olduğunu gösterir. "Bu sebepten, kâr oranındaki düşüşü istisna olarak durum bu olsa bile ücret artışlarıyla açıklamaktan daha saçma bir şey yoktur ... Kâr oranı düşmez çünkü emek daha az üretken hale gelir. Artı değer oranındaki hem artış hem de kâr oranındaki düşüş, kapitalizm altında emeğin artan üretkenliğinin ifade edildiği özel biçimlerden başkası değildir" (KIII, 234).

Bu yorum hiçbir şekilde sonradan akla gelen bir şey değil daha önceki notlara bir göndermedir. *Grundrisse*'de Marx, emeğin artan üretkenliğinin bu iki etkisini "eşanlamlı" olarak tanımlamıştır (CW29, 147). Benzer şekilde 1862 el yazmalarında iki faktörün, artı değer oranının ve sermayenin organik bileşiminin kâr oranı üzerinde ters etki yaratarak zıt yönlerde hareket etmek eğiliminde olduğundan Marx'ın gayet emin olduğunu anlıyoruz.

---

132 Dış ticaretin de sabit ve değişken sermaye unsurlarının değerini düşürerek, sömürge ticaretinde kazanılan yüksek kâr oranları nedeniyle, daha ileri üreticinin rekabet avantajının sonucu olarak ve sömürge işçilerinin aşırı sömürülmesi nedeniyle kâr oranı üzerinde etkisi olabilir. Diğer yandan, demiryolları gibi üretimin en yüksek sermaye organik bileşimine sahip dallarından bazıları yalnızca ortalama kâr oranı ödeyerek üretimin diğer dallarındaki sermayenin daha yüksek kar oranları kazanmasına izin veren "stok sermaye" olarak çalışırlar.

"Genel kâr oranı ancak şu şekilde azalabilir:

1) Artı değerin mutlak büyüklüğü düşerse. İkincinin tersine kapitalist üretimin mecrasında artma eğilimi vardır. Zira kapitalist üretim tarafından geliştirilen emeğin üretici gücünün gelişimiyle bunun artışı aynıdır;

2) çünkü değişken sermayenin oranı sabit sermayeye göre düşer... Ancak kapitalist üretimin gelişim yasası ... sermayenin sabit bileşimiyle ilişkili olarak ... tamamen değişken sermayenin aralıksız düşüşüne dayanır." (CW33, 106).

"Üretici gücün gelişmesinin çifte bir tezahürü vardır: artı değer artışında, yani gerekli emek zamanın azalmasında; ve toplam sermaye miktarı uyarınca canlı emekle değiştirilen sermaye bileşiminin azalmasında ... Her iki hareket (el ele) gitmenin yanı sıra birbirlerini de koşullandırırlar. Bunlar sadece aynı yasanın ifade edildiği farklı biçimler ve olaylardır. Fakat kâr oranı göz önüne alındığında zıt yönlerde çalışırlar." (CW33, 109)

Marx, kâr oranının artmasının ya da azalmasının artı değer oranındaki değişiklikle sermayenin bileşimindeki değişiklik arasındaki ilişkiye bağlı olacağı sonucuna varmaz. Zira kendisine, tüm çağdaşlarınca da verili bir gerçek olarak görülen, kâr oranındaki düşüşü açıklamak görevini hasretmiştir. Bu nedenle yapılması gereken, artı değer oranındaki artışın neden sermayenin bileşimindeki artışa karşı çıkmaya yetmediğini açıklamaktır.

Açıklamanın bir kısmı sömürü oranındaki artışı engellemek eğiliminde olan çeşitli faktörlerin bulunmasıdır. "Kişi eğer üretici gücün gelişmesini ve kâr oranındaki nispeten o kadar belirgin olmayan düşüşü düşünürse, emeğin sömürülmesi çok fazla artmış olmalıdır ve dikkate değer olan şey kâr oranındaki düşüşten ziyade bunun daha büyük bir derecede düşmemiş olmasıdır. Bu kısmen sermayeler arasındaki rekabetle ilgilenirken düşünülecek durumlarla, kısmen de bazı dallarda üretici güçteki muazzam artışın bunun diğer dallardaki çok daha yavaş gelişmesiyle felç olduğu ya da kısıtlandığı genel durumla açıklanabilir" (CW33, 111).[133]

133 Buradaki rekabete olan atıf Smith'in Marx tarafından reddedilen rekabetin genel kâr oranını azaltabileceği fikrinden daha çok krizlerin yıkıcı etkisine olan bir göndermedir.

Kapitalizmin eşitsiz gelişmesi sonucunda "emek gücünün değeri emeğin ya da sermayenin üretkenliğiyle aynı derecede düşmez". Bu Ricardo'nun iddia ettiği gibi toprağın azalan verimliliği yüzünden değildir. Bilakis aslında kapitalist toplumsal üretim ilişkileri tarımda daha yavaş bir şekilde geliştiğinden "endüstriyi tarımdan daha hızlı geliştirmesi kapitalist üretimin doğasında" vardır (ADT3, 300-1). Üretimin bu eşitsiz gelişmesi "artı değer oranının ... değişken sermayenin toplam sermayeye göre oranının azalmasıyla aynı oranda büyümemesinin en temel sebeplerinden birisidir" (CW33, 131). Marx ayrıca diğer dallarda ürünün işçilerin geçim araçları içersine girmediğini böylece üretkenlik artışının emek gücü üzerinde bir etkisinin olmadığını belirtir. Daha genel olarak bütün mesele "emeğin üretken gücünün gelişiminin yalnızca belli sermaye yatırım alanlarında emeğin değerini, gerekli emeği azaltması ve bu alanlarda bile aynı biçimde gelişmemesi"dir.

Sömürü oranındaki artış işçilerin reel ücretlerde artışlar elde edebilmesiyle, böylece emek gücünün değerinin düşüşünü denetlemesiyle sınırlanır. "Örneğin işçilerin kendileri (reel) ücretlerdeki azalmaları engelleyemeseler bile bunların mutlak asgariye indirilmesine izin vermeyeceklerdir; aksine, zenginliğin genel artışında belirli bir niceliksel katılım elde ederler." (ADT3, 312).[134]

Bu çeşitli nedenlerden Marx, basitçe "artı değer oranı değişken sermayenin toplam sermaye miktarına kıyasla düşmesiyle aynı oranda yükselmez" diye belirtir ve bunun sömürü oranındaki herhangi bir artışın sermayenin artan bileşiminin kâr oranının üzerindeki etkisine ağır basması için yetersiz olacağı sonucuna varır. Artı değerin göreli büyüklüğündeki ufalma bundandır. *Kâr oranındaki azalma, sürekli bir azalış eğilimi bundandır*" (CW33, 148).

---

134 Marx emek gücünün değerini ilgilendiren bu etkiyi arz talep dengesindeki değişiklikler sonucunda ücretlerin geçici artış ve azalışlarından ayırt eder. İkincisinin "kâr oranının yükselme ya da azalma genel yasasıyla, metaların piyasa fiyatlarının yükselme ya da azalmasının genelde değerin belirlenmesiyle ilgisi kadar az ilgisi vardır. Bu ücretlerin reel hareketi hakkındaki bölümde analiz edilmelidir" (ADT3, 312). *Kapital*'in I. Cilt'inde Marx ücretlerdeki artışı emeğin yoğunlaşmasına bağlar (KI, 635), böylece işçiler "genel refah artışına katılımlarının" bedelini öderler.

Düşen Kâr Oranı ve Nispi Artı Nüfus

Marx'ın asla yayımlanmak için hazırlamadığı kâr oranının düşme eğilimi yasası formülasyonu tatmin edici değildir. O böyle bir eğilime karşı çıkan faktörleri tanımış olmasıyla hesaba katılmak zorunda olan karmaşık bir faktörler dizisinin açıkça farkındaydı, fakat tüm çağdaşları gibi yasayı açıklanması gereken bir "inkâr edilemez gerçek" olarak görüyordu. Bununla birlikte, Marx'ın çağdaşlarının her birisine göre kesinlikle büyük bir ilerleme olan yasayı kurmasını sağlayan özenin derecesinin ne olduğu sorusundan daha önemlisi Marx'ın yasaya atfettiği önem sorusudur. *Grundrisse*'de yasanın öneminin kapitalizmin kıyametle biten vizyonu içersinde kavrandığı hatırlanacaktır.

Kâr oranındaki düşme, emeğin artan üretkenliğinin birbirlerinden ayrılmaz sonuçları olan sermayenin artan organik bileşimiyle artan sömürü oranının karşılıklı etkileşiminden türeyen sonuçlardan yalnızca birisidir. Marx tüm tartışmalarında mekanik yasalar türetmekten çok çatışan eğilimler arasındaki ilişkiyi değerlendirmekle ilgilenir. Örneğin, artan sömürü oranı artı değer miktarının artması demektir ve bu nedenle, Marx'ın *Grundrisse*'de ortaya koyduğu gibi, kâr oranındaki düşüş birikim güdüsünü azaltmasına rağmen gerçekleşme sorunu daha da keskinleşir. Malthus ve Sismondi ilkini kapitalist birikimin sınırı olarak vurgularken Smith ve Ricardo ise ikincisini vurgularlar. Ekonomi politik eleştirisinde Marx, kriz riskini ve şiddetini arttıran aynı anda hem kâr miktarında artış hem de kâr oranında düşüş eğilimlerinin var olduğunu göstermek için bu ikisini birbirleriyle ilişkilendirmek kaygısındaydı.

Kâr oranının düşme eğilimi tartışması, Marx'ın kriz eğiliminin birkaç sayfadan fazlasını işgal etmediği çalışmasını baştan sona kapsayan daha geniş kapitalist birikimin tarihsel eğilimleri tartışmasının yalnızca bir kısmıdır. Marx'ın önem verdiği en geniş konu sermayenin artan organik bileşimini en doğrudan izleyen şeyin belli bir sermaye miktarının nispeten daha az işçi istihdam edeceği gerçeğidir. Fakat konu, yalnızca teknik değişikliğin istihdam üzerindeki doğrudan etkisini değil, Ricardo'nun belirttiği ama analiz etmediği hem artı değer mik-

tarı hem de kâr oranındaki düşüşle ilgili değişiklileri de düşünmek ihtiyacıyla birlikte daha da karmaşıklaşır. Marx hem 1862, hem de 1864-5 el yazmalarında birikimin istihdam üzerindeki etkisini uzun uzadıya ancak bu konuyu sermaye bileşiminin kâr oranı üzerindeki etkisiyle karıştırarak tartışır.

Bu metinlerin her ikisinde de Marx, artı değer oranındaki artışın istihdam edilen (göreli) işçi sayısındaki düşüşle karşılandığını, böylece artı değer miktarının kendi oranı kadar hızlı artmadığını ileri sürer. Bu tartışma, Marx'ın daha sonraki kapitalist birikimin sonucu olarak işsizlik yaratılması konusunu ortaya koyarken kapitalist birikimin "mutlak genel yasası"nı geliştirmesiyle bağlantılıdır. Bununla birlikte kâr oranının düşme eğilimiyle ilişkili tartışma oldukça karmaşıktır. Her şeyden önce Marx bu tartışmalarda (verili bir iş gücü değeriyle birlikte) nispeten daha az işçiyi istihdam etme eğiliminin, verili bir sömürü oranıyla birlikte sermaye bileşiminin artma eğilimini ifade etmenin başka bir yolu olduğunu fark etmiş gibi görünmez.[135]

Marx sömürü oranı artsa bile, sermaye bileşimdeki artışın belli bir sermaye miktarının istihdam ettiği işçi sayısının düşeceği, böylece el konulan artı değer miktarının da istihdam edilen sermayeye nispeten düşeceği anlamına geldiğini belirtir. "Üstün olanın ... kârda düşme eğilimi -ya da artı değer oranındaki büyümeyle el ele giden artı değer miktarındaki *nispi* azalış- olduğunun tecrübeyle de onaylandığı zaten çarpıcı biçimde belirgindir." (CW33, 110) Marx bu argümanı birisinde işçi sayısının arttığı birkaç aritmetik örnek üzerinde çalışarak sürdürür (CW33, 113), fakat "artı değer miktarındaki *azalış* ... mutlaka makinelerin gelişiminden gelmelidir [...] burada kapitalist üretimin üretici güçlerin gelişimiyle ve asla bunların mutlak [...] ve nihai olmayan biçimleriyle çelişki içersine girdiği [gösterilmiştir]" (CW33, 125) neticesini çıkarmadan önce, bunu halletmek için işçi sayısının "her şekilde *göreli olarak*" (CW33, 123) azalacağını belirterek argümanın etrafında dolaşmaya başlar.

135 Marx argümanını nispi artı nüfus konusunun açıkça ve özlü olarak tartışıldığı *Kapital*'in Birinci Cilt'ini yazdığı zaman aydınlatmıştır.

Marx aynı hususu 1864-5 el yazmasında tartışır, fakat daha önceki el yazmasında Marx istihdam edilen emekçi sayısının nispi ya da mutlak olarak düşeceğini, böylece artı değer miktarının da azalabileceğini farz etmek eğilimindeyken, daha sonraki tartışmada kâr oranındaki düşüşün mutlaka artı değer miktarındaki ve istihdam edilen işçi mutlak sayısındaki artışla ilişkili olduğunu vurgular.[136] İstihdam edilen emekçi sayısı ve üretilen artı değer miktarı '...kâr oranındaki artan düşüşe rağmen ... *artabilir*' şeklinde belirtir. 'Ve bu yalnızca öyle *olabilir* değildir. Geçici dalgalanmalardan ayrı olarak kapitalist üretim temelinde öyle olmak *zorundadır*' (KIII, 213), çünkü kapitalist üretim süreci aynı zamanda bir birikim sürecidir.[137] "Böylece aynı yasalar toplumsal sermaye için artan bir mutlak kâr miktarı ve düşen kâr oranı üretirler" (KIII, 214), ki bu Marx'ın "düşen kâr oranıyla bunun artan miktarı arasında gözüken çelişki"ye (KIII, 217) büyük önem verdikçe uzun uzadıya ortaya çıkarttığı bir neticedir.[138]

Marx, tekrarlama savı güçlendirmese de, yine de artı değer kitlesi ne kadar artabilirse, sermayenin miktarının daha hızlı

---

136 Marx *Grundrisse*'de işçi sayısının gerçekten düştüğü örnek "olası değildir ve ekonomi politikte genel bir örnek sayılamaz" diye zaten vurgulamıştır, çünkü sermayenin bileşimindeki bir artış "[toplumun] tümünde [artan] bir işbölümünü, böylece işçi sayısında istihdam edilen sermaye hacmine nispeten olmasa bile en azından mutlak anlamda bir artış varsayar" (CW28, 307).

137 "Ücretli işçilerin sayısının göreli azalışına rağmen mutlak olarak artması kapitalist üretim tarzının bir gereğidir" (KIII, 258).

138 Marx "üretici güçte mutlak işçi sayısını azaltan gelişme ... devrim getirir, çünkü nüfusun çoğunluğunu parasızlaştırır. Burada bir kez daha burjuva üretiminin sınırı, bunun üretici ügücn gelişmesinin mutlak biçimi olmadığı ve bunun y belli bir noktada üretici gücün gelişmesiyle çatışmaya girdiği gerçeği ortaya çıkar. Kısmen bu çatışma işçi sınıfının kâh bir kâh diğer unsuru eski istihdam tarzında lüzumsuz hale geldiği zaman oluşan krizlerle vb. sürekli ortaya çıkar. Bunun sınırı işçilerin artı zamanıdır; toplumun kazandığı mutlak artı zamanıyla *ilgili değildir. Üretici gücün gelişmesi* bu yüzden genelde maddi üretimin emek süresini azaltmasından daha ziyade işçilerin artı emek süresini arttırdığı ölçüde önemlidir. Bu yüzden çelişkinin içersine gömülmüştür.' (CW33, 142. Bu pasaj Kapital III'e ilave not olarak düşülmüştür, KIII, 258.)

büyüyeceğini, böylece kâr oranının yine de düşme eğiliminde olacağını vurgular. Marx, "üretim araçlarını işleten bütün canlı emek miktarı bu üretim araçlarının değeriyle ilişkili olarak azaldığı için, bunu ödenmemiş emeğin ve değer kısmının gelişmiş sermayenin değeriyle karşılaştırıldığında azalması gerekir" şeklinde ifade ederek (KIII, 211) istihdam edilen işçilerin sayısında *göreli* düşüşten ötürü artı değer kitlesinin toplam sermayeden daha yavaş bir şekilde artacağını varsayar. O bu eğilime, "kâr oranının düşme eğiliminin gerçek sırrı" (KIII, 228) olarak belli bir sermayenin istihdam ettiği emek miktarını minimize ederken aynı zamanda üretilen artı değer miktarını maksimize etmek için değinir. Kâr oranının düşmesine ve aynı zamanda "geçici dalgalanmaların yanında" istihdam edilen toplam emek gücünde ve mutlak kâr oranında artışa yol açan şey "toplumsal emeğin üretkenliğinin gelişmesidir." Dolayısıyla bu "aynı nedenlerden kaynaklanan kâr *oranında* düşüş ve aynı zamanda mutlak kâr *miktarında* artışa dair iki uçlu bir yasadır" (KIII, 215).

Malthusçu, işsizliğin (tarımsal) emeğin düşen üretkenliği nedeniyle arttığı, böylece artan nüfusun desteklenemeyeceği iddiasına karşılık, Marx işsizliğin emeğin artan üretkenliğinin, böylece "toplumsal emeğin üretkenliğinin *azalması* değil *artması* yüzünden çalışan insanların göreli fazlalığının kapitalist üretimin ilerlemelerine oranla gelişmesi olanağının" (KIII, 218) sonucu olduğunu iddia eder. Marx bu imayı vurgulamaya şu şekilde devam eder: "emeğin toplumsal üretkenliğinin benzer gelişimi kendisini, kapitalist üretimin ilerlemesiyle, bir yandan kâr oranının giderek düşme eğiliminde, diğer yandan da el konulan artı değerin ya da kârın mutlak miktarının giderek büyümesinde ifade eder;" "öyle ki bütünde değişken sermaye ve kârdaki göreli azalışa her ikisinde de mutlak bir artış eşlik eder." "Bu iki kat etki, görmüş olduğumuz gibi, kendisini yalnızca toplam sermayenin kâr oranının düşüşünden daha hızlı bir tempoda büyümesinde ifade edebilir" (KIII, 218). Bu yüzden "kapitalist temelde emeğin artan üretkenliği kaçınılmaz ve kalıcı bir şekilde çalışan insanlardan oluşan artı bir nüfus yaratır." (KIII, 219).

İstihdam edilen emekçilerin sayısı üzerinde birikimin etkisi ve artı değer oranı tartışması, kısmen Marx'ın kendisi açısından da, kâr oranının düşme eğilimi yasasını analiz etmede son derece külfetli ve karışık bir yoldur. Bununla birlikte meseleleri bu şekilde tartışmasının nedeni Marx'ın özellikle kendisi için bu tür bir yasa geliştirmekle ilgilenmemesidir. Asıl mesele kâr oranının düşme eğiliminin yalnızca daha geniş bir çerçevede düşünülecek bir yönünü oluşturduğu kapitalist birikimin tarihsel eğilimleridir. Marx'ın tartışmasının başlangıç noktası klasik kâr oranının düşme yasasının eleştirisi olsa bile tartışmasını o çerçeveye kapatmak son derece yanıltıcıdır. Göreceğimiz gibi Marx'ın kapitalist birikimin tarihsel eğilimleri tartışmasının zirvesi mekanik bir ekonomik yasa değil *Kapital*'in Birinci Cilt'inde sunulan "kapitalist birikimin mutlak genel yasası"dır. Bu yasanın bir tarafı "nispi artı nüfus"un oluşmasıdır. Diğeriyse aynı şekilde kâr oranının düşme eğilimiyle bağlantılı olan sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesidir.

Sermayenin Yoğunlaşması, Kâr Oranı ve Kriz Eğilimi

1862 el yazmasında kâr oranının düşme eğilimi yasasının birincil önemi artan üretim ölçeği ve bunun kışkırttığı rekabet yoğunlaşmasının sonucu olarak sermayenin azalan sayıda kişilerin ellerinde toplanması olarak tanımlanır. Bu, Marx'ın *Komünist Manifesto*'nun merkezinde bulunan, kapitalist gelişmenin sınıf ilişkilerini kutuplaştırma yönündeki eğilimine dair nitelendirmesine kadar uzanır. Marx kâr oranında düşüşün "aynı zamanda az sayıda yerde büyük miktarlarda sermaye yoğunlaşmasını gerektirdiğine" (CW33, 108) değinir ve sermayenin giderek daha fazla *toplumdan bağımsız yabancılaşmış bir toplumsal güç* olarak kendisini gösterdiği ve toplumun karşısına bir nesne olarak -ve bu nesne sayesinde bireysel kapitalistin gücü olarak- çıkacağı neticesine varır. Öte yandan, sürekli artan [halk] kitleleri bu suretle üretim koşullarından mahrum olur ve bunları kendilerine karşı düzenlenmiş bulur. Sermayenin büründüğü *genel toplumsal güçle* bu toplumsal üretim koşulları üzerindeki *bireysel kapitalistin özel gücü* arasındaki çelişki daha da göze çarpar hale

gelir ve aynı zamanda maddi üretim koşullarının genele, böylece komünal toplumsal üretim koşullarına gelişmesini gerektirdiği için bu ilişkinin çözülüşü anlamına gelir. (CW33, 144)

Azalan kâr oranı yasasının iktisatçılara esinlediği terörden ayrı olarak en önemli sonucu sermayelerin sürekli artan yoğunlaşması, yani daha ufak kapitalistlerin sürekli artan sermayesizleşmeleridir. Bu ise, genel olarak, bütün kapitalist üretim yasalarının sonucudur. (ADT3, 447)

Marx, aynı şekilde *Kapital*'in Üçüncü Cilt'ine eklenen 1864-5 el yazmalarında, kâr oranındaki düşüşün daha küçük kapitalistleri ve küçük üreticileri mülksüzleştirmekle sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesini hızlandırırken, sermaye birikiminin, üretim ölçeğini arttırarak kâr oranında düşüşü hızlandırdığını ileri sürer. "Emekçi kitlelerini bireysel kapitalistlerin kumandası altında bir araya getiren nedenler yatırılan sabit sermayeyi, yardımcı ve ham maddeleri istihdam edilen canlı emeğe kıyasla artan oranda şişirenlerin aynılarıdır" (KIII, 215). Bölümün sonunda Marx, sermaye birikimi ve merkezileşmesi "merkezcil olanın yanı sıra sürekli bir merkezkaç etkisine sahip karşı etki yapan eğilimler olmasa kısa zamanda kapitalist üretimin çöküşünü getirir" diye belirterek savını tekrarlar (KIII, 241).

1862 el yazmasında Marx kâr oranının düşme eğilimi yasası "burjuva ekonomi politiğinde büyük çapta endişeye neden olmuştur" (CW33, 105) şeklinde not düşer. Çünkü "diğerleri teselli zeminleri öne sürmüş" olsa bile bu yasa "kıyamet günü" tehdidinde bulunur. Bununla birlikte Marx bu el yazmasının hiçbir noktasında kâr oranındaki düşüşün krizin doğrudan nedeni olduğunu iddia etmez. İddia basitçe kapitalizmin bazı nedenler yüzünden kâr oranı nispeten düşük olduğu zaman krize daha fazla maruz olduğudur. Kâr oranındaki düşüşle kriz arasındaki bağlantı sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi eğilimiyle yakından ilintilidir ve kriz eğilimiyle daha doğrudan ilintili olan ikincisidir.

Marx'a göre üretkenlik artışı kaçınılmaz olarak daha büyük sermayelerin gerekli olduğu anlamına gelen üretim ölçeğindeki artışla ilintilidir. Daha büyük sermayeler ayrıca kredi ve diğer kaynaklara erişimi güvenceye almakta da avantajlara sahiptir ve

daha büyük sermayeler daha hızlı birikir çünkü kapitalistin tüketmesi için daha az artı değer eksiltilmelidir. O zaman daha küçük sermayeler kendilerini rekabet edemez halde bulurlar ve çöküşleri krizi kışkırtan spekülatif maceralara girerler. Marx bu eğilimi kâr oranının düşme eğilimine bağlar, fakat argüman sadece rekabet edemeyen geri kapitalistler olduğu için genel kâr oranında bir düşüşü gerektirmez. "Bir kez belli bir seviyeye erişince bu artan yoğunlaşma karşılığında kâr oranında yeni bir düşüşü getirir. Daha ufak, parçalanmış sermayeler bu yüzden risk almaya hazırdırlar. Kriz *bu yüzden* olur. Sözde sermaye bolluğu, yalnızca kâr oranındaki düşüşün boyutuyla dengelenmediği bir sermaye bolluğuna gönderme yapar. (Bkz. Fullarton)" (CW33, 112)

Öyleyse spekülasyonla kışkırtılan bu krizler kâr oranının onarıldığı araçlardır "Fakat teoriden ayrı olarak pratik de vardır, aşırı sermaye bolluğundan doğan krizler kâr oranının azalmasının sonucu olarak sermayenin girdiği aptalca maceralardır. Bu yüzden krizler -bkz. Fullarton- sermaye bolluğunun tedavisi için ve makul bir kâr seviyesinin geri getirilmesi için gereken şiddet araçları olarak kabul edilirler" (CW33, 105).[139]

Kâr oranındaki düşüş ve sermaye yoğunlaşması 1864-5 el yazmasında ayrıca kriz eğilimiyle de bağlantılandırılmıştır. "Kapitalist üretimin dürtüsü olan toplam sermayenin kendini genişletme oranının ya da kâr oranının ... düşmesi yeni ba-

139 Fullarton, kâr oranında düşüşe ve kredi bolluğuna yol açan ve böylece spekülatif bir büyümeyi teşvik eden kârlı yatırım fırsatlarına ilişkin olarak daha ufak sermayelerden ziyade sömürge dövizlerinin arttırdığı artı sermayeye atıfta bulunur. Krizde sermayenin yok oluşu "para piyasasını onu ezmiş olan yükten bir sezon için kurtarır, rekabeti azaltır ve piyasa faiz oranını oradan düştüğü seviyeye geri getirir." Fullarton şu sonuca varır: "insan neredeyse sermayenin dönemsel yok oluşunun tüm piyasa faiz oranlarının gerekli varlık koşulu haline geldiğinden," öyle ki "bu korkunç ziyaretlerin ... aşırı büyümüş ve şişmiş servetin doğal ve gerekli düzelticisinden, mevcut kurulu sosyal sistemimizi zaman zaman kendi varlığını tehdit eden *bolluğun* tekrarlanmasından kurtaran ve makul ve yararlı halini geri kazanmasını sağlayan *vis mediatrix*'den [tabiatın iyileştirici gücü (ç.n.)] başka bir şey olmayabileceğinden kuşkulanır duruma geliyor' (Marx'ın alıntısı, MEGA, IV.7, 50) neticesini çıkarıyor.

ğımsız sermayelerin oluşumuna gem vurur ve böylece kapitalist üretim sürecinin gelişmesine bir tehdit şeklinde ortaya çıkar. Artı nüfusun yanısıra aşırı üretim, spekülasyon, kriz ve artı sermayeye neden olur ... kapitalist üretim kendi üretici güçlerinin gelişmesinde aslında zenginlik üretilmesiyle hiç ilgisi olmayan bir engelle karşılaşır; ve bu tuhaf engel kapitalist üretim tarzının sadece tarihsel, geçici karakterini kanıtlar; çünkü zenginlik üretiminin mutlak bir tarzı değildir, dahası belli bir aşamada kendi gelişmesiyle oldukça çelişir." (KIII, 237)

Bu açıklamada kâr oranındaki düşüşün önemi, bunun sermaye yoğunlaşmasının kışkırttığı spekülasyonun doğurduğu krizin nedeni olmasından ziyade böyle krizleri daha olası kılmasıdır. Benzer şekilde, Marx bu krizlerin şiddetini kâr oranının düşmesinden ziyade, üretimin nüfus kitlesinin sınırlı tüketim gücünün ilerisine geçmesiyle doğan aşırı üretim krizine yol açan, gerçekleştirilmesi gerekli yükselen artı değer miktarına bağlar. "Bu büyük ölçekteki üretim ... muazzam bir üretimi ve dolayısıyla kullanım değerleri tüketimini varsayar, onun için, talep noksanlığından ziyade ödeme talebi noksanlığı nedeniyle, daima dönemsel olarak büyüyen pazarlarla çözülen dönemsel aşırı üretime yol açar. Aynı süreç için sürekli artan ölçekte proletaryayı varsayar, böylece aynı zamanda talep sahasının sürekli genişlemesini isterken, gerekli geçim araçlarının ötesine geçen her talebi kayda değer ve artan biçimde kısıtlar. Malthus işçinin *talebi kapitalist için asla yeterli değildir* demekte haklıydı." (CW33, 114)

"Dış ticaret, lüks üretim, devletin savurganlığı ... -sabit sermaye üzerindeki ağır harcama, vb. bu süreci engellemektedir" (CW33, 113-4) diye belirtse bile, Marx bu açıkça Malthsçu eksik tüketimciliği onaylamasıyla kapitalistin talebini görmezden geliyor gibidir. Lakin Marx hemen ardından, tüketimin kapitalist üretimin itici gücü ve sınırı olduğu yönündeki Malthusçu görüşün sınırlılığını vurgulamak, kapitalist üretimin asli güdüsü olarak kâr oranının rolünü ve böylece kâr oranındaki düşüşün kapitalist üretimin güdüsünü ortadan kaldırmakta belirleyici olduğunu vurgulamak üzere devam eder. *Toplumsal emeğin üretici gücünün gelişmesi* sermayenin tarihsel görevi

ve gerekçesidir. Onun bilinçsizce daha yüksek bir üretim tarzının maddi koşullarını yaratması tam olarak bu sayede olur. Ricardo'yu burada rahatsız eden şey kârın -kapitalist üretimin güdüsü ve ayrıca birikimin itici gücü olduğu kadar da birikimin koşulu- üretimin gelişme yasasının ta kendisiyle tehlikeye girmesidir. Burada nicel ilişki herşeydir. Gerçekte bunun Ricardo'nun ancak kuşkulandığı daha derin bir temeli mevcuttur. Burada kapitalist üretimin kendi bakış açısından *tamamen ekonomik* bir tarzda kanıtlanan şey, bizzat kendi engeli, yani göreliliği, mutlak değil yalnızca belli bir kısıtlı gelişme süresinin maddi üretim koşullarına karşılık gelen tarihsel bir *üretim tarzı* olduğu gerçeğidir. (CW33, 114; c.f. -KIII, 237)

Yasanın İçsel Çelişkileri

1862 elyazmasında kâr oranının düşme eğilimiyle kriz eğilimi arasındaki ilişkilerin hepsi bir kenara atılmış ve hususların hiçbirisi teorik olarak geliştirilmemiştir. İlişkinin analizi *Kapital*'in Üçüncü Cilt'ine eklenen, kriz eğiliminin kâr oranının düşme eğilimi yasasının "içsel çelişkileri" bağlamında tartışıldığı 1864-5 elyazmalarında uzun uzadıya geliştirilir.

1862 el yazmasının açık bir gelişimi olan bu bölümde kriz eğilimi kâr oranının düşme eğiliminin mekanik bir sonucu olarak görülmez, ancak "içerdiği değer ve artı değere bakılmaksızın ve içersinde kapitalist üretimin yer aldığı toplumsal koşullara bakılmaksızın" üretici güçlerin mutlak gelişimine doğru olan eğilimle, "mevcut sermayenin değerini korumak ve bunun kendini genişletmesini en yüksek sınıra yükseltmek" (KIII, 244) hedefi arasındaki temel çelişkiyle ilişkilendirilir. Görmüş olduğumuz gibi bu çelişki yalnızca kâr oranının düşme eğiliminde değil, ayrıca her birisi kâr oranının düşme eğilimiyle ilişkiliyse bile ondan bağımsız olan sermayenin yoğunlaşması ve sınıf ilişkilerinin kutuplaşması, sürekli büyüyen artı değer miktarı üretimi ve nispi artı nüfus oluşumu eğilimlerinde ortaya çıkar. Yine burada Marx kriz eğilimini bu çeşitli eğilimlerle ilişkili ve yalnızca kâr oranındaki düşüş eğilimiyle ilişkisiz bir şekilde tartışır. Bu ilişkiler arasılığın akılda tutul-

ması önemlidir, öbür türlü birbirini izleyen kriz teorileri sunan bölüm basitçe içsel olarak çelişkili görünür.

Kâr Miktarı, Kâr Oranı ve Kriz Eğilimi

Bölümün birinci kısmı genellikle eksik tüketimci kriz teorisinin bir onaylanışı şeklinde okunur. Marx *Grundrisse*'deki, kapitalist üretim tarzının artı değer *üretimine* içsel engeller sunmadığı hususunu tekrarlar. "Gerekli üretim araçları, yani yeterli sermaye birikimi verili olarak eğer artı değer oranı belliyse, artı değer üretimi yalnızca çalışan nüfusla sınırlıdır; ve eğer çalışan nüfus belliyse sömürü yoğunluğundan başka sınır yoktur" (KIII, 238). Sorun, kapitalist artan meta miktarını satmaya kalktığında çıkar.

Bu artı değer yaratımı, söylemiş olduğumuz gibi yukarıda bahsedilenlerden başka sınırları olmayan doğrudan üretim sürecini oluşturur. Elde edilmesi mümkün olan tüm artı emek, metalarda içerildiği anda artı değer üretilmiştir. Ancak bu artı değer üretimi kapitalist üretim sürecinin ilk eyleminden, doğrudan üretim sürecinden başkasını tamamlamaz. Sermaye tüm ödenmemiş emeği massetmiştir. Kendisini kâr oranında bir damla olarak ifade eden sürecin gelişmesiyle bu şekilde üretilen artı değer miktarı muazzam boyutlarda şişer. Şimdi sürecin ikinci eylemi gelir. Bütün meta miktarı, yani toplam ürün satılmalıdır ... Eğer bu yapılmazsa, ya da ancak kısmen, ya da ancak üretim maliyetlerinin altındaki fiyatlardan satılırsa emekçi gerçekten sömürülmüş olur, ama onun sömürülmesi kapitalist için bu şekilde gerçekleştirilmemiştir. (KIII, 239)

Marx artı değer gerçekleşmesinin neden kapitaliste karşı bir engel olarak ortaya çıktığını her ikisini de orantısızlığa ve toplumun sınırlı tüketim gücüne atfederek derhal belirtir. Bunlar yalnızca mekân ve zaman olarak değil mantıksal olarak da ayrılırlar. Birinciler ancak toplumun üretici gücüyle, sonrakilerse çeşitli üretim dallarının orantısal ilişkisiyle ve toplumun tüketim gücüyle sınırlıdır" (KIII, 239).

Buradaki mesele toplumun mutlak tüketim gücünden ziyade üretimle tüketim arasındaki dinamik *ilişkidir*. Kriz eğilimi-

nin kaynağı sınırlı tüketimden çok sabit aşırı üretim eğiliminde ifade edilen kapitalist üretim tarzının çelişkili dinamiklerindedir. Gerçekleştirilecek artı değer miktarı büyüdükçe sermaye de o kadar çılgınca yeni pazarlar aramak zorundadır ve birikim de kârlılık sınırıyla karşılaştığında aksamaya o kadar maruz kalır.

Her kapitalist, rekabet baskısıyla üretici güçleri sınırsızca geliştirmeye zorlanır, böylece aynı şekilde piyasayı hangi çareyle olursa olsun genişletmeye çalışmak mecburiyetindedir. Ancak pazar ne kadar kapsamlıysa o kadar az kontrol edilebilir, gerçekleştirilecek artı değer miktarı büyüdükçe bunun gerçekleşmesinin engellerle karşılaşması o kadar fazla olasıyken, orantısal ilişkiler koptukça aksamaya da o kadar maruzdur. Toplumun tüketici gücü ... mutlak üretim gücü ya da mutlak tüketim gücünden ziyade, toplum kitlesinin tüketimini oldukça dar sınırlar içersinde değişen bir asgariye indiren dağıtımın zıt koşullarına dayanan tüketim gücüyle belirlenmiştir. Dahası bu, genişletilmiş bir ölçekte sermayeyi yayma ve artı değeri üretme dürtüsü, birikim eğilimiyle sınırlanır. Bu bizzat üretim metotlarındaki sürekli devrimlerin, daima bunlara bağlı olan mevcut sermayenin değer kaybının, genel rekabetçi mücadelenin ve yok olma tehdidi altında sadece kendini korumanın aracı olarak üretimi geliştirme ve ölçeğini genişletme ihtiyacının dayattığı kapitalist üretim yasasıdır. Bu nedenle piyasa sürekli büyümelidir, böylece onun karşılıklı ilişkileri ve bunları düzenleyen koşullar üreticiden bağımsız işleyen bir doğal yasa biçimini alır ve daha da kontrol edilmez hale gelir. Bu iç çelişki kendisini uzaktaki üretim alanının genişlemesiyle çözmeye çalışır. Fakat üretkenlik ne kadar gelişirse kendisini tüketim koşullarının dayandığı dar temelden o kadar ayrı bulur. Özünde, çelişkili temelde büyüyen bir nüfus fazlasıyla aynı zamanda bir sermaye fazlalığı olması gerektiği hiç de çelişki değildir. Bu ikisinin birleşimi aslında üretilen artı değer miktarını arttırırken, aynı zamanda da bu artı değerin üretildiği ve gerçekleştirildiği koşullar arasındaki çelişkiyi yoğunlaştırır. (KIII, 239-240)

Marx, kâr oranının düşme eğilimiyle burada betimlenen kâr miktarındaki büyümeye özgü kriz eğilimi arasındaki ilişkiyi

belirtmez. Bir yandan, kâr oranının düşme eğilimi aşırı üretim eğilimini hafifletebilir, çünkü kâr oranındaki düşme eğilimi birikim oranında düşüşe yol açar (KIII, 236, 243), öyle ki artı değer miktarı ve bunun kapsandığı meta miktarı daha da büyüse bile piyasa da aynı şekilde nisbeten daha düşük bir *oranda* genişlemelidir. Öte yandan, kâr oranındaki düşüş birikim güdüsünü ortadan kaldırır, böylece sermayenin dolaşımdan çekilmesi bir krizi kışkırtabilir. Fakat bu noktada Marx, kâr oranı yüksek olsa bile kapitalist gelişimin ilk aşamalarında sermayenin ancak yavaş yavaş biriktiğini belirterek, birikim temposunun kâr oranıyla değil "zaten sahip olduğu dürtüye oranla" (KIII, 240) belirlendiğine işaret eder.

Aynı hususta Marx 1862 el yazmasında, *Kapital*'in Üçüncü Cilt'ine ek olarak konulan bir pasajda alıntı yaptığı Richard Jones'a atıfta bulunarak "birikim oranını" kâr oranıyla değil kâr miktarıyla ilişkilendirmiştir (CW33, 113): düşen kâr oranına rağmen biriktirme nedenleri ve imtiyazları artar; birincisi, artan nispi artı nüfustan dolayı; ikincisi, artan emek üretkenliğine aynı değişim değerinin temsil ettiği kullanım değeri miktarındaki, dolayısıyla sermayenin maddi unsurlarındaki artış eşlik ettiği için; üçüncüsü, üretim dallarının daha da çeşitlenmiş olması nedeniyle; dördüncüsü, kredi sisteminin, anonim şirketlerin, vb. gelişmesi ve sonucunda paranın endüstriyel kapitalist haline gelmeden sermayeye çevrilmesi yüzünden; beşincisi, zenginliği artırma isteği ve açgözlülüğü; ve altıncısı, sabit sermaye yatırımlarının miktarının büyümesi vb. nedeniyle (KIII 260-1)

Genel kredi oranıyla kriz eğilimi arasında kesin bir ilişki olduğu açıktır. Özellikle, Marx bu pasajlarda, kâr oranında bir düşüşün kendi içinde birikime yönelik bir engel oluşturmaması anlamında, birikimi tetikleyen genel kâr oranının önemini hafife alır. Genel kâr oranıyla belli sermayelerin kazandığı kâr oranı arasındaki ilişkiyi düşündüğümüzde konu daha da karmaşıklaşır, çünkü görmüş olduğumuz gibi daha ufak sermayeler artan üretim ölçeğinin sonucu olarak genel kâr oranı gidişatına bakmaksızın kâr oranlarında düşüşle karşılaşırlar ve krizi başlatan da kendi spekülatif maceralarıdır. Genel kâr oranındaki düşüş

böyle sermayelerin durumunu daha da güvenilmez kılabilse de, Marx'ın her ikisini de kâr oranının düşme eğilimi yasasının iç çelişkileri başlığı altında ele aldığı, ama böyle bir eğilimden bağımsız olan üretimin belli dallarındaki aşırı üretim ya da sermaye birikiminin sonucu olarak kâr oranlarının erimesindeki artış gibi kriz başlatabilecek başka faktörler de mevcuttur. Burada bir tutarsızlık yoktur, kâr oranındaki düşüş sadece üretici güçlerin gelişmesiyle bağlantılı, her birisi kapitalist birikimin kriz eğilimlerine katkıda bulunan faktörlerden yalnızca birisidir.

Kâr Oranı, Kriz ve Sermayenin Değer Yitirmesi

Yasanın iç çelişkileri hakkındaki bölümün ikinci kısmı, bizzat "üretimin büyümesiyle artı değer üretimi arasındaki temel çelişkinin" bir ifadesi olan aşırı üretim eğiliminin sonucu olarak sermayenin değer kaybına odaklanır. Sermayenin değer kaybı artı değer miktarının ilişkilendiği sermaye değerini azaltarak kâr oranını düzelten mekanizma olarak hizmet etmekle krizi çözümler. Ancak mesele kâr oranındaki düşüşün krizin nedeni mi yoksa sonucu mu olduğudur.

Genel olarak krizler krizin geçici olarak çözdüğü birkaç "çelişkili eğilim ya da fenomenden" türer. "Zaman zaman antagonist faaliyetlerin çatışması, çıkışı krizlerde bulur. Krizler mevcut çelişkilerin muntazam ama anlık ve zorlayıcı çözümüdür. Bunlar bozulan dengeyi bir süre için düzelten şiddetli patlamalardır" (KIII, 244). Ama bu çelişkiler tam olarak nelerdir?

Marx sermaye birikimine içkin birkaç çelişkiyi ayrıntılandırarak başlar. Sermaye artışı, istihdamı arttırmak eğilimindeyken aynı zamanda da canlı emeği minimize ederek istihdamı azaltır. Artan üretkenlik kâr oranını azaltmak eğilimindeyken aynı zamanda da "düşüşü denetleyen ve sermaye değerlerinin birikimine ivme kazandıracak" şekilde mevcut sermayeyi değer kaybına uğratır (KIII, 244). Üretkenlik (ve dolayısıyla sömürü oranı) artarken sermayenin organik bileşimi de artar.

Bu belli çelişkilerin hepsi de Marx'ın, bunu üretici güçleri sınırsızca geliştirme eğilimiyle üretimi kârlılık sınırları içersine hapsetme ihtiyacı arasındaki tanıdık çelişki olarak belirle-

meden önce, bir tarafta istihdam edilen büyüyen emek kitlesiyle üretilen artı değer diğer tarafta da artan sermaye değeri arasındaki (KIII, 243) çelişki olarak belirttiği daha temel bir çelişkiyi ifade eder. "Çok genelleştirildiğinde, çelişki kapitalist üretim tarzının içinde yer aldığı toplumsal koşullara bakmaksızın üretici güçleri mutlak gelişimine doğru bir eğilim gerektirmesine bağlıdır; diğer yandansa amacı mevcut sermayenin değerini korumak ve kendini genişletmesini en yüksek seviyeye yükseltmektir" (KIII, 244).

Kriz, ilk önce kâr oranındaki düşüş şeklinde ortaya çıkan bir çelişki olarak, kapitalist üretimin büyümesinin genişleyen sermayenin kârlı bir şekilde gerçekleşmesi fırsatlarının ilersine geçmiş olmasından doğar. Kriz bu çelişkiyi mevcut üretici güçleri yok ederek, mevcut sermayenin bir kısmını değersizleştirerek ve böylece kâr oranını yerine getirerek çözer. "Bunun belli özelliği mevcut sermaye değerini bu değeri en yükseğe çıkarma aracı olarak kullanmasıdır. Bunu başarma yöntemleri kâr oranının düşmesini, mevcut sermayenin değer kaybını ve emeğin üretici güçlerinin zaten yaratılmış bulunan üretici güçler pahasına gelişmesini içerir" (KIII, 244).

Öyleyse sermayenin değer kaybetmesi kâr oranının periyodik krizlerle düzelmesinin aracıdır. "Mevcut sermayenin periyodik olarak değer kaybetmesi -kapitalist üretime içkin yeni sermaye oluşumu sayesinde kâr oranının düşmesini engelleme ve sermaye değeri birikimini hızlandırma araçlarından birisidolaşım sürecinin ve sermayenin yeniden üretilmesinin içinde oluştuğu mevcut koşulları bozar ve bu yüzden ona üretim sürecinin ani duraklamaları ve krizleri eşlik eder" (KIII, 244).

Marx, sermayenin değer kaybetmesi tartışmasında bir krizde kâr oranının yeniden düzenlendiği mekanizmayı izah eder. Fakat bu mekanizma krizin sebebi neyse onun için geçerlidir ve bu bölümün analizine daha yakından baktığımızda bu örnekteki kâr oranındaki düşüşün aşırı üretim krizinin sonucu olduğunu buluruz. Kriz kârlılığı eski haline getirir ve böylece somut kâr oranının düşme eğilimi üzerinde bir "karşı koyucu etki" görevini yapar, ama krizin sebebi başka yerdedir.

Bahis konusu olan hususları açıklamak için sermayenin değer kaybetmesine daha yakından bakmalıyız. Sermayenin değer kaybetmesine olan genel eğilim en dramatik biçimde krizde ortaya çıkan bir aşırı üretim özelliğidir. Sermayenin değer kaybı düşen üretim maliyetleri mevcut üretim araçlarının ve metaların değerini azalttığı için artan üretkenlikle "daima el ele gider" (KIII, 243). Daha ileri kapitalistler üretimde artışa ve buna karşılık gelen fiyat düşüşüne yol açan yeni metotlar getirir. Eski üretim yöntemlerini kullanarak üretenler artık mevcut sermayelerinin değer kaybetmesiyle massedilmesi gereken bir zararla karşılaşırlar.

Genel kâr oranının gidişatına bakılmaksızın ve genel krizlerin varlığına aldırmaksızın sabit sermayenin değer kaybetmesi kapitalist üretim tarzının daimi bir özelliğidir. Sermayenin böyle bir değer kaybı, yatırımlarını sermayelerinin fiziksel dayanıklılığının değil "manevi" değer kaybının tahmin edilmesine göre amorti eden kapitalistlerin hesaplamaları içersine katılmıştır. Ancak, örneğin eğer değer kaybı beklenilenden daha hızlıysa, kapitalistlere iflaslar zincirini başlatan kayıplar verdirerek genel bir krize yol açabilir.

İlk örnekte artı değer üretimi düştükçe kriz kâr oranında düşüşe yol açacak, fakat fazla üretim kapasitesinin tasfiyesi ve sermayenin iflasla değer yitirmesi sonuçta kâr oranını düzeltecektir. Bu durumda üretici güçlerin gelişmesi sonucunda sermayenin değer kaybının doğrudan *sonucu* kâr oranında düşüş olan krizin *nedenidir* ki karşılığında kâr oranının düzelmesini sağlayan krizin bir *etkisi* olarak sermayenin daha da değer kaybetmesine yol açar. Öte yandan, örneğin kâr oranındaki düşüşün krizin *nedeni* ve sermayenin değer kaybının da krizin *etkisi* olduğu kâr oranının düşüşü gibi diğer bazı nedenlerden kaynaklanan genel bir kriz varsa, sermaye de aynı şekilde değer kaybedecektir.

Asıl husus şudur ki krizin etkisi daima sermayenin değersizleşmesi ve üretim kapasitesinin yok edilmesi yoluyla kâr oranını düzeltmek iken, özel sebebi ne olursa olsun kriz, nihayetinde üretici güçleri sınırsızca geliştirme eğilimiyle üretimin sermayenin değerlenmesine tabi olması arasındaki çelişkinin bir ya da

başka bir ifadesidir. Bu Marx'ın açıkça gayet farklı olan birkaç kriz teorisini nasıl bir ve aynı anda savunabildiğini gösterir ve Marx'ın birinden diğerine geçtiği *Kapital*'in Üçüncü Cilt'indeki tartışmayı anlamak için de elzemdir.

Marx sermayenin krizler sayesinde değer kaybının, birikime olan engelleri, bunlar yalnızca yeniden yaratılmak üzere ortadan kaldırıldıkları için, ancak geçici olarak ortadan kaldırdığı neticesini çıkarır. Kapitalist üretim bu içkin engelleri sürekli olarak aşmaya çalışır, fakat bu engelleri ancak bunları tekrar önüne ve aşılması daha da zor biçimde yerleştiren vasıtalarla aşar. Kapitalist üretimin *gerçek engeli bizzat sermayedir.* Bu sermayenin ve onun kendini genişletmesinin üretimin başlangıç ve bitiş noktası, güdüsü ve amacı olarak görünmesidir; üretimin yalnızca *sermaye* için üretim olması demektir ve aksi söz konusu bile değildir. Üretim araçları sadece üreticiler *toplumunun* yaşam sürecinin sürekli genişlemesinin araçları değildir. ... Araçlar -toplumun üretici güçlerinin koşulsuz gelişmesi- sürekli olarak sınırlı amaçla, mevcut sermayenin kendini genişletmesiyle çatışmaya girer. Kapitalist üretim tarzı bu nedenle maddi üretici güçleri geliştirmenin ve uygun bir dünya piyasası yaratmanın tarihsel araçlarıdır ve aynı zamanda da onun bu tarihsel göreviyle buna karşılık gelen kendi toplumsal üretim ilişkileri arasındaki sürekli çatışmadır. (KIII, 245).

Kâr Oranın Düşüşü ve Sermayenin Mutlak Aşırı Birikimi

Marx bölümün "yasanın iç çelişkileri" hakkındaki bir sonraki kısmını, düşen kâr oranıyla 1862 el yazmasında zaten tartıştığı sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi eğilimi arasındaki ilişkiye dönerek başlatır. Önceki tartışmadaki gibi, kâr oranındaki düşüş özellikle yenilik kaynağı olan ama ölçek ekonomisinin avantajlarına sahip olmadıkları ve üretim ölçeğini büyütecek fonlara sahip olmadıkları için birikimi sürdüremediklerinden giderek rekabet edemez hale gelen daha ufak sermayeler için önemlidir. Daha büyük sermayeler orantısal olarak daha az işçi istihdam ettiklerinden ufak sermayelerin yok olması aynı zamanda istihdam ettikleri işçileri de çöplüğe savurur. Ser-

mayenin organik bileşimindeki artış bu yüzden kâr oranındaki somut eğilimden daha ziyade kapitalist üretim tarzının yapısal değişiklikleriyle bağlantılıdır.

Buna karşılık bu artan yoğunlaşma belli bir yüksek noktada kâr oranında yeni bir düşüşe yol açar. Küçük dağınık sermayeler kümesi böylelikle spekülasyon, kredi hileleri, hisse dolandırıcılıkları ve krizlerin maceralı yolunda sürüklenir. Söz konusu sermaye fazlalığı daima esas olarak kâr oranındaki düşüşün kâr miktarıyla karşılanmadığı sermaye bolluğunu -bu sermayenin yeni gelişen taze dalları için daima geçerlidir- ya da kendi başlarına hareket edemeyen sermayeleri büyük girişimlerin müdürlerinin tasarrufuna kredi biçiminde bıraktığı bolluğu kapsar. Bu sermaye bolluğu nispi artı nüfusu ortaya çıkaranlarla aynı nedenlerden doğar ve bu nedenle ters kutuplarda durdukları halde - bir kutupta istihdam edilmeyen sermaye ve diğerinde istihdam edilmeyen işçi nüfusu- ikincisini tamamlayan bir olaydır. (KIII, 246; c.f. -CW^^, 105, 112 ve yukardaki Fullarton hakkındaki not)

Sermaye pozitif bir kâr oranı kazanmaya devam edebildiği sürece yatırım kârlı kaldığından kâr oranındaki ufak bir düşüş aşırı sermaye birikimi için yeterli bir koşul değildir. "Mutlak" aşırı sermaye birikiminin koşulu sermaye artışının yalnızca oranda değil kâr miktarında bile düşüşe yol açmasıdır, (Marx'ın *Prensipler*'de Ricardo'nun bu olasılığı tartışmasını yorumladığı *Grundrisse*, CW29, 140 ile karşılaştırın) fakat bu, yedek emek ordusu massedilip ücretler kârın yok olduğu noktaya yükselince ücretlerin tüm artı ürünü massedecek şekilde yükseldiğini gösterir.[140] (KIII, 246-7)

Kârların ücretlerdeki bir artışla aşınması kâr oranının düşme eğiliminden oldukça ayrıdır. Bu yüzden Marx kâr oranındaki düşüşü ücretlerdeki artışın sonucu olarak açıklama çabalarını

140 Bu pasaj "emek gücüne göre aşırı birikim" kriz teorisinin savunucuları tarafından Marx'ın bunu en temel kriz kaynağı olarak gördüğünün bir göstergesi olarak alınmıştır. Fakat bu, Marx'ın sermayenin "mutlak" aşırı birikiminin soyut olasılığını çok özel bir olay, "aşırı koşulların" varsayılmasına dayalı farazi bir koşul olarak düşündüğü bu pasajın öneminin yanlış okunması anlamına gelir. (KIII, 250)

sık sık mahkum etmiştir. 1861-3 el yazmalarında Marx arz ve talep dengesindeki değişikliklerin sonucu olarak ücretlerin geçici artış ve inişinin "kâr oranındaki artış ve azalış genel yasasıyla ilgisi, metaların piyasa fiyatlarındaki artış veya inişin genel olarak değerin belirlenmesiyle ilgisi kadar azdır" (ADT3, 312) diye belirtmiştir. *Kapital*'de de birkaç sayfa önce kâr oranındaki düşüşün sömürü oranındaki artışla ilişkili olduğunu belirtir, öyle ki: "Bu sebeple, istisnai bir durum olabilirse de, hiçbir şey kâr oranındaki artışı ücret artışıyla açıklamaktan daha saçma değildir" (KIII, 234). Bununla birlikte, sermayenin mutlak aşırı birikim durumu kâr oranının düşüş eğilimiyle ücretlerin artışı arasında bir ilişkiyi gösterir. Eğer yeni üretim yöntemlerinin getirilmesi kâr oranında bir düşüşe yol açsaydı kapitalistler mevcut yöntemleri kullanmakta ısrar ederlerdi ki, bu durumda yedek emek ordusu tükenene ve birikim ücret artışıyla engellenene kadar birikim sürerdi. Bu nedenle ücretlerdeki artış nihai sebebi olmasa bile kriz mekanizmasının bir parçasıdır, Marx'ın araştırmaya devam ettiği de işte bu mekanizmadır.

Aşırı Birikim ve Kriz

Eğer sermayenin aşırı birikimi tüm sermayeleri eşit şekilde etkileseydi kâr oranındaki düşüş ve birikimin yavaşlaması aynı olurdu, ancak kriz mutlak olmazdı. Bununla birlikte pratikte sermayenin eşitsiz gelişmesi tüm sermayelerin eşit şekilde etkilenmediği anlamına gelir. Yeni oluşan sermaye iyi kârlara aday olabilir ama yükselen ücretler daha eski sermayeleri kârsızlığa itmeye, böylece onları işçi çıkarmaya zorlayıp kriz tehlikesine sokuncaya kadar istihdam edecek emekçi bulamayabilir. Dolayısıyla yedek emek ordusunun tükenmesinin yanı sıra ücretlerin "sömürü yoğunluğunun belli bir noktanın altına düşmesine" yol açmaya yetecek kadar yükselmesi de gereklidir. ... "Bu aşırı sermaye üretimine oldukça önemli nispi bir artı nüfusun ... istihdam edilebilecekleri sömürü derecesinin düşük olması yüzünden ya da en azından belli bir sömürü derecesinde getirecekleri kâr oranının düşük olması yüzünden artı sermaye tarafından istihdam edilmeyen emekçi bir artı nüfusun eşlik etmesi çelişki değildir." (KIII, 250-1)

Mutlak aşırı sermaye birikiminin üstesinden ancak sermayenin yeniden yapılanması sayesinde gelinebilir. Bu pürüzsüzce olmaz; ancak sermayenin değer kaybı, üretim kapasitesinin yok edilmesi ve sermaye arzını, emek gücü arzıyla aynı hizaya getirecek olan emek bolluğuyla çözülen bir kriz sayesinde meydana gelebilir. Bu düzenleme ancak rekabetçi bir mücadeleyle başarılacaktır: "eski sermayenin bu gerçek değer yitirişi mücadelesiz olamaz." Belli sermayeler açısından kâr oranı bu rekabetçi mücadelenin sonucu olarak düşüyor görünse bile, aslında "kâr oranı aşırı sermaye üretimi yüzünden rekabetin etkisi altına girmez. Daha çok tersi olur; başlayacak olan rekabetçi mücadeledir, çünkü düşen kâr oranı ve aşırı sermaye üretimi aynı koşullardan kaynaklanır" (KIII, 247), 'kâr oranındaki bir düşüş kapitalistler arasında rekabetçi bir mücadeleyi ortaya çıkartır, aksi söz konusu değildir" (KIII, 251).

Kâr oranının düşme eğilimiyle ya da mutlak sermaye aşırı birikimiyle ilgili özel kriz tartışmasından, Marx'ın iktisatçıların pürüzsüz bir rekabetçi dengelenmenin sağlanmasına dair betimlemelerine karşılık olarak geliştirdiği, aşırı birikim ve krizler sayesinde kapitalist yeniden yapılanmanın işleyişi tartışmasına geçmiş bulunuyoruz. Burada aşırı birikim ve kriz, istisnai bir olay, tarihin sonu omaktan ziyade kapitalistlerin, kendi eylerimlerinin sonuçlarının bilgisiyle, piyasa dürtülerine karşılık olarak uyum sağlamayı seçmedikleri, bunun yerine gerçekleşmiş kârları üzerinde bir baskı olarak deneyimledikleri rekabetçi baskıya uyum sağlamak zorunda kaldıkları kapitalizmin günlük deneyimlerinden biridir.

> "Yeni sermaye eskisini tasfiye etmeye çalışırken, kâr oranında düşüşle yüzleşen mevcut kapitalistler var olan sermayelerinin değer kaybını önlemek hatta rakiplerini atıllaştırmak amacıyla, zararına kullanmak üzere ek sermayelerini atıl tutarlar. Her iki durumda da "eski sermayenin bir kısmı her koşul altında kullanılmadan kalmak zorundadır ... Bunun hangi parçasının özellikle etkileneceğini rekabetçi mücadele belirleyecektir" (KIII, 248). Nihayetinde "denge her koşul altında az ya da çok sermayenin çekilmesiyle hatta yok olmasıyla sağlanacaktır. Bu kısmen sermayenin maddi özüne kadar uzar ... Esas tahribat ... sermayelerin *değerleri* bakımından olur" (KIII, 248-9). Bu, altın atıl kalırken bono ve kredi enstrümanlarının

> değer kaybetmesiyle meydana gelir ve piyasadaki metaların bir kısmı dolaşım ve yeniden üretim süreçlerini ancak fiyatlarının muazzam düşüşü, böylece de temsil ettikleri sermayenin değer kaybetmesi sayesinde tamamlayabilir. Sabit sermaye unsurları aşağı yukarı aynı şekilde değer kaybederler. Yeniden üretim sürecini belli, öngörülmüş fiyat ilişkilerinin yönettiği eklenmelidir, öyle ki, ikincisi fiyatlardaki genel bir düşüş tarafından durdurulup kargaşaya itilir. Bu kargaşa ve durgunluk, gelişmesi sermayenin gelişmesine bağlı olan ve bu öngörülen fiyat ilişkilerine dayanan paranın ödeme aracı rolünü felç eder. Belli tarihlere bağlanmış olan ödeme yükümlülükleri yüz yerden parçalanır. Kargaşa sermayeyle aynı anda gelişen kredi sisteminin buna eşlik eden çöküşüyle artar ve şiddetli ve keskin bir krize, ani ve zorunlu değer kaybına, gerçek durgunluğa ve üretim sürecinin aksamasına ve böylece yeniden üretimde gerçek bir düşmeye yol açar." (KIII, 249)

Krizin oluşması birikimin restorasyonunun yolunu hazırlar. Kriz sürecinde rekabetçi mücadele kapitalistleri, daha az verimli üreticiler yok olurken metaların değerini azaltan, artı değer oranını arttıran ve artı nüfus yaratan yeni makineler getirmeye zorlar. Sabit sermayenin değer yitirmesi kâr oranını arttırırken, artı nüfustaki büyüme ücretlerin düşmesine yol açar. "Bunu izleyen üretim durgunluğu -kapitalist sınırlar içersinde- bunu takip eden bir üretim büyümesini hazırlamış olabilir. Ve böylece döngü devrini yeniler." (KIII, 250)

Kriz, sayesinde daha eski ve daha küçük sermayelerin dışarı itildiği ve sermayenin tarihsel yoğunlaşması ve merkezileşmesi eğiminin kendisini hissettirdiği bir mekanizma sağlar. "Kâr oranındaki düşüşün kâr miktarının yükselmesiyle telafi edilmesi sadece büyük, yerleşik kapitalistler için geçerlidir. Bağımsızca işleyen yeni ek sermaye bu türden hiçbir telafi koşulundan yararlanmaz. Yine de bunları kazanmak zorundadır, kâr oranındaki düşüşün kapitalistler arasında rekabetçi bir mücadele başlatması bundandır, tersi değil." (KIII, 251) Bu rekabetçi mücadele başlangıçta kapitalistler yeni üretim yöntemleri getirdiklerinden üretim kapasitesine olan ilavelerin sonucudur. Emek gücü için artan talep şu anlama gelir: Piyasaya verilen meta miktarındaki büyüme bunların fiyatlarında aynı şekilde kâr oranında da düşüşe yol açan bir inişe neden olurken,

"rekabetçi mücadeleye ücretlerdeki geçici bir yükseliş ve neticesinde kâr oranındaki geçici bir düşüş eşlik eder" (KIII, 251).

Kriz daha zayıf ya da etkiye daha maruz sermayelerin kaybettiği rekabetçi mücadelenin yoğunlaşması olarak görünür. Rekabetin yoğunlaşmasının gerisinde Marx ücretlerdeki artışın ve fiyatlardaki düşüşün doğrudan sonucu olan kâr oranındaki düşüşü teşhis etmiştir. Bununla birlikte kriz artık ücretlerdeki artışın sonucundan daha ziyade bu artışın salıverdiği rekabetçi mücadelenin sonucudur. Buna karşılık ücretlerdeki artış kapitalistler arasındaki rekabetçi mücadelenin teşvik ettiği ve sermaye yoğunlaşmasının ve eşitsiz gelişiminin sertleştirdiği aşırı sermaye birikiminin bir sonucudur. Bu da yine genel aşırı üretim problemini, kâr oranındaki düşüşün "kapitalizmde tüketimin sınırlı boyutlarıyla bu içkin engeli sonsuza kadar aşmak eğilimindeki üretim arasında sürekli bir fark"ın oluşmasıyla açıklanması (KIII, 251) gereğini ortaya çıkarır.

Marx meseleyi daha fazla araştırmaz ve bölüm daha evvelki aşırı üretim, orantısızlık ve düşen kâr oranı tartışmasını yeniden özetleyen ama bir şey katmayan bazı genel yorumlarla biter.

> "Genel aşırı üretim olmayıp çeşitli üretim dallarında orantısızlık olduğunu söylemek kapitalist üretimde tek tek üretim dallarının orantılılığı sürekli bir süreç olarak orantısızlıktan doğar demekten başka bir şey değildir, çünkü toplam üretimin uyumluluğu üretim araçları üzerinde kendisini kör bir yasa olarak dayatır. ... Eğer bu aşırı üretimin ancak göreli olduğunu söylemekse oldukça doğrudur; ama tüm kapitalist üretim tarzı da ancak görelidir ... Eğer nihayetinde bu kapitalistlerin metalarını kendi aralarında değiş tokuş etmek ve tüketmek zorundadırlar demekse, o zaman kapitalist üretim tarzının tüm doğası gözden kaybolur; ve meselenin sermayenin tüketilmesi değil değerinin arttırılması olduğu gerçeği de unutulur. ... Kapitalist üretim tarzının çelişkisi ... kesinlikle sermayenin içersinde hareket ettiği belirli ve hareket edebildiği tek üretim *koşullarıyla* sürekli çelişki içersine giren üretici güçlerin mutlak gelişimine doğru olan eğiliminde yatar." (KIII, 251-2)

Kapitalist üretim tarzının kısıtlamaları şunlarda yüzeye çıkar: 1) Emeğin üretkenliğinin gelişmesinin düşen kâr ora-

nından, belli bir noktada bu gelişmeyle düşmanca bir çatışmaya giren ve sürekli olarak krizlerle üstesinden gelinmesi gereken bir yasa yaratmasında. 2) Üretimin genişlemesinin ya da daralmasının ... üretimin toplumsal gerekliliklerle ilişkisinden çok belli bir kâr oranıyla belirlenmesinde ... Sonuç olarak da kapitalist üretim tarzı, üretimin belli bir büyüme aşamasında engellerle karşılaşır. (KIII, 253)

Düşen Kâr Oranının Önemi Nedir?

Marx'ın düşen kâr oranıyla ilişkili olarak kriz tartışmasını belli bir uzunlukta gözden geçirdik, çünkü çağdaş Marksist kuramcılığın egemen kriz teorisi bu olmuştur. Artık bu tartışmanın iplerini bir araya getirmenin, kâr oranının düşme eğilimi yasasının önemini sorgulamanın vakti geldi. Bütünde, çıkardığımız sonuçlar zaten Marx'ın *Grundrisse*'de yasayı ilk sınayışından çıkarılanları güçlendirmektedir. Birikimin somut eğilimlerinin çözüldüğü, aşırı birikimin ve krizin döngüsel biçimini yoğunlaştıran bir faktör olarak kâr oranının düşme eğilimi yasası, kapitalist birikimin somut eğilimlerine dair daha geniş bir tartışmanın içinde konumlandırılmıştır.

İlk ve en temel netice Marx'ın "kâr oranının düşme eğilimi yasasını" kapitalist üretim tarzının kaderini mekanik şekilde belirleyen objektif bir ekonomik yasa olarak görmediğidir. Ricardo anlaşılır şekilde kâr oranındaki azalışın "yalnızca ihtimalinden" bile endişeliydi, ama Marx Ricardo'yu sadece özgün kâr oranındaki düşüş teorisi için değil zihni, mekanik bir yasa olarak kâr oranındaki eğilimsel düşüşle meşgul olduğu için -Ricardo'ya göre "niceliksel orantı her şey demektir"- eleştirir. Marx kendisine göre, yasanın yalnızca daha temel bir şeyin açıklaması olduğunu belirtir. "Aslında bunun ardında onun ancak belli belirsiz farkında olduğu daha derin bir şey vardır. Bu noktada ekonomik bir biçimde yüzeye çıkan şey -yani, burjuva bakış açısından, kapitalist anlayışın kısıtlamaları içersinde, kapitalist üretimin kendi durduğu yerden- bunun kendi engelleri olan, göreli olan, yalnızca maddi üretim gereksinimlerinin gelişiminde belli sınırlı bir çağa tekabül eden tarihsel bir üretim tarzıdır (KIII, 254).

Marx'a göre kâr oranının düşme eğilimi kâr oranı rolünde saklı olan kapitalist birikimin temel eğilimi ve sınırının ifadesinden başka bir şey değildir. "Kâr oranı kapitalist üretimi harekete geçiren güçtür. ... Toplumsal emeğin üretim güçlerinin gelişmesi sermayenin tarihsel görevi ve gerekçesidir. Onun bilinçsizce daha yüksek bir üretim tarzının maddi gerekliliklerini yaratmasının yolu tam olarak budur" (KIII, 254).

Marx hiçbir yerde basit olarak sermayenin organik bileşimindeki artışın kâr oranında bir düşüşe ve böylece krize yol açtığını iddia etmez. Marx sermayenin organik bileşimiyle kâr oranı arasındaki ilişkiye dinamik olarak bakar. Eğer kapitalist kâr oranında bir düşüşle karşılaşmaktan kaçınacaksa, sermayenin organik bileşimindeki artış artı değer oranındaki artışla karşılanmak zorundadır.

Bu meydan okuyuş bir bütün olarak kapitalist sistemin yanı sıra her bir kapitalistin de karşısına çıkar. Büyük sermayeler bu meydan okuyuşu daha etkin şekilde cevaplayabilirler çünkü onlar ölçek ekonomisinin avantajlarından yararlanırlar, tasarruflarında daha fazla kaynak vardır, krediye daha iyi ulaşırlar ve tekelci konumlar oluşturabilirler. Daha küçük kapitalistler bu avantajlara sahip değillerdir ve yoğunlaşmış rekabetçi baskı şeklindeki kâr oranındaki düşüşle yüzleşenler de onlardır. Küçük sermayeler bu baskıya yeni üretim yöntemleri getirerek, işçi çıkartarak ve aşırı üretim baskısını yoğunlaştırarak ve/veya bireysel krizlerini savuşturan dolandırıcılıklara ve spekülatif girişimlere bütün olarak sistem krizini kışkırtma tehlikesiyle eklemlenerek cevap verirler.

"Eğer kâr oranı düşerse bunu bir yandan, bireysel kapitalistlerin iyileştirilmiş yöntemlerle, vb. bireysel metalarının değerini toplumsal ortalama değerin altına indirip böylece geçerli piyasa fiyatında fazladan kâr gerçekleştirmesi için bir sermaye gayreti takip eder. Diğer yandan, yeni üretim yöntemleriyle çılgınca girişimlere başvurarak dolandırıcılık ve dolandırıcılığın genel desteklenişi ortaya çıkar ... hepsi de bir parça fazla kâr temin etmek içindir." (KIII, 254)

Sermayenin organik bileşimindeki artış ve büyüyen üretim ölçeği karşısında kâr oranını sürdürme çabası, karşılığında ser-

mayenin daha da yoğunlaşmasına ve merkezileşmesine götüren rekabetçi mücadelenin yoğunlaşmasına ve rekabetçi baskıyı kümülatif bir sarmalda daha da yoğunlaştıran üretici güçlerin daha da gelişmesine ve üretim kapasitesinin genişlemesine yol açar. Rekabet etmekten aciz kapitalistlerden bazıları, üretim kapasitesinin yok olmasına ve massedilebilecek ama kredi sistemi içersine yansıdıkça kriz de başlatabilecek olan sermayenin değer yitirmesine yol açarak sermayelerini spekülatif kanallara çevirecek, diğerleri iflasla yüzleşeceklerdir.

Bu aşırı birikim ve kriz dinamiği, yeni üretim yöntemlerinin getirilmesini ve kapitalist sistem içersinde genelleştirilmesini sağlayan özel mekanizmadır. Bu dinamiğin tarihsel eğilimi, kapitalist dinamizmin kaynağını ortadan kaldırmak pahasına rekabeti azaltarak aşırı birikim ve kriz eğilimini azaltabilecek olan sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması yönündedir. Düzenli krizlerin alternatifi somut durgunluktur. "Sermaye oluşumu kâr miktarının düşen kâr oranını karşıladığı birkaç kurumsal büyük sermayenin eline düşer düşmez üretimin hayat dolu çoşkusu tamamen söner. Yok olur." (KIII, 254)

Marx kâr oranının düşme eğilimi yasasının "iç çelişkileri" hakkındaki bölümünde kapsamlı bir kriz tartışması sunsa bile, uygulamada hepsi de kapitalist birikimin farklı yönlerinden türeyen ve hepsi de bir ya da bir başka şekilde kullanım değeriyle değer, ihtiyaç için üretimle kâr için üretim arasındaki temel çelişkiyi ifade eden birkaç farklı kriz açıklaması arasında gidip geldiğini görmüş bulunuyoruz. Kâr oranının düşme eğilimi öncelikli bir kriz sebebi olarak tanımlanmış değildir, fakat asıl olarak kapitalistler arasında rekabetçi mücadelenin yoğunlaşmasına yol açtığından krizleri daha olası kılan bir faktör rolünü oynar.

Sermayenin organik bileşimindeki artış daha önceki metinlerdeki gibi bu tartışmada da kâr oranındaki herhangi bir düşüşten çok daha önemli rol oynar. Sermayenin artan organik bileşiminin önemi iki mislidir. Bir yandan daha küçük sermayeler üzerindeki rekabetçi baskıyı arttıran, yeniliğin teşvikini azaltan ve üretici güçleri toplumsallaştırarak yeni bir toplum biçiminin

yolunu açan sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi eğiliminin temelini oluşturur. Diğer yandansa "nispi artı nüfus" üretimi eğiliminin temelini oluşturur.

Yasanın iç çelişkilerini sorgulamasının sonunda Marx'ın geri döndüğü şey kâr oranının düşme eğiliminin değil bu iki eğilimin neticeleridir. Bir yandan, "periyodik krizler ... emekçi nüfusun eski istihdam tarzında kah şu kah bu kısmının gereksiz hale geldiği durumdan doğar" (KIII, 258) diye belirterek krizleri üretimin yeniden yapılanmasıyla ilişkilendirir. Öte yandan artan sermaye birikimi artan yoğunlaşmayı gerektirir. "Bir taraftan içersinde sermayenin geliştiği genel toplumsal güçle diğer taraftan bu toplumsal üretim koşullarının üzerindeki tek tek kapitalistlerin kişisel gücü arasındaki çelişki daha da uzlaşmaz hale gelir ve yine de problemin çözümünü içerir, çünkü bu aynı zamanda üretim koşullarının genel, ortak, toplumsal koşullara dönüşümünü ima eder. Bu dönüşüm üretici güçlerin kapitalist üretim içersinde gelişmesinden kaynaklanır" (VIII, 259).

Kapital'in Birinci Cilt'inde Marx'ın kapitalist birikimin tarihsel eğilimleri anlatımında geliştirdiği şey kâr oranının düşme eğilimi yasasından daha ziyade analizin bu yönleriydi. Marx'ın fikirlerinin gelişiminin yorumlanması açısından yalnızca *Kapital*'in Birinci Cilt'inin yayımlanmış versiyonunun Üçüncü Cilt'in temeli olan el yazmalarından sonra yazıldığının, ama ayrıca tarihsel eğilimler hakkındaki bölümün yıllarca nispeten istikrarlı kalan Birinci Cilt planına geç bir ilave olduğunun belirtilmesi önemlidir.

Birikim hakkındaki bölüm *Kapital*'in ilk planlarının hiçbirisinde görülmemiştir. İlk planların tümünde ve 1861-3 el yazmalarında Marx artı değer üretimine bakar ve sonra derhal kâr oranının düşme eğilimi yasası düşüncesini içeren artı değerin rant ve kâr biçimindeki dolaşım ve dağıtımına geçer. Görmüş olduğumuz gibi Marx'ın bu yasayı tartışması her ikisi de sermayenin organik bileşiminin artış eğiliminin yönleri şeklinde birleşik olan kapitalist birikimin tarihsel eğilimleri ve nispi artı değer yaratılması tartışmasıyla karışmıştır. Marx'ın ikincisini kâr oranının düşme eğiliminden bağımsız olarak

tartışan birikimle ilgili kısa bir bölüm yazarak bu ikisini birbirinden ayırması ancak 1861-3 elyazmasının sonuna yakındır, ama bu bölüm eksik ve dağınıktır.

Kapital'in ilksel birikim ve sömürgeleştirme teorisine götüren bir kısmın parçası olarak "artı değerin sermayeye yeniden dönüşümü'nden bahseden sermaye birikimi bölümünün görüldüğü ilk planı, 1861-3 elyazmasının en sonunda yapılandır (CW33, 347), fakat bu bölümün neyi içereceği hakkında bir emare yoktur ve bu planda çalışma hâlâ Marx'ın tam olarak 1864-5 revizyonunun parçası olarak tasarladığı "Üretim Sürecinin Sonuçları"[141] kısmıyla biter. Kapitalist birikimin tarihsel eğilimleri hakkındaki kısmın, analizin 1861-3 taslağıyla Birinci Cilt'in son versiyonu arasındaki tek büyük esaslı değişikliğe varmasıyla birlikte, doğrudan üretim sürecinin sonuçları üzerine olan bölümün yerini alması, ancak *Kapital*'in Birinci Cilt'inin yayımlanan versiyonu için geçerliydi.

Marx *Kapital*'in planındaki bu son değişikliği mevcut olan hiçbir mektuplaşmasında tartışmaz. Değişikliğin iki sebebi olduğunu tahmin edebiliriz. Birincisi, *Kapital*'in şimdiki üç cildini aynı anda yayınlamaya niyetliydi ve bunun pratik olmadığını ve Birinci Cilt'i bağımsız olarak yayımlamak zorunda olduğunu anlaması ancak 1866 sonbaharında oldu. Birinci Cilt'in orijinal bitiş bölümü olan "Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları", İkinci Cilt'in konusu olan sermaye dolaşımına götürecek şekilde Birinci Cilt'in teorik savını özetler. Bu değişiklik, hem Birinci Cilt'e öbür türlü eksik kalacak olan uyum ve bütünlüğü vermiş hem de kapitalist birikimin tarihsel gelişimini sınıf ilişkilerinin ve sınıf mücadelesinin gelişimine ve kapitalizmin nihai sınırlarına ilişkilendirmekte doğrudan politik öneme sahip bir bitiş sağlamıştır.

Bu son nokta değişikliğin olası ikinci nedenine, Marx'ın 1860'ların ortalarında artık küçük komünist kliklerin değil işçi sendikalarına dayalı uluslararası işçi sınıfı hareketini geliştirmeye dayalı işçi sınıfı politikalarına giderek aktif katılımına dikka-

141 Karl Marx, *Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları*, Çev.: Mustafa Topal, Ceylan Yayınları, 1999

timizi çeker. Marx teorik çalışmasına daima politik çalışmasına nazaran öncelik verdiyse bile değişen politik koşulların değişen teorik vurgulamalar biçiminde yansımaması olanaksızdı. Bu yüzden kriz teorisi, tıpkı ekonomik krizlerle salıverilen mücadelelerin zirvesi olarak devrim kavramının yerini uzun bir sınıf gelişimi döneminin sonucu olarak devrim kavramına bırakması gibi, 1862'den sonra Marx'ın çalışmasında yerini kapitalist birikimin somut eğilimlerine bırakmak üzere hızla azalan bir rol oynar. Bu işçi sınıf politikalarına daha aktif katılmaya dönüşün teorik yansıması, Marx'ın 1848 yazılarını karakterize eden kapitalist sınıf ilişkilerinin somut gelişimini vurgulamaya dönüş olarak görülebilir. Marx'ın kâr oranının düşme eğilimi yasasına verdiği önemin en iyi göstergesi belki de yaşamında yayımlanan hiçbir çalışmada bundan bahsetmemesi ve yaşamının *Kapital*'in Üçüncü Cilt'inin dayandığı elyazmalarını yazmasını izleyen yirmi yılında da buna daha fazla önem vermemiş olmasıdır.

Kapital'de Kriz Teorisi

1863 ortasında Marx *Kapital*'inin çekirdeğini oluşturacak olan analizin ana hatlarını inşa etmişti. 1861-3 elyazmaları, *Kapital*'in Birinci Cilt'inin çoğunun ilk taslağını ve daha parçalı bir şekilde İkinci ve Üçüncü Cilt'lerde geliştirilen analizin büyük bir kısmını oluşturur. Marx hastalık nöbetleri ve 1864 sonbaharında Birinci Enternasyonal'in kurulmasıyla ilgili artan politik faaliyetlerin ortasında *Kapital*'in elyazması üzerinde aralıklı olarak çalışmaya devam etti. Fakat 1863'ten sonra yazılan taslakların hiçbirisi yayımlanmamıştır. Çoğu malzemesi Marx'ın 1864-5 elyazmalarından türeyen Üçüncü Cilt ve 1870 ve 1877-8'de yazılan daha sonraki elyazmalarından oluşan İkinci Cilt Engels tarafından Marx'ın ölümünden sonra bir araya getirilmiştir. *Kapital*'in Birinci Cilt'inin nihai elyazması 1865 ve 1867 arasında yazılmıştır, fakat Marx bunu değer hakkındaki birinci bölümü 1872 ikinci Almanca baskısı için yeniden yazarak ve 1872 ile 1875 arasında kısım kısım yayımlanan Fransızca baskısı için önemli revizyonlar yaparak sonraki baskılarda revize etmeyi sürdürmüştür.

Kapital'in Birinci Cilt'inin en dikkate değer özelliği 1848'de *Komünist Manifesto*'da sunulan analizin kapsamının yirmi senelik kuramsal gelişim boyunca sürdürülmüş olmasıdır.[142] Bu yerleşik konuma dogmatik bir bağlılık göstergesi olmaktan çok Marx'ın ilk çalışmalarında kapitalist tarihsel gelişimin temel eğilimlerine nüfuz eden kavrayışının delilidir, çünkü hiç kimse Marx'ın elyazmalarını onun bir iddiayı her nereye götürürse götürsün mantıksal neticesine kadar izleme arzusunun farkında olmadan okuyamaz. *Kapital*'in Birinci Cilt'inde Marx, kapitalist gelişmenin politik olarak en belirleyici özelliğini kapitalist üretim tarzının temel özellikleriyle ilişkilendiren gençlik sezgisine özenli kuramsal temeller sağlamayı sonunda başarmıştır.

Kapital'in Birinci Cilt'indeki analizde kriz teorisi küçük bir rol oynar ve sonraki iki cildin kıyısında köşesinde kalmış adeta bir figürandır. Bunun bir nedeni Marx'ın analizini sermayenin yüzeysel görünümleri üzerine değil onun "iç eğilimleri" üzerine kurmak arzusudur. Bu nedenle Marx, *Kapital*'in Birinci Cilt'inde kapitalist üretim tarzı analizini, "genel olarak sermaye" seviyesinde ve Marx'ın krizin analizi için düşünülmesinin gerekli olduğunu tekrar tekrar öne sürmüş olduğu sermayeler arasındaki rekabetten ve sermayenin dolaşım ve yeniden üretiminden soyutlayarak, sermayenin üretim sürecine odaklanarak açık şekilde geliştirmiştir. Marx'ın para düşüncesinde belirttiği gibi, antitez, kullanım değeri ve değer; özel emeğin kendisini doğrudan toplumsal emek olarak açımlamak durumunda olması, özgünleştirilmiş somut emek türünün soyut insan emeği kabul edilmesi zorunluluğu gibi çelişkiler; nesnelerin kişileştirilmesiyle kişilerin nesnelerle temsil edilmesi arasındaki çelişki; metalara özgü bütün bu antitezler ve çelişkiler kendilerini meta başkalaşımının karşıt safhalarında ortaya koyar ve hareket tarzlarını geliştirirler. Bu yüzden bu tarzlar kriz olasılığına, yalnızca olasılığa işaret ederler. Bu salt olasılığın hakikate dönüşümü, mev-

142 Bir önceki bölümde gördüğümüz gibi, Marx'ın *Kapital*'in Birinci Cilt'ini bitirdiği kapitalist birikimin tarihsel eğilimleri tartışmasının 1857-63 elyazmalarında çok sınırlı bir rol oynadığından tekrar yüzeye çıktığını söylemek daha doğru olabilir.

cut basit dolaşım dair bakış noktamızdan henüz var olmayan, uzun bir ilişkiler dizisinin sonucudur. (KI, 114)

Politika ve Kriz Teorisi

Kapital'in Birinci Cilt'inde krizin nispeten ihmal edilmesinin teorik olduğu kadar politik bir nedeni de vardır ve bu, Marx'ın 1860'lardaki teorik ve politik çalışmasının değişen odak noktasıyla bağlantılıdır. Kapitalizmin çelişkilerine reformist çözüm sağlamak iddiasındaki Proudhon'un burjuva sosyalizmine karşılık arayan Marx'ı 1850'lerin sonunda teorik araştırmalarına geri döndürmüş olan şey ekonomik krizlere atfettiği politik önem olmuştur.

1850'ler boyunca Marx'ın kriz belirtilerine, gelmekte olan devrimin itici gücünü sağlayan işçi sınıfı militanlığının artışının başlatıcısı olarak baktığını gördük. Bu beklenti hüsnükuruntudan biraz daha fazlasına dayanmaktaydı, çünkü çalışmalarının hiçbir yerinde Marx ya da Engels böyle bir gelişmenin nasıl meydana geldiğini kesin olarak söylememişlerdir ve böyle bir devrimci dalgaya politik odak sağlamak üzere gevşek bir biçimde birleştikleri devrimci gruplaşmaların herhangi birisinin yeteneğine olan inançları da kesinlikle azdı. 1857 krizini devrimin müjdesi olarak selamladılar, ama bu kriz önemli bir politik olay olmadan geçince ne bir şaşkınlık ifade ettiler, ne de konumlarını yeniden değerlendirmeye gereksinim duydular. Krizden hızlı dönüş, beklenen devrimci dalganın gerçekleşmesini engellese de Proudhon'u ve takipçilerini de politik sahneden süpürdü.

Marx 1850 ve 1860'larda her kriz belirtisine karşı dikkatliyken günlük ekonomik gelişmelere çok daha az dikkat sarfetmiş ve krizin gelişini çok daha basit görmüştür. Marx Kasım 1864'teki Engels'e mektubunda krizlerin şiddeti azalsa bile sıklıklarının arttığı yorumunu yapmıştır (CW42, 19). Ancak bu, çok daha önemli haberleri olan bir mektubun sadece bir yönüydü. Mektup, Marx'ın, devrimin temelinin işçi sendikası hareketinin politik gelişiminde yattığını öngörmüş olan *Komünist Manifesto*'nun bu öngörüsüne adeta politik bir öz vererek ilk kez işçi sendikası hareketiyle yakın temasa girmesini sağlayan, Birinci Enternasyonal'in kuruluşuna katıldığının haberini veriyordu.

Bu noktadan sonra Marx'ın politik faaliyeti ve devrimci umutları, felaket bir devrimci kriz beklentisinden ziyade işçi sınıfının örgütlü hareketinin yavaş gelişimine ve ilerici politikleşmesine odaklanmıştır.[143] Bu bakış açısından kapitalist birikimin somut eğilimleri yalnızca somut gelişme eğilimlerini hızlandıran dönemsel biçiminden çok daha temel bir öneme sahiptir ve *Kapital*'in Birinci Cilt'i öncelikle bu somut eğilimlerle ilgilidir. Ekonomik krizler önemli bir politik rol oynarlar, ama bu rol devrimci karışıklıktan daha çok ekonomik güvensizlik ve yoğunlaşmış sömürünün işçi sınıfı hareketinin gelişmesine olan etkisidir. Bu bakış açısından üretimin sadece bir dalını etkileyen "kısmi kriz" işçi sınıfı hareketinin büyümesi için en az finansal sistem yoluyla periyodik şekilde akseden daha dramatik genel krizler kadar önemlidir.

Marx ve Engels'in bir sonraki olası 1866-7 krizine ancak ılımlı bir ilgi göstermeleri ve kriz patlak verdiğinde neredeyse üzerine hiç yorum yapmamaları, asıl tatminlerinin sadece, krizin biçim ve zamanlamasının Marx'ın teorik analizini onaylaması olması dikkate değerdir. Engels'in Aralık 1868'de Marx'a yazdığı gibi, "burada krizin en güzeli var ve bu defa *saf* (gerçi yalnızca göreli) aşırı üretim" (11.12.68. Bu yalnızca göreli aşırı üretim kriziydi, çünkü pamuk fiyatları hâlâ yüksekti).

Kapital'in Birinci Cilt'inde Kriz Teorisi

Kapital'in Birinci Cilt'i, Marx'ın kapitalist birikimin somut eğilimleri analizini değer ve artı değer teorisinin sistematik gelişmesi temelinde olgunlaştırır. Kitapta, *Artı Değer Teorileri*'ndeki tartışmayı özetleyen şekilde, paranın ödeme aracı işlevindeki çelişkinin oluşmasına kısa bir atıfta kuvvetlendirilen, yukarıda alıntılanan değer ve artı değer arasındaki çelişkiye özgü kriz olasılığından kısa bir bahsin ötesinde hiçbir teorik kriz tartışması

143 Marx'ın Birinci Enternasyonal için hazırladığı belgelerin, Açılış Konuşması ya da daha sonra "Ücret, Fiyat ve Kâr" olarak yayınlanan 1865 dersleri dâhil hiçbirisinde ekonomik krizler veya bunların politik önemi hakkında mühim bir tartışma yoktur.

yoktur. Marx şöyle belirtir, "paranın ödeme aracı olarak işlevi, sınırsız bir çelişkinin varlığına işaret eder ... bu çelişki, para bunalımı diye bilinen iktisadi ve ticari bunalımların bu evrelerinde açıkça görülür. Böyle bir kriz ancak uzayıp giden ödemeler zincirinin ve bunların çözüme kavuşturulması için yapay bir sistemin iyice geliştiği yerlerde görülür. ... Bir krizde, metalarla onların değer biçimi para arasındaki zıtlık, mutlak çelişki düzeyine yükselir." (KI, 137-8)[144]

Kapitalist birikimin somut eğilimleri analizi kapitalist üretimin genişlemeci eğiliminde kökleşmiştir. Makine üretiminin endüstrileşmesi yoluyla modern kapitalist üretimin genel koşulları bir kez kurulduğunda kapitalist üretimin büyümesi, hammadde kaynakları ve kapitalist sanayinin ürünleri için aynı anda pazar sağlayan dünya pazarının fethedilmesiyle üstesinden gelinen "hammadde arzı ve üretimin bertaraf edilmesi haricinde bir engelle karşılaşmaz. "Diğer ülkelerdeki el emeği üretimini yıkmakla makineler onları zorla hammadde arzı için tarlalara yönlendirir." (KI, 450-1)

> "Bu engellerin kaldırılması ve yeni üretim dallarında makine uygulanışının sonucu olarak el konulan dev kârlar, endüstriyel döngüde büyüme ve çökmenin birbirini izlemesine yol açarak ve görmüş olduğumuz gibi kapitalistleri hem yeni üretim yöntemleri getirerek hem de rekabet baskıları arttıkça ücretleri baskı altına almaya sevk eden yoğun kapitalist rekabetin temelini oluşturarak, aşırı üretim eğilimini serbest bırakır. Fabrika sisteminin özünde bulunan ve sıçramalarla genişlemesini sağlayan muazzam güç ile bu sistemin dünya pazarına bağımlılığı, zorunlu olarak hummalı bir üretime yol açar ve bunu pazarların mal fazlası ile dolması izlediği gibi, pazarların daralması da üretimi felce uğratır. Modern endüstriyel yaşam, birbirini izleyen, ılımlı faaliyet, gönenç, aşırı üretim, kriz ve duraklama dönemleri halini alır. Makinenin, çalışma yaşamı ve dolayısıyla işçinin varolma koşullarında yarattığı bu güvensiz-

144 Bir notta Marx burada bahsedilen her krizin aşaması olan parasal krizi "kendi başlarına ortaya çıkabilen ve böylece ticaret ve sanayi üzerinde ancak dolaylı bir etki yapan özel tür bunalımlardan" ayırt eder. "Bu krizler, para sermayesi ekseni etrafında döndüğü için, doğrudan doğruya hareket alanı da, bu sermaye, yani bankalar, borsalar ve mali çevrelerdir." (KI, 138n.)

> lik ve kararsızlık, endüstriyel çevrimin bu dönemsel değişmeleri nedeniyle, normal görülen şeyler olur. Gönenç dönemleri dışında, kapitalistler arasında, pazarların paylaşılması için çok şiddetli bir savaşım olur. Bu pay, ürünün ucuzluğu ile doğru orantılıdır. Emek gücünün yerini almak üzere daha gelişmiş makinelerin kullanılması ve yeni üretim yöntemlerinin uygulanması konusundaki bu savaşımın doğurduğu rekabetin yanı sıra, her endüstriyel çevrimde, metaları ucuzlatma amacıyla ücretleri zorla emek gücünün değerinin altına düşürme çabalarının ortaya çıktığı bir döneme gelinir." (KI, 453)

Artan rekabet kapitalistleri ücretleri indirmeye ve işgününü kanunsuzca uzatmaya çalışmaya yönlendirip, giderek artan örgütlü işçi sınıfı direnişini kışkırtarak yoksulluk sorununu şiddetlendirdikçe Marx endüstriyel krizlerin işçi sınıfının koşulları üzerindeki etkisine tekrar tekrar dikkat çeker (örn. -CI, 241-2, 284, 434n., 453, 653). Ancak, krizlerin en önemli rolü, Marx ve Engels'in *Komünist Manifesto*'da sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi ve halk kitlesinin göreli yoksullaşması olarak betimlemiş olduğu birikimin somut eğilimleriyle ilgilidir.

Kapitalist Birikimin Genel Yasası

Marx kapitalist gelişimin tarihsel eğilimlerini *Kapital*'in Birinci Cilt'inin analizinin zirvesini oluşturan ve Marx'a göre politik olarak kapitalist üretimin çelişkili biçiminin en önemli sonucu olan "kapitalist birikimin genel yasası"nda özetler. Bu Marx'ın sanayi krizlerinin esas önemini yerleştirdiği genel yasayla ilişkilidir.

"*Kapitalist birikimin mutlak genel yasası*" kapitalist toplumun bir yanda sermayenin büyüyen gücü ve zenginliğiyle diğer yandan yedek emekçi ordusunu ve yoksullaşan işçi sınıfı tabakasını teşkil eden "nispi artı nüfusun" büyümesinde ifadesini bulan nüfus kitlesinin artan sefaleti arasındaki zorunlu kutuplaşmayı tanımlar.[145]

---

145 Marx doğrudan doğruya "diğer tüm yasalar gibi, bu da işleyişi sırasında çeşitli koşullar ile değişikliğe uğrarsa da bunların incelenmesi bizi burada ilgilendirmemektedir" diye belirtir (KI, 644).

Genel yasanın politik önemi, birçok yorumcunun tahayyül ettiği gibi Marx açısından yoksulluğun devrimi beslediği inancında yatmaz, çünkü Marx'a göre yoksulluğun yozlaşmayı ve yılgınlığı beslediği gayet açıktır. Yasanın politik önemi onun *genelliğinde*, sermayenin bakış açısından her işçi yalnızca diğer işçilerin rekabetiyle ve sürekli bir yedek orduya kovulma tehdidiyle karşılaşan harcanabilir adi bir emek gücü kitlesinin bir parçası olduğundan her işçinin aynı yasaya tabi olmasında yatar. Bu yüzden genel yasa, işçi sınıfının ortak deneyiminin temeli ve böylece işçilerin bir sınıf olarak üzerinde birleşebilecekleri temeldir. Emek arzı ve talebi yasasının bu esas üzerinde işlemesi sermayenin zorbalığını tamamlamaktadır. İşte bunun için, emekçiler, daha fazla çalıştıkları, başkaları için daha fazla servet ürettikleri ve emeklerinin üretken güçlerinin artması ölçüsünde, sermayenin kendisini genişletmesine araçlık etme görevlerinin kendileri için gitgide daha asılsız ve güvenilmez bir durum almasının sırrını öğrenir öğrenmez; aralarındaki rekabetin yoğunluk derecesinin tamamıyla nispi artı nüfusun baskısından ileri geldiğini anlar anlamaz ve kapitalist üretim ile ilgili bu doğal yasanın kendi sınıfları üzerindeki yıkıcı etkilerini ortadan kaldırmak ya da azaltmak için, çalışanlarla işsiz kalanlar arasında düzenli bir işbirliği kurmak üzere işçi sendikaları ve benzeri yollara başvurur vurmaz, sermaye ve kendisine dalkavukluk eden ekonomi politik, "ebedi" ve sözde "kutsal" arz ve talep yasası çiğneniyor diye feryadı basar. (KI, 640)

Marx genel yasa tartışmasına, "teknik bileşimiyle belirlendiği ve bundaki değişiklikleri yansıttığı ölçüde değer bileşimi' olarak tanımlanan *organik bileşimin* temel kavram olduğu, sermayenin değer, teknik ve organik bileşimini tanımlayarak girer (KI, 612). Bu noktada sermayenin organik bileşimi kavramının getirilmesi, Marx'ın sermaye birikimiyle emek gücü talebi arasındaki ilişkiyi, sermayenin mutlak büyümesinin ve bileşimindeki değişikliklerin emek gücü talebi üzerindeki etkisini ayrı ayrı düşünerek analiz etmesine izin verir. Bu şekilde "mutlak genel yasa"yı, artık tartışmadan tamamiyle yok olmuş bulunan, kâr oranının düşme eğilimi tartışmasıyla iç içe geçmiş daha ev-

velki açıklamalarında olduğundan çok daha açık, özlü ve sistemli şekilde geliştirebilir.

Emek Kıtlığı, Ücretler ve Kriz

Eğer üretimin teknik koşulları değişmediği sürece sabit olan "sermayenin organik bileşimi" ile emek gücü talebi, sermaye birikimiyle aynı hızla büyür. Eğer sermaye sabit organik bileşimiyle emek gücü arzının büyümesinden daha hızlı birikirse o zaman neticede ücretler artmak zorundadır. "Bütün on beşinci yüzyıl boyunca ve on sekizinci yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de bu konuda feryatlar yükseliyordu" (KI, 613). Marx ücretlerdeki böyle bir artışın kapitalist üretim tarzı anlayışımız için bir önemi olmadığını, bunun sadece "ücretli emekçinin zaten kendisi için dövmekte olduğu altın zincirin uzunluğunda bir azalma ve ağırlığında bir gevşeme" (KI, 618) olduğunu iddia eder, çünkü işçi daima ödenmeyen emeğin belli bir payını yerine getirmek zorundadır.

Marx ücretlerdeki böyle bir artışın kriz sebebi olmadığını, çünkü birikim temposunun böyle bir artışa düzgün bir şekilde uyabileceğini gayet iyi açıklar. Sömürü oranındaki küçülme "asla sistemin kendisini tehdit edecek noktaya ulaşamaz" (KI, 619) iddiasında bulunur, çünkü belli bir noktada "kazanç dürtüsü köreldiği için, emeğin fiyatındaki artış sonucu birikim yavaşlar. Birikim oranı azalır; ama onun azalmasıyla bu azalmanın birincil nedeni, yani sermayeyle sömürülebilir emek gücü arasındaki orantısızlık da ortadan kalkar. Kapitalist üretim sürecine özgü mekanizma, geçici olarak kendisinin yaratmış olduğu engeli ortadan kaldırır. Emeğin fiyatı, tekrar sermayenin kendini genişletme gereksinmelerine uygun bir düzeye iner." (KI, 619)

Ücretler yükseldikçe birikimin yavaşlaması, düştükçe hızlanması iktisatçıları döngüyü nispi emek kıtlığı ve bolluğu bakımından açıklamaya sevk ederek, sermaye birikimini düzenleyen şeyi ücretler gibi gösterir. Ancak Marx durumun böyle olmadığını, çünkü emek gücü arzının bağımsız bir değişken olmayıp bizzat kendisinin birikim sürecinde emek alınması ve atılması sayesinde belirlendiğini iddia eder. Emek arz ve talebi arasındaki ilişki sermayeyle emek gücü arzı arasındaki bir dış ilişki

değildir. Bu "sadece aynı çalışan nüfusun ödenmeyen ve ödenen emeği arasındaki ilişkidir" -eğer öylesine çok ödenmeyen emekten faydalanılır da emek gücü talebi arzın ilerisine geçerse, eski moda olanların yerlerini daha ileri üretim araçlarına bırakmasıyla emek yerinden edildikçe ücretlerin artışı onu hizasına geri getirir. "Bu nedenle ücretlerdeki yükselişler yalnız kapitalist sistemin temellerini sarsmayacak sınırlar içinde tutulmakla kalmayıp, onun gittikçe artan ölçüde yeniden üretimini de güvence altına alır." (KI, 320). Sonuçta "sömürülebilir emek gücü kitlesinin nispi hareketleri olarak yansıyan ve bu nedenle de emek gücünün kendi bağımsız hareketlerinden meydana gelmiş izlenimini veren hareketler, sermaye birikiminde meydana gelen işte bu mutlak hareketlerdir. Matematiksel olarak konulursa: birikim oranı bağımlı değil, bağımsız değişkendir; ücret oranıysa bağımsız değil, bağımlı değişkendir" (KI, 620).[146]

Bazı yorumcular bu pasajları, *Kapital*'in Üçüncü Cilt'indeki farazi "aşırı sermaye birikimi" tartışması ışığında emek gücü arzı bakımından aşırı birikime dayanan bir kriz teorisinin ana hatları olarak yorumladıkları için bu noktanın vurgulanması önemlidir. *Kapital*'in Üçüncü Cilt'indeki tartışmada olduğu gibi Marx, birikim şablonunun asıl belirleyicisi olan şeyin ücretlerin artış ve düşüşü olmadığında ısrar eder, çünkü ücretlerin artış ve düşüşü yalnızca kapitalistlerin sayesinde üretici güçleri geliştirmek zorunda kaldıkları bir mekanizmadır. Marx artan ücretlerin krizin gelişmesinde rol oynadığını kesinlikle görürken, döngünün emek arzı bakımından *izah edilmesi* çabasını reddeder. Mesele böyle bir birikimin olmayacağı değil, kârlar sıkıştıkça geri kapitalistlerin yerlerinden edilmelerine neden olan rekabetçi baskı biçimlerinden birisi olarak bunun sadece birikim ve kriz sürecindeki aracı bir halka olmasıdır.[147]

---

146 "Bunlar bütün olarak alınırsa, genel ücret hareketleri özellikle endüstriyel yedek ordunun genişlemesi ve daralması sayesinde düzenlenir ve yine bunlar endüstriyel döngünün periyodik değişikliklerine uygun olarak meydana gelir" (KI, 637).

147 *Kapital*'in İkinci Cilt'indeki bir döngü tanımlamasında Marx ücretlerin artışından, bunu krizin sebebi olarak belirtmeden, yedek emek ordusunun

Para okulu döngüyü para miktarındaki dalgalanmaların sonucu olarak görürken, iktisatçılar "kâh çok az, kâh çok fazla ücretli emekçi vardır diyerek ... olguları tamamen yanlış anlama"yı (KI, 620) tekrar ederler, "fakat aslında ... nispeten gereksiz emekçi nüfusunu ... sürekli üreten kapitalist birikimin ta kendisidir" (KI, 630). Yedek emekçi ordusunun tükenişi krizi tetikleyebilirken, emek gücü bakımından aşırı birikim kapitalist birikimin temel eğilimi olarak görülemez. Gerçekte, "emekçi nüfus sermayenin bu artışı kendi kendini genişletmesi için istihdam edebileceği koşullardan daima daha hızlı artar" diye öne süren "kapitalist birikimin mutlak genel yasası"nda açıklanan eğilim tam tersinedir. (KI, 645)

Krizler ve Kapitalist Birikimin Tarihsel Eğilimi

Birikim süreci içersinde her işçi daha fazla hammadde kullanıp daha büyük miktarda üretim araçlarını harekete geçirdikçe sermayenin teknik bileşimi artar. Sabit sermayenin bu unsurlarının değeri bunların ölçekleri arttıkça düşer, böylece sermayenin organik bileşimi teknik bileşimle hiçbir şekilde aynı miktarda artmaz. Yine de Marx bunun artmaya devam ettiğini varsayar. Aynı zamanda, Marx toplam sermaye miktarının da arttığını, böylece istihdam edilen işçilerin sayısındaki nispi azalışın onların sayısında mutlak bir azalmayı belirtmesinin şart olmadığını kabul eder (KI, 623).

Sermayenin artan organik bileşimi ayrıca kapitalist üretimin büyüyen ölçeğiyle ve böylece sermayenin daha da büyük üretim birimlerinde toplanmasıyla ilişkilidir. Daha büyük

---

krizden önce massedilmesi şeklinde bahseder. Patlama sırasında hızlı birikim "büyük sayıda gizli nispi artı nüfusu ve hatta halihazırda istihdam edilen işçileri yeni iş hatlarına çeker. ... Baskısıyla ücretleri aşağı indiren yedek işçi ordunun bir kısmı massedilir. Emek piyasasının önceden de iyi istihdam edilen bölümlerinde bile ücretler genelde yükselir. Bu, kaçınılmaz çöküşle birlikte yedek işçi ordusunun yeniden işten çıkarılmasına ve ücretlerin bir kez daha asgariye ve daha da altına çekilmesine kadar sürer" (KII, 391). Marx bu pasajı derhal kapitalist üretimin genişlemeci eğilimiyle nüfus kitlesinin sınırlı tüketim gücü arasındaki çelişkiye atıfta bulunan bir notla tamamlar.

sermayeler yalnızca teknolojik değil, ayrıca örneğin krediye ulaşmalarında da rekabet avantajına sahiptir, böylece sermaye *yoğunlaşması* eğilimi sermaye sahipliliğinin *merkezileşmesi* eğilimiyle desteklenir. "Bu yüzden, küçük sermayeler, modern sanayinin henüz yalnızca yer yer el attığı ya da bütünüyle ele geçirmediği üretim alanlarına akar ve buralarda toplanırlar. Burada rekabet, birbirine düşman sermayelerin sayılarıyla doğru, büyüklükleriyle ters orantılı bir şiddetle devam eder. Ve bu savaş, her zaman, sermayelerinin bir kısmı kendilerini yenen kapitalistlerin eline geçen, bir kısmı da yok olup giden birçok küçük kapitalistin batmasıyla sona erer. Bundan başka, kapitalist üretim ile birlikte tamamen yeni bir güç sahneye çıkar: kısa zamanda rekabet savaşında yeni ve korkunç bir silah olan ve sonuçta sermayelerin merkezileşmesi için devasa bir toplumsal mekanizmaya dönüşen ... kredi sistemi." (KI, 626) Sermayenin merkezileşmesi buna karşılık üretimin toplumsallaşmasını ve sermayenin organik bileşiminin artışını hızlandırır.

Yeni üretim yöntemleri genelde sermayeye ilavelerle getirilir, böylece sermayenin organik bileşimindeki artış ilk önce yalnızca yeni istihdam fırsatlarının büyüme oranını etkiler, fakat bir kez eski sermaye yenilenince bunun etkisi tüm işçilere yayılır. "Ama zamanla, eski sermaye de, tepeden tırnağa yenilenme noktasına ulaşarak deri değiştirir ve diğerleri gibi daha etkin bir teknik biçim içersinde yeniden doğar". Böylece "birikim sürecinde oluşan ek sermaye büyüklüğüne oranla giderek daha az emekçiyi çeker. Öte yandan, bileşim değişikliğiyle periyodik olarak yeniden üretilen eski sermaye, daha evvel kendi istihdam ettiği emekçilerin giderek daha fazlasını iter." (KI, 628)

Sermayenin merkezileşmesi ve teknolojik değişikliklerle organik bileşim "artan oranda" yükselir. "Birikimin belli bir teknik temel üzerinde, üretimi basit bir şekilde genişletme görevini yerine getirdiği duraklama dönemleri kısalır" (KI, 629). Fransızca baskının bu noktasında Marx, sermayenin organik bileşimi arttıkça birikimin de o hızla istihdamı sürdürmeye devam etmek zorunda olduğunu, "fakat bizzat bu

daha hızlı ilerleme nispi emek talebini azaltan yeni teknik değişikliklerin kaynağıdır" (MEGA, II. 7, 552, çeviri bana aittir) diye belirtir. Marx, sermaye birikiminin işçiler için daha tatminkâr olabildiğini ancak bununla birlikte bu koşulların giderek istisnai olduğunu ileri sürer. Örneğin, Marx üretimin daha ileri dallarında emeğin üretkenliğinin büyümesinin, endüstrinin el emeği üretimi bu dallarda hâlâ hâkim olsaydı önemli bir istihdam büyümesine yol açabileceği diğer dalları uyardığını belirtir. Yine de "buna karşılık olarak bütün bu endüstriler kendilerini modern üretim tarzına uyarlayan teknik dönüşümden geçerler" MEGA II. 7, 552).

Marx ayrıca şunu da kabul eder: "birikimin yeni kazanılmış teknik temel üzerinde daha çok niceliksel bir genişleme hareketi olarak göründüğü", ve böylece istihdamın sermayeye oranla büyüdüğü "aralıklar vardır". Bunlar ücretlerdeki yükselişin mümkün hale geldiği koşullardır. Yukarıda, birkaç sayfa önce gördüğümüz gibi Marx birikim oranının düzgün bir şekilde ücretlerdeki artışa uyacağını belirtmiştir, ama Fransızca baskıda bunu dolaylı olarak krizlere bağlar. Yine de, ücretlerdeki artış krizi başlatan tetikleyici bir faktör olsa bile krizin sebebi değildir. Kriz ücretlerdeki artış yüzünden başlayabilir, çünkü sistemin aksamaya en fazla maruz olduğu yer tam da bu aşırı birikim noktasındadır. Bizzat kriz, kapitalistleri yenilenmiş birikim koşulları yaratarak emekten tasarruf yapmaya ve üretim yöntemlerini dönüştürmeye zorlar. Ancak sermayenin cezbettiği işçi sayısı azamiye ulaşırken aynı zamanda ürünler o kadar aşırı bollaşır ki satışlarının önündeki en ufak bir engel toplumsal mekanizmayı durduracak görünür; emeğin sermaye tarafından atılması en büyük ölçekte ve en şiddetli biçimde aniden gerçekleşir; bizzat düzensizlik kapitalistlere emekten tasarruf yapmak yönünde üstün çaba göstermelerini dayatır. Yavaş yavaş biriken ayrıntı iyileşmeler bu büyük baskı altında toplanır; bunlar büyük üretim alanlarını çevreleyen tüm dallardaki sermaye bileşimini kökten değiştiren teknik değişikliklerle birleşir. Amerikan İç Savaşı'nın fabrika sahiplerine fabrikalarını daha güçlü makinelerle doldurup işçileri boşaltmak için baskı yapması bu şekilde

oldu. Son olarak, birikimin emek talebine daha uygun olduğu bu aralıkların süresi de giderek kısalır. (MEGA II. 7, 553)[148]

Kapitalist üretimin büyüyen ölçeğiyle birlikte "sermaye tarafından büyük bir emekçi kitlesinin çekilmesine daha da büyük işten atılmaların eşlik ettiği bir ölçek büyümesi de söz konusudur; sermayenin organik bileşimindeki ve teknik biçimindeki değişim hızı artar ve artan sayıda üretim alanı kah aynı anda, kah nöbetleşe bu değişime dahil olur. Bu yüzden çalışan nüfus, ürettiği sermayenin yanı sıra nispeten lüzumsuz kılınmanın, nispi artı nüfusa dönüştürülmesinin araçlarını üretir ve bunu daima artan bir boyutta yapar." (KI, 631)[149]

Endüstriyel yedek ordu "kapitalist birikimin kaldıracı, hatta kapitalist üretim tarzının varlık koşulu" haline gelir. Bunun nedeni "sermayenin ani genişleme gücünün büyümesi... salt işlemekte bulunan sermayenin esnekliğindeki artış olmadığı gibi, sermayenin yalnızca esnek bir kısmını oluşturduğu mutlak toplumsal servetin büyümesi, ya da bu servetin büyük bir kısmını her türlü özel dürtü altında ve derhal ek sermaye şeklinde üretimin emrine veren kredi sistemi de değildir; şimdi artık, artı ürün kitlesinin büyük bir hızla ek üretim araçlarına dönüşmesini sağlayan, üretim sürecinin -makine, ulaştırma araçları vb. gibi- teknik koşulları da bu büyümenin nedenidir." Eski ve yeni üretim dallarının hızlı büyümesinin sonucu olarak "büyük insan kitlelerinin diğer alan-

148 *Kapital*'in Üçüncü Cilt'inde Marx emekten tasarrufu bir krizin müdahalesi olmaksızın ücretlerdeki artışın doğrudan sonucu olarak görür. "Artı sermayenin kumanda ettiği çalışan nüfus üzerindeki geçici fazlalığı ... nispi artı değer elde eden yöntemler kullanarak ... çok daha hızlı, yapay, nispi bir aşırı nüfus üretir ... Bu nedenle kapitalist üretim sürecinin yalnızca bir yüzü olan kapitalist birikim sürecinin doğasından, sermayeye dönüştürülecek olan artan üretim araçları kitlesinin daima buna mukabil artan, hatta fazla bir sömürülebilir işçi nüfusu bulduğu kendiliğinden çıkar" (KIII, 214).

149 İstihdam edilen nüfus, "daha büyük sayıda aşağı emek gücünün üstün olanların yerine geçirilmesiyle" artırılabilirken emek yoğunlaşmasıyla da azalır. Böylece: "İşçi sınıfının istihdam edilen kısmının aşırı çalışması yedek ordu saflarını şişirirken, tersine bir şekilde işçi sınıfı üzerine uyguladığı rekabet sayesinde yedek ordunun büyük baskısı bunları aşırı çalışmaya teslim olmaya ve sermayenin diktası altına girmeye zorlar." (KI, 635-6)

lardaki üretimin hacmine zarar vermeksizin, birdenbire önemli noktalara kaydırılması olanağı elde bulundurulmalıdır. Aşırı nüfus böyle bir kitleyi sağlar. Modern sanayinin izlediği kendine özgü yol, yani, on yıllık döngü ... endüstriyel yedek ordunun ya da aşırı nüfusun daimi oluşumuna, daha çok ya da daha az massedilmesine ve yeniden oluşumuna dayanır" (KI, 632-3).

Eğer sermayenin organik bileşiminin artmasıyla canlı emeğin kovulması sayesinde yaratılmış yedek emekçi ordusu olmasaydı, dönemler olmazdı, ama bunun tek nedeni kapitalizmin dinamizminin tükenmesidir. Birikimin dönemsel süreci, kapitalist birikim sürecinin normal bir parçası olarak krizlerin "canlandırıcı" rolüne açıkça atıf yapan Fransızca baskıda daha tam bir biçimde açıklanmıştır. Eğer bu sistem toplumsal sermayeye ani bir genişleme gücü, harika bir esneklik bahşederse, bunun nedeni uygun fırsatlarla teşvik edilmiş kredinin, sahiplerinin sermayelerini büyütmek için sabırsızlandığı, devamlı artan toplumsal zenginliğin olağandışı miktarda üretilmesi için müsait anı gözleyen yeni sermayeleri boğmasıdır. Öte yandan da büyük ölçekli endüstrinin teknik kaynaklarının hem devasa ürün artışının aniden ek üretim araçlarına dönüşmesine hem de metaları dünyanın bir köşesinden diğerine daha hızlı taşımasına izin vermesindendir. Bu metaların düşük fiyatı ilk önce yeni çıkış noktaları açar ve eskilerini genişletirse, bunların aşırı bolluğu azar azar genel piyasayı bunların aniden reddedildikleri bir noktaya kadar sıkıştırır. Bu şekilde ticari değişiklikler birikim sürecinde kâh bileşiminde devrimler geçiren, kâh zaten edinilmiş olan teknik temel üzerinde büyüyen toplumsal sermayenin değişen hareketleriyle birleşir. Etkilerin hepsi üretim ölçeğindeki ani büyüme ve küçülmeleri kışkırtmaya çalışır.

Üretimin ani hareketlerle büyümesi onun sonradan küçülüşünün ilk sebebidir; sonrakinin akabinde öncekini kışkırttığı doğrudur, fakat kalkış noktasını oluşturan, üretimin aşırı genişlemesi sermayenin tasarrufunda bir yedek ordu olmadan mümkün müdür? (MEGA II. 7, 556)

Kapitalist üretim tarzının içsel eğilimi, her bir kapitaliste rekabet baskısı sayesinde dayatılan bir eğilim olarak üretici güçleri

sınırsızca geliştirmektir. Hızlı sermaye birikimi emek gücü ve üretim araçlarının varlığıyla, dünya piyasasının genişlemesiyle ve kredi sisteminin gelişmesiyle mümkün kılınmıştır. Belli bir noktada bu faktörlerden biri ya da diğerinin birikim temposunu sürdürmek için yetersiz olduğu kanıtlanır ve kârlar baskı altına girdikçe kapitalistler arasındaki piyasalar ve/veya kaynaklar için yapılan rekabet yoğunlaşır. Rekabet başarısızlıkları genel bir krizi kışkırtmak üzere sistem boyunca geri seker. Krizin nedeni emek gücü ya da hammadde eksikliği olsun, piyasanın sınırlamaları ya da kredi daralması olsun krizi tetikleyen özel faktörde yatıyor görünür, ama bunlardan hangisinin birikimin doğrudan engeli olarak ortaya çıktığı, kriz eğiliminin temel belirleyicisi olarak sermayenin kendisine açık olasılıklarla ilişkili aşırı birikim eğilimine göre ikincil bir konudur.

Aşırı birikim kapitalist üretimin toplumsal biçimine özgüdür. Kriz, birikimi kârlılık sınırları içersine geri getirmek için gereken kredinin daralmasıyla kışkırtılmış görünürken, krizin hemen ardından aşırı birikim bunu mümkün kılan aşırı kredi genişlemesiyle güdülenmiş görünür. Fakat kredi genişlemesi ve daralması birikimin dönemsel biçimini mümkün kılarken bu, döngünün nedeninden çok sonucudur. "Ekonomi politiğin yüzeyselliği, endüstriyel döngünün periyodik değişikliklerinin sadece belirtisi olan kredi genişlemesi ve daralmasına bunların sebebi olarak bakması olgusunda kendisini gösterir." (KI, 633)

Döngüler bir kez başladığında düzenli olarak tekrar eder. "Buna karşılık sonuçlar sebep haline gelir ve daima kendi koşullarını yeniden üreten tüm sürecin değişken kazaları dönemsellik biçimini alır" (C, 633). Fransızca baskı şöyle devam eder: "Ancak sadece makine endüstrisinin, derin kökler salmasıyla birlikte ulusal üretimin bütünü üzerinde baskın çıkan bir etkide bulunduğu, bu sayede dış ticaretin iç ticarete üstün gelmeye başladığı, evrensel piyasanın Yeni Dünya'daki, Asya'daki ve Avustralya'daki engin arazileri peşpeşe ilhak ettiği, sonunda boğuşmaya katılan endüstriyel ulusların sayısının yeterince arttığı çağla birlikte bu tekrarlanan döngüler başlar, öyle ki bu döngülerin peşpeşe evreleri yıllarca sürer ve bir döngünün sonunun

diğerinin başlangıcı olduğu bu döngüler daima genel bir krize neden olurlar." (MEGA II. 7, 557)

Kriz Zorunluluğu ve Döngünün Dönemselliği

İlk bakışta üzerine en kapsamlı tartışmanın yalnızca Fransızca baskıda göründüğü kriz tartışması, *Kapital*'in Birinci Cilt'inin ancak kıyısında köşesinde ortaya çıkar. Fakat bu tartışmanın önemi Marx'ın krizi *Komünist Manifesto*'dan beri ilk kez ekonomi politiğin eleştirisi bağlamı yerine kendi kapitalist birikimin tarihsel eğilimlerinin analizi bağlamında tartışmasıdır. Ekonomi politiğe göre krizler normal birikim sürecinden ayrılmış özel durumlar bakımından açıklanacak istisnai olaylardı. Ekonomi politik eleştirisi yoluyla kriz analizi geliştirirken Marx teoriyi bir dereceye kadar ekonomi politiğin kendi temeli üzerinde tartışmaya zorlanmıştır. Bununla birlikte görmüş olduğumuz gibi, Marx'ın eleştirisi, krizlerin kapitalist sistemin altında yatan çelişkilerin yalnızca en dramatik göstergesi olduğunu göstererek her bir krizin bariz şekilde olumsal nedenlerini bunların altında yatan zorunlulukla uzlaştırmak için kriz eğilimini daima kapitalist birikimin en temel eğilimleriyle ilişkilendirmeyi hedeflemiştir ve bunların *Kapital*'in Birinci Cilt'inde ortaya çıktığı bağlam da tam olarak budur.

Kapitalist birikimin somut eğilimi, üretici güçlerin gelişmesi sayesinde toplumsal emeğin üretkenliğinin gelişmesine doğrudur. Bu somut eğilim hem üretkenlikteki artışı hem de kapitalist üretim ölçeğindeki artışı ifade eden sermayenin artan organik bileşiminde ifadesini bulur. Bu yüzden de kapitalist birikimin tarihsel eğilimi sermayenin yoğunlaşmasına ve merkezileşmesine, dünya piyasasının oluşmasına ve nispi artı nüfus yaratılmasına doğru bir eğilimdir. Sonuç kapitalist üretimin dünya ölçeğinde genelleşmesi ve sınıf ilişkilerinin kutuplaşmasıdır. Fakat sermaye birikim süreci hiçbir anlamda düzgün değildir, bunun yerine yalnızca kapitalist öncesi üretim biçimlerinin yerlerinden edildiği, geri kalmış kapitalistlerin iflas ettiği, modası geçmiş üretim araçlarının yok edildiği ve yedek emekçi ordusunun yeniden doldurulduğu aşırı birikim ve kriz mekanizması yoluyla ilerler.

Bu analiz kriz zorunluluğunu herhangi bir krizin açıklanması olasılığıyla kesinlikle uzlaştırır. Ancak krizlerin bir temel özelliği açıklanmadan kalır ki bu da onların dönemsel karakteridir. Aşırı birikim döneminin mutlaka yeni bir aşırı birikim patlamasının yolunu hazırlayan krizle son bulduğunu anlayabiliriz, ama bu patlama ve çöküşün yer değiştirerek birbirini izlemesi neden bariz şekilde düzenli bir dönemselliğe sahiptir? Bu da bizi Marx'ın asla çalışmasında sistemli olarak tartışmadığı, ama en geniş şekilde *Kapital*'in İkinci ve Üçüncü Cilt'lerinde ele alınan iki konuya, kredinin ve sabit sermayenin döngüdeki rolüne götürür.

Ekonomi politik, ticari döngünün dönemselliğini aşırı kredi genişlemesini mutlaka bunun daralmasının izlediği kredi döngüsünün dönemselliğinin bir sonucu olarak açıklamıştır. Marx kredinin döngüdeki önemli rolünü anlamak konusunda müthiş bir titizlik gösterirken diğer yandan bu rolün aynı zamanda kapitalist üretim tarzının daha temel çelişkilerinin yalnızca bir ifadesi olduğunu göstermeye çalışıyordu. Bu anlatıma karşılık, Marx farazi olarak sabit sermayenin yerinden edilmesi döngüsünü ticari döngünün dönemselliğinin temeli olarak teşhis etmiştir. Bununla birlikte, böyle bir teori Marx'ın analizinin ruhuyla çelişkilidir ve aslında olmayan bir problemin olmayan bir çözümüdür: hiçbir şekilde ticari döngünün güya doğal bir dönemselliğe sahip olması söz konusu değildir, öyleyse aslında açıklanacak bir şey yoktur.

Sabit Sermaye ve Döngünün Dönemselliği

Marx, sabit sermayenin döngüdeki rolü üzerine, Engels tarafından çoğu 1870 ve 1877-8 elyazmalarından derlenen ve bir bütün olarak sermayenin yeniden üretim süreci içinde üretimle dolaşım arasındaki ilişkiyi ele alan *Kapital*'in II. Cilt'inde düşünür.

İkinci Cilt'in birinci kısmında Marx para ve metaların, üretimin kendi içersinde istihdam edilen emek gücü ve üretim araçları kadar, yeniden üretim süreci içindeki sermayenin de biçimleri olduğunu göstermek için dolaşımın yeniden üretim sürecindeki rolüne bakar. Analizin bu aşamasında, dolaşım meta sermayenin

para biçiminde gerçekleşmesinin alanı olduğu için önemli değildir, çünkü Marx hâlâ bu gerçekleşmenin sorunsuz olduğunu varsayar. Onun önemi dolaşımın, üretilen artı değerden kesintileri oluşturan depolama, taşıma ve hesap tutma gibi çeşitli maliyetleri içermesinden ve bunun sermayenin verimsizce kilitlendiği belli bir süre almasındandır. Bu sonraki düşüncesi, Marx'ı İkinci Cilt'in ikinci kısmında sermaye devrinin incelenmesine yönlendirir.

Sermaye devrinin önemi gayet açıktır. Sermaye yeniden üretim döngüsünü ne kadar hızlı tamamlayabilirse, desteklenebilen üretim ölçeği o kadar büyük, belli bir sermayeyle belli bir sürede el konulabilecek artı değer miktarı da o kadar büyük olur. Bir yılda iki döngüyü tamamlayabilen sermaye böyle yalnızca bir döngü tamamlayabilen sermayeye göre iki katı artı değere el koyacaktır. Bu yüzden dolaşım süresinin azalması artı değer oranında artış olmadan kâr oranını yükseltmesine aracı olurken, artışı aynı şekilde kâr oranını azaltacaktır. Marx burada bu etkileri geliştirmese bile, kâr oranının düşme eğilimi teorisi için bunun bariz anlamları vardır.

Sermaye devri analizi ayrıca ekonomi politiğin değişmeyen ve değişken sermaye arasındaki oldukça farklı ayrımla karıştırdığı sabit ve dolaşan sermaye arasındaki ayrılığı ortaya koyar. Sabit sermaye bir devirden fazla duran binalara, makinelere, vb. yatırımken, dolaşan sermaye doğrudan üretim içinde tüketilen emek gücü ve hammaddelere yatırımdır.

Sabit sermaye kriz eğilimini anlamakta iki yönlü öneme sahiptir. Birincisi sabit sermaye, sermayenin üretimin belli bir dalında harekete geçirilemeyen ve ancak uzun bir zaman süresi içinde değerlenebilecek bölümünü temsil eder ve dolayısıyla nispi değerlerdeki ve sonuç olarak alternatif istihdamlardaki kâr oranındaki değişikliklere cevap olarak, sermayenin üretim dalları arasındaki hareketliliğine bir engeldir. İkincisi, sabit sermayeye yatırım sürekli değildir. Kapitalist, zamanında makineler, bina, vb. satın almak için bir kerede yapılan yatırımı ödemek üzere gereken parayı belli bir zaman süresi içersinde biriktirmelidir. Kapitalist para biriktirirken karşılığında satın almalar olmadan satışlar yapmaktadır, yatırımını yaparken ise karşılığında doğ-

rudan satışları olmayan satın almalar yapmaktadır. Marx'ın "yeniden üretim şemaları"nda incelediği problem budur.

Marx sabit sermayenin hareketsizliğini döngünün dönemselliği açıklamasının bir parçası olarak görmüştür. İlk çalışmalarında, döngünün süresinin beş ile yedi yıl kadar olduğuna inandığını gördük ki beklenen kriz 1852'de vurmayınca normal süreyi on yıl olarak değiştirir. Marx *Grundrisse*'de Engels'ten onaylamasını istediği Babbage'ın fikirlerini devşirerek, döngünün dönemselliğinin anahtarını önce sabit sermayenin devir süresindeki aramıştır.

Ocak 1858 sonunda Marx, Engels'e "sermaye dolaşımına -bunun çeşitli iş türlerinde nasıl farklılaştığı, bunun kâr ve fiyatlar üzerindeki etkisine" ulaşmış olduğunu yazdı (29.01.58, CW40, 256). Bu araştırma sürecinde Marx döngünün sabit sermayenin yerine konulmasıyla bağlantılı olduğu fikrini geliştirmiş ve Babbage'ın İngiltere'de makinelerin ortalama yeniden üretim süresinin beş yıl olduğu iddiasıyla karşılaşmıştır ki bu, Marx'ın daha evvelki döngü süresinin beş yıl olduğu inancıyla uyuşan ama yeni belirlenmiş olan on yıllık süreyle de uyuşmayan bir sayıdır. *Grundrisse*'de Marx, Babbage'ın ortalama yeniden üretim süresinin beş yıl olduğu iddiasını "belki de aslında on yıl" olduğunu ekleyerek belirtmiştir. Bu temelde şöyle devam eder: "büyük ölçekli sabit sermayenin gelişiminden beri sanayinin *aşağı yukarı* on yıllık sürelerle geçirmekte olduğu döngü bu şekilde belirlenen *sermayenin toplam yeniden üretim safhası* ile bağlantılıdır. Başka belirleyici faktörler de bulacağız ama bu onlardan bir tanesidir." (CW29, 105)

Babbage'ın beş yılından kuşkulanan Marx Engels'e, makinelerin ne sıklıkla yerine konulması gerektiğini sorarak bunu bir kontrol etmesini yazmış ve "makinelerin ortalama yerine konma süresi büyük sanayinin pekişmesinden bu yana sanayi gelişiminin bir özelliği olmuş bulunan çok yıllık döngüyü açıklamakta önemli *bir* faktördür" (02.03.58, CW40, 278) diye belirtmiştir. Engels, Babbage'ın tahmininin yanlış ve hatta hiç kimse makinelerini bu kadar sık yenileyemeyeceği için "saçma" olduğunu iddia ederek epeyce uzun bir yanıt vermiştir. Engels, Marx'a yir-

mi otuz yıllık makinelerin hâlâ çalıştığı görülebilse de, aşınma payı olarak %7 ½'un kenara konmasının normal olduğunu söylemiştir ki bunun anlamı on üç yıllık bir yenileme döngüsüdür. İflaslar ve çökmeler sonucu hurda kullanmak süreyi kısaltabilirdi, böylece Engels yenileme süresi olarak asgari on yıl tahmin etmiştir (04.03.58, CW40, 279-281).

Marx bu mektubu ertesi gün teşekkürlerle yanıtladı. "Büyük krizlerin meydana geldiği süreye *aşağı yukarı* denk gelen endüstriyel yeniden üretim devri için bir *birim* oluşturduğundan 13 yıl rakamı teoriye yeterince denk düşüyor; yeniden üretim sürelerine bağlı olarak bunların süreçlerinin oldukça farklı türden faktörlerle de belirlendiğini söylemeye gerek yoktur. Bana göre önemli olan büyük endüstrinin doğrudan maddi varsayımları içersinde döngüleri belirleyen *tek* faktörü keşfetmektir" (05.03.58, CW40, 282).

Kapital'in İkinci Cilt'inde Marx, sorunun makinelerin fiziksel ömrü değil "üretim araçlarının sürekli yenilenmesi" karşısında onun "moral değer kaybı" olduğunu açıklığa kavuşturarak bir kez daha döngünün dönemselliğinin bu maddi temelinden bahseder. Marx döngünün ortalama süresinin on yıl olduğunu varsaymayı sürdürür. "Burada kesin rakam önemli değildir. Sonuç sermayenin sabit bileşeni sayesinde içersine hapsolduğu yıllara uzanan söz konusu devirlerin dönemsel döngünün [krizin] maddi temellerinden birisi olduğudur ... Ama kriz daima büyük hacimde yeni yatırımın başlangıç noktasıdır. Bu nedenle, eğer toplumu bütün olarak düşünürsek, bir sonraki devir döngüsünün de neredeyse yeni maddi temelidir" (KII, 264).

Marx, daha sonra iddiayı yatırım artışıyla kışkırtılan bir patlama örneğini tartışarak ayrıntılandırır. Sermaye üretim araçları ve geçim araçları satın almak üzere arttırılır ama meta eşdeğerlerinin piyasaya çıkması önemli bir zaman alabilir, böylece bir süreliğine talep arzı aşar. Önceden planlayabilen komünist bir toplumda bu problem yaratmaz. "Öte yandan, her tür toplumsal akılcılığın kendisini ancak *post festum*[150] ortaya koyabildiği kapitalist

150 [Lat.] İş işten geçtikten sonra (ç.n)

toplumda büyük rahatsızlıklar sürekli olabilir ve olmalıdır". İlk baştan kolay para piyasasıyla uyarılabilen büyük ölçekli sermaye artışı talebi kısa zamanda para piyasasını baskı altına sokar. "Madalyonun öbür yüzü, toplumun mevcut üretim sermayesi üzerindeki baskıdır" Fiyatlar artar, dolandırıcılar bollaşır, üretimin hızla artabileceği dallarda aşırı üretim uyarılır ve kaçınılmaz çöküşle son bulan spekülatif bir patlama oluşur" (KII, 390-1).

El yazmasının bu kısmı, 1847, 1857 ve 1867'de tekrarlanması temelinde Marx'ın hâlâ döngü süresinin on yıl olduğunu varsaydığı 1870'de yazılmıştır. Fakat Marx bunu istikrarlı bir rakam olarak görmemiştir. Marx, Kasım 1864'te Engels'e bir mektupta, krizlerin şiddeti azalırken sıklıklarının artar göründüğünü belirtmiştir (CW42, 19). İkinci Cilt'in el yazmasının bu kısmından sonra düzeltilen *Kapital*'in Fransızca baskısında, Marx işçilerin daha yüksek ücretler kazandıkları patlama dönemlerinin kısaldığını belirtmiş (MEGA II.7, 553) ve teknik ilerleme temposu arttıkça döngü süresinin kısalmasının olası olduğunu vurgulamıştır. "Şimdiye kadar bu döngülerin süresi on ya da on iki sene olagelmiştir, ama bunu sabit bir rakam olarak kabul etmek için sebep yoktur. Tersine, henüz geliştirmiş olduğumuz kapitalist üretim yasalarından bunun değişken olduğu ve döngülerin süresinin zamanla kısalacağı sonucu çıkarılmalıdır" (MEGA, II.7, 557).

Bu sıralarda krizlerin dönemselliği Marx'ı ciddi şekilde çalıştırıyordu. 1860'ların sonundan beri endüstriyel döngünün düzeni bozulmuştu. Kısmi krizler bölgesel hale gelirken genel kriz asla gelmeyecek görünüyordu. İlgili el yazmaları yayınlanmamış olsa da, Marx Mayıs 1873 sonunda Engels'e "uzun zamandır özel olarak boğuşmakta olduğu bir problem" hakkında yazdı. "Fiyatları, iskonto oranını, vs. vs. veren tabloları" incelemekteydi. "Birkaç defa -krizlerin analizi için- bu çıkış ve inişleri düzensiz eğimler olarak hesaplamayı denedim ve krizlerin esas yasalarını matematiksel olarak belirleyebileceğimi düşündüm (yeterince somut malzemeyle bunun mümkün olduğunu hâlâ düşünüyorum). Moore, dediğim gibi, bunu pratik olarak imkansız görüyor, bu yüzden bunu şimdilik bir kenara bırakmaya karar verdim." (31.05.73, CW44, 504)

Marx, Ocak 1873'te yazılan *Kapital*'in Birinci Cilt'inin Almanca ikinci baskısının Sonsöz'ünü yeni bir kriz tahminiyle bitirmiştir. "Kapitalist toplumun hareketine özgü çelişkiler pratik burjuvazi üzerindeki etkilerini en çarpıcı biçimde, modern endüstrinin birlikte işlediği ve tepe noktası evrensel kriz olan periyodik döngüdeki değişikliklerde gösterir. O kriz bir kez daha yaklaşmaktadır" (KI, 20), fakat ertesi yıl boyunca yayınlanan yazıları ve mektupları bir kez daha ekonomik krizin değil, bir Avrupa savaşının siyasal etkisiyle, bununla ilgili siyasi baskı dalgasıyla meşgul oluyordu (örneğin CW45, 18, 30, 42).

1875'te Marx krizlerin artan sıklığından teselli bularak Lavrov'a yazar: "Genel krizler arasında geçen yılların azalması gerçekten de dikkate değer bir olaydır ... bunun azalış işaretleri burjuva dünyasının hayatta kalması için hayra alamet olmayacak kadar aşikardır." (18.06.75, CW45, 78)

Diğer taraftan Engels oldukça farklı bir yoruma sahip gibi görünüyordu. Engels kendi çalışmalarında 1880'lerin ortasına kadar on yıllık döngüden bahsetmeyi sürdürdü (CW45, 108-9 (1875); CW25, 464 (1876); CW24, 401, 412 (1881).[151] Engels *Kapital*'in 1875 Fransızca baskısında, Marx'ın daha önceki Almanca ikinci baskının yukarıda alıntılanan Sonsöz'ünün sonuna bir not eklemiştir. Bu notta, giderek sıklaşan kısmi krizlerle hâlâ beklenen genel patlama arasında açıkça bir ayırım yapmaktadır: "Bir süre sonra tahmin edilen kriz Avusturya'da, Birleşik Devletler'de ve Almanya'da patlak verdi. Birçok kimse bu şiddetli ama kısmi patlamalarla genel krizin, deyim yerindeyse, hesaba katılmadığına yanlışlıkla inandı. Aksine, kriz doruğuna yaklaşıyor. Tepkileri evrensel piyasada hissedilecek olan merkezi patlamanın yeri İngiltere olacaktır" (MEGA II.7, 697).

Kapital'in Fransızca baskısına bir notta krizin İngiltere'ye yayılması kehanetinde bulunuyordu. 1878'de Danielson'a şöyle yazar: "Fransızca baskının üç yüz elli birinci sayfasında önceden

151 Şubat 1886'da Engels, 1840'larda döngünün beş yıl gibi göründüğünü, oysa bunun aslında on olduğunu, ama 1868'den beri bunun da yine değiştiğini belirtmiştir (CW26, 404).

tahmin ettiğim İngiltere krizine dair not, sonunda geçen birkaç haftadır had safhaya varmıştır" (15.11.78, CW45, 344). Ancak Marx'ın birkaç ay sonra Danielson'a kriz meydana gelse bile, "öncekiler gibi geçecek ve bütün farklılaşmış aşamalarıyla yeni bir endüstriyel döngü başlatacaktır" diye belirttiği bir mektupta (10.04.79, CW45, 355) kabul ettiği gibi bunun da içinin boş olduğu kanıtlanmıştır.

1880 ortalarında beklenen on yıllık genel kriz hâlâ gelmemişti ve Engels bir şeyin değişmiş olduğundan emindi, ama bunun döngünün uzaması meselesi mi, yoksa döngünün kendisinin nihayetinde genel bir krizle son bulacak bir durgunluk da olsa, genel ve kalıcı bir durgunluğa yol açması meselesi mi olduğundan emin değildi. Bu tema Engels'in yaşamının son on yılındaki yazıları boyunca tekrar eder. "Son büyük genel krizden beri burada bir değişiklik olmuştur. Eski on yıllık döngüsüyle periyodik sürecin ani ve keskin şekli yerini -çeşitli endüstriyel ülkelerde çeşitli zamanlarda meydana gelen- nispeten kısa ve hafif ticari iyileşmeyle nispeten uzun, kararsız bunalımlar arasında değişen daha kronik, uzayan bir nöbetleşmeye bırakmış gibi görünmektedir. Fakat belki de bu yalnızca döngü süresinin uzaması meselesidir. Dünya ticaretinin ilk yıllarında, 1815-47, krizlerin her beş yılda bir meydana geldiği gösterilebilir; 1847'den 1867'ye kadar döngü bariz biçimde on yıldır; şimdi de emsalsiz şiddette yeni bir dünya iflasının hazırlık aşamasında olmamız mümkün müdür? Birçok şey bu yöne işaret ediyor gibi görünüyor." (KIII, 477n)

Döngünün dönemselliği problemi eğer Marx'ın kriz teorisi, sabit sermayenin yenilenme süresine dayalı olan yatırım döngüsü teorisine dayansaydı ciddi bir problem olurdu, çünkü 1870'lerde döngünün karakterinin değişmiş olması kesinlikle aşikardı. On dokuzuncu yüzyıl ortasının endüstriyel döngüleri önde gelen bir iki endüstriyel sektörün, özellikle de pamuk ve demiryollarının egemenliğindeydi ve Britanya'da toplanmıştı. Marx ve Engels'in farkında oldukları gibi, yüzyılın son çeyreğinde kapitalist üretim, sonuçlarından birisi farklı ülkelerdeki ve farklı üretim dallarındaki yatırım döngülerinin artık bir-

birleriyle eş evreli olmaması olan daha birçok üretim dalına ve daha birçok birikim merkezine yayılmıştı.[152] Kapitalist üretimin yayılması sabit sermayenin yenilenme döngüsüne dayanan bir genel kriz eğilimini zayıflatmıştı.

Bu zorluktan gayet ayrı olarak, sabit sermayenin kendi yenilenme süresi döngünün dönemselliğiyle belirlendiği için döngünün dönemselliğini sabit sermayenin yenilenme süresine dayandıran bir teori temel bir teorik problemle karşılaşır. Marx'ın Engels'in tavsiyesini izleyerek belirttiği gibi makineler fiziksel olarak yirmi ya da otuz yıl çalışma yeteneğine sahiptir. Emeklilikleri fiziksel değil "moral aşınmayla" belirlenir. Krizin bir özelliği, sermayenin devasa değersizleşmesi ve bununla çakışan ek bir şey olarak, fabrika ve makinelerin yaygın şekilde ıskarta edilmesiyle sonuçlanan, sabit sermayenin "moral aşınması"dır. Bu nedenle sabit sermayenin yenilenme süresini belirleyen şey kriz süresidir, tersi değil. Bu da "endüstriyel döngü öyle bir tabiattadır ki ilk itki verildiğinde aynı döngü kendini dönemsel olarak yeniden üretir" (KIII, 477) demektir.

Marx sabit sermayenin yenilenme döneminden döngünün dönemselliğinin "maddi temelini" sağlıyor şeklinde bahsetse bile, yenilenme süresinin krizin dönemselliğinin temelindeki yalnızca bir faktör olduğunu daima kabul etmiştir ve krizlerin yenilenme döngüsü temelinde açıklanmasını asla ima bile

152 Engels, Kapital'in Üçüncü Cilt'ine 1890'larda ulaştırma ve haberleşme araçlarının yaygınlaşmasının önceki İngiliz tekeline bir karşı çıkışı meydana getirerek ve artık Avrupa sermayesi için daha fazla yatırım alanları üreterek dünya piyasasını bir gerçek haline getirmiş olduğunu belirten bir not eklemiştir; "böylece çok daha geniş bir şekilde dağıtılabilir ve yerel aşırı spekülasyonun üstesinden daha kolaylıkla gelinebilir. Bütün bunlar sayesinde eski kriz üreme zeminleri ve bunların gelişim fırsatları yok edilmiş ya da güçlü biçimde azaltılmıştır", fakat yalnızca yerlerini dünya pazarları için rekabet yoğunlaşması, tekeller, tröstler ve koruyucu gümrük vergileri oluşmasına yol açan yeni faktörlere bırakmak pahasına. "Ama bu koruyucu gümrük vergileri dünya piyasasında kimin üstünlük sahibi olduğuna karar verecek olan nihai genel sanayi savaşının hazırlıklarından başka bir şey değildir. Bu yüzden eski krizlerin tekrarına karşı işleyen her faktör kendi içersinde gelecek çok daha güçlü bir krizin tohumunu taşır" (KIII, 477n.).

etmiş değildir. Aslında *Kapital*'in İkinci Cilt'indeki tartışma oldukça farklı bir yönde gelişir.[153]

Sabit Sermaye ve Yeniden Üretim Meselesi

İkinci Cilt'in, Üçüncü Kısmı'nda Marx, nasıl "bireysel sermayelerin devreleri birbirlerine bağlıdır, birbirlerini varsayarlar ve birbirlerini koşullandırırlar ve kesinlikle bu şekilde karşılıklı bağlanmakla toplam toplumsal sermayenin hareketini oluştururlar", bunu araştırmak için "toplumsal sermayenin özerk bir parçası (olarak) ... bireysel sermaye"yi (KII, 429) düşünmenin ötesine geçer. O hâlâ *belli* sermayelere değil, "toplam sermayenin bütün bireysel kapitalistlerin ortak sermayesi gibi göründüğü" (KII, 509) "kolektif kapitaliste" bakmaktadır, aynı şekilde rekabete ve krediye de bakmamaktadır, bu yüzden kredi teorisini geliştirmenin vakti değildir. Yine de tartışma Marx'ın kriz teorisinin yorumlanışıyla gayet ilgilidir, çünkü tartışma, Marx'ın 1861-3 el yazmalarında enine boyuna tartışmış olduğu, meta üründe cisimleşen artan değerin gerçekleşmesi meselesine odaklanmıştır.

Üçüncü Kısım'da Marx "bireysel kapitalist önce sermayesinin bileşenlerini meta ürününü satarak paraya çevirir ve sonra meta piyasasında üretim unsurlarını yeniden satın alarak bunu yeniden üretim sermayesine çevirir *varsayımı*'ndan [yola çıkar] ... Meselenin kendisini doğrudan sunduğu biçim budur. Üretimde tüketilen *sermaye* değer olarak yıllık üründe nasıl yenilenir ve bu yenilenme hareketi kapitalistler tarafından artı değerin, işçiler tarafından da ücretlerin tüketilmesiyle nasıl iç içe geçmiştir?" (KII, 469)

---

153 Hilferding'den Mandel'e kadar birçok Marksist, döngü içersinde sabit sermayenin yenilenmesine temel bir rol atfetmiş olsa bile savaşlar arası dönemde Schumpeter gibi burjuva iktisatçıları arasında popüler olan böyle bir anlatımda özellikle Marksist olan bir yan yoktur. Marx'ın belirttiği gibi, onun zamanında bile "orantısız bir sabit ve dolaşan sermaye üretimi iktisatçılar tarafından kriz açıklamalarında çok tercih edilen bir faktördür" (KII, 545). Yenilenme döngüsü teorilerinin yerini geniş çapta alan Keynesçi yatırım döngüsü teorileri ise oldukça farklıdır, çünkü bunlar sabit sermayenin fiziksel yenilenmesine dayanmazlar.

Marx ilk önce "basit ölçekte yeniden üretim"e bakar. "Dahası, yalnızca ürünlerin değişiminin değerlerine göre yapıldığını değil, aynı zamanda üretim sermayesinin bileşenlerinde değer değişikliğinin de meydana gelmediğini varsayıyoruz" (KII, 469). Bu yüzden Marx henüz kapitalist yeniden üretimin somut gerçekliğinden ziyade bu aşamada böyle bir yeniden üretim *olasılığının* koşullarıyla ilgilenmektedir. Marx bu olasılığı, Quesnay'in, basit ve genişleyen yeniden üretiminin mümkün olabilmesi için sermayenin yerine getirmesi gereken orantısallık koşullarını gösteren *ekonomik tablosunun* bir gelişimi olan "yeniden üretim şemaları" ile sergiler.

Proudhon'un kriz kaynağının böyle bir artığın mevcudiyetinde yattığı şeklindeki üstünkörü eksik tüketimci tezine yanıt olarak, Marx önce *Grundrisse*'de (CW28, 370-5) artan ürünün satışı yoluyla artı değerin gerçeklemesi problemiyle ilişkili olarak tasarlanan basit bir yeniden üretim şeması geliştirmiştir. O tartışmada Marx, karşılık gelen ürünlerin kapitalistler arasında tüketim araçları ve ilave üretim araçları olarak değişildiği ve emek gücünün de sermayelerinin büyümesinin temeli olarak hizmet ettiği artı değer gerçekleşmesinde prensipte bir problem olmadığını saptamıştır. "Değerlenme kendi ürününü diğer dördünün ürünlerinin küçük birer kısmı karşılığında veren her bir kapitaliste bağlıdır ve bu, artı ürünün bir kısmının kapitalistin tüketimine gitmesi bir kısmının da sayesinde yeni işçileri harekete geçirdiği artı sermayeye dönüştürülmesi şeklinde olur. Değerlenme daha fazla değerlenmenin -yeni ve daha fazla değer üretiminin- *gerçek olasılığına* bağlıdır" (CW28, 371). *Artı-değer Teorileri*'nde Marx bu iddiayı Smith ve Malthus'u eleştirisinde tekrarlamıştır (ADT1, 106, 221-2; ADT2, 485).

Marx, 6 Temmuz 1863 tarihli mektubunda yorumunu almak için bir kopyasını Engels'e gönderdiği 1861-3 el yazmasının (MEGA II, 3.6, 2243-80) sonuna doğru yeniden üretim şemasının çok daha incelikli bir biçimini geliştirmiştir. Quesnay'in şemasının bu uyarlaması, Marx'ın, Adam Smith'in yıl boyunca kullanılan üretim araçlarının yerine konulmasına hizmet eden o bileşeni görmezden gelerek milli hasılayı ücret, rant ve kâr gelir-

lerine indirgerken sabit sermayeyi ihmal etmesini eleştirisinden gelişmişti ve *Kapital*'in İkinci Cilt'inin Üçüncü Kısmı'ndaki yeniden üretim tartışmasının temeliydi. Marx daha sonraki metinlerde, yalnızca üretim dalları arasındaki fiziksel ve değer ilişkilerine değil aynı zamanda bu ilişkilerin paranın dolaşımı için anlamına da bakarak, üretimin çeşitli dalları arasındaki yeniden üretimin sürdürülmesi için gerekli olan orantısal ilişkilerin çok daha kapsamlı ve sistematik bir işlenişini sunar.

Yeniden üretim meselesi artı değerin gerçekleşmesiyle ilişkili olarak doğar. Artı değerin kapitalistler arasındaki meta değişimi yoluyla gerçekleştiğini gördük, ancak bu, *Grundrisse*'de ortaya atılan, söz konusu değişimi gerçekleştirecek para nereden gelir sorusunu doğurur. Kapitalist ilk başta çektiğinden daha fazla metayı dolaşıma sürer, bu da zıt bakış noktasından ilk başta sürdüğünden daha fazla parayı dolaşımdan çeker anlamına gelir. İlk başta üretim araçları ve emek gücü satın almak için bir miktar parayı dolaşıma sürer, fakat süreci gerçekleştirdiği artı değer kadar fazla miktarda parayla bitirir. Bu ilave para nereden gelir? Marx bunun sahte bir problem olduğunu iddia etmiştir, çünkü bu zaten çözülmüş bulunan, artı değer gerçekleşmesi probleminin sadece diğer yüzüdür. "Bu daha yüksek değerin gerçekleşmesinin tek gereksinimi, dolaşımda karşılığını bulmak zorunda olmasıdır." (CW33, 189).[154]

Eğer kapitalistler artı değerlerini artan tüketime ve yatırıma harcamaktansa biriktirmek isterlerse bunu altın satın alarak yaparlar; bu da altın üretimi buna uygun şekilde artmak zorundadır anlamına gelir.[155] Genelde artı değerler biriktirilmez, yeniden emek gücü ve üretim araçları satın alımına yatırılır ki bu du-

154 Görmüş olduğumuz gibi, Marazzi (1984) bu artı değer gerçekleşmesi için gereken ek paranın kaynağı probleminin, Rosa Luxemburg'un Marx'ın yeniden üretim şemalarına dayanan eksik tüketimci kriz teorisinin kalbinde yattığını iddia eder.

155 Marx, buna karşılık gelen metalar bu durumda kime satılacaktır diye sorarak eğer kapitalistler altın üretiminde artış olmadan tasarruflarını arttırmak isterlerse ne olacaktır sorusunu ortaya atar ama bu hususun düşünülmesi ertelenmiştir (CW33, 238).

rumda tek gereken şey para arzında artan dolaşım gereksinimini karşılamaya yetecek kadar bir artıştır, böylece eğer kredi parayı dışarıda bırakırsak belli bir miktar altın üretimi olmalıdır, fakat "meta değerlerini ödemeye yetecek kadar bir para dolaşımından daha gerekli bir şey yoktur" (CW33, 208).

Marx *Kapital*'de parasal dolaşımı ele alırken, "*problemin kendisi mevcut değildir.* ... bu değerin bu metaların doğrudan üreticilerine ne kadar çok ya da ne kadar az döndüğüne bakılmaksızın ... meta değerinin dolaşımı için belli bir miktar para gereklidir. Burada bir problem olduğu oranda problem genel problemle çakışır: bir ülkede metaların dolaşımı için gereken para nereden gelir" (KII, 407; c.f. 549-56) sonucuna vararak bu savları tekrar eder (KII, 404-13). "Bir bütün olarak kapitalist sınıf ... artı değerini gerçekleştirmek için gereken parayı dolaşıma kendisi dökmek zorunda" olduğu için bir problem varmış gibi *görünür*, fakat bu önerme "yalnızca paradoksal olmaktan uzak olmayıp, aslında tüm mekanizmanın gerekli koşuludur." (KII, 497)

Basitten, genişleyen yeniden üretime geçiş hiçbir ek zorluk getirmez, çünkü bu sadece üretken kaynakların tüketim araçları üretiminden üretim araçları üretimine transferini gerektirir (KII, 572-3),[156] böylece tüm gereken şey "ülkedeki mevcut para miktarının ... hem aktif dolaşım hem de yedek biriktirmeler için yeterli olmasıdır, -yani basit meta dolaşımı için yerine getirilmesi gerekenle ... aynı koşul" (KII, 576), tek fark artan üretimin artan dolaşım araçları arzını gerektirmesidir. Mesele hep aynıdır: "para nereden geliyor?" değil, "uygun biçimde eşdeğer metalar mevcut mudur?"

Bir bütün olarak sermayenin yeniden üretimini düşünürken ortaya çıkan esas mesele, paraya ulaşılabilirlikten ziyade üretim orantısallığını sabit sermayenin mevcudiyetiyle uzlaştırmaktır. Mesele sabit sermaye yatırımının süreksiz olduğu, böylece yeni

156 Buna bu şekilde bakmak "birikim tüketimin aleyhine gerçekleşir [gibi bir fikre]... amacı ve itici güdüsü artı değer kapmak ve bunun sermayeleştirilmesi yani birikim değil de tüketim olduğunu varsaydığı oranda ... kapitalist üretimin esasıyla çelişen bir yanılsama"ya neden olabilir. (KII, 579)

üretim araçları talebinin bir yıldan diğerine farklılaşmasıdır. Basit yeniden üretim durumunda Marx bu problemi "parasal ilişkiden oldukça bağımsız" (KII, 543) olarak üretim dallarının orantısallığıyla ilintili düşünür ve eğer sabit yatırım sürekli bir yıllık oranda gerçekleşseydi problem olmayacağını, böylece üretim dalları arasındaki orantının yıldan yıla sabit olacağını, ama diğer tüm koşullarda sabit sermayenin "hantallığı"nın orantısızlık problemleri yaratacağını belirtir. Bu durumda "sürekli bir ölçekte yeniden üretime rağmen bir kriz -üretim krizi- olur" (KII, 543).

Bozukluklar üretkenliği arttırmakla giderilebilir, ama bu yine de "emeğin üretimin bir dalından diğerine kaymasını" gerektirir "ve bu türden her yer değiştirme anlık bozukluklar üretir". Dış ticaret de yardımcı olabilir. "Fakat dış ticaret, yalnızca unsurlarını (ve bunların değerlerini) değiştirmediği sürece, sadece çelişkileri daha geniş bir alana kaydırır ve bunlara daha geniş bir yörünge sağlar" (KII, 544). Bu tür aşırı üretim planlı ekonomide sorun yaratmaz, "fakat kapitalist toplumda bu anarşik bir unsurdur" (KII, 545).

Şimdiye kadar ki problem, kapitalist üretim anarşisi ve üretim dalları arasındaki orantısızlıkların ortaya çıkışıdır. Bununla birlikte sabit sermayenin mevcudiyetinden doğan ek bir problem daha vardır. Kapitalist, yıllar boyunca sonrasında bir sabit sermaye yatırımına toplu miktarda harcadığı parayı biriktirir. Bu da paranın dolaşımdan çekildiği ve böylece eşdeğer metaların satın alınması için kullanılmadığı bir dönem ve bunun hiçbir eşdeğer üretim olmadan dolaşıma geri sürüldüğü bir nokta vardır anlamına gelir.[157]

157 Ağustos 1867'de Marx, dört yıl önceki mektuplaşmaların hatırlayarak sabit sermayenin yeniden üretilmesi problemi hakkında Engels'e imalatçıların aşınma payını karşılamak için kenara ayırdıkları parayı ne yaptıklarını sorar. Engels Marx'ı, birisinde kapitalistin aşınma payı fonunu tasarruflar şeklinde biriktirip belli bir süre sonra sabit sermayeyi yenilemek üzere toplu miktarda harcadığı, diğerindeyse kapitalistin aşınma için kenara ayrılan parayı her sene sabit sermayenin bir bölümünü yenilemek için kullandığı iki örnekle yanıtlar. (Marx'tan Engels'e 24.08.67. Engels'ten Marx'a 26.08.67, 27.8.67)

Eğer tüm kapitalistler bu şekilde para biriktiriyor olsalar "bu süreçte -her bir kapitalist aynı anda biriktirme eylemi içersine girdiği için genel bir süreç olarak anlaşılmalıdır- herkes biriktirmek için satmak isteyip hiç kimse de satın almak istemeyeceğinden satın alanların nereden geleceklerini açıklamak imkânsız gibidir." Böyle saçma bir varsayımla tek çözüm, tüm yıllık artı ürüne eşit yeni altın üretimi olmasıdır (KII, 567). Fakat uygulamada bazı kapitalistler gelecek bir yatırım öngörüsüyle istif yaparken, diğerleri yeni yatırım yapmak için istiflerini boşaltmaktadırlar ve eğer iki taraf karşılaşırsa "bu denge ancak tek yanlı satın alma ve tek yanlı satışların değerlerinin birbirlerini karşıladığı varsayımı üzerinde mevcut" (KII, 570) olabilirse bile yeniden üretim sürdürülebilir.

Eğer bu varsayım çiğnenirse ve sürdürülmesi için *önsel* bir neden de yoksa, o zaman orantısallık bozuldukça gerçekleşmenin önünde engeller doğar ve üretimin bir bölümünde nispi aşırı üretimi, diğerindeyse para biriktirilmesini aynı anda buluruz (KII, 578-9). Bu bozulma eğilimi özellikle kapitalist bir fenomendir. Söz konusu olan, paranın artık yalnızca dolaşım aracı değil "aynı zamanda dolaşım alanında para sermaye [rolünü oynamasıdır]... ve [bu durum] yeniden üretimin olağan seyri için ... belli koşullara yol açar...ki bu koşullar da, üretimin kendiliğindenci şablonu temelinde bizzat bu denge bir tesadüf olduğundan, anormal bir sürecin, kriz olasılıklarının aynı sayıdaki koşullarına dönüşür... Sürecin karmaşıklığı anormal bir seyre girmesi için birçok olanak sağlar." (KII, 571)

Kapital'in İkinci Cilt'indeki yeniden üretim tartışması, sabit sermayeyle kriz eğilimi arasındaki ilişkinin sabit sermayenin fiziksel yaşamından daha ziyade sermaye yatırımının zamansal düzensizliğinin sonucunda ortaya çıkan üretim dalları arasındaki orantısızlıklar meselesi olduğunu açıklığa kavuşturur. Marx, büyüme esnasındaki yatırım patlaması, sonuçta spekülasyon ve parasal istikrarsızlığı teşvik eden enflasyona ve orantısızlıklara neden olurken, çöküşün nihayetinde iyileşmenin temelini atan kitlesel bir sabit sermaye tasfiyesine şahit olduğu bir yatırım döngüsü teorisine doğru açıkça ilerlemektedir. Fakat Marx, sabit

sermaye ve yatırım döngüsü problemi esasında henüz düşünmediği kredi problemine bağlı olduğu için bu safhada analizi daha ileri götüremez. Kapitalist üretimin gelişiminin ilk aşamalarında kapitalist sabit sermayeyi yenilemek üzere fon biriktirmek için dolaşımdan altın şeklinde para çekebilir. Fakat kredi kurumlarının gelişmesi, kapitalistin bu fonu, başka kapitalistlere kredi kaynağı olarak kullandırılmak üzere bankaya yatırmasına olanak verir. Böylece sabit sermaye amortismanıyla yatırımı arasındaki ilişkiye kredi sistemi aracılık eder.

Kredi ve Yatırım Döngüsü

Marx'ın defterlerinin her yerinde, rekabet ve kredi analizine erişinceye değin krizleri ele almayı tekrar tekrar ertelediğini görmüş bulunuyoruz. *Kapital*'in Üçüncü Cilt'inde Marx kapitalist üretim sürecine bir bütün olarak, Birinci ve İkinci Cilt'te zaten incelenmiş olan "üretim ve dolaşım süreçlerinin sentezi" olarak döner. Bu basit olarak daha önceki malzemenin bir sentezi olmayıp "*bir bütün olarak sermaye hareketlerinden* gelişen somut biçimleri konumlandırmak ve tanımlamak" amacıyladır. "...Bu kitapta geliştiği gibi çeşitli sermaye biçimleri böylece adım adım, farklı sermayelerin birbirleri üzerindeki eyleminde, rekabette ve bizzat üretimin aktörlerinin olağan bilincinde toplumun yüzeyinde aldıkları biçime yaklaşırlar" (KIII, 25). Bununla birlikte, *Kapital*'in Üçüncü Cilt'i rekabetin analizine doğru ilerlese bile gerçekte oraya varmaz, böylece ayrıntılı kriz analizi yine ertelenir. Kredi tartışması da aynı şekilde basittir.

Kredinin krizdeki önemine rağmen Marx'ın çalışmalarında kredinin teorik olarak tartışılması ancak *Grundrisse, Artı-Değer Teorileri* ve *Kapital*'in kıyısında köşesinde bulunur. Bu esas olarak Marx'ın krediyi kapitalist üretim ve birikim sürecinin temelden yeni belirlenimler getiriyor gibi görmemesindendir. *Kapital*'in İkinci Cilt'i boyunca Marx kredi büyümesi "bütün bir makinenin yapay karakterini arttırır ve bunun normal bir seyir izlemesi olasılığını bozar" (KII, 576) diye belirtse de, "fakat bu şekilde dengelerin ileri ya da geri akışla oturması, kısacası kredi sistemindeki bilinçli düzenlenen süreçler olarak görünen bütün

yönler kendilerini kredi sisteminden bağımsız olarak sunduklarından ve nesne sonraki yansıma biçimi yerine kendiliğinden biçiminde göründüğünden hepsinden önemlisi, metalin en basit orijinal biçiminde dolaşımını düşünmekle işe başlamaktır" (KII, 576-7). Krizler burjuva iktisatçısına para ve kredi sisteminin özellikleri olarak görünür, oysa "para piyasasında kriz olarak görünen şey aslında bizzat üretim ve yeniden üretim sürecindeki anormallikleri ifade eder" (KII, 393).

Grundrisse'de Marx, pratikte üretici kapitalistin metayı, nihai satış beklentisiyle kredi karşılığında satın alan ticari kapitaliste sattığını bilse de genel olarak üreticinin doğrudan tüketiciye sattığını varsaymıştır. Kredi buna göre piyasa engelini askıya alır. "Sermayeye dayalı üretim açısından, elzem koşulu olsun ya da olmasın, sürecinin bütünlüğünü meydana getiren çeşitli süreçlerin sürekliliğinin sağlanması bir şans meselesi olarak görünür. Bu şans unsurunun bizzat sermaye tarafından aşılması *kredidir*". Bu niteliğiyle kredi "paranın kendisi, üretimin farklı dallarındaki sürelerin eşitsizliğini, değişimi engelledikleri ölçüde, askıya almanın bir biçimi" (CW28, 459) olduğundan sadece paranın satın alma ve satma anlarının ayrılmasındaki rolünü genişletmektedir.

Kredi bireysel kapitalistin gerçekleşme problemini çözer, ama halihazırda mevcut olmayan bir meta eşdeğeri yaratamaz. Kredi meta biçiminin çelişkilerini çözmez sadece bunları genelleştirir. "Para takasın dayattığı engelleri ancak bunları genelleştirerek, yani alım ve satımı birbirinden tamamen ayırarak aşar. Daha sonra *kredinin* sermayenin değerlenmesinin engellerini aynı şekilde ancak bunları en genel biçimlerine yükselterek, aşırı üretim ve eksik üretim dönemlerini iki dönem olarak konumlandırarak aştığını göreceğiz." (CW29, 12)

Aynı şekilde sermayenin üretim dalları arasında kâr oranındaki farklılıklara göre özgürce akışını teşvik ederek rekabetin tekerleklerini yağlayan şey de kredidir. Bu biçimde her bireysel sermaye, kâr oranının eşitlenmesinin her birisinin istihdam ettikleri sermayeye oranla bir bütün olarak sermayenin kazançlarından pay almasına olanak vermesiyle, toplam toplumsal sermayenin bi-

leşen bir parçası olarak yeniden kurulur.[158] Bu yüzden *kredi*, bütün bir kapitalist sınıfın sermayesinin, verili bir alandaki kapitalistlere ait olan sermayeye oranla değil, bunların üretim gerekliliklerine oranla, her bir üretim alanının tasarrufuna verilmesinin aracıdır. Oysa rekabette bireysel sermayeler birbirlerinden bağımsız görünürler. Kredi kapitalist üretimin hem sonucu hem de koşuludur ve bu da bize *sermayeler arası rekabetten kredi olarak sermayeye* uygun bir geçiş sağlar." (ADT2, 211)

Bu, üretimin büyük sermaye giderleri gerektiren dallarında özellikle önemli bir işlevdir. "O yüzden bu dallardaki üretim bireysel kapitalistin tasarrufunda olan para sermayenin miktarına bağlıdır. Bu sınır kredi sistemiyle ve ilgili kurumlar sayesinde aşılır, örneğin, anonim şirketler." (KII, 433)

Kredide "sermayenin bir kısmı -para sermaye biçimindeki- gerçekte tüm sınıfın ortak malzemesi olarak ve onun tarafından istihdam ediliyor gibi görünür" (ADT3, 519), ve böylece sermayenin verimsizce birikimini en aza indirir. Kredi çeşitli kapitalistlerin para birikimlerini bankada toplar ve aktif hale getirir (KII, 569). "Artı ürün ... para başkalaşımında kesinlikle verimsizdir ... kapitalist üretim üzerinde 'ölü bir ağırlık'tır. Fiili para sermaye olarak birikmiş bulunan bu artı değerden kâr ya da gelir için yararlanma teşebbüsü kredi sisteminde ve 'kağıtlar'da son noktasına varır. Bu şekilde para sermaye kapitalist üretim sistemi ve onun müthiş gelişim sürecinde bir başka biçimde muazzam etkisini sürdürür." (KII, 574)

Kredi üretici sermayenin dolaşım süresini azaltarak bireysel kapitaliste fayda sağlar ve bütün olarak kapitalist sınıfın para sermayesini ortak bir havuzda tutarak para gereksiniminden tasarruf yapar, fakat aynı zamanda piyasanın doğrudan engelini aşmakla birlikte kapitalist birikimin kriz eğilimlerini genelleştirecek ve yoğunlaştıracak olan bağımsız bir etkisi de vardır. Bu nedenle kredi büyümesi, akabinde "bankacılık ve kredinin

158 'Sermayenin toplumsal karakteri ilk önce kredinin ve bankacılık sisteminin tam gelişmesi sayesinde teşvik edilmiş ve tamamıyla gerçekleştirilmiştir' vb. (KIII, 593)

böylece kapitalist üretimi kendi sınırları ötesine götürmenin en güçlü vasıtaları ve krizlerin ve dolandırıcılığın en etkin araçları" (KIII, 593) olması itibariyle daha da güçlendirdiği aşırı üretim eğiliminin bir ifadesidir.

"Tüm *kredi sistemi* ve onunla bağlantılı aşırı ticaret, aşırı spekülasyon, dolaşım ve değişimin menzilini büyütme ve engellerini aşma gereksinimine dayanır. ... Bu yüzden, örneğin, İngilizler onları kendilerine müşteri kılmak için yabancı uluslara *borç vermek* zorundadırlar." (CW28, 343) Kredi sistemi "kârlı şekilde ... sermaye istihdam etme güçlüğünden" doğar. "Aşırı üretim, kredi sistemi, vb., kapitalist üretimin sayesinde kendi engellerini yıkmak ve kendi *sınırları* ötesinde üretmek istediği araçlardır. Kapitalist üretim bir yandan bu itici güce sahiptir; diğer yandan da yalnızca mevcut sermayenin kârlı istihdamına uygun üretime göz yumabilir. Onu aynı anda ileriye ve [kendi sınırlarının] ötesine götüren ve üretici güçlerin kendi sınırları içinde ancak çok yavaş başarılabilecek bir gelişimine ulaşmak için yedi fersahlık botlar giymeye zorlayan krizler böyle doğar." (ADT3, 122)

Kapital'in Üçüncü Cilt'inde Marx, tüccar sermayesinin ayrılmasının aşırı üretim olasılığını artırdığına dikkat çeker, çünkü modern kredi sistemi altında toplam toplumsal para sermayenin büyük bir kısmını elden çıkarır ki böylece önceden satın aldıklarını satmasından önce bile satın almalarını yineleyebilsin... Bağımsız statüsüne rağmen tüccar sermayesinin hareketi dolaşım alanındaki endüstriyel sermayenin hareketinden asla daha fazla değildir. Fakat bağımsız statüsü nedeniyle belli sınırlar içersinde, yeniden üretim sürecinin sınırlarından bağımsız olarak hareket eder ve böylece ikincisini hatta kendi sınırlarının dışına çıkmaya iter. Bu içsel bağımlılık ve dışsal bağımsızlık tüccar sermayesini içsel bağlantının kriz yoluyla zorla yerine getirildiği bir noktaya iter. Krizlerin ilk önce doğrudan tüketimle ilgilenen perakende işinden ziyade, toptan ticaret ve toplumun para sermayesini bunun kullanımına veren bankacılık alanlarında yüzeye çıkması, patlak vermesi olgusu bundan ileri gelir. (KIII, 299)

Marx, sermaye birikiminin kredi büyümesiyle teşvik edilmesinin nihai sınırının nihai tüketim pazarı tarafından belir-

lendiğini iddia eder. Sabit sermayenin sabit sermayeye karşı dolaşımı "ilk önce bireysel tüketimden bağımsızdır çünkü ona asla dahil olmaz. Fakat sabit sermaye asla kendi hatırı için değil, yalnızca ürünleri bireysel tüketime giden üretim alanlarında daha fazlası gerekli olduğu için ürettiğinden bu tüketim yine de onu kesinlikle sınırlar" (KIII, 299-300).

Kredi kapitalist için çeşitli işlevleri yerine getirir, ama hiçbir yeni belirlenim eklemez. Uygun olmayan para ve kredi politikaları kesinlikle krizi kötüleştirebilir, para krizi daha temel kökleri olan bir krizin yalnızca görünüm biçimidir. "Emeğin toplumsal karakteri metaların *parasal varoluşu* ve böylece gerçek üretimin dışında bir *şey* olarak göründüğünden -gerçek krizlerden bağımsız veya bunların yoğunlaşması olan- para krizleri kaçınılmazdır." (KIII, 504) Temel soru "borç verilebilir para sermaye biçimindeki sermaye birikiminin gerçek birikimle ne derece" çakıştığıdır. (KIII, 482)

"Kriz döneminde ödeme aracı kıtlığı olduğu barizdir. Kambiyo senetlerinin tahvil edilebilirliği bizzat metaların başkalaşımının yerini alır ... 1844-5'tekiler gibi aymaz ve hatalı banka yasaları para krizini yoğunlaştırabilir. Fakat hiçbir tür banka yasası bir krizi ortadan kaldıramaz. Yeniden üretim sürecinin bütün sürekliliğinin krediye dayandığı bir üretim sisteminde ... kredi aniden kesildiği ve yalnızca nakit ödemelerin geçerli olduğu zaman bir kriz meydana geleceği açıktır. Bu nedenle ilk bakışta tüm kriz sadece bir kredi ve para krizi olarak görünür. Gerçekten de bu kambiyo senetlerinin paraya tahvil edilebilirliği meselesidir. Fakat bu senetlerin çoğunluğu, her çeşit dolandırıcılık ve spekülasyon yoluyla genişlemelerinin toplumun ihtiyaçlarının çok ötesine geçmesinin, bütün krizin temelini oluşturduğu fiili alış ve satışları temsil eder." (KIII, 478)

Aynı şekilde, ticaret dengesizliği rezerv azalışına ve sonuçta paranın kısılmasına sebep olduğu zaman uluslararası ödemeler sistemi krizinin kışkırttığı bir para krizi ortaya çıkmış görünebilir, fakat bu yalnızca genel aşırı üretimin bizzat belirtisi olan küresel üretim sistemindeki dengesizliğin ifadesidir. "İthalat ve ihracatla ilgili olarak tüm ülkelerin birbiri ardına krize girdi-

ği ve birkaç istisnayla hepsinin çok fazla ithalat ve ihracat yaptığı, öyle ki *hepsinin olumsuz ödemeler dengesine sahip olduğu* belirtilmelidir. O yüzden mesele aslında ödemeler dengesinde yatmaz. ... Ödemeler dengesi kriz zamanlarında her ulus için, en azından ticari bakımdan gelişmiş her ulus için, ancak tıpkı yaylım ateşinde olduğu gibi peş peşe her ülke için olumsuzdur" (KIII, 479-81)

Aşırı üretim, kapitalistler arasındaki ticareti, tüketicilerin talebinin ötesinde büyüten aşırı kredi genişlemesi tarafından teşvik ediliyor gibi görünür. Bu da burjuva iktisatçılarını aşırı birikim ve kriz olayını yeterince sıkı para politikasıyla kontrol edilebilecek parasal bir olay olarak görmeye yönlendirir.

"Yalnızca doğası gereği esnek olan yeniden üretim süreci burada aşırı sınırlarına zorlandığı ve toplumsal sermayenin büyük bir kısmı, buna bizzat sahip olmayan ve işlerini, bizzat kendisi idare ettiğinden dolayı özel sermayesinin sınırlarını endişeyle tartan sermaye sahiplerinden gayet farklı şekilde ele alan kişilerce istihdam edildiği için buna zorlandığından dolayıdır ki kredi sistemi aşırı üretim ve ticaretteki aşırı spekülasyonun ana kaldıracı olarak görülür. Bu basit olarak, kapitalist üretimin çelişkili doğası temelinde sermayenin kendini genişletmesinin gerçek bir özgür gelişmeye ancak belli bir noktaya kadar izin verdiği, böylelikle de kredi sistemiyle sürekli olarak parçalanan üretimin önünde içkin bir köstek ve engel oluşturduğu gerçeğini ortaya koyar." (KIII, 431-2)

Marx'ın *Grundrisse*'deki krizler üzerine araştırmasına başladığı sonuca dönüyoruz. Kısıtlayıcı para politikası, spekülasyonun en vahşi aşırılıklarını engelleyebilirse de kapitalist birikim dinamiklerinin zorunlu biçimi olan aşırı birikim ve kriz eğilimini zapt edemez.

Sonuç

Marx'ın kriz teorisi araştırmamızdan çıkarmamız gereken sonuçlar tözsel olmaktan çok yöntemseldir.

En temel sonuç, Marx'ın, böyle bir teorinin Marksizm içersinde rol oynaması anlamında bir kriz teorisine sahip olmadı-

ğıdır. Birikimi periyodik olarak aksatan felaket krizler yalnızca kapitalist üretim tarzının temel çelişkisinin en yüzeysel belirtileridir. Fakat kapitalist birikimin rekabetçi düzenlenişi, piyasa ayarlamalarının her şeyi bilen kapitalistlerin doğru tahminiyle değil, aşırı üretim eğiliminin kısıtlı piyasa engeline rastlamasıyla birlikte aşırı birikim ve kriz süreciyle sağlandığından, kriz eğilimi yayılmacıdır. Bu anlamda Marx'ın kriz teorisi, Marx ve Engels'in ekonomi politik araştırmalarına eleştirisiyle başladıkları klasik rekabet teorisinin yerine geçen, ekonomi politik eleştirisinin merkezinde bulunur.

Marksist kriz teorisi problemi, ilk kez Bernstein'ın İkinci Enternasyonal'in ortodoks Marksizmine, Marx'ın ekonomisinin devrimci sonuçlara götürmediğinde ve özellikle de kapitalist çöküşün kaçınılmazlığını ima etmediğinde ısrar ederek karşı çıkmasıyla ortaya konmuştur. Bernstein'ın eleştirisinin önemi Bernstein'ın sadece Marksizmin revizyonist tenkitçisi olmakla kalmamasıdır. Bernstein Kautsky ile birlikte, Engels'in eserlerinin mirasçısı, Marksist ortodoksinin resmi olarak desteklenen muhafızıydı. Öyle ki onunkisi içeriden bir eleştiri, Marksizmin devrimci içeriğini yitirmiş olduğunun samimi bir itirafıydı.

Bernstein'ın eleştirisi kabul edilebilirdi, çünkü Marx'ın fikirleri başka siyasal ve kuramsal geleneklerle bütünleştirildiğinden teorisinin devrimci içeriği gerçekten sulandırılmıştı. Bernstein'ın dönekliğine olan tepki Marx'ın kapitalizm eleştirisinin devrimci nüvesini yerine koymaktan ziyade krizin kaçınılmazlığını kanıtlama iddiası ya da teşebbüsüydü. Marx'ın teorisinin devrimci yönü böylece özünden ayrılmış ve istisnai bir olay, tarihin sonu olan kriz teorisinin içersinde yoğunlaştırılmıştı. Aynı zamanda Kautsky, Hilferding ve Luxemburg, Marx'ın ekonomisinin burjuva ekonomi teorisi çerçevesine yeniden massedilmesinin temellerini atmışlardır. Böylece Marksizm artık "ekonomi" alanında bir iddia ortaya koyamamış, ancak "ekonomi politiğin" gölgeli dünyasında, hatta "sosyoloji"nin berbat kaderi içinde var olmaya başlamıştır.

Marx'a göre krizler ne kapitalizmin nihai gerçeği ne de tarihin sonuydu. Krizler kapitalist üretim tarzının en temel çeliş-

kisinin yüzeysel ve geçici ifadesiydi. Fakat aynı zamanda kriz eğilimi kapitalist toplumsal var oluşun günlük gerçekliğinin her yönüne içkindir: "Üretimin sürekli ilerlemesi, bütün toplumsal koşulların kesintisiz olarak bozulması, sonsuz belirsizlik ve çalkantı burjuva çağını daha evvelkilerin tümünden ayırır" (*Komünist Manifesto*, CW6, 487). Bu kargaşa iktisatçıların olasılığını kanıtlamaları gereken bir şey değil gerçekliği iktisatçılar tarafından izah edilmesi gereken bir şeydir.

Marx'ın kriz teorisine sahip olmadığında ısrar etmek, Marx'ın çalışmasının odağının, krizi bir felaket senaryosundan daha ziyade, kapitalizm altında toplumsal var oluşun daimi istikrarsızlığının temelini oluşturan özgün kriz eğilimi olduğunda ısrar etmektir. Marx bu perspektiften, yeniliği metropoliten kapitalist aydınları henüz yeni etkilemiş olan, fakat proletaryaya kapitalizmin başlangıcından beri acı veren durumun, "postmodern" durumun en radikal teorisyenidir. Fakat Marx postmodernite hakkında felsefi bir söylemden çok modern toplumun çelişkili temelleri hakkında bilimsel bir anlatım sunar.

Kriz olasılığı zaten insan emeği ürünlerinin meta olarak dolaşımının ayırt edici özellikleri olan alım ve satımın birbirinden ayrılmasına ve ödeme aracı olarak paranın gelişmesine özgüdür. Üretim, artık doğrudan insan gereksinimine yönelmek yerine, metaların değer olarak üretim ve dolaşımının yabancılaşmış şeklini alır. Bununla birlikte, metaların değer olarak değişimi, her birisi kendi yeniden üretim ihtiyaçlarını karşılamak üzere üretim yapan küçük meta üreticileri arasındaki toplumsal ilişkilere yalnızca aracılık ederken, arz ve talebin rekabetçi etkileşimi sayesindeki üretim düzenlenmesinin denge noktasına doğru meyletmemesinin kendine özgü bir nedeni yoktur. Eğer kapitalizm modelimizi burjuva ekonomisi gibi ideal bir küçük meta üretimi tanımlaması temelinde oluşturursak kriz eğilimlerinin tamamen rastlantısal olduğunu bulmamız şaşırtıcı değildir. Kapitalistin soyut güdülenişinin bir özelliği olması haricinde kapitalizmin dinamik karakterini açıklayamamamız da aynı şekilde şaşırtıcı değildir.

Kapitalist sistemin ayırt edici özelliği, piyasa ekonomisinden ziyade, şeylerin üretiminin artı değer üretimi, temellükü

birikimine tabi olduğu bir üretim sistemi olmasıdır. Toplumsal üretim ilişkilerinin küçük üretiminkinden kapitalist üretiminkine dönüşmesi, nesne üretimini ürüne olan ihtiyaçtan ayırdığı için ekonomik gelişmenin dinamiklerinde temel bir dönüşümü gerektirir. Bu basit olarak kapitalistin kâra el koymak için değer üretme güdüsüyle açıklanamaz. Belirleyici olan husus, kapitalistin kâra el koyabildiği araçlardır.

Kapitalist bir defa üretimin komutasını ele aldığında, kâra el koymasının karakteristik yolu ürünün talep dalgalanmalarına yanıt vermekten ziyade, maliyetlerini rakiplerininkinden aşağı indirmek için yeni ve daha verimli üretim yöntemleri getirmektir. Maliyetlerini düşürebilen kapitalist kendi piyasa payı sınırlarına hapsolmayıp rakiplerinden ucuza satma öngörüsü içersinde üretimini sınırsızca arttırabilir. Rekabet baskısıyla bu her kapitaliste dayatıldığı için üretimi sınırsızca arttırma eğilimi yalnızca kapitalistin soyut bir güdülenme meselesi değildir.

Rekabet her bireysel kapitaliste dışarıdan dayatılan harici bir güç olmadığından aşırı üretim eğilimi rekabetle kontrol edilemez. Kapitalistler yalnızca ürün üretim maliyetine karşılık gelen fiyattan satılabilecek miktardan daha fazla olduğu zaman rekabetçi baskı yaşadığı için, rekabet aşırı üretimi önvarsayar. Rekabet basit olarak her bir kapitalistin aşırı üretimi deneyimlediği biçimdir. Böylece rekabet aşırı üretimin aynı anda sebebi ve sonucudur, bu anlamda da kapitalist üretimin toplumsal biçimine özgü aşırı üretim eğiliminin yüzeysel ifadesidir.

Sonuçta sermayenin ürünleri tüketim aracı olarak ya da üretim aracı olarak nihai tüketiciye satılmalıdır. Kapitalist üretimin piyasa engeliyle karşılaşması ancak bu noktadadır. Bununla birlikte, kapitalistler rekabet baskısını üretimi keserek cevapladıkları için piyasa üretimin kendisini uyarladığı bir sınır oluşturmaz. Bir yandan bizzat rekabet baskısı aşırı üretimi önvarsayar ve böylece ancak aşırı üretim eğilimine karşıt, az çok etkin bir eğilim olarak işler. Diğer yandan, kapitalistin karşısına çıkan sınır piyasanın sınırı değil, kârlılığın sınırıdır. Kapitalist, üretim maliyetini daha da azaltmak ya da yeni pazarlar açarak kâr gerçekleştirebileceğini öngördüğü sürece üretimi arttırmakta ısrar

edecektir. Kapitalist üretim tarzının dinamizmi kesinlikle kapitalist üretimin piyasa sınırları içersine kapanmadığı, bu sınırların aşılacak engellerden başka bir şey olmadığını kabul etmesi gerçeğinden türer. Aşırı üretim eğilimi bu yüzden mutlaka aşırı üretim ve kriz şeklini alan sermaye birikiminden ayrılamaz.

Aşırı birikim ve kriz tüm kapitalist sistemin olduğu kadar kapitalist üretimin her gelişimine damgasını vuran kapitalist birikimin normal biçimidir. Kapitalizmin itici gücü üretici güçleri sınırsızca geliştirme eğilimidir. Üretimin herhangi bir dalında aşırı üretim eğilimi piyasa sınırlarıyla karşılaştıkça rekabetçi baskı artar. Fiyat düştükçe üreticiler ancak üretim maliyetlerini düşürmeyi deneyerek yanıtlayabilecekleri, bitmiş mamul ve sabit sermaye stoklarının değersizleşmesiyle bütünleşmiş bir şekilde, gerçekleşen kâr oranında bir düşüşle karşılaşırlar. Bunu ilk anda mevcut fabrikalarının çıktısını arttırmak için emeği yoğunlaştırarak ve işgününü uzatarak, ücretleri indirerek, işçi çıkararak, hammadde stoklarını azaltarak, alacaklılara ve tedarikçilere ödemeleri geciktirerek yaparlar. Uzun vadedeyse hayatta kalmanın tek güvenli rotası yeni üretim yöntemleri getirmektir. Bununla birlikte, bu önlemler bireysel kapitalist üzerindeki baskıyı ancak bir yandan üretimi arttırarak, diğer yandan nihayetinde diğer kapitalistler için talebe dönüşen harcamaları azaltarak bütün sistem içersindeki baskıyı daha da kötüleştirmek suretiyle hafifletir.

Rekabet baskısını hafifletme teşebbüsü, daha geri kapitalistlerin sermayelerinin değersizleşmesi, üretim kapasitelerinin yok olması, işçi fazlalığı ve borçlarını ödeyememeleri üzerine tasfiye oldukları noktaya kadar sermaye birikimini sadece yoğunlaştırır. Bu tasfiye, kapasite fazlasını ortadan kaldırarak ve/veya kıt hammaddeleri ve emek gücünü daha verimli kullanım için serbest bırakarak diğer kapitalistler üzerindeki baskıyı hafifletmek için yeterli olabilir. Öte yandan bir üretim dalındaki aşırı üretim krizi genel bir aşırı üretim krizini başlatacak şekilde bir borç ödeyememe zincirini ve krizin genelleşmesini başlatabilir.

Birikimin aşırı birikim ve kriz biçimini alması eğilimi kapitalist üretimin her dalı için ortaktır. Bununla birlikte, eğilim üretimin farklı dallarında eşit olmayan bir şekilde gerçekleşir.

Üretimin herhangi bir dalındaki üretici güçlerin gelişiminin asıl belirleyicisi, yeni üretim yöntemleri getirilmesiyle fazla kâr elde etme fırsatıdır. Herhangi bir zamanda böyle fırsatlar çeşitli üretim dalları arasında eşit olmayan bir şekilde oluşur ve o nedenle bunlar farklı oranlarda büyüme eğiliminde olurlar. Yine de üretimin herhangi bir dalının büyümesi tüm diğerleri için bir pazar yaratır. Bu da bir bütün olarak sermaye birikimini düşünürsek birikim temposunun, üretimin daha az dinamik dallarını peşlerinden sürükleyip götüren üretimin daha dinamik dallarının gelişmesiyle belirlendiğini bulmayı umabiliriz anlamına gelir.[159]

Aşırı üretim eğilimi bütün üretim dallarının eşit şekilde özelliği olsa da, bu eğilim, daha dinamik üretim dallarının birikime itici güç sağlaması ama aynı zamanda aşırı üretim eğiliminin en yüksek şekilde oluşmasıyla çeşitli üretim dallarının eşit olmayan gelişimi şeklinde ortaya çıkar. Bu yüzden kapitalist birikimin itici gücü olan aşırı üretim eğiliminin ifadesi olarak orantısızlık, kapitalist gelişimin zorunlu biçimidir. Fakat bu Marx'ın kapitalizm analizinin değişmez şekilde bir orantısızlık kriz teorisine götürmesi demek değildir ve gerçekten de Marx'ın tartışmasının çoğu ve neredeyse bütün sağlam örnekleri orantısızlıkla ilgili olsa bile, Marx orantısızlığın krizlerin esas sebebi olduğunu asla açık şekilde onaylamamıştır.

Marx orantısızlıkla genel aşırı üretim arasındaki ilişkiyi tartışmaya, konuyu kendisi tatmin olacak şekilde nihai olarak açıklığa kavuşturmaksızın, büyük bir yer ayırmıştır. Marx bir taraftan ekonomi politiğin "kısmi" ve "genel" aşırı üretim arasında yaptığı ayırımın, ikincisi yalnızca ilkinin genelleşmesi olduğu için sahte olduğunu açıkça tespit etmiştir. Diğer taraftan Marx üretim dallarıyla sermaye bileşenleri arasındaki orantısal ilişkiler sürdürülürse genel bir aşırı üretim krizi olması için bir sebep bulunmadığını da açıkça tespit etmiştir. Fakat bu orantısızlığın, *mutlaka* genel aşırı üretim krizi doğuracağı anlamına

159 Bu yorumumu daha bütün olarak *Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State*'de (Clarke, 1988b) kapitalizmin gelişmesinin tarihsel anlatımının temeli olarak geliştirmiş bulunuyorum.

gelmez. Yine de kapitalizmin orantısız ve eşitsiz gelişimi kapitalizmi genel krize karşı savunmasız kılar.

Marx'a göre orantısızlık krizin yakın sebebidir ama asıl sebebi değildir. Marx krizin asıl sebebini ne zaman tanımlamak zorunda kalsa bunu üretici güçleri sınırsızca geliştirme eğilimiyle nüfus kitlesinin sınırlı tüketim gücü arasındaki çelişkiye işaret ederek tam anlamıyla eksik tüketimci görünen terimlerle yapmaya meyilli olmuştur. Marx'ın ilk çalışmalarında Engels'in tüm yaşamı boyunca bağlı kaldığı bir eksik tüketimci kriz teorisine bağlı kaldığından kuşku yoktur. Fakat henüz belirttiğimiz gibi daha sonraki elyazmalarında Ricardo'ya karşı Malthus ve Sismondi'yi desteklese bile, Marx işçilerin sınırlı tüketiminin krizin sebebi olamayacağından emindi. Bununla birlikte kapitalist üretimin toplumsal biçimi krizlerin temelindeki nedendi. Bir yandan nüfus kitlesinin sınırlı tüketim gücü, yenilenen sermaye birikiminin aracı olarak, diğer kapitalistlere artı ürün satışı yoluyla gerçekleşmesi gereken artan artı değer miktarına karşılık gelir. Üretimin tüketimden bu giderek artan ayrılışı bu yüzden kapitalizmi krize karşı giderek daha fazla savunmasız kılar. Öte yandan kriz, üretimin tüketim sınırlarının ötesinde gelişmesinden ziyade kârlılık sınırları ötesinde geliştiği zaman doğduğu için, nesne üretiminin artı değer üretim ve el konuluşuna tabi oluşu, tüm krizlerin asıl sebebidir.

Eğer "sahte işlemler ve spekülasyonlar"ı görmezden gelirsek "bir kriz ancak ekonominin çeşitli dallarındaki orantısızlığın sonucu olarak ve kapitalistlerin tüketimleri ve birikimleri arasındaki orantısızlığın sonucu olarak açıklanabilir. Fakat duruma göre, işçilerin tüketim gücü kısmen ücret yasalarıyla, kısmen de onların ancak kapitalist sınıf tarafından kârlı şekilde istihdam edilebildikleri sürece kullanıldıkları gerçeğiyle sınırlıyken, üretime yatırılan sermayenin yenilenmesi büyük çapta üretmeyen sınıfların tüketim gücüne bağlıdır. Tüm gerçek krizlerin asıl nedeni daima, kapitalist üretimin üretici güçleri sanki bunların sınırını toplumun mutlak tüketim gücü oluşturuyormuş gibi geliştirme güdüsüne karşılık, kitlelerin yoksulluğu ve kısıtlı tüketimi olarak kalır." (KIII, 472-3)

Marksizme hâkim olan orantısızlık, eksik tüketimci ve düşen kâr oranı kriz teorileri arasındaki tartışma aslında bir ya-

nıltma olmuştur. Kapitalistler, her çeşit sebeple artabilecek olan gerçekleşmiş kârlarında bir düşüşle karşılaştıklarında kriz doğar, ama her krizin başlatıcı sebebi önemsizdir. Orantısızlık, eksik tüketimci ve kâr oranının düşme eğiliminin her üçü de kapitalizmin krize maruz kalmasında belirleyici rol oynasa bile, tüm krizlerin altındaki neden kapitalist üretim tarzının dayandığı temel çelişki olan nesne üretimiyle değer üretimi arasındaki çelişki ve ilkinin ikinciye tabi olması olarak kalır.

Ortodoks Marksizmin, sermaye birikiminin sürekli çelişkili ve kriz dolu karakterine karşıt olarak genel krizlere odaklanmasının aynı şekilde dikkatleri kaydırdığı görülmüştür. Marx ve Engels devrimci inançlarını kaçınılmaz krize başvurarak desteklemişseler bile pratikte devrimin genel bir krizle başlayacağı yanılgısını, bu düşüncelerinin 1857'de boş çıkması üzerine sessizce terk etmişlerdir. *Kapital*'in ilk cildini yazdığı sırada Marx'ın kapitalizm analizinin vurgusu, kapitalist gelişimin somut eğilimleri olan sermayenin birikimi ve merkezileşmesi, zenginlik ve yoksulluğun kutuplaşması, aşırı çalışma ve işsizliğin aynı anda var olması ve örgütlü çalışan sınıfın oluşumunun altında yatan, toplumsal var oluşun giderek istikrarsızlaşması eğilimi üzerineydi. Kriz artık felaket bir sonuç değildir, kapitalist birikimin normal gidişatının, kapitalistler birikimin kriz eğilimlerini işçi sınıfı aleyhine çözmeye çalıştıkça sınıf mücadelesinin sürekliliğinin altında yatan aşırı birikim ve kriz modelinin bir parçasıdır.

Marx, kapitalist ekonominin analizi için, burjuva ekonomisinin üzerine kurulu olduğundan çok farklı bir temel işlevi gören bir kriz teorisi sunmaz. Bu temel, haklarında bu kitapta çok az şey anlatılmış olan emek değer teorisiyle ya da artı değer teorisiyle de sağlanmaz. Söz konusu temel, kapitalist üretim tarzı dinamiklerinin kesin olarak tanımlamasına götüren kapitalist üretimin toplumsal biçiminin araştırılmasıyla sağlanır.[160]

160 Emek değer teorisinin ve artı değer teorisinin kapitalist üretim tarzının temel ilişkilerinin kavramsallaştırılmasının en basit şekli olarak uygunluğunu belirleyen şey, kapitalist üretimin toplumsal biçiminin tanımlanmasıdır (Clarke, 1991).

Marx'ın geliştirdiği teori yalnızca taslak olarak da olsa, hem teoride hem de pratikte kapitalist gelişme gerçekliğine dair burjuva iktisatçılarının önerdikleri modelden daha uygundur. Burjuva iktisatçıları, kapitalizmi küçük meta üretiminin toplumsal biçimine uygun değişim ilişkilerinin soyut olarak formüle edilmesini öneren bir model temelinde açıklamaya çalıştıkları için bu pek şaşırtıcı değildir. Böyle bir model 1776'da Adam Smith tarafından önerildiği zaman önemli bir bilimsel ilerlemeyi temsil etmiştir. Fakat bu model, yeniden üretimini ideolojik gücünden başka bir şeye borçlu olmadığı 1820'lerde David Ricardo tarafından bilimsel sınırlarına kadar geliştirilmiştir. Yüz elli sene önce Marx, bu sınırları tanımlamış ve üzerine kapitalist üretim tarzının çelişkili gelişiminin bilimsel anlayışının kurulacağı daha uygun bir temel sağlamıştır. Bilimin gücünü abartmamalıyız, ama ideolojinin gücünü de küçümsememeliyiz. Mesele dünyayı değiştirmek olabilir, bununla birlikte onu anlamak değiştirilmesine yardımcı olur.

Kaynakça

Aglietta, M. *Theory of Capitalist Regulation*, New Left Books, London, 1979.

Armstrong, P. Glyn, A. ve Harrison, J. *Capitalism Since World War II*, Fontana, London, 1984.

Baran, P. ve Sweezy, P. *Tekelci Sermaye*, Çev.: Gülsüm Akalın, Kalkedon Yayıncılık, 2007.

Bell, P. *"Marksist Theory, Class Struggle, and the Crisis of Capitalism"* Jesse Schwartz (ed.) içinde, 1977.

Boddy, R. ve Crotty, J. "Class Conflict and Macro Policy", *Review of Radical Political Economics*, 7, 1, 1975.

Bologna, S. *"Money and Crisis: Marx as Correspondent of the New York Daily Tribune*, 1856–7", mimeo., Red Notes, London, n.d., ve *Common Sense* 13 ve 14.

Bowles, S. Gordon, D.M. ve Weisskopf, T.E. *Beyond the Wasteland*, Verso, London, 1984.

Braverman, H. *Emek ve Tekelci Sermaye*, Çev.: Çiğdem Çidamlı, Kalkedon Yayıncılık, 2008

Charasov, G., *Das System des Marxismus*, Berlin, 1910.

Clarke, S. *"Overaccumulation, Class Struggle and the Regulation Approach", Capital and Class*, 36, 1988a, 59–92.

Clarke, S. *Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State*, Edward Elgar, Aldershot, 1988b.

Clarke, S. "The Basic Theory of Capitalism", *Capital and Class*, 37, 1989, 133–150.

Clarke, S. "The Marksist Theory of Crisis", *Science and Society*, 54, 4, 442–67, 1990.

Clarke, S. *Marx, Marginalism and Modern Sociology*, Genişletilmiş İkinci Baskı, Macmillan, Basingstoke, 1991.

Cliff, T. "Perspective of the Permanent War Economy", *Socialist Review*, 1957

Cliff, T. *Russia - A Marksist Analysis*, Socialist Review, London, 1964.

Cogoy, M. "Les théories néo-Marksistes, Marx et l"accumulation du Capital", *Les Temps Modernes*, 314–5, 1972

Cogoy, M. "The fall in the Rate of Profit and the Theory of Accumulation" *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Winter 1973.

Day, R. *The Crisis and the Crash*, New Left Books, London, 1981.

Dobb, M. *Kapitalizmin Dünü Bugünü*, Çev.: Şerife Ünal, İletişim, 2003.

Dobb, M. *Political Economy and Capitalism* (1937), RKP, London, 1940.

Eaton, J. *Marx Against Keynes*, Lawrence and Wishart, London, 1951.

Fine, B. ve Harris, L. *Rereading Capital*, Columbia UP, NY, 1979.

Engels, F. *Anti-Dühring*, Çev.: Kenan Somer, Sol Yayınları, 2003.

Gillman, J.M. *The Falling Rate of Profit*, New York, 1958.

Glyn, A. ve Sutcliffe, B. *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, Penguin, Harmondsworth, 1972.

Grossman, H. *The Law of Accumulation and Breakdown of the Capitalist System* (1929), Pluto Press, London, 1992.

Guttsman, W.L. *The German Social Democratic Party, 1875–1933* , Allen and Unwin London, 1981.

Harrison, J. *Marksist Economics for Socialists*, Pluto, London, 1978.

Hilferding, R, *Finans Kapital* Cilt 1, Çev.: Yılmaz Öner, Belge Yayınları, 1995.

Howard, D. ed. *Selected Political Writings of Rosa Luxemburg*, Monthly Review Press, New York, 1971.

Howard, M.C. ve King, J.E. *A History of Marxian Economics*, Macmillan, 2 cilt, 1989 ve 1992.

Itoh, M. *The Basic Theory of Capitalism*, Macmillan, London, 1988.

Itoh, M. *Value and Crisis*, Pluto, London and Monthly Review, New York, 1980.

Kühne, K. *Economics and Marxism*, 2 cilt, Macmillan, London, 1979.

Kautsky, K. *The Class Struggle* (CC) (1892) Çev. William E. Bohn, Charles H Kerr, Chicago, 1910.

Kautsky, K. *The Economic Doctrines of Karl Marx* (EDKM), NCLC Publishing Society, London, 1936.

Kidron, M. *Western Capitalism Since the War*, Penguin, Harmondsworth, 1970.

Lallier, A.G. *The Economics of Marx"s Grundrisse*, Macmillan, London, 1989

Luxemburg, R, Sermaye Birikimi, Çev.: Tayfun Ertan, Belge Yayıncılık, 2004

Luxemburg, R. *Sosyal Reform mu Devrim mi , Çev.*: Nihal Yılmaz,. Belge Yayıncılık, 1993

Mandel, E. *Geç Kapitalizm*, Çev.: Candan Badem,,Versus, 2008.

Mandel, E. *Marxist Economic Theory*, 2 cilt, Merlin, London, 1962.

Marazzi, B. C. *Money and Disequilibrium*, Doktora tezi, City University, London, 1984.

Marx, K. and Engels, F. *Collected Works* (CWnn), Progress, Moscow and Lawrence and Wishart, London, 1975–.

Marx, K. and Engels, F. *Karl Marx Friedrich Engels Gesamtausgabe* (MEGA), Dietz, Berlin, 1975.

Marx, K. *Kapital*, Cilt I, Çev.: Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 2004.

Marx, K. *Kapital*, Cilt II, Çev.: Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 2003.

Marx, K. *Kapital*, Cilt III, Çev.: Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 2003.

Marx, K. *Fondements de la Critique de l"Economie Politique*, 2 cilt, Anthropos, Paris, 1968.

Marx, K. *Letters on Capital* Translated by Andrew Drummond, New Park, London, 1983.

Marx, K. *Artı Değer Teorileri*, Cilt 1-2, Çev.: Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, 2003.

Marx, K. ve Engels, F. *Seçme Yazışmalar 1 ve 2*, Çev. Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, 1996.

Mattick P. *Marx and Keynes* , Merlin, London, 1969.

Nakatani, T. "The law of falling rate of profit and the competitive battle: comment on Shaikh", *Cambridge Journal of Economics*, 4, 1, 1980

Okishio, N. "Technical Change and the Rate of Profit", *Kobe University Economic Review*, 7, 1961.

Preiser, E. *"Das Wesen der marxschen Krisentheorie", Politische Oekonomie im 20. Jahrhundert*, Munich 1970.

Reuten, G. "Accumulation of capital and the foundation of the tendency of the rate of profit to fall", *Cambridge Journal of Economics*, 15, 1991, 79-93.

Ricciardi, J. "Reading Marx on the Role of Money and Finance in Economic Development", *Research in Political Economy*, 10, 1987, 61-81.

Rosdolsky, R. *Marx"ın Kapital"inin Oluşumu, Çev.:* Cumhur Atay, Otonom Yayıncılık [Yayıma hazırlanıyor].

Schwartz, J., ed.*The Subtle Anatomy of Capitalism*, Goodyear, Santa Monica, 1977.

Shaikh, A. "Political economy and capitalism: notes on Dobb"s theory of crisis", *Cambridge Journal of Economics*, 2, 3, 1978.

Smith, A. *Milletlerin Zenginliği, Çev.:* Gülten Kazgan, İş Bankası Yayınları, 2006.

Strachey, J. *The Coming Struggle for Power*, Gollancz, London, 1932.

Strachey, J. *The Nature of Capitalist Crises*, Gollancz, London, 1935.

Sweezy, P. *Kapitalist Gelişme Teorisi*, Çev.: Gülsüm Akalın, Kalkedon, 2007.

Tudor, H. ve J.M. *Marxism and Social Democracy: The Revisionist Debate, 1896-8*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

Uchida, H. *Marx"s Grundrisse and Hegel"s Logic*, Routledge, London, 1988.

Vance, T. M. *The Permanent War Economy*, Independent Socialist Press, Berkeley, date

Weeks, J. *Capital and Exploitation*, Edward Arnold, London, 1981.

Wilson, J.D. "A Note on Marx and the Trade Cycle", *Review of Economic Studies*, February, 1938.

Wright, E.O. *"Alternative Perspectives in the Marxist Theory of Accumulation and Crisis"* içinde, Jesse Schwartz, ed, 1977.

Yaffe, D. "The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State", *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Winter 1972.

Marx Ötesi Marx

Grundrisse Üzerine Dersler

Antonio Negri

Politik Ekonomi Dizisi, çev. Münevver Çelik, 328 Sayfa

Negri'nin *Marx Ötesi Marx* kitabı bir *Grundrisse* okumasıdır. Negri'nin *İmparatorluk* kitabında ortaya attığı ve özellikle çokluk, maddi olmayan emek, emeğin ölçülemezliği ve komünizmin doğrudan kuruluşu gibi ana temaların alt yapısını oluşturan ve onun düşüncesini kuran temel bir kitaptır. Negri açısından bu kitap, ortodoks Marksizmle mesafesini hem felsefi hem de politik olarak açması anlamında önemlidir. Negri bu iddiadan yola çıkarak, *Grundrisse*'nin içindeki ana temaları devrimci bir hareketin önünü açacak biçimde yeniden yorumlar. *Marx Ötesi Marx*'ta bu yorumun iki temel ekseni vardır. Birincisi, diyalektik ilişkinin dolayımları yoluyla kendini toplumsallaştıran ve değerli kılan sermayenin karşısında, bu diyalektik ilişkiden kopan ve gerekli emek zamanını artı emek zamanına tabi kılan kapitalist çalışmayı reddeden işçi sınıfının kurucu öznelliğidir. İşin reddi kavramı, politik mücadeleyi, ekonomik mücadele alanı diye adlandırılagelmiş olan mücadelenin tam merkezine oturtur ve böylece hem bu tür bir alan ayrımının bir yanılsama olduğunu, yani ekonomik olanın politik olduğunu, hem de kendini değerli kılmanın olanaklarını göstermiş olur. Negri işin reddi kavramından yola çıkarak ikinci ekseni tanımlar, o da sosyalizmden komünizme geçiş fikrinin reddidir. Negri'ye göre bu fikir Marx'ın düşüncesinin erekselci diyalektik yorumundan kaynaklanır ve onun zenginliğini sınırlar. İşin reddi kavramı, komünizmi ötelemeyen bir karşıdan kuruculuğun, yani işi dayatan sermayenin öznelliği karşısında kendi emeğini değerli kılmanın olanaklarını bugünden yaratmanın yollarını araştıran işçi sınıfının öznelliğinin kuruluşunun temelini oluşturur. Bu anlamıyla işçi sınıfının öznelliği, sermaye ilişkisini parçalama ve kendini gerçekleştirme potansiyelini taşır. Negri'ye göre işin reddi ve işçi sınıfının kendini değerli kılması, ancak *Grundrisse*'nin politik olarak okunması ile çıkarsanabilecek kavramlardır.

Küreselleşme Çağında Para ve Sınıf Mücadelesi

Werner Bonefeld - John Holloway

Politik ekonomi dizisi - İngilizceden çevirenler: Münevver Çelik, A. Rıza Güngen, A. Serkan Mercan, Cumhur Atay - 288 sayfa

Werner Bonefeld ve John Holloway'in bu kitabı, küresel serbest piyasa ekonomisinin kuruluş sürecinin içinde para politikalarını ve ulusalararası kurumlar aracılığı ile düzenlenen borçlanma sistemini ele alıyor. Keynezciliğin çöküşünden ve Altın Standart'ının terkedilmesinden sonra yaşanan yeni sermaye birikim sürecinde borçlanmaya dayalı artı-değer üretme pratiklerini inceliyor. Kitabın temel vurgusu,1970'lerde girdiği krizden serbest para politikaları ve borçlanma yoluyla çıkmaya çalışan sermayenin, aslında bu yolla daha da batağa saplanacağı yönünde. Çünkü yazarlara göre, kriz aslında sermayenin yeniden üretiminin güvence altına alınamaması ile ilgili ve bu da sermayenin emeği kendisine tabi kılmakta yaşadığı güçlükten kaynaklanıyor. Yani sermaye bugünkü krizini çözmek için, serbest para politikaları ve borçlanma yoluyla emeğin gelecekte yaratacağı artı-değere el koymaya çalışıyor. Kitabın yazarları bu perspektiften yola çıkarak, yeni sermaye birikim süreci içindeki sınıflaştırma pratiklerini anlamaya ve emeğin isyanlarının sermayeyi krize sokma olanaklarını araştırmaya yöneliyor. Bu anlamıyla kitap, sermayenin krizlerini sınıf mücadelesi ile ilişkilendirerek, sermayenin nesnel gelişme yasalarının dışına çıkarıp, öznellik zemininde ele aldığı için, emek cephesinin özgürleşme pratiğinde sermayeden bağımsız kuruculuğun olanakları üzerine düşünmenin önünü açıyor.

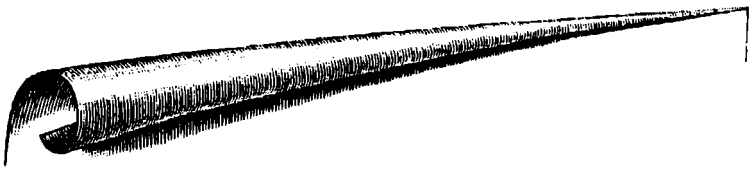

Kapital'i Politik Olarak Okumak

Harry Cleaver

Politik Ekonomi Dizisi
İngilizceden çeviren: Münevver Çelik - 254 sayfa

Bu kitapta, kapitalizmin sadece sömürüyle değil, aynı zamanda bütün bir hayatı sonu gelmez bir şekilde işe tabi kılma yönünde bir eğilimle tanımlanması gerektiğini öne süren bir analiz bulacaksınız. Marx'ın emek değer teorisi sadece sömürüyü, başkaları için harcamaya zorlandığımız fazladan emeği açıklamak için tasarlanmış bir teori değildir. Emek değer teorisi, aynı zamanda, hayatın kapitalist örgütlenmesinin temel mekanizmasına ve dolayısıyla kapitalizm içindeki sınıf çatışmasının temel bağına ve de kapitalizmin ötesine geçebilmek için aşılması gereken temel toplumsal örgütlenme tarzına dikkatimizi çeken bir teoridir. Kapitalizm çalışmak için yaşamayı içerir, öte yandan bizler sadece yaşamak için çalışmak adına mücadele ederiz. Emek değer teorisi, emeğin değerinin soyut olarak ya da genel olarak insanlar için bir teorisi değildir, emeğin sermaye için değerinin, sermayenin toplumu örgütlemesinin aracının, temel toplumsal kontrol aracının teorisidir.

Harry Cleaver

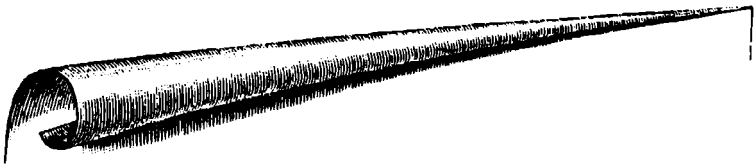

Marx ve Komünalist Otonomi

Derleyen: Cengiz Baysoy

330 Sayfa

Kapitalist egemenliğin yeniden kuruluşuna karşı yeni bir devrimci hareketin karşıdan kuruluşu gerekiyor. Bütün ezberler bozulacak. Politik felsefe, politik teori, politik pratik ve örgütlenme konularındaki ezberler çözülecek, bu bir durum olarak görülüyor. *Marx ve Komünalist Otonomi* işte böyle bir sürecin bedenleşmesidir. *Otonom* dergisinin çeşitli sayılarında yayımlanmış olan bu yazılar salt bir derlemenin ötesinde, kolektif bir devinimin yansıması olan öznelliklerimizin de bir ürünüdür. Sermayenin postmodernleştiği bir dönemde komünist olmaktaki ısrarımız, ne aşkın bir inancın sürdürülmesi ne de arkaik bir söylemin tutulmasıdır. Bu bağlamda, *Marx ve Komünalist Otonomi* içinden geçtiğimiz bir dönemin ifadesi olduğu kadar geleceğimizin de habercisidir...

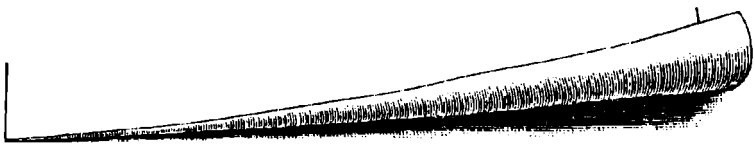

Kapitalizmin yeni bir küresel krizinin içinden geçiyoruz. Bu kriz, 21. yüzyıl sınıflar mücadelesinin ve güç ilişkilerinin yeniden kurulacağı bir dinamiği taşıyor. Küresel kapitalizmin bu krizi, unutulmuş olan Marx'ı çağırıyor ve emeği şenliğe davet ediyor. Fakat Türkiye devrimci hareketi, kapitalizmin bu krizi karşısında teorik ve politik bir kriz yaşıyor. Genel anlamda söylersek, devrimci hareket kriz karşısında yaşama ajitasyon çeken propaganda dilinin ötesine geçemiyor. Geleneksel olarak Türkiye devrimci hareketi Marx'ı Lenin üzerinden okumuştur. Kriz, Marx'ı çağırıyor ve Marx üzerinden yeniden bir Lenin okumasını zorunlu kılıyor. Simon Clarke'ın "Marx'ın Kriz Teorisi" kitabı unutulmuş olan Marx'ı yeniden hatırlatıyor ve güncelliyor...

789756 056264

www.otonomyayincilik.com
iletisim@otonomyayincilik.com

otonom